

ZBORNİK
BEOGRADSKÉ OTVORENE ŠKOLE

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2006/2007

COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL

STUDENTS' ESSAYS
GENERATION 2006/2007

Izdavač
Beogradska otvorena škola
Beograd, Masarikova 5, Palata Beograd, XVI sprat
Tel: +381 11 30 65 800, 30 61 372
Faks: +381 11 36 13 112
Elektronska pošta: bos@bos.rs
<http://www.bos.rs>

Za izdavača
Vesna Đukić

Urednik
Vladimir Pavićević

Stručni odbor
Prof. dr Refik Šećibović (predsednik), Ekonomski fakultet u Beogradu
Dr Galjina Ognjanov, Ekonomski fakultet u Beogradu,
Mr Jovan Protić, Beogradska otvorena škola
Mr Vladimir Pavićević, Beogradska otvorena škola
Marinko Vučinić, Beogradska otvorena škola

Lektor i korektor
Miroslav Maksimović

Tehnički urednik
Mirko Milićević

Slog i prelom
Aleksandar Stankić

Dizajn korica
Vlado Vranešević

Štampa
DOSIJE

Tiraž
200

ISBN 978-86-83411-40-5

Ocene iznesene u radovima predstavljaju lični stav autorki i autora i ne izražavaju
mišljenja Beogradske otvorene škole niti Stručnog odbora Zbornika

ZBORNIK
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2006/2007

COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL

STUDENTS' ESSAYS
GENERATION 2006/2007

Beograd
Belgrade
2008

SADRŽAJ ∞ CONTENTS

Predgovor	9
Foreword	10

KULTURA ∞ CULTURE

Emilija Kuzmanovska

Manipulacija simbolima u politici If Politics is the Manipulation of Symbols	13
---	----

Vladimir Palibrk

Skica za istoriju jedne nekorektnosti: neke karakteristike predstava vanzemaljskih bića u savremenom filmu The Image of Alien Life Forms as They are Represented in Contemporary Cinema	21
--	----

Anja Miletić

Od ideje do dela From Ideas to Creation	29
--	----

Bojana Baroš

Moj višejezični svet My Multilingual World	37
---	----

Ana Bambić

Simbologija Evropske unije Symbology of the European Union	49
---	----

Katarina Jovanović

Medijski efekti i pitanje manipulacije Media Effects and Manipulation Issue	59
--	----

Marija Bulat

Ludizam u političkim protestima
The Role of Game in the Political Protests 73

Srđan Mičić

Nemačka filmska propaganda o operacijama na
Balkanu 1941. godine
German Motion Picture Propaganda on the Military Operations
in the Balkans in 1941 89

Ana Švab

Jezik i sukobi na jugoslovenskom tlu
The Language and Conflicts in the Former Yugoslavia 103

Dušan Marković

Moralni striptiz: viđenje Drugog svetskog rata i prvih posleratnih
godina u filmovima Živojina Pavlovića
Moral Striptease: View of the World War II and First Post-War
Years in Zivojin Pavlovic's Films 113

Deana Jovanović

Nove turističke slike Srbije: antropološke refleksije
New Tourist Images of Serbia: Anthropological Reflections 127

DRUŠTVENA TEORIJA ∞ SOCIAL THEORY

Vitomir Jovanović

Dijalog i obrazovanje
Dialogue and Education 141

Dragana Petković

Negativni efekti tehnologije na pojedinca i društvo
Negative Effects of Technology on Individuals and Society 157

Marko Žilović

Zašto nisam postao inženjer?
Why I did not become an engineer? 171

<i>Jasna Mitić</i>	
Kako (ne) treba organizovati izbornu kampanju How (not) to Organize Electoral Campaign	189
<i>Tijana Popadić</i>	
Žena u islamu - sudbina ili izbor? Position of Women in Islam - Destiny or Choice?	199
<i>Milica Pavlović</i>	
Siromašna naselja u Brazilu, život u favelama Settlements of Impoverished People in Brasil: Life in Favellas	209
<i>Marko Simendić</i>	
Spor o nošenju velova u državama Zapadne Evrope: pogled sa ove strane maske Headscarf Issue in the Western European States: the Mask Side View	219
<i>Ilija Stojanović</i>	
Uloga međunarodne zajednice u raspadu SFRJ The Role of International Community in the Yugoslav Crisis	233
<i>Jovana Tripunović</i>	
Nacionalni diskurs intelektualaca u Srbiji pred raspad SFRJ National Discourse of Serbian Intellectuals Before the Dissolution of Yugoslavia	243
<i>Nevena Gojković</i>	
Antimuslimanski stereotipi u gimnazijskim udžbenicima istorije u Srbiji nakon 2000. godine Images of the Ottoman Empire and Islam in the Serbian History Textbooks for Secondary Schools	257
<i>Vukašin Stojkov</i>	
Digitalna budućnost oglašavanja Digital Future of Advertising	267

EKONOMIJA ∽ ECONOMY

Nikola Marković

Ekonomске slobode Economic Freedoms	277
--	-----

Dorđe Pevčević

Izbor optimalnog portfolija Optimal Portfolio Selection	289
--	-----

Ivana Bojanović

Ocenjivanje performansi zaposlenih Appraisal of Employees Performance	299
--	-----

Sonja Gačić

Sukob kapitalističkih i socijalističkih radnih vrednosti zaposlenih i menadžera u postprivatizacionim uslovima Conflict Between Capitalist and Socialist Type of Work Related Values in Post-privatization Conditions	311
--	-----

BIOLOGIJA ∽ BIOLOGY

Željka Jovanović

Matične ćelije Stem Cells	323
------------------------------------	-----

Vanja Tanacković

Genetički modifikovane biljke i regulativa u Srbiji Genetically Modified Organisms and Regulations in Serbia	331
---	-----

Biografije Biographies	345
---------------------------------	-----

Spisak tutora List of Tutors	367
---------------------------------------	-----

PREDGOVOR

Novi broj Zbornika studentskih radova Beogradske otvorene škole u svojoj strukturi, načinu obrađivanja i izbori tema izražava pre svega osnovnu odliku humanističkog alternativnog obrazovanja. To su: raznovrsnost tema, multidisciplinarnost pristupa, kritički odnos prema kulturnom i društvenom okruženju u kome živimo, mladalačka inovativnost, radoznalost i spremnost na dijalog. Sve su to odlike koje krase i prethodne generacije Beogradske otvorene škole, ali je specifičnost i posebnost svake nove generacije studenata upravo u tome što oni u svojim tutorskim radovima donose samosvojno viđenje sveta ali i osoben pristup najraznovrsnijim temama koje i izražavaju duh i smisao jednog vremena.

Studentski radovi Beogradske otvorene škole su neka vrsta naših znakova pored puta i predstavljaju kreativan teorijski pokušaj i nastojanje svake generacije da ostavi svoj specifični pečat u razvoju Škole ali i svedočanstvo o svom intelektualnom i teorijskom radu i dostignućima. Ovaj Zbornik studentskih radova proširio je i obogatio teorijski i programski profil koji se neprestano razvija u Beogradskoj otvorenoj školi, što je i njena najveća snaga i vrednost. Spremnost na izazove vremena u kome živimo, otvorenost za nove teme i nove oblasti proučavanja, ulaženje u neprestani dijalog u spoznavanju osnovnih ideja i težnji vremena u kome živimo, a koje svakako možemo prepoznati u radovima naših studenata.

Teorijski rad u BOS-u je tutorskom obradom određenih tema dostigao zavidni nivo. Kratak pregled tema koje su obrađivane u ovom Zborniku najbolje nam može prezentovati teorijski i tematski krug u kome se kreću autori priloga: Simbologija Evropske unije; Jezik i sukobi na jugoslovenskom tlu; Negativni efekti tehnologije na pojedinca i društvo; Viđenje Drugog svetskog rata i prvih posleratnih godina u filmovima Živojina Pavlovića; Manipulacija simbolima u politici; Kako ne (treba) organizovati izbornu kampanju; Medijski efekti i pitanje manipulacije; Ludizam u političkim protestima; Spor o nošenju velova u državama Zapadne Evrope: pogled sa one strane maske; Siromašna naselja u Brazilu, život u favelama; Nemačka filmska propaganda o ratnim operacijama na Balkanu 1941 godine; Žena u islamu - sudbina ili izbor; Istorija oglašavanja u Srbiji. Sve su to teme koje nam jasno pokazuju koje oblasti društva i kulture su u fokusu pažnje ove generacije studenata. Njihovi radovi objavljeni u ovom Zborniku studentskih radova predstavljaju još jednu inspirativnu stranicu u bogatom teorijskom letopisu Beogradske otvorene škole.

FOREWORD

The new issue of the Collection of Belgrade Open School Students' Essays expresses basic characteristics of humane alternative education in its structure and way of choosing topics and handling them. These characteristics are: diversity of topics, multidisciplinary approach, critical relation to the cultural and social environment in which we live, youthful inventiveness, curiosity and readiness for dialogue. All these qualities have also adorned the previous generations of Belgrade Open School, but every new generation brings specificity and singularity in their tutorial papers revealing their view of the world and their particular approach to the most diverse topics thus showing the spirit and sense of one period of time.

The Collection of Students' Essays is a sort of signs along the road, presenting a creative theoretical attempt and endeavor of each generation to leave their own stamp in the School's development but also a testimony of their intellectual and theoretical work and achievements. This Collection has enhanced and enriched the theoretical and program profile which is being constantly developed in the Belgrade Open School, being its greatest strength and value. In our students' papers we can recognize readiness to react to the challenges of the time in which we live, openness for new topics and new areas of research, entering constant dialogue in realizing basic ideas and tendencies of the time in which we live.

Theoretical work in Belgrade Open School has reached high levels in tutorial handling of certain topics. A short summary of topics written about in this Collection can give us an insight into the authors' area of interest: Symbols of the European Union; Language and conflicts on the Yugoslav territory; Negative technology effects on an individual and society; View on the Second World War and first after-war years in the films of Zivojin Pavlovic; Manipulation of symbols in politics; How an election campaign should (not) be organized; Effects of media and the question of manipulation; Luddism in political protests; Dispute over wearing veils in the Western European states: glance from the other side of the mask; Poor settlements in Brazil, life in favelas; German film propaganda on war operations in the Balkans in 1941; Woman in Islam – fate or choice; History of advertising in Serbia. All these topics clearly show us which domains in society and culture happen to be in the focus of this generation's attention. Their papers published in this Collection of Essays represent yet another inspirational page in the prolific theoretical chronicles of Belgrade Open School.

KULTURA ≈ CULTURE

Emilija Kuzmanovska
Tutor: prof. dr Žarko Trebješanin
Defektološki fakultet u Beogradu

MANIPULACIJA SIMBOLIMA U POLITICI

Istorija simbolizma govori da sve može da poprimi simboličko značenje: predmeti iz prirode, kao što su kamenje, biljke, sunce, mesec, to mogu biti predmeti koje je napravio čovek ili pak potpuno apstraktne forme, poput brojeva, kruga ili trougla. Čitav kosmos je, u stvari, jedan potencijalni simbol. Zbog svoje sklonosti ka stvaranju simbola, čovek nesvesno pretvara predmete ili forme u simbole, darujući im time veliku psihološku važnost. Isprepletena istorija religije i umetnosti, unazad sve do praistorijskog doba, predstavlja zapis koji su naši preci ostavili nama, o simbolima koji su za njih bili važni i upečatljivi.

U tom smislu, politika je jedna od sfera koja je u najvećoj meri stvar simbola. Ova ideja je političkoj filozofiji odavno poznata, a u savremenom dobu je nalazimo kod Rusoa, koji je govorio da i vlast građana ima svoju profanu, odnosno „civilnu religiju“. Gledanje na politiku kao na stvar simbola postaje izuzetno aktuelno posle pojave totalitarnih političkih sistema zasnovanih na razvijenim tehnikama psihološke manipulacije masama. Prema toj ideji, simboli postaju sredstvo za sticanje i čuvanje političke moći. Sama oblast simboličkog jeste ono najveće i najbogatije carstvo koje političari i njihovi generali osvajaju. Vlast na koju se oni, kako se ponekad kaže, penju, pa onda u njoj uživaju, u stvari je vlast nad simbolima (Čolović, 1997).

Šta je simbol?

Simbol možemo definisati kao sliku ili stvar koja svoju simboličku vrednost obezbeđuje kroz značenja i emocije koje u nama budi (Stivens, 2005). Nužno je već na samom početku razgraničiti ovaj pojam od pojma znaka. **Znaci** označavaju predmete s kojima su povezani i u tom smislu oni su jasno određeni. „S druge strane, ono što se naziva simbolom jeste naziv, ime ili čak i slika koja može biti dobro poznata u svakodnevnom životu, ali koja pored svog uobičajenog i očiglednog značenja ima i specifična obeležja. Sadrži nešto neodređeno, nepoznato ili skriveno od nas. Prema tome, reč ili slika su simboličke kada sadrže nešto više od očiglednog i neposrednog

značenja. One imaju jedan širi 'nesvesni' aspekt koji nije nikad tačno određen niti sasvim razjašnjen.“ (Jung, 1996) Iz tog razloga znak je uvek manji od pojma koji predstavlja, dok simbol uvek znači nešto više od svog očiglednog i trenutnog smisla. Ovakav specifično jungovski koncept simbola dobro se slaže sa etimološkim poreklom reči simbol. Grčka reč *symbolon* ukazivala je na znak ili raboš kojim se mogao proveriti nečiji identitet. Neki predmet, kao što je kost, prelomili bi nadvoje i svaki od delova bi pripao jednom od dva čoveka (npr. članovi iste sekte ili tajnog društva) koji bi tako mogli da identifikuju jedan drugog proveravajući da li se njihove polovine savršeno uklapaju jedna u drugu.

Tokom evolucije stekli smo sposobnost da uz pomoć simbola označavamo pojmove. Ovaj razvoj imao je psihološke posledice nesagledivog značaja. Jer kada smo jednom formirali pojam za stvar ili proces, možemo njime da se poigravamo u svojoj mašti, štaviše možemo da jedan pojam povezujemo sa drugim i kroz njihovu međuigru, stvaramo mitove, umetnost i religije. Poseban značaj u toj „igri“ ima simbolički jezik.

Erih From određuje simbolički jezik kao „jezik kojim mi izražavamo unutrašnje iskustvo kao da je čulno iskustvo, kao da je ono nešto što smo činili ili je bilo nama učinjeno u svetu stvari. Simbolički jezik je jezik u kojem je spoljašnji svet simbol unutrašnjeg sveta, simbol naše duše i našeg duha“. From kao definiciju simbola prihvata tvrdnju da je simbol „nešto što stoji umesto nečeg drugog“, a onda na osnovu specifične veze između simbola i onoga što on simbolizuje pravi klasifikaciju.

Prvoj vrsti simbola, po mišljenju Eriha Froma, pripadaju **konvencionalni simboli**, kao najpoznatiji od triju vrsta, s obzirom da se upotrebljavaju u svakodnevnom jeziku. Najčešći primer jesu reči kojima označavamo stvari, one stoje umesto stvari koje mi vidimo, dodirujemo i koristimo. Kao značajnu karakteristiku, From navodi da ne postoji inherentna veza između te reči i stvari. Jedini razlog zašto ta reč simbolizuje tu stvar jeste konvencija da nazivamo tu posebnu stvar tim posebnim imenom. Zastava, na primer, može simbolizovati određenu zemlju, a da ipak nema povezanosti između posebnih boja na zastavi i zemlje koju reprezentuje. Međutim, prihvaćeno je da one označavaju tu zemlju, te mi prevodimo vizuelni opažaj zastave u pojam te zemlje, opet na osnovu konvencije.

Slučajni simboli su druga vrsta simbola, i oni takođe nemaju inherentnu vezu između simbola i onoga što on simbolizuje, ali su krajnje individualizovani i nastaju na osnovu ličnog iskustva individue, te stoga za različite osobe predstavljaju različite stvari.

Treća i najzanimljivija vrsta jesu **univerzalni simboli**. Njihov naziv govori o tome da su zajednički svim ljudima, nasuprot slučajnom simbolu, koji je u potpunosti ličan, ali i nasuprot konvencionalnom simbolu, koji je ograničen na jednu grupu ljudi koja deli iste konvencije. Univerzalni simbol je samo onaj kod kojeg povezanost između simbola i onoga što simbolizuje nije slučajna, već je suštinska. On je ukorenjen u svojstvima našeg tela, naših čula i našeg duha, koja su zajednička svim ljudima. Uticaji koji se ukrštaju prilikom formiranja simbola, otuda imaju kompleksno poreklo, oni su lični, kulturni i filogenetski.

Poslednjih godina, svedoci smo porasta interesovanja za ideju, koju je izvorno promovisao Karl Gustav Jung, da mi posedujemo unutrašnju sklonost ka formiranju simbola i da ona postoji kao zdrav, kreativan i integralan deo našeg ukupnog psihičkog sklopa. Iako je u stanju da se menja u skladu sa lokalnim varijacijama, ova sposobnost proističe iz jedne arhetipske osnove koja je omogućila nastanak karakterističnih simboličkih manifestacija.

Za razumevanje i tumačenje simbola od velikog je značaja i Jungova interpretacija simbola i uvođenje „nesvesnog“ u analizu. On smatra da je „dok istražuje simbol, um usmeren prema idejama koje leže izvan domašaja razuma“. Budući da postoji bezbroj stvari izvan dometa ljudskog razumevanja, mi stalno upotrebljavamo simboličke nazive kako bismo predočili pojmove koje ne možemo definisati niti u potpunosti shvatiti. To je jedan od razloga zašto sve religije upotrebljavaju simbolički jezik ili slike.

Pored individualnog nesvesnog, Jung uvodi i kategoriju kolektivnog nesvesnog koje je najstariji, najdublji i najuticajniji sloj psihe. To je duhovna riznica nasleđenog iskustva predaka, datog u obliku urođenih predispozicija za određeni način čovekovog doživljavanja i reagovanja na okolinu. Bez obzira na istorijsku epohu ili kulturu, ljudi imaju približno isto kolektivno nesvesno. Posebni duševni oblici, koje Jung naziva arhetipovima, nalaze se u sferi nesvesnog i njihovo prisustvo se ne može objasniti ničim u životu pojedinca. Oni predstavljaju iskonska, urođena i nasleđena oblička ljudskog uma. Njihovo poreklo je nepoznato i oni se reprodukuju u svim vremenima i na svim meridijanima.

Kada Jung govori o „**prirodnim simbolima**“, on smatra da potiču od nesvesnih sadržaja psihe i stoga predstavljaju veliki broj varijacija osnovnih arhetipskih slika. U mnogim slučajevima, njihovim tragom može da se ide sve do njihovih drevnih korena, odnosno do ideja i slika koje srećemo u najstarijim zapisima i u primitivnim društvima.

S druge strane, „**kulturni simboli**“ su oni koji se koriste za izražavanje „večnih istina“ i koji se još uvek koriste u mnogim religijama. Prošli su kroz mnoge transformacije, pa čak i dugi proces više ili manje svesnog razvoja, te su tako postali kolektivne slike koje su prihvatila civilizovana društva. I pored toga, takvi kulturni simboli zadržavaju mnogo od svoje prvobitne numinoznosti. Svesni smo da oni mogu da izazovu duboke emotivne odjeke u nekom pojedincu, a usled tog psihičkog naboja deluju gotovo istovetno kao predrasude. Oni su važni sastojci našeg mentalnog oblikovanja i njih nije moguće odbaciti zato što se, u racionalnim okvirima, čine apsurdnim ili nevažnim. Simboli nastaju spontano kao „najbolja moguća formulacija relativno nepoznate stvari, koja upravo zbog toga ne može biti jasnije ili karakterističnije predstavljena“ (Jung, 1996). Racionalna primena verbalnog jezika nije adekvatna tom zadatku, zato što nepoznati aspekt stvari koju treba izraziti ukazuje na nešto više od onoga što svest može da zna.

Politički simboli

Teorija političke kulture koja se bavi dubljim slojevima političkog mišljenja i osećanja, bez kojih se ne bi mogla razumeti punoća društvenog života, mora posebno uzeti u obzir neverbalni način komunikacije. U tim slučajevima, simboli predstavljaju snažna sredstva razmene vrednosti, uz pomoć kojih pojedinci poimaju grupu kojoj pripadaju. Oni su sredstvo identifikacije, ali i motorna snaga koja pokreće grupe i mase ka realizaciji određenih projekata i ideoloških postulata. Stisnuta radnička pesnica, francuska revolucionarna trobojka, crvena zastava, srp i čekić, kukasti krst, istovremeno su neophodni za identifikaciju grupe kao takve, njene istorije, osnovnih vrednosti kojih se pridržava, ali su i sila koja pokreće naciju na akciju, naročito u konfliktnim i zaoštrenim situacijama. Centralno mesto u pokretanju mase imaju simboli, uz pomoć kojih se masa zgušnjava, oblikuje, ukorenjuje i pokreće. Simboli daju političkoj akciji smisao sredstva komunikacije.

Politička akcija može biti tumačena na bezbroj načina, ona može da se opravdava, dokazuje ili jednostavno čini. Tek kroz simbole ona postaje saznatljiva, prima oblik i značenje prijemčivo ljudskim saznajnim sposobnostima. Oni olakšavaju percepciju, razumevanje događaja i političke akcije, jer pretvaraju apstraktne pojmove u stvari tj. u čulne forme koje imaju veliku psihološku i emotivnu delotvornost. Iako su politički simboli manje bogati od religijskih i literarnih simbola, oni to kompenzuju na različite

načine. Stalno ponavljanje i korišćenje političkih simbola učvršćuje i uvećava njihov smisao, što je često zamena za njihovu jednoznačnost i jednostavnost. Mesto u političkoj sintaksi je mnogo važnije nego njihovo samo unutrašnje značenje. Tako će svastika predstavljati nešto sasvim drugo u kontekstu budističke, keltske ili etrurske kulture nego u okviru Hitlerove ideologije. To ne znači da su politički simboli lišeni svake višeznačnosti i da je njihovo dejstvo slabije nego u drugim domenima. Naprotiv, oni imaju istoriju i meru asocijativnosti i često su izvedeni iz religijske simbolike paganskog, hrišćanskog ili nekog drugog tipa. Ali, konkretno i emocionalno značenje dobijaju samo u određenom istorijskom i političkom okruženju i kao takvi deluju, često sa neslućenom snagom (Đorđević, 1997).

Njihovu snagu i operativnu primenu u društvu, jasno je izložio Kerker, teoretičara koji je jedan od tvoraca učenja kako da se oni iskoriste u akciji. „Kada biramo predsednika, mi biramo glavnog stvaraoca simbola zemlje.“ Od predsedničkih inauguracija, preko kongresa partija, pevanja nacionalnih himni, zastava, političkih zborova, mitinga i proslava, građani uspostavljaju odnos prema političkom sistemu putem simbola. Razumevanje političkih procesa i odnosa zato nije moguće bez razumevanja simboličke dimenzije politike. Simboli su prava politika artikulisana na osoben, a često na veoma snažan način.

Politička manipulacija

Manipulacija je svojevrstan društveni i politički fenomen. *Manipulacija* se može preciznije odrediti kao „smišljen, sistematski i kontrolisani postupak ili skup postupaka pomoću kojih manipulator, koristeći simbolička sredstva, u za njega pogodnim psihosocijalnim uslovima, odašilje u masu, preko sredstava komunikacije, određene poruke, s namerom da utiče na uverenja, stavove i ponašanje velikog broja ljudi, tako da bi se oni, u stvarima o kojima ne postoji opšta saglasnost, a za koje su životno zainteresovani, usmerili prema ubeđenju, stavovima i vrednostima manipulatora, a da toga nisu ni svesni“ (Šušnjić, 2004).

Manipulacija je prevashodno politički čin, iako u sebe uključuje ekonomske, pa i kulturne momente. Ovaj kompleksni fenomen je opšta karakteristika savremenog doba, jer obuhvata ne samo područje rada, nego i područje političkog glasanja, ideologije, saznanja, nauke i umetnosti, ponašanja itd. Da bi ovaj proces bio uspešan, koriste se brojna sredstva koja su instrumenti manipulacije, preko kojih se deformiše predstava o stvarnosti, prekrajajući je

najčešće prema zahtevima onih koji su ekonomsko i politički moćni.

U tradicionalnim društvima su, tako, starešine grupa na sebe pribavljale veliki autoritet koji je bio izveden na osnovu lične moći. Pomoću svog autoriteta, oni su usmeravali volju ljudi, njihova mišljenja i ponašanja u ostvarivanju zajedničkog dobra. Integracija individue u zajednicu bila je uslovljena zajedničkom aktivnošću, najčešće proizvodnjom. Međutim, raspadom prvobitnog zajedništva i pojavom privatne svojine, podele rada i viška vrednosti, došlo je do formiranja i polarizacije različitih interesa kao parcijalnih grupnih interesa. Ulogu manipulatora sada zadobija Vođa, Klasa, Partija, Država – ona društvena grupa, pojedinac ili pojedinci koji raspolažu instrumentima ekonomske moći, političke vlasti, duhovnog i simboličkog uticaja.

Otvorena i gruba manipulacija posebno je vidljiva u totalitarnim sistemima u kojima mediji i politika oblikuju snažnu simbiotičku celinu. Ekspanzijom tehnologija, poput interneta i kablovskih linkova, novi načini komunikacije prete da izbrišu razlike između tradicionalnih oblika medija i da zauzmu primat u prenosu informacija. Masovni mediji se često povezuju samo sa zabavom, pa se kao takvi smatraju marginalnim u životu većine ljudi. Ovakav stav je samo delimično tačan, s obzirom da masovni mediji čine veliki deo naših društvenih aktivnosti, oni vrše jak uticaj na shvatanja i kreiranje javnog mnjenja uopšte. U tom smislu, sredstva informisanja kontrolisana od strane države i političke partije, kao sredstva manipulisanja, bila su snažan oslonac nacionalističke, fašističke, nacističke, staljinističke i uopšte totalitarne vladavine. To i jesu sistemi čija se vladavina nikako nije mogla ostvarivati bez manipulativne upotrebe represivnih i nedemokratskih sredstava. Istom cilju služilo je i mitologiziranje prošlosti i odavanje pijeteta Tradiciji ili Savremenosti, odnosno glorifikovanje postojećeg političkog poretka u funkciji političke socijalizacije (Kovačević, 1994).

Igra simbolima je najmoćnije sredstvo političkog marketinga. Ona se ispoljava na brojne načine, od kojih svetkovina predstavlja vrhunac njenog uspeha. Iako nisu sva društva i politički režimi skloni gruboj zloupotrebi simbola, karakteristično je da je njihova upotreba u direktnoj vezi sa stepenom demokratičnosti u društvu. Čak i ukoliko je sadržina poruke nova, ona se zaodeva u novo ruho i predstavlja sastavnim delom tradicije. Činjenica je da simboli imaju veliku snagu. Stoga, nameće se zaključak da političke elite, koje u rukama drže sredstva manipulacije, imaju mogućnost da tu potencijalnu snagu simbola iskoriste na drugačiji način.

LITERATURA

1. Biderman, Hans (2004), *Rečnik simbola*, Plato, Beograd.
2. Čolović, Ivan (1997), *Politika simbola – ogledi o političkoj antropologiji*, Radio B92, Beograd.
3. Đorđević, Jelena (1997), *Političke svetkovine i rituali*, Dosije, Beograd.
4. Elijade, Mirča (1999), *Slike i simboli: Ogledi o magijsko-religijskoj simbolici*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.
5. From, Erih (2003), *Zaboravljeni jezik*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
6. Gidens, Entoni (2003), *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd.
7. Le Bon, Gustav (1989), *Psihologija gomile*, Globus, Zagreb.
8. Jung, Karl (1996), *Čovek i njegovi simboli*, Narodna knjiga, Beograd.
9. Kovačević, Braco (1994), *Politička manipulacija*, Pravni fakultet, Banja Luka.
10. Kreč, Dejvid (1972), *Pojedinac u društvu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
11. Pakard, V. (1994), *Skriveni ubeđivači*, Dosije, Beograd.
12. Stivens, Entoni (2005), *Arijadnino klupko: vodič kroz simbole čovečanstva*, Stylos, Novi Sad.
13. Trebješanin, Žarko (2003), *Leksikon psihoanalize*, Matica srpska, Novi Sad.
14. Šušnjić, Đuro (2004), *Ribari ljudskih duša: ideja manipulacije i manipulacija idejama*, Čigoja štampa, Beograd.

Emilija Kuzmanovska

If Politics Is The Manipulation Of Symbols

Summary

This paper defines the symbols, political manipulation and the role, which symbols play in politics. It argues that symbols represent the powerful instrument in playing politics.

Key words: politics, symbols, manipulation, play.

Vladimir Palibrk

Tutor: *Divna Vuksanović*

Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

SKICA ZA ISTORIJU JEDNE NEKOREKTNOSTI: Neke karakteristike predstava vanzemaljskih bića u savremenom filmu

U ovom radu ćemo se osvrnuti na nekoliko dominantnih predstavnih obrazaca u kojima se, u okviru popularne kulture, javljaju pripadnici nezemaljskih živih vrsta. Za medij teorijskih istraživanja odabraćemo filmsko stvaralaštvo. Pre svega zbog toga što je tek film uspeo da aktualizuje neke od najsnažnijih vladajućih predstava vezanih za vanzemaljske oblike života, i da ih implementira u kolektivnu svest onoga što bismo mogli nazvati zemaljskom civilizacijom.

Kao polaznu tačku u izboru građe uzeli smo spisak deset najboljih naučnofantastičnih filmova svih vremena, kako su navedeni na sajtu magazina „Guardian“¹. Trudeći se da ostanemo u što užem krugu razmatranja, usredsredićemo se na nekoliko naslova koji kao osnovnu tematiku imaju upravo susrete zemljana sa ne-zemljanima, i koji se mogu postaviti u jednostavnu opoziciju: autorski film – visokokomercijalni holivudski film.

Ono što je najupadljivije, uzmemo li u razmatranje komercijalna holivudska ostvarenja, poput Ridli Skotovog *Aliena*, jeste jedna kranje negativna i neprijateljska slika vanzemaljskih oblika života. U ovom filmu, jedino biće koje nije zemljanin predstavljeno je kao čudovište, istina vrlo istančane inteligencije, ali obuzeto jednim krajnje niskim i primitivnim porivom – ubiti i zatrti sve što je ljudsko (ili „ne-aliensko“) u svojoj okolini. Kao doprinos demonizaciji ovog junaka, filmom dominira njegov vizuelni element, naglašena slikovnost i akcenat na efektu fizičke predstave *Aliena* kao čudovišta. Njegov tehnorganski dizajn toliko je razvijen i anatomski detaljan, da bi se mogao okarakterisati kao barokna hiperbola – *Alien*ov imidž je vrhunac čitave plejade vanzemaljskih čudovišta zastupljenih u filmskim ostvarenjima koja mu

---

1 Lista izgleda ovako: 1. *Blade Runner* (1982), dir: Ridley Scott; 2. *2001: A Space Odyssey* (1968), dir: Stanley Kubrick; 3. *Star Wars* (1977)/*Empire Strikes Back* (1980); 4. *Alien* (1979), dir: Ridley Scott; 5. *Solaris* (1972), dir: Andrei Tarkovsky; 6. *Terminator* (1984)/*T2: Judgment day* (1991), dir: James Cameron; 7. *The Day the Earth Stood Still* (1951), dir: Robert Wise; 8. *War of the Worlds* (1953), dir: Byron Haskin; 9. *The Matrix* (1999), dir: Andy & Larry Wachowski; 10. *Close Encounters of the Third Kind* (1977), dir: Steven Spielberg.

prethode. Ne tako neuobičajen za komercijalnu produkciju, crossover² ovog SF filma sa akcionim filmom podrazumeva (kao komplementarnu ovoj slikovnosti) svedenost karaktera na crno-belu opoziciju „good guys vs. bad guys“. Pri čemu je, naravno, vanzemaljac „bad guy“ koga treba po svaku cenu i svim raspoloživim sredstvima eliminisati pre kraja filma.

Sa druge strane, indikativan je jedan motiv sa kojim se u toku filma susrećemo – ova zver se razvija iz larvalnog zametka koji počiva unutar ljudskog tela. Tokom većeg dela filma posmatramo posadu broda kako se očajnički bori sa ovim stvorenjima koja su im, iako su se odmetnula od njihovog sopstvenog mesa, ipak potpuno strana. Već ovde uočavamo par konstanti odnosa zemljanin – nezemljanin, koje u različitim tonovima variraju kroz celu gorepomenutu Guardijanovu listu.

Pre svega, taj je odnos problematičan, ako ne i konfliktan. Nezemljanin je predstavljen kao pretnja, ali i prilika da se zemljanin samopreispita i ponovo potvrdi, izašavši iz sukoba sa obnovljenom vitalnošću, naravno kao pobednik. Susret sa nepoznatim praćen je osvajačkim i kolonijalističkim intencijama, ali i strahom i strepnjom. S druge strane, neizbežno se dešava da, u pokušaju da svojim mentalnim moćima osvoji nepoznato i učini ga sebi poznatim, predstavnik zemaljske vrste u njegov lik ugradi deo sebe. Mogućnost realnog susreta sa nekim drugim, novim svetom, relativna je. Taj susret je uvek susret sa sobom, ili nekom od verzija sebe.

U ovom smislu, indikativan je film *Solaris* Andreja Tarkovskog, koji, kao autorski film, u sebi poseduje veći korpus unekoliko humanijih spekulacija na temu susreta zemaljskog i nezemaljskog. Pre svega, psihologija junaka u ovom filmu je detaljno razrađena i čini bitan dramski element filma. Šta nam donosi takva postavka stvari?

U susretu sa vanzemaljskim oblikom života, pokušavajući da komuniciraju sa njim, junaci ovog dela susreću se sa materijalizacijama svojih podsvesnih, potisnutih strahova, želja i nadanja. Direktnu njihovu komunikaciju sa okeanom (to je oblik u kome se vanzemaljski život u ovom filmu javlja) konstantno ometa isplivavanje i materijalizacija „prljavog veša“ iz njihove lične istorije. Pritom, ovo otvaranje podsvesti pred samim likovima jeste nešto što ih muči, nešto što se oseća kao teret, suočavanje sa skrivenim delovima sebe koje je ujedno i relativizacija sopstvenog identiteta, pa i poremećaj stabilnosti same ličnosti. Kao i junaci filma *Alien*, i ovde posada svemirske stanice „porađa“ nešto, svom svesnom delu ličnosti nepoznato i strano, što se otme kontroli i čak ugrožava svog „domaćina“. Ovim filmom dominira

---

2 Crossover (engl.) – ukrštanje.

atmosfera zemljaninove nesprenosti da stupi u kontakt sa vanzemaljskim, nesprenosti koja se ogleda upravo u tome što je taj kontakt iniciran sa pozicije nepomirenosti sa samim sobom.

Zanimljiv je ovde i motiv okeana, koji je prikazan kao živi organizam koji posredno komunicira sa junacima kao neko ko ih poznaje bolje od njih samih. Okean je nešto što asocira na izvor, nešto iz čega potiče novo, nešto što ima duboke veze sa poreklom života na samoj zemlji – okean je upravo ulaz kroz koji se život pojavljuje u ovozemaljskom svetu. Tako i ovde on ima prerogative stvaranja i kreacije.

Nesumnjivo je da Tarkovski (odnosno, i Stanislav Lem kao pisac predložka) doživljava beskrajnost kosmosa, pa i susrete sa bićima tog kosmosa, kao polje neograničenih mogućnosti, koje se aktualizuju u susretu čoveka sa tim beskonačnim, pri čemu karakter onoga ko u tom susretu učestvuje igra veoma bitnu ulogu.³ Ova tema je možda još više naglašena u filmu *Stalker*, gde dominira motiv *zone*, čudesnog mesta koje pod vanzemaljskim uticajem postaje mesto na kom se sve želje ostvaruju, i kao takvo postaje predmet hodočašća, svojevrsno delfsko kultno mesto. Zanimljivo je primetiti, i u *Stalkeru* i u *Solarisu*, da glavni junaci ni u jednoj od situacija u kojima se nađu ne bi mogli tek tako da izgovore nešto nalik Armstrongovoj rečenici „ovo je mali korak za čoveka, ali veliki korak za čovečanstvo“. Naime, u komercijalnim obradama ove teme, psihološki statični junaci koji se susreću sa vanzemaljskim formama života najpre su u ulozi reprezenata ljudske rase, koji se u većini slučajeva bore za opstanak iste, nalik krstašima, i na strani su nekog konvencionalnog pojma dobra. Autorski film nam daje jednu drugu vizuru, slikajući ovaj trenutak susreta iz perspektive individue, čoveka kao karaktera, nekoga ko ima životnu predistoriju, ne zanemarujući pritom psihološke i realno-životne aspekte ovakvog jednog doživljaja. Ako je u komercijalnim obradama u pitanju crossover *naučna fantastika – akcioni ili vestern film*, autorski film nam daje crossover *naučna fantastika – drama*, otvarajući time i mogućnost za pokretanje mnogo šireg spektra filozofskih, antropoloških, psiholoških i drugih humanističkih pitanja.

---

3 Glavni junak ovog filma je prilično poetizovan karakter, dat je kao humanistički obrazovana individua. Kao takav, on se sreće sa materijalizacijom svoje pokojne supruge, što daje čitavom filmu notu duboke intimne drame. Njegov kolega, pak, sreće neke čudne kepece, dok bismo mogli samo pretpostaviti sa čime bi se sreła posada iz filma *Alien* kad bi se nekim slučajem našla pred okeanom iz filma *Solaris*. *Alien* je prvi SF film u kom su astronauti u ekspozičiji dati kao nosioci jednog prilično *kamiondžijskog* habitusa. Pre pojave uljeza, posada se na brodu uglavnom dosađuje, igra karte, obeduje, pretovarena hiljadama svetlosnih godina i morem dosade u većitoj tami kosmosa.

S druge strane, motiv skrivenog, i u neadekvatnom, po kvalitet komunikacije sa nepoznatim gostom problematičnom trenutku otkrivenog sadržaja svesti, takođe privlači pažnju. Bićemo smeli te pretpostaviti da je njime implicirana autorska kritika slike o nezemljanima koja dominira u mejnstrim kulturi. Time što nije u stanju da komunicira direktno sa zemaljskim izaslanicima, Lemov okean, na neki način, ne dozvoljava da mu se priđe nikako drukčije nego otvoreno, bez nanosa skrivenih i zadnjih misli. Zahvaljujući ovom odbrambenom mehanizmu, pokušaj kolonizatorskog uzurpiranja njegovog sveta samo bi bio nanošenje štete sopstvenom svetu. Sa stanovišta korektnosti, možda bi se moglo reći da je tek *Solaris* film koji bismo mogli prikazati nezemljanima bez straha da ćemo ih uvrediti.

Pretnja ljudskom rodu, oličena u liku već spomenutog Aliena, pak, varira od filma do filma u svojim aktualizacijama do čitavih epidemija i kolektivnih paranoja, napuštajući nivoe primitivnog straha i pretvarajući se u civilizacijsku i kulturološku pretnju po opstanak vrste. Iako uvek prisutan u pozadini teksta, ovaj motiv u nekim delima izbija transparentno u prvi plan. Tako je u jednom trenutku SF žanr bio prazačetak atmosfere hladnog rata – obrada vanzemaljske invazije u čuvenoj radijskoj postavci *Rat svetova* Orsona Velsa, izazvavši opštu paniku među auditorijumom, ispitala je po prvi put granice i mogućnosti medijske propagande. Ovo je samo jedan od mnoštva mogućih primera toga koji se sve segmenti ljudske stvarnosti mogu naći projektovani u predstavu o nezemljanima.

Nesumnjivo, dominantna slika vanzemaljskih junaka u popularnom filmu jeste praćena osećanjem pretećeg. Osvrnimo se na to kako je ova pretnja obrađena i predstavljena u filmu *Odiseja u svemiru 2001*. Stenlija Kjubrika.

Film otvara, rečnikom antropologa artikulisano, isterivanje iz raja – rađanje želje, osvajanje prometejske vatre, i bratoubistvo. U prvoj sceni sa primatima, posmatramo prisustvom vanzemaljskog elementa pokrenuto rađanje želje, težnje, koja je do tog trenutka postojala samo kao mogućnost u praćevku. Ova će želja, kao čoveku fundamentalno svojstvena, evoluirati zajedno sa njim, te dovesti i do njegovog ponovnog susreta sa monolitom neki broj godina kasnije. Ovog puta, biće to susret u kosmosu, u pratnji superkompjutera po imenu HAL, jednog od pratećih produkata čovekove neprestano ispoljavane težnje da se nađe u ulozi Boga. Hal, međutim, nije i potvrda da je ta uloga uspešno odigrana. Štaviše, ispostavlja se da je upravo on čovekova najveća greška. Stvarajući ga po ugledu na sebe, čovek je stvorio kompjutera-psihopatu koji će ga (možda baš kao i čovek svog tvorca?) izneveriti u odsudnom trenutku. Teško je ne primetiti ironiju sa kojom Kjubrik

slika karakter samog Hala. Računar je pravi mali uobraženko-sveznalica, ponosan na svoju sposobnost da komunicira na ravnoj nozi sa ljudima, karikaturalna slika čoveka i njegovog odnosa prema sopstvenom tvorcu. Način na koji HAL komunicira sa čovekom u neku ruku slika je čovekovog odnosa prema transcendentnom, oličenom u monolitu – to je pokušaj nekoga bitno drugačijeg, i reklo bi se inferiornog, da sa suprotnom stranom komunicira kao sa sebi jednakim po vrsti, ali sa superiorne pozicije.

Vanzemaljsko je u ovom filmu transcendentno čoveku. Dato je kao pokretač nekih procesa bitnih po njegov civilizacijski razvoj⁴, ali i kao međa njegovih mogućnosti, koja ga posle svega upućuje na to da je ipak samo čovek.

Interpolacijom religiozne i antropološke interpretativne ravni, čovek je ovde prikazan kao stvoren od strane vanzemaljskog elementa, i generički je nesposoban da sa njim ostvari kontakt a da ne prestane da bude čovek. Jedna od poslednjih scena, u kojoj se kosmonaut u dodiru sa monolitom pretvara u dete-zvezdu, implicira, između ostalog, i stav o bitnoj promeni koju u biti samog čoveka mora izazvati ovaj kontakt, i komplementarna je u tom smislu sceni sa početka filma.

Nesumnjivo je da odsustvo bilo kakve predstave o bićima vanzemaljskog porekla ili oskudni izvori koji nose karakter „čudnog“, „nezvaničnog“, „neproverenog“, ostavljaju ogroman prostor za širok spektar sublimacija, projekcija i interpretacija. Postavlja se pitanje, na kraju, koliko je ovakva praksa korektna, govorimo li o političkoj korektnosti kao moralnoj korektnosti onoga ko sebi daje za pravo da se služi govorom. Zamislimo li samo situaciju u kojoj se na našoj planeti pojavljuju pripadnici vanzemaljskih vrsta, kakva bi ih reakcija mogla dočekati? Nešto više od stoleća postojanja filmske umetnosti nanelo je nebrojenu količinu mogućih uvreda ovim našim potencijalnim gostima. Čak i da nam oprostite naše neznanje, jer je vrlo moguće da su oni nešto bitno drugačije od sveg što smo ikada o njima mislili i jedni drugima pričali, te ih se tako te uvrede možda i ne tiču mnogo, ostaje to da među zemaljskom populacijom postoji već više od veka stereotipno *podrazumeva*-se očekivanje nasilnog i po čoveka ugrožavajućeg kontakta sa vanzemaljskim vrstama. Da li je odsustvo uvređene strane (ili odsustvo njene reakcije, ako hoćete), dovoljno da sebi dozvolimo toliku proizvoljnost u sudovima? Da li se ovde može govoriti o nekorektnosti kao manifestaciji nečeg fundamentalno ljudskog? Da li se SF filmovi mogu posmatrati kao polje društveno dozvoljene

---

4 Za razliku od filma *Solaris*, gde je u pitanju psihološki razvoj ličnosti.

nekorektnosti, u kom se kanališe bes i nezadovoljstvo koje se u realnom životu otvoreno sme projektovati na sve manje adresa? Paradoksalna situacija je ta da, u većini naučnofantastičnih filmova, da su vanzemljani, iako pripadnici civilizacija daleko naprednijih od naše, predstavljeni na moralno mnogo nižem nivou od nas, uglavnom vođeni niskim i primitivnim osvajačkim porivima. Zašto je u likove ne-zemljana projektovano sve ono najgore ljudsko? Da li je to odraz naivnog podsvesnog verovanja da su loše ljudske osobine poreklom nekud iz kosmosa? Šta to govori o nama? Ili je možda istorijsko iskustvo istrebljenja američkih Indijanaca nagomilalo kolektivni podsvesni strah od susreta sa civilizacijama koje su tehnički i kulturološki superiorne u odnosu na našu?

Osnovna pretpostavka ovog rada je da u svesti prosečnog zemljanina postoji negativna slika označena pojmom „vanzemaljac“. Ako je ova pretpostavka tačna, to bi mogao jednog dana biti veliki problem. Mogućnost susreta sa oblicima života, kulturama i civilizacijama koje ne potiču sa ove planete i dalje je otvorena. Blagovremeno bavljenje ovim problemom moglo bi drastično da doprinese pozitivnom razvoju kako zemaljske civilizacije, tako i njene kolektivne psihologije. Ali i čovekovom boljem poznavanju sebe samog.

Tretman ne-zemljana koji dominira u savremenoj filmskoj umetnosti samo je primer manifestacije jedne nekorektnosti koja se čini fundamentalno svojstvena čoveku, usled njegove nesprenosti da se suoči sa samim sobom, pre nego što se suoči sa drugim.

LITERATURA

Bibliografija:

1. Virilio, Pol, *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad, 2000.

Webografija:

1. Balcerzan, Edward Seeking Only Man: Language and Ethics in Solaris, <http://www.depauw.edu/sfs/backissues/6/balcerzan6art.htm>
2. Ćosić, Pavle, „Politička nekorektnost kao filmski žanr“, web časopis www.krompir.co.yu

3. DeMet, D., George, „The search for meaning in 2001“
4. 2001: A space odyssey internet resource archive –<http://www.palantir.net/2001/meanings/essay00.html>
5. Helford, Elyce Rae „We are only seeking Man: Gender, Psychoanalysis, and Stanislaw Lem’s Solaris“ – <http://www.depauw.edu/sfs/backissues/57/helford57art.htm>
6. Kurosawa Akira, „Tarkovsky and Solaris“ – www.nostalgia.com
7. Kurosawa Akira, „A Dream is a Genius“, from KUROSAWA Akira's book *A Dream is a Genius*, pp. 180–182 (ISBN 4-16-355570). Edited by Bungeishunju. ©1999 Bungeishunju. Translated from Japanese by Nostalgia.com Japan correspondent SATO Kimitoshi.
8. Top 10 sci-fi movies:
<http://www.guardian.co.uk/life/news/page/0,,1290764,00.html>

Vladimir Palibrk

**The Image of Alien Life Forms as They are Represented
in Contemporary Cinema.**

Summary

This essay is discussing the image of alien life forms as they are represented in contemporary cinema. From the political correctness point of view, some of these images and representations can be considered highly offensive to the represented beings. Comparing these motives in commercial movie production with those in more artistic movies, this essay is questioning the nature of human's approach to the aliens.

Key words: Image, Alien life forms, cinema.

Anja Miletić
Tutor: *dr Ivan Čolović*
Beogradska otvorena škola

OD IDEJE DO DELA

– Koncipiranje i realizacija projekata prevodenja dela iz filozofije i društvenih nauka u Srbiji –

1. Uvod

Kako knjige „dolaze na svet“ poznato je mnogima, iako su ljudi malo zainteresovani za detalje ovog procesa. Takođe malu pažnju javnosti izaziva problematika izdavanja knjiga specifičnih profila. Cilj ovog rada je da doprinese boljem razumevanju faza procesa izdavanja dela iz filozofije i društvenih nauka u Srbiji, i to onih koja nam u ruke dospevaju u obliku prevoda sa stranih jezika.

Metod kojim sam se služila bilo je anketiranje glavnih učesnika ovog procesa: izdavača i prevodilaca. Anketu sam sprovedla putem upitnika i intervjuua. Trudila sam se da se među anketiranimima nađu iskusni izdavači i prevodioci, oni koji uživaju ugled u svojim profesijama. Ukupno je u mojoj anketi učestvovalo šest izdavača i šest prevodilaca, što je mali uzorak za neko ambicioznije naučno istraživanje ove teme, ali je dovoljan da se steknu osnovne početne predstave o vrsti problema koji se tu mogu naći.

U radu sam koristila i anketu časopisa za prevodnu književnost Udruženja književnih prevodilaca Srbije „Mostovi“ (u broju 131–132 iz 2005. godine), posebno deo ankete pod naslovom „Šta kažu književni prevodioci iz Srbije, i „Šta kažu izdavači iz Beograda“. Za potrebe ovog rada iz ankete „Mostova“ uzeti su podaci koji se tiču prevoda dela iz oblasti društvenih nauka.

Pored uvida u probleme o kojima govore izdavači i prevodioci, u ovom radu se osvrćem i na problem transparentnosti celog procesa, odnosno na probleme na koje sam nailazila u komunikaciji sa anketiranimima.

2. Od ideje do dela – viđenje izdavača

Upitnik za izdavače sadržao je sledeća pitanja:

- Da li postoji dokument u kome se definiše koncepcija Vaših izdanja iz oblasti filozofije i društvenih nauka?

- Da li koncepcija Vaših izdanja stoji označena na odgovarajućem mestu u knjigama?
- Sa kojih jezika su prevedene knjige koje ste objavili (tokom poslednjih pet godina)?
- Kako donosite odluke o tome koja će dela biti prevedena?
- Da li se pre donošenja odluke traže pisane recenzije?
- Da li se imena recenzenata drže u tajnosti?
- Da li knjige za prevođenje predlažu prevodioci?

Sa koliko prevodilaca ste saradivali tokom poslednjih pet godina?

Većina izdavača se zadovoljava time da na odgovarajućem mestu u knjizi označe oblast ili disciplinu kojoj knjiga pripada (na primer: filozofija, psihologija) ili da daju neko ime ediciji. Ima izdavača koji nude tekst sa objašnjenjem karaktera i ciljeva edicije, ali takvi tekstovi se nalaze u štampanim ili elektronskim katalogima.

Neki urednici samostalno donose odluku o izboru dela koja će biti prevedena. Ali ta samostalna odluka može biti doneta i na temelju konsultacije sa ljudima stručnim za pitanja iz pojedinih oblasti. U nekim izdavačkim kućama, pak, o izboru odlučuje uređivački odbor. Ovde je značajno pomenuti da se prilikom biranja knjiga iz filozofije i društvenih nauka koje će biti prevedene mnogo više obraća pažnja na specifične potrebe čitalaca, nego kad je u pitanju prevođenje beletristike. Izdavači moraju da poznaju potrebe relativno malih ciljnih grupa, naučnika, studenata, profesora pojedinih nauka ili naučnih oblasti. I pošto zadovoljavaju potrebe male ciljne grupe, i broj izdanja i njihov tiraž su mali.

Pisane recenzije pre donošenja odluke su ranije bile ustaljene, čak i regulisane zakonom o izdavačkoj delatnosti. Po rečima nekih izdavača, imale su ideološku funkciju. Danas se one uglavnom ne traže.

U kući gde je recenzija još uvek običaj (a od anketiranih, samo je jedna takva, a dve ponekad traće recenzije), imena recenzenata drže se u tajnosti.

Prevodioci samo retko predlažu knjige za prevođenje, kao što je redak slučaj da svoja dela našem izdavaču nude sami autori. Izdavači, ipak, kažu da oni prihvataju dobre ideje bez obzira ko ih donosi, i

da za njih nije presudno ko je predlagач, nego da je važno da se knjiga uklapa u koncepciju i da je odgovarajućeg kvaliteta i aktuelnosti.

Broj prevodilaca sa kojima se saraduje varira od kuće do kuće, ali u neposrednoj je vezi sa brojem izdatih knjiga. Izdavači navode neka pravila ili običaje kojih se drže u saradnji sa prevodiocima. Tako, kažu oni, dobar prevodilac mora biti vrhunski čitalac, stručnjak koji vlada i jezikom sa koga i jezikom na koji prevodi. Neophodno je i vrhunsko poznavanje datih oblasti.

Pored te vrste kompetentnosti, izdavači ističu da prevodilac mora dobro poznavati ne samo strani jezik nego i stranu kulturu, odnosno specifični kulturni kontekst, što mu pomaže da shvati finese i nijanse značenja pojedinih delova teksta.

Specifična tema traži redaktora, stručnjaka za datu oblast, jer se, kako su neki izdavači istakli, tekstovi izdanja iz oblasti humanističkih disciplina moraju dobro proveriti pre nego što ugledaju svetlost dana. Pored toga, i urednici čitaju prevode, razgovaraju sa prevodiocima, traže rešenja zajedno. Dakle, proces pripreme uključuje nekoliko faza: rad urednika sa prevodiocem, pa zatim rad stručnog redaktora, lektora i korektora. Međutim, retko se u praksi javljaju sve faze ovog procesa, nego se neke od njih preskaču. Sa prevodiocima razgovaraju, pre svega, urednik edicije, pa stručnjaci: recenzent, stručni redaktor, jezički redaktor i lektor. U nekim slučajevima, pravi se glosar glosar stručnih termina.

Primetno je da ozbiljne izdavačke kuće imaju i stalne lektore, ekipu koju okupljaju zbog potrebe i ozbiljnog odnosa prema poslu kojim se bave.

Iz odgovora na pitanje sa kojih se jezika najviše prevodi, može se zaključiti da prednjači engleski jezik (172), potom slede francuski (58) i nemački (25), pa italijanski (24), skandinavski jezici (12), ruski (10), španski (10), japanski, turski, kineski, hebrejski, češki, grčki, mađarski, portugalski, poljski, arapski, slovenački, ukrajinski, slovački. Šest izdavača koje sam anketirala objavilo je prevode sa ukupno 28 jezika.

Neki urednici su se sami oprobali u prevođenju.

Problemi poslovne saradnje sa prevodiocima najčešće iskrсну usled probijanja rokova i nezadovoljavajućeg kvaliteta prevoda. Izdavači sebi prebacuju zbog neobazrivosti koju ponekad pokažu pri izboru prevodioca. Jer, ako se prevodilac pažljivo izabere, ili ako se pre angažovanja provere njegove sposobnosti (kad je reč o novim, mladim prevodiocima), smanjuje se rizik da će izdavač morati da popravlja ili čak prevodiocu vrati naručeni prevod. S druge strane, izdavači ističu da se ponekad prijatno iznenada kad dobiju novog, mladog prevodioca koji daje visok kvalitet, pa takve rado i dalje angažuju, a neki postaju stalni saradnici pojedinih izdavačkih kuća.

Redak ali zanimljiv je slučaj višejezičnih knjiga, koji zahteva angažovanje više prevodilaca na jednoj knjizi.

Standardni ugovori sa prevodiocima sadrže odredbe o rokovima, o formi u kojoj tekst prevoda treba da bude predat, honorar i druge uzajamne obaveze i prava.

Izdavači sa žaljenjem konstatuju da dobro urađen posao i kvalitet koji odatle proistekne ne nailaze na priznanje, takoreći se ne primećuju, i

skoro uopšte ne utiču na prodaju knjige. Oni se suočavaju sa činjenicom da više nema čitalaca-kritičara, onih koji reaguju s odobravanjem ili kritički na pojavu novog prevoda, da danas i loša izdanja mogu dobro da prođu zbog nepostojanja opšteg kulturnog i jezičkog standarda. Ali, oni, s druge strane, ponavljaju da to ne sme da bude izgovor za aljkavo obavljanje izdavačkog posla.

Kontakti sa izdavačima prilikom izrade ovog rada uverili su me da nisu svi izdavači spremni da pomognu, da na uvid stave podatke o svom poslovanju, i pored toga što im je predočeno da će ti podaci i njihova mišljenja biti korišćeni isključivo u svrhe ovog malog naučnog istraživanja. Stekla sam utisak da su samo retki među njima zaista predusretljivi. To je jedan od razloga što sam mogla da za saradnju pridobijem samo šest izdavača, iako sam se obraćala većem broju njih.

2. Od ideje do dela – iz ugla prevodilaca

Upitnik za prevodioce sadržao je sledeća pitanja:

- Sa kog jezika prevodite?
- Koliko knjiga ste dosad preveli?
- Sa koliko izdavača ste dosad sarađivali?
- Da li Vam je prevodilaštvo osnovna profesija? (Ako nije, čime se još bavite?)
- Da li prevodite dela koja sami predlažete izdavačima?
- Da li sami pribavljate opciju (autorska prava) za prevođenje pojedinih naslova?
- Da li tokom prevođenja sarađujete sa autorom?
- Da li sa autorom stupate u kontakt na sopstvenu inicijativu ili preko izdavača?
- Da li sam izdavač donosi sud o kvalitetu prevoda ili angažuje stručne saradnike?
- Da li se u javnosti prilikom recenzija Vaš prevod ocenjuje?

Prvo bih navela podatak koji se tiče rodne strukture prevodilaca iz ankete, a brojka ide u korist žena u odnosu četiri prema dva, što možda odražava uobičajenu zastupljenost muškaraca i žena u ovoj vrsti rada.

Polovina ispitanih prevodilaca prevode sa više od jednog stranog jezika. Jedan anketirani primećuje da je jezik sa koga prevodi za naše izdavače suviše neatraktivan, za šta on ima razumevanja, ali u tome vidi i trag predra-sude prema delima čiji autori pišu na „malom“ jeziku.

Prevođenje je za većinu sporedan posao. Prevodioci ove literature su uglavnom nastavnici na filološkim fakultetima, predaju književnost ili jezik.

Polovina anketiranih prevodilaca često sami predlažu knjige za prevođenje izdavačima, polovina ponekad. Zaključak je da to rado rade, ali sa različitim uspehom. Dva prevodioca, zahvaljujući tome što im prevođenje nije glavna delatnost, ograničavaju se na prevođenje samo onih dela koja su sami izabrali i koje izdavači prihvataju.

Sudbina predloga sa kojima prevodioci dolaze izdavačima zavisi i od oblasti koja prevodioca interesuje, što često nije oblast za koju je i izdavač zainteresovan. Prevodioci navode da su neki urednici otvoreni za sugestije i, ako je uspostavljena dugotrajna saradnja, veruju prevodiocima na reč. Neki, pak, odluke o prevođenju donose isključivo iz komercijalnih razloga, ili zato što se drže rutine, plaše se da izađu iz svoje sheme poslovanja i izbora knjiga.

Što se tiče pribavljanja opcije za prevođenje pojedinih naslova, iskustva prevodilaca su slična, odgovor je da to čine ponekad. Inače se to smatra uredničkim poslom, ali ponekad izdavači angažuju prevodioca i u poslu korespondencije sa nosiocima autorskih prava. Kao primer, kako je jedan prevodilac sam rekao, prevodilačke „autodestruktivnosti“, može se desiti da sam prevodilac kupi licencu, jer mu je neko delo priraslo srcu, a onda ne uspeva da za to delo nađe izdavača.

Sa autorom prevodioci samo ponekad saraduju, mada se svi se slažu da je takva razmena dragocena. Ima i pisaca, kao što je na primer Umberto Eko, koji insistiraju na davanju uputstava za prevođenje svojih dela. Susreti sa autorima idealna su prilika za rešavanje problema na koje se pri prevođenju nailazi. Čak i u najjednostavnijem tekstu mogu se naći detalji gde priručnici ne mogu da pomognu, detalji koje treba proveriti sa autorom, pa makar u pitanju i bile samo finese. Piscima i prevodiocima do toga je više stalo nego izdavačima. Neki prevodioci dobro poznaju autore koje prevode. Sve u svemu, praksa saradnje prevodioca sa autorom dovodi do odličnih rezultata.

Sud o kvalitetu prevoda donosi uglavnom sam izdavač. Ukoliko on ne zna jezik sa koga je prevod urađen, onda se njegova ocena svodi na čitljivost i „pismenost“, prevoda, što je frustrirajuće za prevodioce. Jer prevodioci misle da njihov posao nikad nije potpuno dovršen ako ne sledi ozbiljna lektura, lektura koju radi poznavalac jezika originala. Kod nekih izdavača to se podrazumeva, ali kod većine ne. Kad prevodilac postavi to pitanje, i kaže da bi voleo da njegov prevod prođe kroz ruke lektora, to može da naiđe na

---

nerazumevanje izdavača. S druge strane, prevodioci primećuju da lektori, kad imaju pred sobom dobar prevod, ne čitaju prevod pažljivo, malo šta menjaju i ne doprinose njegovom doterivanju, što bi prevodioci rado prihvatili.

U javnosti, u prikazima knjiga, retko se daju ocene za prevod. Prevodilac se eventualno pomene, uz neki uopšteni kompliment, ali najčešće nema ni toga. Drugim rečima, prevodioci sa žaljenjem konstatuju da u Srbiji danas gotovo više i ne postoji kritika prevoda. Oni koji bi mogli bliže i bolje da ocene jedan prevod, ne pišu prikaze knjiga. Tako se prevod posmatra samo sa stanovišta koristi koju već i puko objavljivanje neke knjige donosi našoj kulturi. Stručna javnost navodno ima preča posla, pa se ne bavi kvalitetom prevoda knjiga. Najzad, prevodioci retko imaju mogućnost da prate odjek knjige koju su preveli.

Sličnu situaciju, tendencije i podudarne stavove prevodilaca pokazuje i anketa časopisa „Mostovi“. Pored pitanja o kojima sam ja anketirala izdavače i prevodioce, ova anketa obrađuje i neke druge aspekte prevodilačkog posla.

Na primer, primećeno je da kao izvor obaveštavanja o oblasti iz koje prevode prevodioci sve češće koriste internet. Drugo, ova anketa pokazuje da prevodioci retko imaju priliku da prevode „za svoju dušu“ i da se retko bave kritikom prevoda, iako smatraju da je veoma potrebna u današnjim uslovima. Uglavnom su zadovoljni saradnjom sa poslodavcem, ali se iskustva razlikuju od jednog do drugog prevodioca. Prevodioci, tako, imaju svoje omiljene (još više) neomiljene izdavače, u zavisnosti od nivoa profesionalnosti izdavača, što, naravno, uključuje i odnos prema prevodiocu. Njihov generalni utisak je da izdavači ne posvećuju dovoljno pažnje kvalitetu prevoda. Pažnju više posvećuju komercijalnom aspektu svog posla, zanima ih da se poštuju rokovi, pa u tom smislu vrše pritisak na prevodioce. Neki izdavači, kažu prevodioci, smatraju da im je posao završen izborom knjige, ostalo se prepušta prevodiocu koji kao pomoć, u optimalnom slučaju, ima samo lektora. Često kvalitet samog izdanja trpi zbog potrebe da se uštedi novac. A prigovore prevodioci imaju i na isplatu honorara, bilo da je u pitanju visina honorara ili redovnost isplate.

Po prevodiocima, poželjno bi bilo poboljšati odnos izdavač – prevodilac tako da se, pored razumljivog insistiranja na obavezama prevodilaca i pravima izdavača, ravnopravno nađe i deo gde se govori o pravima prevodilaca i obavezama izdavača prema njima. Svoju poziciju vide kao neravnopravnu u čitavom procesu sprovođenja ideje u delo, odnos kao nipodaštavajući i potcenjivački, a ugovore sa izdavačima često kao neozbiljne.

U zaključku, rekla bih da moje istraživanje pokazuje da postoje neki običaji, neke navike u saradnji izdavača i prevodilaca dela iz filozofije i društvenih nauka u Srbiji, kojima ni jedni ni drugi nisu zadovoljni, ali ne rade mnogo na tome da ih promene. Neveliko tržište ove vrste knjiga, a time i mali ekonomski interes koji je tu u igri, čini da tu nema velikih sukoba, ali je to i razlog zapostavljenosti te oblasti kulturnog i naučnog stvaralaštva. Ne mogu se izvući pravila, ali sam donekle dobila opis ambijenta i okolnosti u kojima se ovde radi. Naslućuje se da je često na delu improvizacija, kao i da krajnji proizvod gotovo isključivo zavisi od požrtvovanja, dobre volje i savesti prevodilaca i izdavača.

Anja Miletic

From Ideas to Creation

Summary

The problems considered in this thesis concern the process of preparing and editing books of the following profile: translated works on humanistic and social sciences and philosophy. In order to obtain fresh data concerning this subject a small research has been conducted with its conclusions shown in these sections:

1. Publisher's point of view,
2. Translator's point of view.

The represented facts are actually, the opinions and answers on important questions, as well as suggestions and remarks of the editors and translators asked to participate.

Given that, this thesis is an attempt to gain the insight of the state in this specific domain of publishing today.

Key words: books, publisher, translator, publishing.

Bojana Baroš

Tutor: *prof. dr Ranko Bugarski*

Filološki fakultet u Beogradu

MOJ VIŠEJEZIČNI SVET

Uvod

U današnjem svetu, koji karakterišu munjeviti razvoj nauke i tehnologije, intenzivna integracija i globalizacija, izgradnja informatičkih i komunikacionih infrastruktura, mlade generacije savremene civilizacije učenje stranih jezika smatraju za prioritetno u svom obrazovanju. Ako uzmemo u obzir činjenicu da većina ljudske populacije postaje sve više bilingvalna (Afrika, Indija, Južna Amerika, države bivšeg Sovjetskog Saveza), napokon i sociolingvističku situaciju u južnom i severnom jezičkom arealu Evrope, gde se bilingvizam uzima za prirodnu komunikacijsku normu, logički zaključujemo da savremeni civilizacijski svet u stvari prihvata bilingvizam (multilingvizam) kao komunikacijsku normu trećega milenijuma. Učenje većeg broja stranih jezika višestruko je korisno u svim sferama života modernog čoveka, u skladu je sa multilingvalnom i multikulturalnom orijentacijom.

Znanje više jezika i pitanje bilingvizma – multilingvizma (prirodnog, školskog, kulturnog, potpunog, nepotpunog, aktivnog, pasivnog, itd. – zavisno od kriterijuma) nije stvar samo međuljudske (verbalne, pismene i dr.) komunikacije, već i kognicije, odnosno pojmovnog poznavanja stvarnosti. Egzaktna definicija bilingvizma ne postoji. Na osnovu različitih tipova bilingvizma, neko se može nazvati bilingvalom po jednom kriterijumu, ali ne i po nekom drugom. Dva tipa bilingvizma kojima ću posvetiti možda malo više prostora su aditivni i suptraktivni bilingvizam. Aditivni tip podrazumeva učenje drugog jezika koji se neće „nametati“ već usvojenom jeziku i ni na koji način uticati na njega, dok suptraktivni bilingvizam podrazumeva sticanje znanja u drugom jeziku na uštrb prvog. Kako ću pisati i o jezicima koje sam, na neki način, usvajala u najranijem detinjstvu, skrećem pažnju na aktivni ili produktivni i pasivni ili receptivni bilingvizam. Aktivni bilingval je neko ko se ravnopravno služi sa oba jezika, dok je pasivni bilingval u stvari granični primer bilingvala, jer ovaj tip bilingvizma može čak da podrazumeva da neko razume svoj drugi jezik, ali ga teže govori ili ga gotovo uopšte ne govori.

Bitna granica u usvajanju jezika jesu vreme i način na koje sam usvajala pojedine jezike. Pre svega osvrnuću se na rani ili simultani bilingvizam, koji se odnosi na usvajanje jezika u predškolskom uzrastu, i kasni ili sukcesivni bilingvizam, koji se odnosi na učenje drugih jezika u školi i na fakultetu. Pored drugih poznatih tipova bilingvizma, u ovom slučaju dala bih prednost još narodnom i elitnom bilingvizmu. Ova dva tipa su naročito zastupljena u sredini u kojoj sam odrasla i, meni, veoma lako prepoznatljiva. Na neki način ovde se može govoriti čak i o različitim stavovima vezanim za bilingvizam. Naime, narodni bilingvizam označava aktivnu dvojezičnost kod pripadnika etno-jezičkih manjina. Ovaj tip dvojezičnosti prisutan je, pre svega, zbog problema sa očuvanjem nacionalnog identiteta, zbog sticanja obrazovanja i niza sličnih okolnosti kojima ću se posvetiti u ovom radu. Nasuprot ovom tipu, elitni bilingvizam karakterističan je za one koji u poznavanju većeg broja jezika ne vide ništa drugo do kulturno bogaćenje i širenje svojih vidika (Bugarski, 1997, str. 119–126). Ako uvažimo logičku pretpostavku da nosioci bilingvizma (multilingvizma) u odgovarajućoj bilingvalnoj (multilingvalnoj) sredini imaju više prednosti u odnosu na monolingvale, ne samo zbog nominacije stvarnosti na više jezika (znakova), već upravo zbog mogućnosti poznavanja stvarnosti na više načina (kognitivna funkcija jezika), to znači da možemo govoriti i o relativno većoj intelektualnoj mobilnosti u smislu interkulturalnog obrazovanja bilingvala. Postoje različite teorije, kategorije i funkcije definisanja maternjeg jezika kod bilingvalnih govornika. Od onih najpoznatijih i najpopularnijih, podsetićemo samo na neke: jezik na kojem mislimo, na kojem sanjamo, na kojem računamo, jezik koji prvi naučimo, kojim najbolje govorimo, ili koji najviše koristimo, sa kojim se psihološki identifikujemo (Skutnab Kangas, 1991, str. 111).

Jednu od interesantnih oblasti izučavanja predstavljaju stavovi o jezicima. To su subjektivne reakcije na različite jezike i jezičke varijetete. Takođe se izučavaju i razni stereotipi vezani za različite jezike. Primeri za to su pozitivna vrednovanja jednog jezika zbog njegove dominantne uloge u javnom i kulturnom životu jedne sredine, nasuprot jeziku kojim se u istoj sredini služe etničke manjine. Takođe, pojedinac može da sudi o jeziku na osnovu njegovih govornika, tj. pripadnika neke nacije. Stavovi su promenljivi, menjaju se vremenom zbog različitih društvenih, istorijskih okolnosti itd. Činjenica je da većina vrednuje maternji jezik kao najbogatiji, najlepši, najizražajniji, što se možda može i očekivati jer je to polje na kome se oseća izvesna sigurnost i lakoća snalaženja. (Bugarski, 1996, str. 102).

Usvajanje jezika u porodičnom i širem okruženju

Multikulturalizam podrazumeva manje ili više nezavisnu koegzistenciju kultura u jednoj regiji. Kao ovakav se održavao i u jednoj mnogo manjoj jedinici nego što je regija, to jest u mojoj porodici, tri generacije unazad. Na tih i nenametljiv način postao je moja stvarnost. Izložena povećanoj sociokulturnoj stimulaciji, razvila sam visok stepen tolerancije prema svim kulturama i jezicima koji su me tada okruživali. Odrastati u gradu poput Subotice znači priznavati vrednosti drugih kultura, usvajati od svake neki njen deo, pa čak i, u izvesnim momentima, biti zbunjen. Vremenom, ovo zasipanje raznim sadržajima na raznim jezicima kao da uspevate (ako se iole potrudite, naravno) veoma vešto da selektujete, tako da konfuzija lagano nestaje. Na ovaj način razvija se drugačiji odnos prema nominaciji stvari koje vas okružuju, možda se razvija i pronicljivost zbog stalne potrebe da zađete u svaki jezik pomalo i razumete baš sve što se oko vas dešava. Svaka škola u Subotici, kako pre, tako i danas, ima organizovanu nastavu na srpskom i mađarskom jeziku. Takođe, do početka devedesetih godina u srpskim odeljenjima jedan od obaveznih predmeta je bio mađarski. Veoma se dobro sećam da smo kao deca bili obavezni da vaspitače i učitelje pozdravljamo kako na srpskom tako i na mađarskom. Tri jezika koja su se mogla čuti u mojoj porodici bila su srpski, nemački (odnosno švapski, jedan od nemačkih dijalekata, folksdojčeri u Vojvodini se služe ovim dijalektom) i mađarski. Moj maternji jezik je srpski, tu su bila još ta dva jezika sa kojima sam vešto koketirala, ali koja se nikad nisu razvijala na štetu srpskog jezika. Naime, ovde se radi o aditivnom bilingvizmu koji se razvija nadograđivanjem na maternji jezik. Razvijanjem aditivne dvojezičnosti, obezbeđuje se kontinuitet u razvoju maternjeg jezika i sprečava eventualni zastoj u kognitivnom razvoju deteta, koji se može pojaviti ukoliko dete ne ovlada bar jednim jezikom na nivou maternjeg jezika.

Moja majka, baka i prabaka u međusobnoj komunikaciji podjednako su se služile trima već pomenutim jezicima. Čini mi se da u njihovoj međusobnoj komunikaciji nikad nije postojao naročit razlog zašto u izvesnom momentu koriste određeni jezik. Kako god, u komunikaciji sa pripadnicima mađarske ili nemačke nacionalne manjine isključivo su se služile mađarskim odnosno nemačkim jezikom. Neverovatno je kako su ovi jezici u stvari njima služili. One su ih jednostavno posedovale i gotovo sam sigurna da nikada nisu bile svesne svog bogatstva. Da li su meni ostavile nešto u amanet? Ako sudim objektivno o mom poznavanju ovih jezika, ne verujem, ali ljubav prema jezicima uopšte jeste ono što nam je zajedničko. Potvrđeno je da pripadnost generaciji može, ali i ne mora da utiče na kontinuitet upotrebe jezika (Mikeš,

2001, str. 25). Interesantno je da se znanje ova tri jezika prenosilo neokrznuo na gotovo tri generacije u mojoj porodici. Sigurno zato što su jezici bili živi i donekle se insistiralo na njima. Lanac se prekinuo ili su bar karike popustile kada govorim o sebi, predstavniku četvrte generacije. Možda ne samo zbog već pomenuta dva faktora nego i zbog nekih drugih, kao što su prestiž jezika (na kome se devedesetih godina insistiralo) i veće koncentracije većinske etno-jezičke zajednice.

Nematernji jezici mi nisu bili nametani. Članovi moje porodice vrlo retko su mi se obraćali na nemačkom ili mađarskom jeziku. Najčešće mi se baka obraćala na nemačkom ili mađarskom, deca sa kojom sam se družila su mi se takođe obraćala na mađarskom jeziku. Ovi mešoviti iskazi su se javljali, ali ne tako često; prema nekim procenama, ako je to u manje od 30 % slučajeva oni predstavljaju samo prolaznu pojavu u sticanju rane dvojezičnosti (Mikeš, 2001, str. 9). Vremenom sam usvojila ponešto od oba jezika, ali na način na koji mislim da danas nikada ne bih mogla pristupiti jeziku. Iz moje perspektive danas deluje nemoguće učiti jezik bez prevashodnog upoznavanja sa gramatikom tog jezika, jer iz pozicije filologa tu vidim snažno uporište za slobodnije izražavanje kako u pisanoj tako i usmenoj formi. Dok gramatiku maternjeg jezika doživljam, kako Melanija Mikeš piše, kao didaktički vid osveščivanja onoga što već znam o svom maternjem jeziku. Učeci gramatiku maternjeg jezika, bila sam u mogućnosti da naučeno podupirem primerima bez većih teškoća, pa da na osnovu toga i lakše pamtim ili razumevam gramatičke jedinice.

Učenje jezika i moji stavovi prema njima

Mađarski jezik sam slušala kao obavezni predmet u prva tri razreda osnovne škole. Takođe sam ga naporedo koristila u predškolskoj ustanovi, gde je u to vreme postojala takva praksa. Veoma tečno sam naučila da izgovaram poluvokale, vokale, da čitam izuzetno tečno, naučila sam i da osluškujem ovaj jezik možda kao nijedan kasnije. Osetim čak neke nijanse u jeziku, kao npr. razliku između glasa *lj* i odvojenog izgovora dva konsonanta *l* i *j* kada stoje jedan kraj drugog.

Što se tiče mađarskog jezika, gotovo sam sigurna da se radi o pasivnom, receptivnom bilingvizmu. Naučila sam mađarski onoliko koliko podrazumeva kolokvijalan govor, te iz tog razloga mađarski vezujem isključivo za starije gospođe (moje komšinice), koje su uglavnom razgovarale o svojim svakodnevnim, ne tako raznolikim aktivnostima. Bio je to jezik kuhinje i poslova vezanih za seoska domaćinstva. Ne mogu da ga povežem

sa muzikom baš zbog gorenavedenih razloga, jedino je prihvatljiv u šlagerima koje i danas možete čuti na nekoliko radio stanica u Subotici. Neke razbrajalice i pesme znam isključivo na mađarskom, ali ne i na srpskom, živeći prilično dugo u zabludi da ne postoje pandani u srpskom. Interesantna stvar, vrlo lako uočljiva, jeste da sami Mađari koji su dvojezični i međusobno razgovaraju isključivo na mađarskom daju nekad prednost srpskom, te se dešava da u pola rečenice čujete bar jednu reč na srpskom koja je iz sasvim nepoznatih razloga u tom momentu bila prikladnija nego reč na mađarskom.

Mađarski je u mojoj okolini bio jezik nacionalne manjine. Iako je porodica uporište i sredina iz koje se izlazi sa stavom koji može biti pasivno ili aktivno nametnut, na mene su, u dečjem dobu, uticali i drugi faktori. Iz jedne kosmopolitski nastrojene porodice izlazite pred ljude koji kao pripadnici većinske etničke grupe daju sebi za pravo da se obrate jednoj manjinskoj zajednici upravo na sledeći način: „*Vi ništa ne vredite – vaša etnička grupa ništa ne vredi – ako želite da budete prihvaćeni, morate da postanete slični nama i da odbacite sve što je vaše, vi to morate prezirati i stideti se toga.*“ (Skutnab Kangas, 1991, str. 363). Danas kada čitam ovu rečenicu, prepoznajem znakove takozvanog strukturalnog i simboličkog nasilja koje je bilo prisutno. Čini mi se da je pre svega bilo bitno asimilovati manju etničku grupu i da se nije marilo da li će deca kojoj je maternji jezik bio srpski naučiti mađarski.

Nemački jezik sam učila osam godina u školi. Bitno se razlikovao od švapskog dijalekta nemačkog koji je meni bio poznat. Baka, njene sestre i majka su se među sobom služile švapskim dijalektom. Služenje ovim jezikom podrazumevalo je prilično viši ton i veoma čudnu intonaciju, te ako ga niste razumeli sticao se utisak da su moje najbliže rođake bile u večitoj svađi. Jedna od asocijacija vezana za njega jeste – ukusno. Valjda zato što su one bile izvanredne kuvarice, te se u mene usadila ta refleksna radnja da kada nešto zamiriše dobro i samo ime mu zvuči slasno. Čak i danas mi reč „Brot“ (hleb) ili naročito ista u deminutivu „Brötchen“ (zemička) zvuče veoma ukusno. Taj jezik ukusnog, ponekad malo neprijateljski raspoložen zbog načina kojim se komuniciralo u mojoj porodici, postaje nešto sasvim drugačije kada sam se sa njim suočila u školi. Kada sam ga po prvi put sagledala na jedan drugi način, naročito u gimnaziji, gde se izuzetno insistiralo na gramatici, nemački postaje ništa drugo do jedna suvoparna materija koju sam usvajala na isti način kao i matematiku. Baš zbog prevelike logičke adekvatnosti koju tumačim kao sastavni deo nemačkog jezika, čini mi se kao da je spontanost u njemu nemoguća i kao da i sami Nemci moraju mnogo da razmišljaju kada govore da im se ne bi omakla neka gramatička greška. Naravno, ovakav stav je

sasvim neosnovan, jer nijedan jezik ne bi mogao da bude logički adekvatniji od nekog drugog. Imala sam utisak da je nemački takođe krajnje nepraktičan kao instrument saznanja i komunikacije. Ovo se naravno može okarakterisati samo kao vrlo subjektivan doživljaj, jer se smatra da je svaki jezik dovoljno razvijen da bi mogao biti u funkciji saznanja i komunikacije. Nemoguće je opisati neki jezik kao bolji ili razvijeniji.

Engleski jezik počinjem da učim u šestoj godini. Najduže učim ovaj jezik, pri učenju japanskog bio mi je od velike koristi zbog stručne literature koja ne postoji na srpskom jeziku. Na samom fakultetu, prve dve godine, japanski smo razumevali preko engleskog.

Engleski ima status maternjeg jezika u više država (Velika Britanija, SAD, Kanada, Australija, itd.), drugog jezika u još većem broju zemalja u kojima je, uz domaće jezike, u službenoj upotrebi (naročito u Africi i Aziji), te stranog jezika širom sveta (Bugarski, 2005, str.123). Kao i većina mladih ljudi, čini mi se da bih se osetila prilično nemoćno da se ne služim engleskim; kroz njega stičem nova znanja, upoznajem ljude, idem u korak sa svojom generacijom i na neki način od svih jezika koje poznajem sa ovim se najlakše identifikujem. On mi pruža sigurnost u raznim situacijama. Kada god krenem na dalji put imam osećaj da me on čeka u drugoj zemlji već koliko na samoj carini. Daje slobodu pokreta i sporazumevanja kada nisam u svojoj zemlji. Zbog njegove rasprostranjenosti, čini vam se da svaka barijera između ljudi može biti razbijena ovim jezikom.

On je pristupačan, slušljiv i ima prizvuk modernog doba. Čini mi se zato što „zgodne“ engleske krilatice počinju da zauzimaju mesto ustaljenih izraza u veoma velikom broju danas postojećih jezika. Engleski počinje da zauzima prostor ostalim jezicima i mnogim govornicima kojima je engleski nematernji – to ne prija. Prema jednoj anketi u kojoj je učestvovalo više od hiljadu Nemaca od 14 do 49 godina, čiji je zadatak bio da istraži razumeju li ovdašnji kupci zaista ono što im je namenjeno u navodno zgodnim engleskim reklamnim krilaticama, ispada da više od polovine anketiranih ne razume smisao reklamnih poruka. No to one koji oglašavaju očigledno ne zbunjuje jer engleski jezik toliko dobro zvuči, toliko je šik. Uostalom, šta je krema za bore prema jednom „Anti Aging Skin Soothing Lotionu“?

Iako je toliko prisutan u savremenom životu, i bez obzira na njegovo veoma povlašćeno mesto u mom svetu jezika, ne bih se mirila sa tim da engleski potpuno prevlada u nekom momentu u odnosu na druge ili da se razvije na štetu drugih. Kako god, neki jezici odumiru, a neki novi se pojav-

ljuju. Takva dinamika je duboka i zanimljiva. Svaki pokušaj čuvanja nekog jezika u nepromenljivom obliku unapred je izgubljena bitka, jer je on živa materija.

Francuski jezik se, na moju veliku sreću, nametnuo kao jedan od obavezna dva strana jezika u gimnaziji. Njegova gramatika je bila porediva sa gramatikom nemačkog i engleskog. Nakon četiri godine, bila sam u prilici da igram u predstavi na francuskom jeziku; predstava je pobrala glavne nagrade na takmičenju frankofonih učenika srednjih škola. Ovaj jezik sam polagala kao strani jezik pri upisu na fakultet. Položila sam ispit *Francuski kao izborni jezik* na Filološkom fakultetu. Kasnije sam nastavila da usavršavam svoje znanje u Francuskom kulturnom centru.

Kada sam počela da razumevam razne sadržaje (mislim isključivo na usmenu formu), poput pesama ili filmova na francuskom, moje zadovoljstvo je bilo neopisivo. Raščlanjivanje reči u okviru složenijih rečenica, sve dok i sama nisam počela da se služim ovim jezikom, delovalo je nemoguće. Artikulacija raznih glasova, lakoća kojom se pletu te reči koje same, izdvojene, nekad nije bilo jednostavno precizno i tačno izgovoriti, istinski me je impresionirala dok se i sama nisam upustila u tu avanturu. Prepoznatljivo vrednovanje jezika javlja se u ovom slučaju, a to je da karakteristike ovog jezika povežem sa grupom koja se njime služi. Ne poznavajući toliko pripadnike ovog naroda, ali sudeći na osnovu pročitanih knjiga, časopisa koji su mi bili dostupni, filmova, zaključujem da je taj jezik stvoren za dubokoumne šale, da ima zdrav i na intelektualnoj osnovi zasnovan humor. Sudeći po iznesenim utiscima, uviđam da francuski doživljavam kao superiorniji u odnosu na druge meni poznate jezike.

Japanski jezik sam izabrala zato što sam želela da studiram jezike, ali sam želela i jedan novi pristup jeziku. Gramatika sa kojom sam se upoznala je teško porediva sa bilo kojom meni poznatom. Prepoznala sam jedino neke elemente gramatike mađarskog jezika. Teško je bilo navići se na novi način razmišljanja, naročito kada se radi o sintaksi ovog jezika. Posmatrano iz ugla laika, japanski jezik je jedna jako čudna zverka. To je tačno, ali kada se čovek malo dublje uputi u materiju – svi ti mitovi o tamo nekom čudnom jeziku padaju u vodu. Za razliku od srpskog i sličnih jezika, japanski nema padeže, rod, broj, lične zamenice. Sve su to gramatičke kategorije koje mi jednostavno podrazumevamo i bez kojih ne možemo da zamislimo normalnu jezičku komunikaciju. Gramatika japanskog jezika je izuzetno jednostavna, postoje osnovni elementi u rečenici koji se međusobno kombinuju na veoma logičan način. To deluje kao igra sa Lego kockicama.

Pismo se besomučno vežba, čitave bih stranice mogla posvetiti opisu iznalaženja novih načina za jednostavniju upotrebu ovog pisma. Japanci razmišljaju sukcesivnom promenom sličica koje čine karaktere; povezujući ih, oni stvaraju neprekidni niz u kojem kombinacija slika dolazi do izražaja. Kao rezultat dugog istorijskog razvoja pismenosti, današnji Japanci koriste sva tri pisma – hiraganu, katakanu i ideograme – ravnopravno, s tim što se hiragana koristi za pisanje čisto japanskih reči i gramatičkih jedinica, katakana se upotrebljava za pozajmljenice, strane reči, pojmove i imena (na primer: *konpjuta* – kompjuter, *hanbaga* – hamburger, *toire* – toalet), a ideogrami za složenice. Ovakav način pisanja ima svoje prednosti, jer kandi karakter (ideogram) u sebi sadrži informaciju pa se tako može desiti da ako neko zna šta neki karakter znači, a ne zna da ga pročita, i dalje može da primi informaciju (tipičan primer je kada neko ko zna japanski sa manje ili više uspeha razume sadržaj nekog kineskog natpisa).

U knjizi *Bilingvizam – da ili ne* autorke Tove Skutnab Kangas ističe se kako se u poslednje vreme sve veći broj poslovnih pisama piše na engleskom jeziku, iako, na primer, japanski jezik omogućava tananiju učtivost. Upravo zbog prekomerne doze učtivosti japanski može da zada dosta muka, jer je pitanje kako dozirati ovu učtivost, gde su njene granice i kada zaista postaje suvišna i ne ostavlja prostor ni za kakvu spontanost. Veliko olakšanje sam osetila kada sam čula japansku decu koja se služe žargonom ili formom jezika u Japanu verovatno prepoznatljivom kao marginalizovanom. Ova neobična forma nije čak podrazumevala ni izgovaranje čitave reči, a kamoli dodavanje učtivih sufiksa; pri tome su reči i dalje bile prepoznatljive. Danas radim kao predavač engleskog jezika japanskoj deci. Moram priznati, radi se o jednom vrlo nestabilnom tlu i veliki je izazov raditi ovaj posao. Pružamo ruke jedni drugima opipavajući prostor, dok tumaramo u zajedničkoj izmaglici.

Japanci su vrlo skeptični kada se radi o strancima koji uče japanski jezik, jer smatraju svoj jezik nesavladivim.

Holandski jezik sam relativno brzo usvajala, od velikog značaja bilo mi je poznavanje nemačke i engleske kako gramatike tako i leksike. Što se rečnika tiče, holandski je u znatno većoj meri od savremenog nemačkog očuvao staronemačke reči. Dalji jezički razvitak i novi oblici današnjeg nemačkog jezika nikad nisu uspeli da uđu u holandski jezik, pa tako u (književnome) nemačkom već nestali pojmovi nastavljaju da žive u holandskom (npr. *Oorlog* – rat, *lenen* – pozajmiti, *kiezen* – izabrati, *verbazen* – iznenaditi

se). Za razliku od književnog nemačkog, reči su glasovno nepromenjene „platt“ (ravne), dakle nisu učestvovala u promeni suglasnika u nemačkom književnom jeziku. Kako nikad nisam nastavila da učim nemački jezik, holandski se razvijao na užrb ovoga i polako počeo da ga potiskuje.

Od puritanskog duha na kome je izgrađena prva kapitalistička zemlja sveta, malo toga je ostalo. Holandija je danas pojam liberalne države u kojoj vas sigurno neće gledati popreko ukoliko u nekom pogledu odskakete od mase. Ona je sinonim za multikulturalno društvo koje prihvata sve različitosti brojnih imigranata što žive u njoj. Pre nego što ću upisati studije holandskog jezika, provela sam leto u Holandiji. Radilo se o intenzivnom seminaru o holandskoj kulturi, te smo zbog toga proputovali veći deo Holandije. Ako govorite engleski, teško da se nećete snaći i to je razumljivo od prvog momenta kada kročite na teritoriju Holandije. Ipak, očekivala sam da ću donekle moći da razumem Holanđane s obzirom na poznavanje nemačkog jezika. Ono što sam delimično raspoznavala bili su javni natpisi, ali usmenu formu bilo je gotovo nemoguće razaznati. Nemoguće je, čini mi se, ostati nezainteresovan za ovaj jezik ako donekle poznajete nemački. Studenti iz Nemačke su mi se takođe žalili da gotovo ne razumeju govorni holandski, ali je interesantna stvar da su Holanđani bili u mogućnosti da razaberu dosta toga na nemačkom. Možda previše ponosni i nepristupačni u svom govoru, u meni su probudili zainteresovanost, a sa druge strane tu je bilo pregršt novih informacija vezanih za kulturu ove zemlje, te se tako odlučujem za studije holandskog jezika. Počevši studije, ubrzo sam shvatila da sam donekle u prednosti zbog poznavanja nemačkog, ali nisam bila svesna da će jedan jezik morati da „trpi“, naime, radilo se o tipičnom primeru suptraktivnog bilingvizma. To sam zaista prvi put osetila jer nikad nisam bila u prilici da učim dva do te mere slična jezika. Vremenom je bilo sve teže setiti se reči i fraza na nemačkom, koje sam naučila, sada već na holandskom i našla sam se u nekom čudu i neprihvatnju te činjenice, ali u ovom slučaju kao da sam morala da se „odreknem“ jednog jezika. Postojale su razne prečice do holandskog, to je sigurno, veoma velik broj nepravilnih glagola kao da mi je unapred bio poznat (javljale su se iste nepravilnosti). Razni predlozi koji su u sklopu glagola podudarali su se sa onima u nemačkom. Činjenica je da sam napravila veoma finu distinkciju između ovih jezika, nisam nikada mešala leksiku ili gramatiku dvaju jezika, ali zbog veće posvećenosti holandskom, nemački je počeo lagano da pada u zaborav.

Zaključak

Trudeći se da ovaj rad ne bude oda bilingvizmu ili multilingvizmu, pokušala sam na sopstvenom primeru da predočim načine na koje jezici stižu do jednog čoveka, koja osećanja izazivaju u njemu, kako se u različitim životnim dobima i situacijama sasvim drugačije usvajaju, koliko se jezik, kada se do neke mere usvoji, u stvari mora „negovati“ kako ne bi pao u zaborav. Vitgenštajn je rekao: „*Granice mog jezika su granice mog sveta*“; ja bih rekla da su granice *mojih jezika* granice mog sveta. Svaki od pomenutih jezika veoma je bitan deo mene, kroz njih živim, saznajem, upoznajem. Moj identitet određen je ovim jezicima. Bugarski identitet definiše kao skup i kontinuitet osnovnih karakteristika kojima se neka ljudska grupa ili pojedinac definišu naspram drugih i na taj način obezbeđuju svoju „samoistovetnost“ (Bugarski, 2005, str. 67). Svoj jezički identitet ne vezujem strogo za jedan jezik bez obzira na to što srpski smatram svojim maternjim jezikom. Jezici kojima se služim jesu uvek bili spona između mene i određene grupe govornika jednog jezika, a nedovoljno poznavanje nekih od jezika sigurno nije bila demarkciona linija prema mojim sagovornicima. „Raspolućenost“ mog identiteta je moja prednost. Afinitet prema jezicima i njihovo dobro ili delimično poznavanje čini da mi ljudi budu bliskiji i da poimanje raznih kulturoloških fenomena bude razumljivije.

LITERATURA

1. Bugarski, R., (1996), *Jezik u društvu*, Beograd, Čigoja štampa/ Biblioteka XX vek.
2. Bugarski, R., (1997), *Jezici*, Beograd, Čigoja štampa/ Biblioteka XX vek.
3. Bugarski, R., (2005), *Jezik i kultura*, Beograd, Čigoja štampa/ Biblioteka XX vek.
4. Mikeš, M., (2001), *Kad su granice samo tarabe*, Novi Sad, Jugoslovensko društvo za primenjenu lingvistiku i Futura publikacije.
5. Skutnab Kangas, T., (1991), *Bilingvizam – da ili ne*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Elektronske stranice:

1. www.arhiv.slobodnadalmacija.hr
2. www.sr.wikipedia.org

Bojana Baros

My multilingual world

Summary

I wrote this essay about bilingualism and multilingualism observing myself, how I learnt languages at the pre-school and school stages, as well as about developing my language skills in family surroundings. I put an accent on how important it is to develop an ability to communicate in different languages and to access other cultures through language. Safeguarding this language diversity I consider as one of the most urgent challenges today. Languages which I had a chance to learn in addition to my native Serbian are Hungarian, German, English, French, Japanese and Dutch. Experiences related to language learning are different, as well as my language attitudes. Mother tongue is the language that one has learnt first, one knows best, uses most and identifies with. Being able to identify myself with not just one but several languages I regard as a great advantage.

Key words: language, bilingualism, multilingualism, multicultural surrounding, linguistic diversity, language attitudes, language and identity.

Ana Bambić

Tutor: prof. dr Branimir Stojković

Fakultet političkih nauka u Beogradu

SIMBOLOGIJA EVROPSKE UNIJE

Po završetku Drugog svetskog rata, potreba za međusobnom saradnjom država osiromašene Evrope je postala sasvim očigledna. Sjedinjene Američke Države su u posleratnom periodu investirale veliku količinu novca u evropsku obnovu i iz takvog gesta pomoći, ali i uticaja, proizašao je plan za obnovu Evrope, takozvani Maršalov plan, prvi korak ka evropskom ujedinjenju. Donošenje i prihvatanje ovog plana je za sobom povuklo i osnivanje Evropske parlamentarne unije iste, 1947. godine, i, u narednim godinama, Ujedinjenog evropskog pokreta, Saveta Evrope i, konačno, Evropske zajednice za uglj i čelik, zahvaljujući Šumanovom planu, i Evropske ekonomske zajednice. Osnivanjem Evropske zajednice za uglj i čelik 1952. godine, postavljena je osnova za konačno izmirenje Francuske i Nemačke, i učinjen je prvi veliki korak ka evropskoj privrednoj integraciji. Potom su se integrativni procesi u Evropi razvijali i sve jače povezivali države-učesnice. Pored ugovora ekonomske prirode, koji su činili funkcionalnu osnovu zajednice, javila se i potreba za dubljim povezivanjem evropskih naroda u kulturnom smislu. Evropa je počela da poprima jedinstveni identitet kakav do tada nije imala, i taj evropski identitet je morao da se očituje i na kulturnom nivou.

Konstituisanje evropskog kulturnog identiteta je podrazumevalo njegov univerzalni i pluralni karakter, koji se prema nacionalnim identitetima odnosio sa poštovanjem i željom da se individualne osobine raznih evropskih kultura neguju, i da se tako postigne dublje međusobno razumevanje tih kultura, koje bi svojom evropskom dimenzijom uticale na svakodnevnicu građana Evrope i tako doprinele stvaranju *Evropljanina – građanina Evrope*.

Evropska vizuelna umetnost se pokazala kao idealno sredstvo za iskazivanje i ostvarivanje polikulturnog karaktera evropskog kulturnog identiteta. Kroz vizuelne umetničke medije je bilo neophodno izraziti nove vrednosti i nove ideje o Evropi, trebalo je vizuelno oblikovati kulturni identitet jednog veoma razuđenog kulturnog prostora. Došla je do izražaja potreba za stvaranjem evropskih simbola koji bi nosili sveže ideje stare-nove evropske kulture i ekonomsko političkih integracija kao predvodnika procesa ujedinjenja.

Pokušaji vizuelnog označavanja Evrope pomoću jednog simbola su postojali i pre Drugog svetskog rata. Još 1923. godine je Kudenhof-Kalergi, kao osnivač Panevropske unije, skicirao prvi simbol Evrope: crveni krst u zlatnom krugu na plavoj podlozi. Nakon Drugog svetskog rata je nastavljeno stvaranje simbola, međutim ni jedan od tih simbola nije idealno odražavao prirodu Evropske unije. Predlagani su, i čak korišćeni, crveno E na beloj podlozi, za koje je nešto kasnije uzeta zelena boja, kao boja nade. Panevropski pokret se zalagao za svoj znak, dok je Savetodavna skupština forsirala svoje zeleno E. Rasprave o simbolima su stizale i do visoke politike i, svakako, do štampanih medija.

Savetodavna skupština je konačno prihvatila simbol od petnaest zvezda na plavoj podlozi 25. septembra 1953. godine. Simbol je imao više autora, a zvanično tumačenje je bilo da zvezde na (plavom) nebu predstavljaju nacije zastupljene u Savetodavnoj skupštini, dok je krug bio znak jedinstva. Zbog političkih i simboleskih neslaganja oko broja nacija-zvezda, broj zvezda je smanjen na dvanaest 1955. godine. Broj dvanaest je bio simbol *potpunosti* i *celosti*, ali njegovo značenje može da se tumači i na druge načine, o čemu će reći biti kasnije. Ovaj novi amblem je morao da se bori sa prevlast sa zelenim E, koje se već bilo široko rasprostranilo. Taj simbol se nije mogao pohvaliti velikim uspehom, jer je već 1972. bio raspisan konkurs za grafičare sa zadatkom da se stvori novi simbol. Iako je predloženo više hiljada nacrti, nijedno od novih rešenja nije bilo prihvaćeno. Ni među evropskim institucijama nije vladalo vizuelno jedinstvo, jer je svaka od njih koristila sopstvene oznake. Tek 1986. godine, zastava Saveta Evrope, koja se sastoji od kruga sa dvanaest žutih zvezda na plavoj pozadini, počela je da se zvanično koristi i kao zastava Evropske unije.

Proglašen je i Dan Evrope, i to 9. maj, u znak sećanja na isti datum 1950. godine i Šumanov plan. Za himnu Evrope je izabrana *Oda radosti* iz Devete simfonije Ludviga van Betovena. Posle dvehiljadite je uvedena i evropska valuta – evro – koja takođe ima sopstvenu simboliku.

Zanimljivo je to da je sam čin stvaranja simbola – uprkos tome što je on nosilac jedne nove ideje, koja tradiciju prihvata ali je prevashodno usmerena prema budućnosti – jedan nadasve složen proces. Bilo da je neki postojeći simbol spontano prihvaćen, ili da je, kao u slučaju Evropske unije, veštački stvoren, on instituciji koja ga otelotvoruje daje legitimitet. Taj legitimitet nije samo puko priznanje postojanja, već je politički i suštinski bitan za odgovor na pitanje o identitetu. Simboli Evropske unije obeležavaju njen identitet, politički i kulturni, što je veoma bitno za oformljenje *Evropljanina*, i doprinose stvaranju novog nadnacionalnog identiteta i prepoznavanju zajedništva među evropskim narodima.

Dugo vremena kroz istoriju kao izvor iz koga se ekstrahovao simbol ovog kontinenta koristio se antički mit o Evropi. Ikonografski je Evropa najčešće predstavljana kako jaše na biku, uglavnom bez posebnih atributa na najstarijim prikazima. Kasnije, kada se mit razvio, Evropi su pripisivani razni atributi, kao Zevsovoj izabranici, dakle, srećnici. Ti atributi su se odnosili većinom na plodnost (žitni klas, na primer), a u hrišćanskoj eri su neretko imali i erotski karakter (obnažene grudi, nagota). Starovekovni mit obeležava Evropu kao metaforu izabranice, telesne plodnosti, izobilja. Treba primetiti da u vreme formiranja mita o Evropi, sam današnji kontinent koji nosi ovo ime nije bio naseljen Helenima – oni su malo znali o njemu i verovali su da se severno od Dunava nalazi sjajna zemlja Hiperborejaca, kojima se povremeno pridružuje sam Apolon. Ta zemlja je mogla predstavljati izvesnu prefiguraciju raja. Takođe je zanimljivo i to da je Evropi dat atribut plodnosti, a da se u današnjoj Evropskoj uniji, od svih privrednih grana, najviše dotacija iz zajedničke kase ulaže baš u poljoprivredu.

Evropa je dobila ime po ženi, otelovljenje je (ženske) plodnosti i uvek se predstavljala u ženskom obličju. U savremenom svetu je ženski momenat zamenio niz univerzalnih simbola, koji se obraćaju savremenom čoveku i sa njim komuniciraju na nivou koji se drži više idejne nego vizuelne tradicije.

Zastava

Evropsku zastavu čini plava površina na kojoj je krug od dvanaest zvezda.

Zvanično objašnjenje simbolike zastave govori da su dvanaest zvezda – simbol potpunosti i celovitosti. Izbor plave boje se u tom kontekstu čini sasvim logičnim, međutim, on može da se tumači i na drugi, manje očigledan i tradicionalniji način. Sama plava boja u sebi nosi dublju simboliku od one za koju je oko u trenutku vezuje. Smatra se da je ona najdublja od svih boja, najmanje materijalna, ona koja teži da dematerijalizuje stvari. Po tradiciji se vezuje za polje nerealnog, bliska je bogovima, a u sebi izjednačava suprotnosti (dan i noć). Simbol je večnosti, i sa tim predznačenjem se upotrebljava za opisivanje nebeskog svoda.

Predstave plavog nebeskog svoda se mogu pratiti još od slikanih prizora u egipatskim grobnicama, gde su se svodovi iznad scena merenja duša pokojnika bojili u svetlo plavo. Za Egipćane je plavo bila boja istine.

Starovekovno nasleđe mita o Evropi takođe prati obeležje plave boje. Često se nalazila na antičkom predstavama Evrope, u njenoj korpici s voćem, ili na figurama od terakote. Plavom su muslimani obeležavali hrišćane, a ona je kao hrišćanska boja i prihvaćena u potonjim vremenima.

U hrišćanskoj umetnosti se plava koristila za bojenje nebeskog svoda, koji je u celom srednjem veku bio veoma često posut zlatnim zvezdama.

Plava boja evropske zastave može da ima još jedan koren u hrišćanskoj simbolici. To je, uz belu, marijanska boja. Ona predstavlja Bogorodičino izdvajanje iz ovozemaljskih vrednosti, dok se bela vezuje za devičanstvo. U slikarstvu se Bogorodičin maforion, ogrtač koji joj pokriva glavu, uvek boji u plavo. Ovde se može povući paralela između materije maforiona i same evropske zastave, i jedno i drugo su draperije, i veoma je moguća intencija da materijalnost plave zastave evocira osećanja koja Hrišćanin može imati prema toj boji, s obzirom na široko rasprostranjen kult Bogorodice.

Ovo može da deluje isključujuće prema pripadnicima drugih religija, ali u suštini ne mora da bude. Plava boja ima mnoštvo univerzalnih značenja, a sama Evropa se i danas doživljava kao prevashodno hrišćanska (jedan od prvih simbola je bio krst u krugu), dok je sasvim jasno da je nastala na hrišćanskoj tradiciji.

Što se tiče izbora žute ili zlatne boje za zvezde, to se jasno predočava kao nastavak ideje koja se izražava plavom pozadinom. Plavo i žuto su komplementarne boje, i u njihovoj kombinaciji plavo predstavlja ženski, a žuto tj. zlatno muški princip. Žuta boja za zvezde se gotovo podrazumeva, jer su one u dugoj tradiciji upravo tako bile najčešće predstavljane. Plavo-žuto je nebeska kombinacija, u kojoj se žuto vezuje za svetlost, zrake sunca, moć bogova. Ona je muška boja, boja života, boja koja ne tamni. Zlatom se na zemlji kite vladari i tako daju legitimitet svojoj vladarskoj ulozi, koja, po hrišćanskoj tradiciji i shvatanju, dolazi direktno od Boga.

Žuto-zlatno je boja zvezda, koje su izvor svetlosti, i simboli duha. Zvezde predstavljaju vezu između duhovne snage i materije, a zvezda petokraka je simbol ljudskog mikrokosmosa.

Sam broj dvanaest jeste simbol potpunosti, jer u sebi sadrži obeležja sveta na nekoliko nivoa. On je proizvod četiri strane sveta i tri nivoa sveta. Nebeska kupola se deli na dvanaest isečaka – dvanaest znakova zodijaka. Dvanaest je simbol kosmosa u njegovom cikličnom prostorno-vremenskom proticanju. Povezan je sa solarnim i lunarnim ciklusima, godina ima dvanaest meseci. Može se razumeti i kao prizvod četiri elementa i tri alhemijska načela (sumpor, so, živa).

Što se hrišćanske simbolike tiče, i u njoj broj dvanaest ima značajno mesto. Broj tri se tumači kao sveto vreme, broj četiri kao prostorni svet, a proizvod ta dva broja jeste dvanaest, to jest, dovršeni svet. Moguće je da je

to upravo ta celovitost o kojoj se govori kada je u pitanju evropska zastava. Hrist je imao dvanaest apostola, a još je možda interesantnije to što se broj dvanaest direktno povezuje sa nebeskim Jerusalimom, koji ima dvanaest vrata i dvanaest temelja, a dvanaest je plemena Izrailja.

Kada se uzme u obzir ovo poslednje tumačenje broja dvanaest, u kombinaciji sa značenjskom vrednošću plave i zlatne boje, otvara se jedno moguće novo tumačenje evropske zastave. Ona u sebi sadrži sve potrebne elemente da bi se mogla razumeti kao savremena, u potpunosti svedena, simbolička predstava nebeskog i zemaljskog Jerusalima. Ideja nebeskog Jerusalima je stara koliko i hrišćanstvo, i u stvari predstavlja Raj, dom Oca nebeskog, mesto kome svi teže, dok je zemaljski Jerusalim simbol zemlje na kojoj ljudi žive, i u ovom slučaju, moguće je, hrišćanskog kontinenta i zajedničke države ljudi koji zajedno teže potpunosti, savršenstvu i večnosti.

U simboličkom smislu, ovakva predstava na zastavi koja ima zadatak da reprezentuje veliku grupu ljudi koji pripadaju raznim narodima ima smisla. Ona predstavlja zajedničke vrednosti, univerzalno dobro, i težnju ka boljitku u metafizičkom smislu, što se sasvim može očitovati i u materijalnom smislu. Ona komunicira i sa nehrišćanima putem univerzalnih vrednosti.

Evropska zastava je iznikla iz tradicije bogate značenjskim vrednostima, čiji su elementi upotrebljeni za njenu konstrukciju, ali se ona kao potpuno novi element obraća posmatraču na jedan plemenit način i veoma je jasno usmerena ka budućnosti. Ona je idealna slika ideje koja je prati.

Himna

Kao značajan i poznat simbol Evropske unije se ističe i njena himna, *Oda radosti*, koju je 1972. usvojio Savet Evrope, a koja je od 1985. i zvanična himna Unije. *Oda radosti* je preuzeta iz čuvene Betovenove Devete simfonije, i kada se svira kao evropska himna, ona nema reči. Iako originalnu verziju ove kompozicije prati tekst Fridriha fon Šilera, koji daje viziju postizanja bratstva među svim ljudima, i na prvi pogled izgleda idealan za jednu ovakvu himnu, on se u kontekstu himne Evropske unije ne koristi. Namera je da se izbegne korišćenje bilo kog jezika pri pevanju zajedničke himne, s obzirom na to da je Evropa multilingvalni prostor. Umesto govornog jezika se koristi univerzalni jezik muzike da bi se izrazili ideali Evropske unije, sloboda, mir i solidarnost.

Evro

Simbol koji verovatno najkonkretnije opisuje ujedinjenje Evrope jeste njena jedinstvena valuta – evro. Jedno tako široko rasprostranjeno sredstvo, kao što je novac, pokazuje se kao najdelotvorniji glasnogovornik u ime ikonografije Evropske unije.

Ideja stvaranja evropske monetarne unije nije sasvim nova. Pre evra je 1979. godine stvoren *eki* (European Currency Unit, ECU), zajednička obračunska jedinica. Ona je u Belgiji čak puštena u promet kao važeći novac, kovani su novčići, a Panevropski pokret je kao letak delio novčanicu od 100 ekija. Konačno, 1996. godine se prešlo na konkretno formiranje evra, kroz konkurs koji je raspisao Evropski monetarni institut. Međunarodni žiri, sastavljen od stručnjaka za marketing, dizajn i istoriju umetnosti, odabrao je kojih će pet, od ponuđenih, rešenja ući u uži izbor. Sprovedeno je istraživanje javnog mnjenja o ovih pet najboljih dizajnerskih rešenja i u decembru 1996. godine je proglašen pobjednički dizajn za evro, na sastanku Evropskog saveta u Dublinu.

Evro je dizajnirao Robert Kalina, dizajner novčanica iz Nacionalne banke Austrije, na temu *Doba i stilovi Evrope*.

Svaka novčanica ima poseban dizajn, prilagođen zemljama gde se evro koristi. Novčanice predstavljaju sedam perioda evropske kulturne istorije kroz odgovarajuće arhitektonske stilove. Novčanica od 5 evra predstavlja klasični period, 10 evra romaniku, 20 evra gotiku, renesansa je predstavljena na moneti od 50 evra, barok i rokoko na 100 evra, arhitektura od čelika i stakla iz industrijskog XIX veka na novčanici od 200 evra, i moderna arhitektura XX veka na najvećoj moneti od 500 evra. Dizajn je baziran više na tipičnim arhitektonskim rešenjima svakog od perioda, nego na konkretnim strukturama.

Prednje strane novčanica krase prikazi prozora i kapija, a zadnje prikazi mostova, u stilu epohe koju određena novčanica prikazuje, i upravo se u tim predstavama krije snažna simbolika kojom evro manipuliše. Prozori su simboli primanja, uglavnom primanja nečeg dobrog, svetlosti, kapije-prolazi simbolišu prelaz u novo stanje, a most je simbol povezivanja dve strane, ali i prelaska. Svaki od ovih simbola se može dovesti u vezu sa ostalima. Može se reći da je njihov zajednički cilj da prikažu integracije kao pojavu novog doba, prihvatanje novih, različitih, univerzalnih ideja. Ovi simboli sugerišu pozitivan smisao povezivanja evropskih naroda na svakom nivou.

Što se tiče kovanica evra, odlučeno je da one budu kovane tako da avers bude zajednički, evropski, a revers da sadrži nacionalna obeležja zemlje u kojoj je novčić iskovan. Zajedničko lice kovanica evra je takođe izabrano putem konkursa 1996. godine i ozvaničeno je u martu 1997. godine. Zemljama članicama je ostavljena sloboda izbora dizajna reversa novčića. Neke zemlje su izabrale isto rešenje za sve kovanice, dok su druge odredile različita rešenja za svaku. Sve obeležavaju neku nacionalnu karakteristiku određene zemlje, a jedino ograničenje u dizajnu je bilo to da slika mora biti okružena sa dvanaest zvezda evropske zastave.

Evro se može shvatiti kao simbol Evropske unije, jer je jedinstvena pojava u jednoj takvoj nadnacionalnoj strukturi. Ipak, postavlja se pitanje predstavljačke politike banknota evra, jer nisu sve zemlje unije jednako reprezentovane. Stilovi koji se koriste na novčanicama se uvek više odnose na neki određeni deo Evrope (uglavnom zapadne), čak i ako nisu konkretni, dok nove pridružnice uniji kao da su malo zapostavljene po tom pitanju. Ostaje činjenica da evro prezentuje Evropu svakom evropskom potrošaču, ali je ne približava na način na koji bi mogao, da postoji širi ikonografski prikaz na njegovim banknotama, koji bi uključio stilove svih zemalja članica unije.

Kroz svoje simbole Evropska unije iskazuje svoje ideje. Te ideje su političke i ideološke. Ona sebe predstavlja kao donosioca nove ere pravičnosti, tolerancije, solidarnosti, ona je promoter mira. Evropska unija svoje vrednosti čuva i ne dozvoljava da one budu na bilo koji način ugrožene. Prihvatanje novog je velika tema, i pretpostavlja se da simboli Unije poseduju dovoljno univerzalnosti da u sebi integrišu i eventualne novine koje bi u shvatanjima mogle doći. Zemljama kandidatima za pridruženje Uniji se svakodnevno servira isti set evropskih vrednosti kroz simbole i medije, koji se prikazuje kao idealan, najbolji, ali i kao dostižan cilj, uz određena odricanja i promene. Kada se ovakva pojava uporedi sa globalizacionim tendencijama, uočava se velika sličnost, i otuda mogu da potiču odbojnosti prema ideji pridruživanja uniji. Međutim, evropeizacija je drugačija utoliko što je jedna od njenih osnovnih ideja očuvanje nacionalnih vrednosti, uz prihvatanje novih.

Zastava, himna i, konačno, evro simbolizuju evropske vrednosti. Predstavljaju ih na vizuelnom nivou. Veoma mnogo puta su objašnjavani preko različitih medija, i svaki posmatrač u trenutku spoznaje njihova osnovna značenja. Ta značenja se promovisu kao pozitivna i poželjna. Za Evropljane, ona su simbol zajedništva, nečega velikog i značajnog, nečega čemu pripadaju, kao što pripadaju svojoj naciji. Za ostale žitelje Evrope ona su nešto čemu se teži, generalno, i uglavnom su shvatana kao budućnost koja ih čeka.

Na neevropljane evropski simboli deluju kao promoteri novog, modernog shvatanja Stare Evrope, koja teži tome da se ujedini i postane ekonomski i politički jača.

Evropski interes u širenju sopstvenih simbola je neosporan. Oni su postali sastavni deo dokumenata, uz nacionalna obeležja, ali su se probili i u javnost. Koriste se u najrazličitije marketinške svrhe; znak evra simboliše pravu vrednost, evropska zastava se prikazuje na najrazličitijim proizvodima ukazujući na njihovu ispravnost i kvalitet, dok *Oda radosti* nikada više neće biti samo poslednji stav Betovenove simfonije.

Iako sveprisutni, i ponekad, čini se, banalizovani, evropski simboli nisu samo marketinški instrument. Oni u sebi nose težinu tradicije, smisao novih evropskih ideja i jasnu viziju budućnosti.

LITERATURA

1. Branimir Stojković, *Evropski kulturni identitet*, Niš, 1993.
2. Wolfgang Šmale, *Istorija evropske ideje*, Beograd, 2003.
3. Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, Beograd, 2003.
4. Alen Gerbran, Žan Ševalije, *Rečnik simbola*, Novi Sad, 2004.

Izvori sa interneta

1. http://europa.eu/abc/symbols/index_en.htm
2. http://en.wikipedia.org/wiki/European_flag
3. http://ec.europa.eu/economy_finance/euro/our_currency_en.htm

Ana Bambic

Symbology of the European Union

Summary

European flag, anthem and EURO symbolizes the European values. This essay analyzes meanings of these symbols and their role in the process of European integration.

Key words: European flag, European, anthem, EURO, idea, values.

Katarina Jovanović
Tutorica: mr Iris Žeželj
Filozofski fakultet u Beogradu

MEDIJSKI EFEKTI I PITANJE MANIPULACIJE (Moćni mediji i/ili moćna publika)

Uvodne napomene

Objektivno sagledavanje medijskih efekata u XXI veku trebalo bi da se artikuliše između dva ekstrema – „satanizacije“ i „sakralizacije“ medija. Stanovišta koja ističu negativna svojstva medija su mnogo učestalija i glasnija. Neki postmoderni teoretičari medija skloni su da iznose apokaliptične procene medijskog uticaja (Bodrijar, 1994). U Bodrijarovom rečniku, mediji kreiraju *prostor izolovanosti i hladnog zavođenja* – „vi ste ekran, a televizor vas gleda“. S druge strane, postoje mišljenja da je medijska sfera ispunjena stalnom i nimalo „hladnom“ borbom oko značenja. Krajnja svrha ovog rada biće ispunjena ako uspe da čitaocu predoči (a) nekorektnost danas veoma aktuelnog (iako u teoriji davno prevaziđenog) shvatanja o „*medijskom ispiranju mozgova*“ i (b) pravce u kojima bi komunikološka praksa i teorija trebalo da se kreću. Neke od tema obrađenih u tekstu ilustrovaćemo zapažanjima marketinških i medijskih radnika, koje smo intervjuisali za potrebe ovog rada.

Problematičnost vrednovanja

„Na svim nivoima analize, posebno na individualnom, vrednovanje efekata pokreću žrtve mističnog straha od medija. Sve doskora, „carstvo zla“ bila je televizija.

Interaktivne kompjuterske mreže neosporni su kandidat za budućnost...

Novi mediji uvek imaju svoje ikonoborce, ali i ikonoklaste.“

(Bačević, 2004)

Govor o manipulaciji¹ u medijskoj sferi pojavljuje se istovremeno sa uverenjem u veliku i neospornu moć medija da vrše (*jednosmeran*) uticaj

---

1 „Manipulacija – socijalna veština upravljanja pojedincima ili grupama ljudi tako da oni, a da toga i ne moraju biti svesni, rade u korist manipulatora, verujući da rade za sebe i za sopstvene interese. Manipulacijom se služe političari, ideolozi, rukovodioci, stručnjaci za marketing i mnogi drugi kojima je cilj da na prikriiven način oblikuju i kontrolišu ljudsko ponašanje i stavove“ (Ž. Trebješanin, 2001).

na publiku. Predstava o medijima kao „carstvu zla“ uporno opstaje u laičkoj javnosti uprkos neprestanim promenama u broju i vrsti medija, kao i načinu komunikacije medija sa publikom.

Iako gotovo da ne postoji ozbiljna naučna studija koja potvrđuje isključivo negativna ili isključivo pozitivna svojstva medija, popularno zdravorazumsko mišljenje teži ekstremnom vrednovanju efekata. Pri tome se previđaju dve bitne činjenice. Pre svega, opštu i formalno-logički korektnu definiciju efekata medija nije moguće formulisati. „Veoma pojednostavljeno, **medijski efekat** podrazumeva da je medij nekim svojim svojstvom u određenoj meri potpomogao, uzrokovao ili sprečio pojavu neke promene koja bi se, *da medij nije delovao*, u većoj ili manjoj meri odigrala“ (Baćević, 2004, podvukla K. J). Dakle, jedino sigurno što možemo reći je da mediji zaista „deluju“, ali kako i koliko – to je i dalje sporno i komplikovano pitanje.

Drugo, **publika** shvaćena kao *objekat* kojim se „nevaljali mediji“ (o) lako igraju zanemaruje činjenicu da je publika uvek delimično podudarna sa **javnosću**, kolektivitetom koji se formira i ispoljava u vezi sa nizom značajnih društvenih problema. Ako pokušamo da joj „oduzmemo“ imanentno svojstvo izbora i aktivnog² učešća u komuniciranju posredstvom medija (a pogotovu u savremenim uslovima), istovremeno smo medijima porekli funkciju informisanja.

Dihotomija pozitivnih i negativnih, ili snažnih i slabih efekata je krajnje problematična i neproduktivna za evaluaciju medijskih efekata, (jer „i najbolje namere mogu ponekad proizvesti neželjene i negativne posledice“, Baćević, 2004). Naknadne ocene su deo istraživačkih napora, ali je vrednovanje unapred praktično nemoguće, jer svaka komunikacija podrazumeva izvesnu dozu neizvesnosti postignuća.

Od „moćnih medija“ do „moćne publike“

Promene koje su se odigrale tokom XX veka u realnosti medijske sfere i osnovnim teorijskim konceptima najbolje možemo sagledati kroz poređenje starog i savremenog istraživačkog modela u komunikologiji (Slika 1). Načini na koje se rezonovalo o „moći“ medija menjali su se u pravcu sve blaže, obuhvatnije ali opštije teorije efekata. Zastarelom shvatanju medija

---

2 Iako aktivan, publika nije ravnopravan učesnik, jer komuniciranje nije u pravom smislu dvosmerno, publika nema pravu kontrolu nad komunikacijskim procesom, a njena aktivnost je češće ograničena na odgovor (pozitivan ili negativan, očekivan ili ne!) na poruke koje šalje izvor.

kao *svemoćnog sredstva kontrole pasivne mase*, suprotstavljaju se savremeni modeli *aktivne (demasifikovane) publike*. Koristeći uobičajenu periodizaciju, prikazaćemo tri dominirajuća teorijska stanovišta koja su se smenjivala u razvoju komunikologije.

STARI MODEL

Ograničena ponuda	Homogenizovan sadržaj	Pasivna masovna publika	Istovrsna recepcija i posledice
-------------------	-----------------------	-------------------------	---------------------------------

NOVI MODEL

Mnoštvo različitih izvora	Različitostr kanala i sadržaja	Fragmentizovani i aktivni korisnici/publika	Promenljiv i nepredvidljiv prijem i posledice
---------------------------	--------------------------------	---	---

Slika 1: Poređenje starog i novog modela istraživanja medija (Mek Kvejl, 1994)

„Magični metak“ (hipodermički model)

„Mase bez konverzacije i poruke bez otpora...“
(Peters, J. D, 1996, prema Milivojević, 2001)

Početak XX veka, obeležen masovnim protestima, ekonomskim krizama, svetskim ratom, nastajanjem totalitarnih režima i pojavom radija, učinio je tako uverljivom hipotezu teoretičara Frankfurtske³ škole (Adorno i Horkhajmer) o *direktnom* i *neposrednom* uticaju medijskih poruka na svest publike.

Dominacija teorije o *masovnom*⁴ društvu bojila je sva istraživačka promišljanja; medijski efekti se proučavaju u kontekstu u kome je akcenat stavljen na suštinske odlike *masovnog komuniciranja*. Ono je shvaćeno kao proces *istovremenog* i *jednosmernog* prenošenja *istih* poruka *velikom broju neorganizovanih* i *prostorno izolovanih* pojedinaca, tj. medijskoj (masovnoj) publici. Na takvu publiku se lako može uticati, jer je *sama izloženost* medijskom sadržaju dovoljna za postizanje određene, *tačno planirane* promene u stavovima i ponašanju.

3 Teoretičari koji su u sudaru sa američkim biheviorizmom udružili svoja traumatična iskustva iz nacističke Nemačke, iz koje su prebegli.

4 Teorijska i metodološka razlikovanja ne mogu da se izoluju od istorijsko-političkog konteksta u kome nastaju. „Postoje, dakle, tri metateorijska uslova u kojima se formira svaka teorijska perspektiva: priroda prethodno važećih teorija... 'normalni' važeći sociološki pogled na svet... i postojeće socijalne, političke, tehnološke okolnosti u svetu. Dominantna paradigma mora se razumeti kao presek svih ovih faktora“ (Gitlin, T., 1978, prema Milivojević, 2001).

Učvršćivanju vere u „magični metak“, tj u poruku koja uvek pogađa svoj cilj, pogodovala je sve veća dostupnost radija i razvoj televizije, medija koji imaju kapacitet da zadovolje marketinške apetite liberalnog kapitalizma. Kristališe se **pojam masovnog ubeđivanja**. U knjizi sugestivnog naslova *Skriveni ubeđivači*, Vans Pakard (1957/1994) anegdotski secira psihološku praksu koja, u zavereništvu sa medijima, vrši „prodor u dubinu ljudske psihe“. Ako se čovek shvati kao biće nagona, organizam koji predvidljivo reaguje na spoljašnje draži⁵, zadatak manipulatora je veoma jednostavan:

„...*Inteligentni ubeđivači uvek upotrebljavaju reči-oroze i slike-oroze da bi izazvali željene reakcije. Čim se utvrdi mehanizam reagovanja na oroze, a prema potrebama ubeđivanja, tada je moguće ubeđivati ljude „na veliko“ jer smo svi mi... stvorenja uslovnih refleksa... suština svih problema ubeđivanja je – bez obzira da li se radi o prodaji osvežavajućih pića ili političkih filozofija – da se razviju ovi uslovni refleksi putem stalnog isticanja pred oči reči-oroza, simbola ili akcija“* (Pakard, str. 31).

Medijski metak nije tako „ubitačan“

„Ubeđivanje nije događaj u kojem onaj ko šalje poruku pakuje svoje ideje u skladište i prosleđuje u kutiju sa fiksiranim i nepromenljivim materijalima; takođe nije analogno sa prekidačem za svetlo... Nasuprot tome, poruka, koju pošiljalac stvara i prenosi je samo je deo u moru novih događaja i starih stavova i uverenja.“
(Tompson, 1975, prema Perlof, 1993)

Do krajnosti uprošćen, hipodermički model nije mogao opstati, pre svega zbog svoje jednostranosti. Medijski efekti se nisu mogli adekvatno sagledati samo iz jedne vizure, koja je neminovno bila samo „pogled iz medija“. Kada su se istraživači konačno orijentisali na publiku, zaključak nije mogao biti drugačiji nego da mediji nikako nisu jedini faktor koji oblikuje percepcije, stavove, ponašanje publike. Između medija i publike se umeće čitavo *mnoštvo činilaca* koji „štite“ publiku od direktnog uticaja narkotizujuće doze medija. Sada se, *indirektan i često nepredvidljiv*, uticaj medija objašnjava *selektivnom percepcijom poruka*, koja pak vodi njihovoj *intrpretacji*.

Istraživanja Kaca i Lazarsfilda pomerila su fokus sa individualne na socijalnu ravan razmatranja efekata komunikacije. Konzumacija medijskih sadržaja je socijalna aktivnost koja se odigrava u mikro socijalnom prostoru

---

5 Ovako je naučna i laička javnost interpretirala tada vladajuće bihejviorističke ideje o potrebi da se naučno proučavanje čoveka ograniči na ponašanje

(npr. u krugu prijatelja ili porodice). Otkriće ovih „primarnih grupa“ navelo je dvojicu istraživača da formulišu teoriju o *dvostepenom komunikacijskom toku* (Katz and Lazarsfeld, 1955, prema Baćević, 2004). Članovi publike komuniciraju među sobom (pogotovu na teme od interesa) i služe se „ličnim uticajem“.

Dalje ispitivanje faktora koji stoje između medija i publike uslovalo je formulisanje teorije *korišćenja medija za zadovoljavanje potreba* (informacija koja obećava neku korist biva upamćena). Ovo je vodilo beskrajnomoj traganju za potrebama koje će popuniti „čarobni“ inventar kojim bi se efekti, u prvom redu komercijalnog oglašavanja, maksimizirali.

Nastojanje marketinških stručnjaka da što preciznije istraže odlike svojih „ciljnih grupa“, a zarad povećanja korporacijske profitabilnosti, dovelo je do uverenja publike da „*je pojedinačni građanin/potrošač postao relativno dobro poznat dok je elita moćnih otkrivena samo u najgrubljim crtama*“ (Gandy, O., 1988, prema Milivojević, 2001). Iako ta istraživanja nikada nisu uspela da publiku učine potpuno predvidljivom, čini se da ovakav zaključak opstaje i danas, podgrejavajući uverenje o manipulativnim medijskim i marketinškim moćima.

Ovome u prilog govore i rezultati našeg mini-istraživanja. Medijski radnici sa kojima smo razgovarali, naime, uviđaju sve posredujuće faktore koji onemogućavaju *direktne* medijske uticaje, i ističu da publiku nikako ne treba shvatati kako gomilu pasivnih glupaka, ali i pored toga veruju da reklamne poruke deluju isključivo na nesvesnom nivou, što je bliže shvatanju pristalica „magičnog metka“.

Ipak, ova faza u razvoju komunikologije, umesto proste *izloženosti* medijima, ističe **obaveštenost** kao glavnog posrednika između medija i publike.

Kulturološki obrt

„Suština problema nije šta mediji ‘rade’ ljudima, već šta ljudi ‘rade’(sa) medijima.“

(Baćević, 2004)

Iako je postuliranje selektivnih mehanizama „obezbedilo“ pojedincima da unesu vlastita stanovišta u prijem poruka, da biraju informacije zavisno od svojih interesa, želja i vlastitih iskustava, pojam publike je ipak ostao na nivou *nedovoljno dinamičnog i nestrukturiranog* skupa pojedinaca.

Tek u postmodernim uslovima počinje da se insistira na *uzajamnoj interakciji kao suštinskoj odlici svake komunikacije*. Sada je publika viđena kao *subjekt i aktivni učesnik* u opštenju, a ne više kao *objekat* indoktrinacije.

Era *novih* tehnologija i sadržinskog *izobilja* dovela je do toga da danas više ne možemo govoriti o standardizovanoj ponudi/prijemu popularne kulture. Preciznost, uniformnost i nedvosmislenost moderne ere – gde je masovna produkcija vodila masovnom marketingu koji je vodio masovnoj potrošnji i ponovo masovnoj produkciji – zamenjeni su individualizacijom i nestabilnošću postmoderne epohe. Izrazita *fragmentacija* publike učinila je da se „bespomoćna“ masa „demasifikuje“⁶. Jednom kada se medijsko obilje (sadržinsko i strukturno) udružilo sa voljom publike da bira, svest više nije mogla da se odstrani iz istraživačkog diskursa.

Prekretnica u sagledavanju „moći“ publike je Holov članak „Kodiranje i dekodiranje u televizijskom diskursu“ koji skreće istraživačku pažnju na „medijski tekst“ i način „kodiranja“ (proizvodnje) i „dekodiranja“ (tumačenja) medijskih poruka od strane publike (Hall, 1973, prema Mek Kvin, 2000). Prihvaćen je aksiom socijalnog konstruktivizma da značenje nije ugrađeno u poruku, već se neprestano kreira u procesu socio-kulturne razmene. Značenja mogu biti veoma različita⁷, u zavisnosti od društvenih, kulturnih i individualnih osobina publike, često sa „nezgodnom“ odlikom nepredvidljivosti (i subverzivnosti) za medijske emitere poruka.

„Današnji konzumenti su marketinški pismeni. Znaju da su stimulisani i znaju da čitaju tu stimulaciju... Zabavljaju se dekonstruišući medijske sadržaje. Posmatrani je počeo da se igra sa posmatračem, okrećući sistem u svoju korist“ (Brown, 1995).

Ako ovome dodamo dugogodišnje interesovanje ranijih istraživača za propagandu, nesumnjivo je da je publika naučena i upozorena da bude sumnjičava prema medijima. U našim uslovima, ovome odgovara i iskustvo publike sa pristrasnošću medija za vreme Miloševićeve vladavine, kada je odsustvo medijske slobode bilo očigledno. Prema mišljenju naših sagovornika, 2000. nije uspeła da odbrani slobodu medija od kontrole političkih i ekonomskih moćnika – mediji su danas samo prividno slobodni.

(Pad i ponovni uspon) ideologije i javne sfere

Paralelno sa prikazanim teorijskim raspravama o snazi medija da „manipulišu“ pojedinačnom svešču, tekla su promišljanja o kumuliranju medijskih efekata na društvenom nivou analize. Zaključci koji se tiču efekata na *individualnom* nivou su jasni i najtačniji (Bačević, 2004); na važnijem,

6 Sada se dešava da masovna gledanost ili praćenje nekog događaja postaje događaj po sebi.

7 Stjuart Hol ih deli na „dominantni“, „pregovarački“ i „opozicioni“ kulturni kod.

društvenom nivou rasprava se tek zahuktava, ostavljajući nas daleko od „završnih reči“⁸. Generalizacija sa jednog na drugi nivo analize nije dozvoljena, pa bi *zaključak da mediji imaju jednako mali uticaj na društvenom planu bio krajnje problematičan*. Na nivou društvene rasprave o opštim i značajnim problemima stvari nisu tako jednostavne.

„Mediji ne proizvode vidljivi efekat kod pojedinaca; oni deluju ideološki, ističu izvesne vrednosti ovog sveta, plasiraju prvenstveno određena značenja, a ne neka druga, i bolje služe izvesnim društvenim interesima, a ne nekim drugim.“⁹ Ovo **ideološko delovanje može biti, manje ili više, delotvorno, shodno mnogim društvenim činiocima, ali je uvek tu, i mi moramo razmišljati u okviru delotvornosti na društvo uopšte... 'Delotvornost' je sociološko-ideološki termin, a 'efekat' individualno-bihejvioristički**“ (Fiske, 1987, prema Mek Kvin, 2000).

Postmodernizam je odbacio neomarksistički metanarativ, kao i svako drugo „izvan-tekstualno“ značenje ili istinu.¹⁰

U odeljku koji sledi, dotaći ćemo dve problematične činjenice: prvo, marksistička kritika kapitalizma odbačena je upravo u trenutku trijumfa globalnog kapitalizma, u trenutku gde sami *mediji jesu kapitalizam*; drugo, koncepti „javnog interesa“ i prosvetiteljske uloge medija izgubili su svaki značaj. Razumevanje (ideološkog) rada medija na društvenom nivou prikazaćemo kroz dve najuticajnije ideološke struje – *neomarksizam i liberalizam*. Pojam „javne sfere“¹¹ poslužiće nam za kontrastiranje dva stanovišta i razmatranje pitanja manipulacije na jednom opštijem nivou.

Dominacija

Frankfurtska škola je prihvatila i do krajnosti dovela marksističke ideje o dominaciji vladajuće klase u teoriji medija. Pošto vladajuća elita poseduje materijalna sredstva koja joj omogućavaju kontrolu nad sredstvima za duhovnu proizvodnju, ona ih obilato koristi za „industriju svesti“ podređenih

8 Višegodišnje i obuhvatne studije koje bi sistematski pratile kumulirane medijske efekte teško da mogu postići metodološku „korektnost“ (nemoguće je kontrolisati ogroman broj intervenišućih varijabli).

9 Ovo se vidi kao moć medija da vode „**politiku signifikacije**“ – samim činom lansiranja nečega u medijski prostor obezbeđuje se status relevantnosti i važnosti. Naši ispitanici ovo navode kao najupadljivije sredstvo kojim se mediji služe.

10 Verovanje da ne postoji ideologija je takođe ideologija.

11 Pojmom *javne sfere* prevazilazimo i obuhvatamo tri različita tumačenja pojma *javnosti* (javno vs privatno/tajno, javnost kao oblik socijalnog grupisanja ili kao politički princip transparentnosti).

grupa. Posledice su narkotizovanje demokratske javnosti, kreiranje nerealne slike stvarnosti, infantilizacija publike i razaranje kritičkog mišljenja. Mediji, u službi ekonomskih moćnika, održavaju društveni *status quo*, proizvodnjom *lažnih potreba* i potrošačkog mentaliteta:

„...u jednoj rečenici... ideologija masovne kulture (je) parodija stava 'budi ono što jesi'; (to) je superiorno udvajanje i pravdanje postojećeg stanja bez ikakve transcendencije i kritike“ (Adorno, 1956, prema Habermas, 1969).

Neomarksisti svoja shvatanja zasnivaju na onoj „omasovljenoj“ i hipnotisanoj publici. Pojava televizije, prema njihovom viđenju stvari, uklonila je *distancu* između privatne sfere (društva) i sfere javne vlasti (države), čime je urušen prostor za javnu raspravu. „Kritički publicitet“ je zamenjen „manipulativnim“: komercijalizacija je učinila da se publika koja kritički rezonuje o kulturi degradira na banalne potrošače kulturnih dobara. Postoji samo „nejavno mnjenje“ i javna konzumacija.

„Ako zakoni tržišta, koji određuju sferu robnog prometa i društvenog rada, prodru i u sferu koja je rezervisana za privatne ljude kao publiku, javlja se tendencija da se **rezonovanje pretvori u potrošnju...**“ (Habermas, 1969).

I dalje o „raspadu javnosti“:

„Čini se da javnost gubi snagu svoga principa, kritički publicitet, u istoj meri u kojoj se kao sfera proširuje i apsorbuje privatni domen“ (Habermas, 1969).

Na ovoj osnovi će se razviti (suprotno) pluralističko viđenje javne sfere.

Pluralizam

„Masovni mediji imaju samo ograničenu moć da oblikuju naše živote; uprkos njihovoj duboko manipulativnoj prirodi, suđeno im je da ostanu mediji **kommunikacije i sporenja.**“
(Kin, 1995)

Nasuprot prethodno prikazanom stanovištu, koje medije vidi kao instrument dominacije vladajuće klase, pluralistička pretpostavka je da u slobodnim društvima mediji odražavaju širok i reprezentativan dijapazon stavova i interesa. Strukturne i sadržinske transformacije medija u novijoj istoriji nedvosmisleno su doprinele bujanju informacionog obilja. Pluralizam je nastao kao logična posledica filozofije liberalnog tržišta – mediji u privatnom vlasništvu i oslobođeni državne regulative, jedina su garancija individualnih (i svih drugih) sloboda: demokratija postoji zbog slobode medija.

Na taj način, odbačena je svaka premisa neomarksizma (pa i ideja o obrazovnoj ulozi medija), zajedno sa svim drugim „čvrstim“ vrednostima i preubedenjima. Sve se zasniva na prostoj tržišnoj jednačini: medijski aktivne publike različitošću svojih interesovanja određuju raznovrsnost (pluralizam) ponude. Suprotno pretpostavci o dominaciji, liberalizam naglašava da mediji pružaju platforme za javne debate o problemima i artikulišu javno mnjenje.

Nekada dominantna teorija masovnog društva zamenjena je *teorijom informacionog društva*, a moderna teorijska misao sve češće koristi pojmove „publika“ i „javna sfera“¹² u množini. Ovi pojmovi, ujedno, negiraju pesimizam neomarksista; Habermasov „raspad“ javne sfere ne znači potpunu degradaciju i nestanak prostora za kričnost; upravo suprotno: „raspad“ označava umnožavanje, pluralizam. Habermasovo poimanje javne sfere se „temelji na jednoj neadekvatnoj geografiji“ (Kin, 1995), jer se ograničava na prostor između privatnog i države, i neretko podrazumeva komunikaciju „licem u lice“. Javnost epohe elektronskih medija je drugačija od javnosti epohe štampe (koju Habermas uzima za idealno-tipski primer). Fenomen javnosti je postao nezavisan od deljenja zajedničke lokacije.

Hegemoniju državno strukturisanog i teritorijalno omeđenog javnog života, „posredovanog radijom, televizijom, novinama i knjigama... ubrzano potkopava razvoj mnoštva **mrežama ispunjenih prostora komunikacije** koji nisu neposredno vezani za teritoriju, i tako natkriljuju i fragmentiraju sve što je nekad ličilo na jedinstvenu javnu sferu...“ (Kin, 1995).

Pojam „javne sfere“ treba dovesti u vezu sa najrazličitijim pojavama, od stvaranja građanskih inicijativa, globalnih pokreta, internet blogova, preko, novinskih tiraža, Habermasovih „kafanskih razgovora“, do dečjih video-igara. U skladu sa teorijskim razmatranjima, sagovornici u našim intervjuima dobro uviđaju da se javne sfere nikada ne javljaju u čistom vidu ili izolovano, da su dinamične i nestalne, zavisno od tema i interesovanja. Shvatanje javnog mnjenja kao izraza mišljenja opšte populacije o nekom problemu se odbacuje kako neadekvatan koncept. Medijski radnici moguće kreatore javnog mnjenja u našoj sredini vide u generacijama koje su tokom devedesetih bile suočene sa očiglednom medijskom cenzurom, i time bile primorane da medijski tekst „čitaju između redova“.

---

12 Kin (1995) daje „savremenu“ definiciju **javne sfere**: To je „osobeni tip prostornog odnosa između dvoje ili više ljudi, obično povezanih nekim sredstvom komunikacije (televizijom, radijom, telefonom...), u kojem izbijaju kraći ili duži nenasilni sporovi oko odnosa moći uspostavljenih unutar date interaktivne sredine i/ili unutar širih društvenih i političkih struktura u koje su diskutanti smešteni...“

Tehnološki napredak značajno doprinosi umnožavanju i isprepletanosti javnih sfera, ali nas istovremeno suočava sa jednom kontraverznom posledicom – lakše nego ikada pre, sve veći broj *spornih tema* dolazi u fokus javnosti. Ovo je značajno iz dva razloga.

U pozitivnom smislu, održava demokratiju kretnom pokretanjem tema koje „politika signifikacije“ (tradicionalnih medija) ignoriše! (Internet je idealni primer medijske i javne sfere koji nadjačava ovu politiku.¹³)

Drugi, negativni ugao gledanja na pluralizam tema vodi nas pravo u kritiku tržišnog liberalizma. Ne sumnjamo – mediji nam govore *o čemu* da mislimo (mada ne i šta da mislimo). Ali, koliko toga mediji *ignorišu* ili *skrivaju* (o čemu ne govore uopšte)? Uprkos umnožavanju tema, nepogrešivi tržišni mehanizam aktualizuje samo deo škakljivih pitanja. Magija tržišta (bez mešanja države) opstaje zahvaljujući izboru manje spornog i rizičnog. I mada internet teži da naruši ovaj odnos snaga, stariji mediji ne odolevaju. Informacioni jaz u opštem modelu društvene nejednakosti se produbljuje, a nešto ipak dominira – proizvodnja „(kulturne) robe široke potrošnje“. Pluralizam ne trpi status quo, ali „mediji nude ono što isplativa publika traži“? Dobili smo pluralizam *nezainteresovan za emancipaciju*: manjine su nezanimljive, obrazovni program neisplativ.

Videli smo šta mediji „slobodni od regulacije“ *mog*u da ponude (slobodnim potrošačima). Ostalo je da se zapitamo šta mediji *moraju* da pruže (slobodnim građanima), ako su zaista ljudi i društvo oni koji koriste medije a ne obrnuto.

Na kraju istorije pogled u budućnost

„Mi smo se dosad toliko navikli da će budućnost sadržavati loše vesti u pogledu zdravlja i bezbednosti uvažениh, demokratskih političkih praksi, da teško prepoznavamo dobru vest kad stigne.

Međutim, dobra vest je stigla... u suštini neverovatno jednostavno... kapitalistički raj kao kraj istorije.“

(Fukujama, 1992, prema Apinjanezi i Garet, 2002)

U sadašnjem trenutku, stvarni medijski pluralizam predstavlja političku utopiju koja neće biti dosegnuta dokle god liberalni model ostane prepušten samom sebi. Ako kao nužan i dovoljan uslov prihvatimo liberalnu tvdnju da se ponuda reguliše potražnjom, pristajemo na jedno neadekvatno

13 Trenutno postoji preko 70 miliona internet blogova, a njihov broj raste stopom od 120 hiljada na dan (1,4 bloga se kreira svake sekunde, <http://www.sifry.com/alerts/archives/000493.html>)

tumačenje „informativnog blagostanja“. U ovom slučaju, ono podrazumeva odbacivanje opravdanosti donošenja zakonske regulative koja bi ograničila, usmerila i definisala oblast komunikacija. Jedan od argumenata odbrane liberalnog stanovišta jeste da je tržište „osetljiv mehanizam koji, za razliku od državne birokratije koja može bez rizika da ignoriše reakcije publike, mora da služi *potrošaču*“ (Herman i Mekčesni, 2004, podvukla K. J.).

Argument pristalica tržišnog liberalizma je problematičan iz više razloga. Pre svega, tržište tretira publiku kao *potrošače*, a ne kao *građane*, pa je služenje interesima javnosti van njegovog delokruga. To se pokazuje prilično zgodnim kada uzmemo u obzir namere gospodara tržišta – oglašivača i vlasnika medijskih korporacija. Neke javne sfere i pitanja se marginalizuju jer mogu da naruše atmosferu pogodnu za prodaju robe. Zato se medijski vlasnici i menadžeri svojski trude da potrošačkom auditorijumu podare pravo na „slobodan izbor“ u okviru ponude koja se kreira kroz brižljivu kalkulaciju rizika i dobiti. Ekonomska koncentracija postaje neizbežna prepreka postizanju stvarnog medijskog pluralizma. *Veća mogućnost povećanja izbora „potrošača“ još ne znači povećanje jednakosti.*

Kada govorimo o informativnom društvu u kontekstu liberalne ekonomije, važno je obratiti pažnju na činjenicu da se značenje informacije promenilo. Informacija je postala komparativna prednost u kapitalističkom sistemu, direktno merljiva ekonomskim kriterijumima. Ona se uzima za nov izvor moći, a kriterijum količine obrađenih informacija predstavlja osnov za pravljenje uporednog pregleda nacionalnih ekonomija, koje se zapravo nazivaju „informativnim društvima“.

„Informativno društvo“ u kome su pitanja i aktivnosti prenosa informacija najvažniji aspekt u svakodnevom životu i radu nameće potrebu da se ponovo promisle priroda i značaj *javnog interesa*. Borba za kvalitet i slobodu komuniciranja u XXI veku ne znači potpunu deregulaciju, već zaštitu i podršku javnog interesa. Zadatak komunikacione nauke je da stvori sopstvenu verziju informativnog društva, a čineći to moraće da prihvati *normativni* izazov koji je u proteklom periodu bio zapostavljen.

U tom smislu, mora se odbaciti materijalistički pristup koji komuniciranje putem medija posmatra kao svojevrsnu uslužnu delatnost u kojoj mali broj ekonomskih/državnih moćnika drži monopol nad informacijama.¹⁴

---

14 Mali broj transnacionalnih kompanija kontroliše veliki broj medija: „Devedeset posto međunarodnih vesti koje objavljuje svetska štampa potiče od četiri velike zapadne agencije: Junajted Pres Internešnal (UPI), Asošijeted Pres (AP), Rojter (Reuter) i Ažans Frans Pres (AFP).“ (Mek Kvin, 2000).

Normativna komunikološka teorija bi trebalo da se zasnjuje na određenju informacionog društva kao *demokratskog foruma u kome je najšira javnost podrobno i adekvatno obaveštena o uslovima i problemima svoje sredine i sveta uopšte i time osposobljena da učestvuje i donosi adekvatne odluke* (Mek Kvejl, 1994).

U novonastalim uslovima, pronalaženje normativnog okvira je težak zadatak, a taj cilj dodatno otežava činjenica da ne postoji nekakva jedinstvena forma koju bi društveno odgovorni mediji morali da slede. Ipak, u pronalaženju normativnih smernica možemo da se oslonimo na zahteve koje globalni pokreti širom sveta postavljaju medijskim gigantima. Pitanja koja pokreću ove javne sfere tiču se ojačavanja javnih servisa i kreiranja alternativnih medija koji bi zadovoljili potrebe manjinskih grupa, podrške edukativnoj ulozi medija, poboljšanja dečijeg programa, akcija za zaštitu potrošača i manjina. U sprečavanju informacionog jaza i osiguravanju političke uključenosti veliku ulogu imaju pokreti koji istovremeno obavljaju obrazovnu funkciju i lobiranje; to su Centar za medijsko opismenjavanje (kako razumeti i koristiti medije), kao i organizacije koje istražuju i kritikuju pristrasnost u izveštavanju, medijsku cenzuru i autocenzuru (Herman i Mekčesni, 2004).

Sve brojnije i dinamičnije javne sfere koje razmatraju navedena pitanja opravdavaju upotrebu modernijeg termina *društvo znanja*, kojim sociolozi najavljuju novu fazu u komunikacionoj politici. „Informaciono društvo“ je istaklo značaj informaciono-komunikacionih tehnologija, a terminom „društvo znanja“ ističe se činjenica da „najveću dobit donosi investiranje u nematerijalno, ljudski i socijalni kapital i da su ključni faktori razvoja društva znanje i kreativnost“ (Radović i Milovanović, 2006).

Transformacija u društvo znanja je kompleksan proces koji nas primorava na veliku odgovornost u izborima koje vršimo. Parola „znanje je moć“ oslikava dvostruki potencijal novih medija koji je uvek prisutan: dostignuća mogu biti korišćena za ostvarivanje opšteg interesa i dobrobiti, ili u svrhu manipulacije.

„Otkrivanje i razvijanje demokratske alternative tržišno orijentisanim medijima ili sistemima koji su isključivo pod dominacijom države, mogao bi biti jedan od centralnih političkih zadataka našeg vremena“ (Herman i Mekčesni, 2004). Da parafraziramo Čomskog, ako se budemo ponašali kao da nema mogućnosti za promenu, time garantujemo da je neće ni biti. Prihvatiti da se „istorija zavšava sa nama“ znači prihvatiti status quo.

LITERATURA

1. Apanjezi, R., Garet, K. (2002) *Postmoderna za početnike*, Hinaki, Beograd.
2. Bačević, Ljiljana (2004) *IN MEDIA RES – Efekti medija*, Institut društvenih nauka, Beograd.
3. Bodrijar, Ž. (1994) *O zavođenju*, Oktoih, Podgorica.
4. Brown, S. (1995) *Postmodern marketing*, London, Routledge.
5. Habermas, J. (1969) *Javno mnjenje*, Kultura, Beograd.
6. Herman, E. S., McChesney, R. W. (2004) *Globalni mediji*, Clio, Beograd.
7. Kin, Dž. (1995) „Strukturni preobražaj javne sfere“, u *Potisnuto civilno društvo*, Eko centar, Beograd, str. 369–384.
8. Kin, Dž. (1995) *Mediji i demokratija*, Libertas, Beograd, str. 128–141.
9. Mek Kvejl, D. (1994) *Stari kontinent – novi mediji*, Nova, Beograd.
10. Mek Kvin, D. (2000) *Televizija*, Clio, Beograd.
11. Milivojević, Snježana (2001) „Javnost i ideološki efekti medija“, u *Reč* 10–64, Beograd.
12. Milivojević, Snježana (2001) „Javna sfera, mediji i javnost“, u *Reč* 10–64, Beograd.
13. Pakard, V. (1994) *Skriveni ubeđivači*, Dosije, PS „Grmeč“ AD – „Privredni pregled“, Beograd.
14. Perlof, R. (1993) *Dynamics of Persuasion*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey.
15. Phalen, Patricia F., Webster, J. G. (1997) *The Mass Audience: Rediscovering the Dominant Model*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey.
16. Radović, N., Milovanović, T. (2006) „Zašto je važno prepoznati značaj društva znanja“, u *E-volucija*, CePIT, Beograd, br. 13.
17. Trebješanin, Ž. (2001) *Rečnik psihologije*, Stubovi kulture, Beograd.
18. <http://www.sifry.com/alerts/archives/000493.html> (07.06.2007)

Katarina Jovanovic

Media Effects and Manipulation Issue
(*Powerful Media and/or Powerful Audience*)

Summary

Layman's apprehension of media effects usually goes in direction of extreme evaluation, and appears as talk about manipulation. On the contrary to this popular 'common sense', researches in communicology show that correct and veritable speech about media effects should be articulated between two extremes of „glorification“ and „black biting“ of media. This paper depicts changes in basic theory concepts about media effects on the individual level of analysis; shift was made from belief in 'powerful media' that seduce powerless mass audience, to the modern concept of fragmented and active audiences that use media for their own goals. Except on the individual level, media are having influence in the broader, social field. In this context, we considered what is called 'the ideological effects' of media and consequences of that in the global public spheres. Contemporary transformations in media field force us to think about normative settings in media theory, which should not only follow changes in media praxis, but also actuate changes on its own.

Key words: media effects, manipulation, audience, public spheres, ideology, informational society.

Marija Bulat

Tutorica: prof. dr Jelena Đorđević

Fakultet političkih nauka u Beogradu

LUDIZAM U POLITIČKIM PROTESTIMA

„Sigurno se magnošenje igre ne bi potvrdilo kao prisnost unutrašnjeg života da nije iz nje proizašao smisao preobražaja, napor da menja zatečeno, da oslobodi neoslobođeno i latentno, da poriče naviknuto i da ga pomera iz stanja neprekidnog tapkanja u mestu.“¹ Ovako je, promišljajući smisao igre, o njoj pisao Ratko Božović u svojoj knjizi *Metamorfoze igre*. I rekao je još: „Pitanje igre je istovremeno i pitanje slobode. Granice igre su i granice čovekove slobode.“

Kada se ljudi suprotstavljaju određenoj politici, kada se bore za svoju slobodu i prava, kada zahtevaju promene, dešava se politički protest. Protestujući, koriste različita sredstva i metode, kako bi na što jasniji i efektivniji način izneli svoje zahteve i kako bi što uspešnije ostvarili svoje ciljeve. Igra im, u tome, svesrdno pomaže. Pojava ludizma u političkim protestima ima posebno značenje i značaj.

Ovaj rad ima za cilj da analizira i prikaže najznačajnije funkcije ludizma u političkim protestima i da još jednom potvrdi da je igra neizostavna u svakom ljudskom nastojanju i delovanju, da prožima sve aspekte života, da je toliko životna i važna da se bez nje ne može obaviti nijedan veliki životni poduhvat, pa ni takav kao što je smena političke vlasti ili obračun sa zaostalim političkim ideologijama. Ona može biti otvorena, ali i skrivena, osnovni oblik političke borbe ili stidljivo prisutna. Nezavisno od toga, ona često određuje pravac i smisao političke borbe. Fridrih Niče je to opisao sledećim kazivanjem: „Ja ne znam drugoga načina da opštim s velikim zadacima, osim igre: ovo je kao obeležje veličine, bitna pretpostavka.“

---

1 Ratko Božović, *Metamorfoze igre*, Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, Beograd, 1972, str. 169.

Terapeutski efekat igre

„Osmeš više nije događaj, on postaje stanje.
Stanje duha. Tako nastaje pobuna smešom.“²
(Veselin Kljajić)

Prilikom teorijskog razmatranja igre, jedan od zaključaka koji se može izvesti je da igra svojim svojstvima, funkcijama i pojavnim oblicima, nesumnjivo ulazi u domen slobode. Igra ne trpi autoritete, stege i ograničenja, ona je po svojoj prirodi slobodna, sloboda joj je imanentna. I u najautoritativnijim društvima i u trenucima potpune potčinjenosti i ropstva, čovek je beg u slobodu, nalazio upravo u igri. Igra oslobađa, menja stanje duha i stanje svesti. Ritual, kao vrhunska manifestacija ludičkog u čoveku, još je u primitivnim zajednicama bio osnovni elemenat proslave i svetkovanja, ali i pobune, postajući način na koji se ispoljavaju i razrešavaju krize u zajednici ili društvu, regulator društvene napetosti i ljudske agresivnosti.³ Tu funkciju igra zadržava i kasnije. U tom smislu, može se govoriti o „kurativnim“ ili „terapeutskim“ svojstvima igre. Nezavisno od toga da li je reč o *mimicry* ili *ilinxu*, *agonu* ili *alei*, kao vrstama igre, nezavisno od prostora i vremena, motiva ili svrhe, u kojima se i zbog kojih se igra događa, ona čini da se učesnici u igri osećaju dobro, često bolje nego u realnosti sopstvenih života i društvene zbilje. Igra je terapija za nezadovoljne, zaplašene, sputane, sve one koji se u surovoj svakodnevici ne usuđuju da kažu šta misle ili to čine agresivno i društveno neprihvatljivo, bivajući destruktivni, a neretko i opasni, i po sebe i po okolinu. Igra oslobađa, ali njen cilj nije anarhija već potpuno legitimno i duboko smisljeno ponašanje, koje u sebi nosi iskonske vrline – dobro, lepo, istinito, pravedno. Kroz igru čovek doživljava jednakost, lepotu, blagostanje i slobodu.

Unošenje ludizma u politički protest čini da se oni koji protestuju oslobode straha. Pojedinaac koji protestuje postaje mnogo slobodniji, opušteniji, ne plaši se da izrazi svoje zahteve, želje, potrebe, da se bori za ostvarenje svojih ciljeva. Kroz igru i ludičke elemente, sposoban je da lakše kaže šta ga tišti, da otvoreno i glasno istupi protiv svega što ga ugnjetava. Igra je elan koji ga pokreće. Protest se tako pretvara u ritualno prikazivanje slobode

---

2 Veselin Kljajić, „Pobuna života“, objavljeno u *Duh vedrine: kultura protesta – protest kulture*, Fakultet političkih nauka, 1998, str. 218.

3 Narod Svazi iz Južne Afrike, jedanput godišnje organizuje svetkovine kojima se na bezbroj načina vređa i unižava kralj. To je vid dozvoljenog ispoljavanja nezadovoljstva, sa ciljem da se ukupno političko nezadovoljstvo u društvu smanji, da se otklone tenzije zbog autoritativne vladavine.

i rasterivanje mraka. Nestaje osećanje apatije i bespomoćnosti i oživljava energija koju svako u sebi nosi, ali se često ne usuđuje da je upotrebi. Veliki energetski potencijal koji masa poseduje, kanališe se putem ludičkih elemenata, kreativnosti, mašte i stvaralaštva. Kreativan je samo onaj koji se bori.⁴ Iako se u osnovi protesta uvek nalazi nezadovoljstvo i, samim tim, negativna energija, pojavom ludizma u protestu, ona se transformiše u pozitivnu energiju, destruktivni porivi zamenjuju se stvaralačkim nabojem. Nastaje faza opuštanja nakon faze potištenosti, depresije i parališućeg straha. Događa se nešto što bi se moglo nazvati kolektivna katarza⁵, emocionalno i duhovno pročišćenje, oslobađanje od nakupljene napetosti. Ludički elementi koji se unose u protest postižu time terapijski efekat. Promena je vesela i tako se lakše doživljava i preživljava. Karl Gros, govoreći o igri, u njoj pronalazi mogućnost za relaksaciju i rekreaciju ugrožene i iscrpljene energije. On ističe da sloboda igre za čoveka znači veliko olakšanje od tenzija životne zbilje. Što je čovečiji život ozbiljniji, to on više ceni utočište koje mu nudi igra, tu konačno bira po svojoj slobodnoj volji i na taj način ublažava tegobe i prozaičnost življenja.

Samo jedan od primera koji potvrđuje ove teze jeste obeležavanje Međunarodnog dana deteta, 1. juna 1987. godine, u Poljskoj, kada je održan jedan od hepeninga u organizaciji „Narandžaste alternative“, pokreta koji je svim silama nastojao da sruši tadašnju komunističku vlast. Proteste su pratila svakodnevna prebijanja, hapšenja i ispitivanja demonstiranata, sprovedena od strane specijalnih policijskih snaga. Na taj dan, učesnici protesta su se preobukli u patuljke, noseći crvene kapice na glavi, i delili kolače i slatkiše. Dešava se već dobro poznati scenario, kada policija počinje da hapsi protestante, ali ovoga puta oni se ne opiru hapšenju. I nakon što su im stavljene lisice na ruke, oni nastavljaju da plešu i da se vesele. U stanici milicije sviraju gitaru dok čekaju saslušanje, a bez pogovora, po naređenju koje su dobili, čiste prostorije i nastavljaju da se osmehuju. Takav vid pristupa protestu je postigao terapijski efekat i učesnike oslobodio straha, a pokazalo se, čak, i da policija toga dana nije bila tako tvrda kao ranije.⁶

U Beogradu je, međutim, taj „kolektivni smeh“, taj način protesta putem začikavanja smehom, bio često surovo prekidan, kao, na primer, 12. decembra 1996. godine, kada su novine objavile sledeću vest: „Tukli su ga

---

4 Jedna od parola studentskog protesta '96/'97

5 Miroљub Radojković, „Kolektivna katarza“, objavljeno u *Duh vedrine: kultura protesta-protest kulture*, FPN, 1998, str.144

6 Julijuš Tiška, „Narandžasta alternativa: Zemlja je vaša, ali Švidnička ulica pripada nama“, objavljeno u *Urbani spektakl*, Clio, Beograd, 2000, str. 122.

najviše zbog lutke!“ . Bila je to ispovest majke uhapšenog i brutalno pretučenog demonstranta Dejana Bulatovića, koja je naglasila da su policajci svoje nasilje obrazložili izgovorom da su njenom sinu radili sve ono što je on radio lutki Slobodana Miloševića⁷.

Smeh kao kazna

„Pošto je načelo despotske vladavine strah, njen cilj je spokoj. Ali to nije mir, već muk gradova koje je neprijatelj spreman da zauzme.“
(Šarl Monteskuje)

Istovremeno, dok one koji protestuju oslobađa straha, ludizam u političkom protestu zastrašuje one protiv kojih ili zbog kojih se protestuje. Vlastodršci su oduvek umeli da se obračunaju sa svojim protivnicima, oličenim u masi nezadovoljnih, zvali se oni podanici, građani ili jednostavno narod. Sila je bila i ostala način da se uguši svaki protest, ućutka svaki glas, često uz veliki broj povređenih, a neretko i poginulih. Na silu se odgovaralo silom i tako ulazilo u začarani krug nasilja iz kojeg su gotovo uvek pobunjenici „izvukli deblji kraj.

Druga polovina 20. veka donosi izvesne promene. U teoriji i praksi pojavljuje se pojam nenasilnog otpora i nenasilne borbe, a glavni nosioci takvog vida protesta postali su kontrakturni pokreti, studenti, intelektualne elite. Omasovljavanje takvih protesta dovelo je do pojave velikog broja revolucija koje su dobile naziv plišane, nežne i sl., baš zbog činjenice da se završavaju bez prolivene krvi. Upravo je nenasilna borba forma koja je pogodna da se ispuni kreativnim sadržajima. I tako, vremenom, unošenjem ludičkih elemenata u proteste, oni se pretvaraju u jedan karneval pobune koji svojim nezaustavljivim, maštovitim i vedrim duhom zastrašuje vlast, razdražuje silnike i nasilnike. Nasilniku je teža podrugljivost i šala od agresije.⁸ On jednostavno ne zna kako s njima da postupa. Duhom igre, komike i satire, učesnici demonstriraju svoju superiornost nad anahronim režimom koji počiva na gluposti, laži i sili.⁹ Prema Anriju Bergsonu, smeh postaje kazna za diktatore. Julijaš Tiška ističe da su otvorene manifestacije u karnevalskom stilu, u kojima dominiraju veselje, parodija i smeh, jasan signal smrti režima.

7 Tamara Gruden, *Kako se opirala Srbija*, Tamara Gruden, Beograd, 2001, str. 48.

8 Čedomir Čupić, „Nenasiljem na nasilje“, objavljeno u *Duh vedrine:kultura protesta – protest kulture*, FPN, Beograd, 1998, str. 20.

9 Žarko Trebješanin, „Protest – duh, oblici i domet“, u: *Duh vedrine:kultura protesta – protest kulture*, FPN, Beograd, 1998, str. 125.

¹⁰Ako i ne dođe do smrti režima, funkcioneri na vlasti se javno ponižavaju i izvrću ruglu. Nekoliko primera takvog, reklo bi se bahtinovskog „snižavanja“ i inverzije simbola vlasti navodi Sreten Vujović u svom tekstu „Beograd kao pokretni praznik“, kada nabroja igre koje su izvodili demonstranti beogradskog protesta ‘96/’97: igra semafora, u kojoj su učesnici i demonstranti i policajci, koja se odigravala na taj način da, kada se na semaforu pojavi zeleno svetlo, demonstranti izlaze na kolovoz i viču: „Zeleno, zeleno, pogledajte semafor“, a zatim se vraćaju na trotoar kad semafor „pocrveni“ vičući: „Crvena bando, vrati nam semafor!“ Kada policajcima izmame osmeh, pozdravljaju ih sa „Plavo nije crveno“. Takođe, treba pomenuti i buku, koja je pravljena svake večeri u 19,30h, za vreme emitovanja Dnevnika 2 RTS-a, kao i danonoćno telefoniranje ministarstvima, drugim državnim institucijama i medijima kako bi se „onemogućio njihov štetan rad“. Zanimljivo je spomenuti da je, između svih zamislivih i nezamislivih predmeta kojima su studenti pravili buku (bubnjevi, zvečke, šerpe, varjače, zvona, trubice, alpski rogovi, prazne konzerve), samo pištaljka postala simbol protesta. U normalnim okolnostima, koriste je saobraćajci ili sudije u kolektivnim sportovima. I jedni i drugi, pištaljku upotrebljavaju kada se prekrši neko od postojećih pravila i njen zvuk je najava kazne za prekršioca. Uloga pištaljke u studentskom protestu je bila da iritira i opomene one koje okrivljuje za težak prekršaj. („Zviždim, dakle postojim“; „Osvojili su vlast puškama, izgubiće je pištaljkama“.¹¹

Ako ste nasilni kada se protivite, budite nasilje u protivniku. Prilazeći stvarima sa humorom, vi protivnika obezoružavate mnogo inteligentnije (Kenet Vajt, profesor poetike na Sorboni).

Ludizam u funkciji komunikacije, identifikacije i socijalizacije

*„Preko igre se uspostavljaju životni kontakti kakve nije moguće realizovati u stvarnosti.“
(Ratko Božović)*

Iako je osnovni smisao političkog protesta smena režima na vlasti ili ispunjenje određenih političkih zahteva, dakle politički cilj, ono što prati dostizanje željenog cilja, a ogleda se u kontaktima najrazličitije vrste između učesnika u protestu, vezama koje se stvaraju, osećanjima i refleksijama koje nastaju kod ljudi, svakako ne spada u sferu politike i ne treba ga na taj

---

10 Julijuš Tiška, „Narandžasta alternativa: Zemlja je vaša, ali Švidnička ulica pripada nama“, objavljeno u *Urbani spektakl*, Clio, Beograd, 2000, str. 128.

11 Slogani protesta ‘96/’97.

način promišljati. Političke svetkovine, potpuno neplanirano, ostvaruju jedan, čini se, viši cilj: razvijaju solidarnost među ljudima, i time njihova primarna funkcija postaje integracija, spajajući kolektiv i pojedince među sobom. Povišen nivo komunikacije koji se u njima ostvaruje tako dovodi do socijalizacije učesnika kroz proces njihove identifikacije sa grupom, koja vremenom postaje misaoni kolektivitet sa sve jače izraženom kolektivnom svešću i samosvešću. To se postiže različitim medijumima, jezikom, igrom, slikovnim izražavanjem, zvukom, na koje ću ovde ukratko ukazati.

Komunikativna funkcija ludizma u političkim protestima, vrlo jasno je izražena i vidljiva. Ludizam postaje metod da se nešto poruči običnom, malom čoveku, da se svaki pojedinac ohrabri da uzme učešće u borbi za svoja prava, da doprinese promeni neprihvatljivog stanja stvari, da ne odustaje, da preuzme odgovornost za sopstveni život.

Ludička forma izražavanja je pogodna za ostvarivanje komunikacije iz više razloga. Privlači i drži pažnju, zatim, vrlo naglašeno i izražajno, ponekad i potpuno iskarikirano, jednostavne, ali važne poruke jasno prenosi na subjekte kojima su upućene, a složene ili naizgled nerazumljive sadržaje pojednostavljuje i približava adresatima. Ostavlja utisak, i navodi na razmišljanje, više nego prosto izgovorene reči koje nose neku poruku. Iz tog razloga se često koristi i u političkim protestima, kao sredstvo inspiracije, motivacije, inicijacije, provokacije, iznad svega sredstvo komunikacije.

Najbolji primer za to je projekat „Zabrinuti septembar. Rajh u Beogradu! Žudnja za životom!“ kroz koji je relizovan čitav niz najrazličitijih akcija za prenošenje poruka građanima Beograda, u jesen 1997. godine. „Čuj mali čoveče“¹² je „predstava“ koja je igrana čitav dan na različitim lokacijama u gradu, sa ciljem da udahne dah života svim onim grupama koje osećaju da su odbačene, usamljene, bez identiteta – izbeglice bez državljanstva, penzioneri, domaćice, Romi, nezaposleni, gladni i usamljeni. Jedna od akcija je nazvana „Samo ti možeš biti sopstveni oslobodilac“, a bila je posvećena penzionerima, koje je razigrana Sonja Vukićević pozivala da sa njom otplesu jedan tango na Kalemegdanu i tako ih budila iz učmalosti svakodnevice, ispraznosti njihovih uobičajenih kalemegdanskih susreta. Zatim akcija u Mirijevu, naselju koje je primilo veliki broj izbeglih lica, naročito iz Hrvatske, u kojem je organizovana igra balota, tradicionalna dalmatinska igra, deo njihovog identiteta, kao podsticaj da neguju svoju tradiciju, da ni u novoj sredini ne dozvole da izgube sebe i svoje ja.¹³ Uopšte, protest '96/'97 je bio

12 Indikativno je da je inspiracija ovog hepeninga istoimeno delo Vilhelma Rajha, upravo zbog problematike koju obrađuje.

13 Milena Dragičević-Šešić, „Nevidljivo pozorište na ulicama Beograda“, *Urbani spektakl*,

na visokom komunikativnom nivou. Visok komunikativni nivo ostvaren je kroz studentske poruke slate putem: parola na transparentima, interneta, teatralnih igara, procesija, hepeninga, ritualnih radnji, muzike i plesa... Tako je poetika studentskog protesta porodila visoko komunikativno bogatstvo, sa jezikom kao osnovnim medijem.¹⁴

Igra od ogromnog broja pojedinaca stvara kompaktnu grupu, ujedinjuje klase i generacije, i od neizdiferencirane mase čini jedan dobro organizovan i skladan identitet koji svaki dan, učestvujući u njoj, stiže viši stepen samosvesti.¹⁵ Ludički elementi stvaraju osećaj prisnosti i bliskosti među učesnicima.¹⁶ Učesnici u protestu, iz dana u dan, postaju povezaniji jedni s drugima, upućeniji jedni na druge, javlja im se sve snažniji osećaj pripadnosti jednoj porodici istomišljenika, aktivno angažovanih na istom zadatku. Atmosfera u kojoj se ljudi otvaraju jedni ka drugima, u kojoj, sa spontanom lakoćom, dopuštaju sebi da ih osećaj bliskosti poveže sa potpunim neznancima, atmosfera opuštenosti i solidarnosti¹⁷ među protestantima – pojava je koja nastaje upravo uvođenjem ludičkih formi i sadržaja u jedan apsolutno ozbiljan i odgovoran, smislen oblik političkog ponašanja, u politički protest. Ludizam postaje važan kohezioni element političke akcije i time doprinosi njenoj efikasnosti. Socijalizacija koja se time dešava među učesnicima dovodi do još smislenijih poteza i aktivnosti, a svaka manifestacija kreativnosti koja se dogodi, postaje inspiracija za novu. Protest postaje plodno tle za ispoljavanje maštovitosti i inventivnosti učesnika, čija se energija kanališe na delotvoran i zanimljiv način. Veća koherentnost među protestantima zabrinjava one protiv kojih se protestuje, a njihova kreativnost i vedrina ih dodatno iritira.

Važno je pomenuti značaj jezika i parola¹⁸ u političkim protestima. Svaki jezik se, pod uticajem vanjezičnih pojava, višestruko raslojava. Raslojavanje može biti teritorijalno, socijalno i funkcionalno. Socijalno raslojavanje daje sociolekte, kojima se ispoljavaju razlike između pojedinih širih i užih grupa u okviru jedne društvene zajednice.¹⁹ U našem slučaju, politički protest

---

Clio, Beograd 2000, str. 175.

14 Tamara Gruden, *Kako se opirala Srbija*, Tamara Gruden, Beograd, 2001, str. 34.

15 Jelena Đorđević, „Simbolika protesta“, *Duh vedrine:kultura protesta – protest kulture*, FPN, Beograd, 1998, str. 24.

16 Isto, str. 23.

17 Dirkemova organska solidarnost – društvo drži na okupu sasvim različite, čak i disparatne elemente; ono je zajednica iste volje.

18 Parola je kondenzovani jezički izraz, mala ubojito spakovana jezička forma u kojoj se ogleda sva silina proživljenog iskustva (Snježana Milivojević).

19 Prema M. Radovanović, *Sociolongvistika*, Dnevnik, Novi Sad, 1986.

---

je kontekst u kojem grupa ljudi koja protestuje stvara svoje sociolekte, tvori specifičan jezik koji koristi u funkciji izražavanja identiteta i pripadnosti grupi, komunikacije sa pripadnicima te grupe, dakle u interne svrhe, ali istovremeno njime prenosi i poruke usmerene ka „spolja“, vlastima ili ostatku populacije koja ne uzima učešće u protestu.

U osnovi takvog jezika stoje parole i slogani, koji verbalizuju stanje duha protestanata i konkretizuju njihove zahteve. Tamara Gruden, kada govori o stilu poruka parola studentskog protesta, navodi da je parola – duhovita, kratka, jasna, ironična, peckava, prepoznatljiva asocijacija, inteligentna, pamtljiva, a po tonu odmerena, neagresivna i emocionalno snažna, stilom metaforična, alegorična, parabolična poruka. Moglo bi se zaključiti da se to može reći za jezik svih onih političkih protesta u kojima se javljaju ludički elementi i da su upravo ovo osobine koje ih karakterišu. Sa ovakvim osobinama, uspostavlja se dobra komunikacija između učesnika, a šalje vrlo jasna poruka vlastima i daje snažan impuls promenama. Jezik parola je potpuna negacija i oslobađanje od jezika politike (jezik politike – karcinom jezika). Pokazuje se nepristajanje na militarizaciju jezika, na jezik rata, mržnje, na „zagađenost kodova“ koja dominira političkom retorikom. Jezik studentskih parola kao doprinos retorici mira (pr. „Hoćemo mir i slobodu, nećemo Miru i Slobodana“). Tačno je da se taj jezik pobune sprda, smeje i ruga, ali je on istovremeno neagresivan, neautoritaran i tolerantan.

Komunikabilnost protesta je bila toliko zgusnuta da se pojavljuje i „Šetački azbučnik“ koji, slikajući „protest u malom“, predstavlja jedinstven azbučnik jednog protesta. Osmišljen tako da svakom slovu azbuke odgovara jedan simbol protesta koji je predstavljen slikom (A – avion, B – bubanj, G – gužva, Z – zvečka, M – murija, O – Olga, Š – šetnja), a svaki grafički simbol priča jednu protestnu priču. On čini i zbirku grupnih konotativnih značenja,²⁰ kako ih je definisao N. Rot, i upravo to dokazuje u kojoj meri se grupa socijalizovala i povezala u čvrsto jezgro i tako postala epicentar pobune ili protesta.

Još neki od primera parola protesta:

- Zatvorite televizore, otvorite oči;
- Bolje indeks u ruci nego cvet u kosi;
- Ima nešto srpsko u državi Danskoj;
- Gledam TV Dnevnik, a počeo sam i da se drogiram;
- Nikad ne propuštam priliku da prošetam. Kad ja tamo, a ono protest;

---

20 Grupna konotativna značenja su, kako ih je definisao N. Rot, ona koja su po svom sadržaju slična kod pripadnika istih grupa (pripadnika određene kulture i subkulture). Tamara Gruden, *Kako se opirala Srbija*, str. 38.

- Do svega ovoga ne bi došlo da je Sloba otišao pravo u policiju;
- I Jozef K. je tražio rešenje u institucijama sistema;
- Sve što šeta, htelo bi da šeta, neka šeta i treba da šeta.

Pomenula bih još jednu specifičnu ludičku formu ispunjenu kreativnim sadržajem, koja se javila za vreme protesta '96/'97. To je pojava masovnog nošenja bedževa kao „malenih medija“, koji slikama i rečima na odeći protestanata žele da prenesu poruku. Poruku kojom svako od njih govori nešto o sebi i poruku koju time želi da prenese drugima. Bedž tako ima i identifikacionu i komunikatorsku ulogu, a postaje i svojevrsna moda protesta, stil oblačenja učesnika demonstracija.

Protest kao svetkovina

*„A mladost prkosi, peva, lupa,
kao da skida sebi s vrata
vremena loša.“*

(Desanka Maksimović, ciklus „Otadžbino, tu sam“)

Teorijskom analizom političkih protesta i pobuna opaža se njihova generička veza sa svetkovinom. Međutim, ne može se svaka pobuna vezati za svetkovinu. Jelena Đorđević naglašava da to važi samo za revolucionarne pobune, one kojima želi da se preokrene celokupan sistem vrednosti na kome društvo počiva, a ne za one kojima se želi promeniti neka konkretna, efemerna politička odluka.²¹ Tumačenje revolucije kao svetkovine možemo naći kod brojnih autora. Tako Mišle, francuski istoričar, ističe da je „revolucija trijumf iracionalnosti, jer za nju ne postoje prepreke koje se ne mogu srušiti silinom želje. U biti revolucije kao svetkovine leži dionizijska snaga, a politika kao racionalna delatnost dolazi tek kasnije“. Divinjo svetkovinu poima kao izraz najčistijeg ludizma, pa tako dolazimo do zaključka – koji ovde nastojimo da prikažemo – da protest, tačnije revolucija, zahvaljujući elementima ludizma, prerasta u svetkovinu. Kao ludička aktivnost, ona je astrukturalna tj, ne pripada strukturi režima i zvaničnog mišljenja i ponašanja i anomična jer ne podleže redu i zakonu (ali nikako nije anarhična). Upravo je revolucija najsnažniji izraz takvog duha i najodlučniji način poništavanja utvrđenog društvenog i političkog sistema.²² Zato se ona može smatrati svetkovinom na vrhuncu.

21 Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, str. 192.

22 Isto, str. 197.

Unošenjem elemenata ludizma u politički protest, demonstracije postaju jedan karneval duha,²³ pokretni praznik, šetajući ambijentalni teatar.²⁴ Kako je obrtanje vrednosti osnovni princip karnevalskih igara, do toga dolazi i prilikom karnevalizacije političkih demonstracija. Pre stvaranja novih vrednosti, načela i postulata, stvari treba pobrkati do kraja. Postojeći politički poredak, ljudi koji ga predstavljaju i brane, principi na kojima počiva, izvrću se ruglu putem igre, smeha, buke. Osnovno obeležje „smehovne i karnevalske kulture“ jeste „vesela relativnost“, dijalogičnost tj. groteskni spoj fantastičnog i realnog.²⁵ Ludička forma teatralizacijom, često i banalizacijom, pokazuje i dokazuje besmislenost pojedinih političkih načela postojećeg sistema, glupost pojedinih postupaka visokih političkih funkcionera, štetnost određenih političkih uverenja. „Snižavanje“ dominantnih simbola odvija se po uzoru na Bahtinovu analizu karnevalizacije na primeru Rableovog *Gargantue i Pantagruela*. Nekoliko upečatljivih primera iz protesta '96/'97 koji ovo potvrđuju su:²⁶

- simbol – Slobodan Milošević: sunderasta figura Slobe u prirodnoj veličini u zatvorskoj prugastoj uniformi a la braća Dalton; Sloba kao Pinokio sa nosom od naduvanog prezervativa;
- simbol – Skupština Srbije: deratizacija i dezinfekcija spolja (kao odgovor na izgovor o odlaganju skupštinskog zasedanja zbog navodne deratizacije zgrade);
- simbol – rektor: pranje zgrade Rektorata tako da jedino rektor (koji ne podržava protest) ostane prljav;
- simbol – kontramiting u organizaciji SPS, JUL, ND: pranje deterđentima prostora na kome je održan miting, a naročito onog njegovog dela na kome je bila bina za govornike;
- simbol – kordoni specijalne policije za blokadu protestnih šetnji: štitovi u rukama studenata sa natpisom „Volim i ja vas“; simuliranje pendrečenja među samim studentima i njihovo kruženje sa rukama na potiljku u „zatvoreničkoj koloni“; blokada blokade ili „karneval na točkovima“, zakrčivanje centralnih ulica i trgova kolima demonstranata koja su tobože u kvaru i traženje pomoći od policije.

23 Ratko Božović, „Karneval duha“, *Duh vedrine: kultura protesta – protest kulture*, FPN, Beograd, 1998, str. 10.

24 Sreten Vujović, „Beograd kao pokretni praznik“, *Urbani spektakl*, Clio, Beograd, 2000, str. 138.

25 Sreten Vujović, *Beograd kao pokretni praznik*, str. 138.

26 Isto, str. 140.

Branimir Stojković primećuje da dve krupne akcije nisu bile u znaku bahtinovskog „snižavanja“: nošenje pogače i soli predsedniku Srbije (ali ovde imamo inverziju, jer se gosti dočekuju pogačom i solju, a ne nose je – poruka: nisi dobar domaćin) i podizanje zida od hiljadu cigala pred Saveznom skupštinom (poruka: nismo destruktivni već konstruktivni).

Dobar primer devalorizacije i diskreditovanja simbola vlasti nalazimo i u bugarskoj revoluciji iz 1989. godine. Demonstranti su vršili parodiranje dekreta SSSR, kao i bugarskih deklaracija, proklamacija i saopštenja iz '89. godine i masovno „osnivali“ partije parodiranih naziva i programskih ciljeva. Tako se pojavila Proklamacija o stvaranju frakcije „Put ka Americi“, kao parodija na proklamaciju frakcije Bugarske komunističke partije „Put ka Evropi“ i proklamacije partija naziva kao što su Savez seksualnih sila, Bugarska radikalnokonzervativna partija, Partija umerenog progressa u okvirima zakona, Pivska partija i sl.²⁷

Za karneval je karakteristično da oslobađa svest od vlasti oficijelnog gledanja na svet, dozvoljava da se svet sagleda na nov način, bez straha, bez strahopoštovanja, potpuno kritički, ali istovremeno i bez nihilizma, već pozitivno.²⁸ U svemu tome važno je da se ne pređe varljiva i riskantna granica između čvrstine protesta i haosa svetkovine.

Protest kao parataeatar

„Ulica je scena od 360 stepeni.“
(Pino Simoneli)

Igra, pesma, maska, kostim, buka, ples, skulptura, karikatura, lutka, ritualna radnja, igrokaz, koji postaju sastavni deo protesta, izražavanja bunta protiv određene politike, čine da grad i ulica postanu scena i pozornica, protestanti izvođači, a vlast publika. Razvija se parateatarska svest učesnika protesta, i rađa se posebna vrsta umetnosti koja bi se mogla nazvati umetnost ulice ili ulično pozorište, koja postaje javna manifestacija građanskog nemira. Stvara se posebna kultura, kultura protesta. Pozorište subverzivno koristi javni prostor da bi upriličilo scenski događaj na mestu namenjenom drugačijoj upotrebi i na taj način deluje kao akt neposlušnosti.²⁹ Subverzivno je jer nastaje u pukotinama političke i ekonomske zbilje, gde energija usredsređena na političke promene bira lepo artikulisanu sredstva.³⁰

27 Radost Ivanova, *Zbogom dinosauri, dobrodošli krokodili*, Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, Beograd, 2000, str. 92.

28 Sreten Vujović, *Beograd kao pokretni praznik*, str. 139.

29 Ketlin Irvin, „Postmoderni trg/plaza“, *Urbani spektakl*, Clio, Beograd, 2001, str. 49.

30 Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, str. 180.

Pri tome dolazi i do estetizacije protesta, do pojave nove estetike zasnovane na elementima igre. Kao osnovne principe estetizacije političkih svetkovina i rituala, J. Đorđević navodi: tradicionalizaciju, formalizaciju, arhaizaciju, princip igre i spektakl, a koju će formu društvo izabrati zavisi od političkog sistema, političke kulture, tipa vlasti i istorijskog trenutka.³¹ U političkim protestima, dakle u vremenima kriza i previranja, borbi za promene, mogu se naći svi ovi elementi, zastupljeni u manjoj ili većoj meri, korišćeni da bi proizveli različite efekte, od uvećanja delotvornosti protesta do manipulisanja osećanjima, kako učesnika tako i posmatrača. Dakle, estetika je u najdubljjoj vezi sa ludizmom, jer joj ludizam omogućuje široki dijapazon mogućnosti, spajanja različitih elemenata i mogućnosti, sledeći istovremeno i određena pravila i impuls tražanja i osvajanja nepoznatog. Ritual i igra su, uostalom, praroditelji umetnosti. Primitivni ritual se smatra i prvim oblikom pozorišta, a igra, pesma, rekviziti, maske, kostimi i scenografija čine samo biće rituala modernih svetkovina.³² To je oblik ludizma koji se javlja ne samo u trenucima slavlja, nego i u nekim pobunama i protestima.

Dolazi i do stvaranja posebnog odnosa između vlasti i naroda, kada narod zaposeda javne prostore, ulice i trgove, do specifične podele između publike i izvođača u kontekstu uličnog pozorišta. Za koga se pozorište na ulici izvodi ako ne za vlasti? Ko daje narodu dozvolu da boravi i „izvodi“ na javnim mestima, ako ne iste vlasti? Kada se prisustvo vlasti oseća bez straha, kada se neposredno ne zahteva disciplina, prostor se doživljava kao javno vlasništvo – doživljava se kao pozornica.³³

Prema oceni Aleksandre Jovićević, u studentskom protestu '96/'97, parateatarska svest učesnika kulminirala je u igri sa ogledalima, u kojoj su članovi udruženja likovnih umetnika i istoričari umetnosti držali ogledala ispred policajaca, usložnjavajući ulogu policije kao „publike“ i njihov način gledanja: policajci posmatraju ono što se događa pred njima, ali istovremeno gledaju i sami sebe, vide sebe kako posmatraju događaj, ali i sebe kako gledaju druge koji takođe gledaju i vide sebe kako gledaju policajce. Dakle, postoji predstava, izvođači, publika, gledaoci publike, kao i posmatrači samih sebe koji mogu biti ili izvođači ili gledaoci publike. Kada se ispred policajaca postavilo ogledalo, oni su postali umetnost, bez obzira na to šta im je bila namera i šta su osećali u vezi sa tim. Upravo ova slojevitost gledanja radikalno je između života, igru, zastrašivanje, umetnost, komunikaciju. Ovu slojevitost takođe možemo nazvati parateatrom. To, naravno, nije sve što ga čini, ali predstavlja njegov važan deo.³⁴

31 Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, str. 173.

32 Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, str. 180.

33 Ketlin Irvin, „Postmoderni trg/plaza“, str. 52.

34 Tamara Gruden, *Kako se opirala Srbija*, str. 48.

Sušтина parateatarskog upravo jeste u brisanju razlike između scene i spoljašnjeg sveta ali na jedan neočekivan način – publici preostaje da se pita da li je ono što se dešava na sceni pravi umetnički čin ili ogoljena stvranost.³⁵

Narodni pokret Otpor je, tokom protesta devedesetih, organizovao veliki broj akcija. Uprkos parateatrskoj prirodi njihovih akcija, ipak je osnovna namera članova Otpora bila da što snažnije deluju na političku svest građana, tako da njihove akcije postaju neka vrsta slobodne političke igre, odnosno izazova upućenog represivnom režimu.³⁶ Dobar primer za to je akcija u kojoj su aktivisti novosadskog pokreta Otpor, u snegom zavejanoj Zmaj Jovinoj, tražili čoveka. Obučeni u burad i sa svećama, baš kao Diogen, filozof antičke Grčke, koji je usred bela dana sa fenjerom pokušavao da pronade čoveka. Ideja je bila da prolaznici nađu sebe u otporu prema režimu.³⁷

Reč, dve za kraj...

Smisao i suština igre se često shvataju neozbiljno i površno, time umanjujući njenu veličinu i važnost njenog postojanja. Ludizam u političkim protestima je samo jedan od dokaza da je takvo shvatanje pogrešno i da igra zaista stoji u osnovi svih bitnih zadataka života, da je Homo ludens zaista jedna od fundamentalnih odrednica čoveka, podjednako važna kao i Homo faber i/ili Homo amatro.

Ludizam kao javna manifestacija nepristajanja, kroz humor, paradigmatična je za način na koji se smeh i igra upotrebljavaju kao oblik subverzije prema vlastima. Politički protest, unošenjem ludičkih elemenata, postaje svojevrсна svetkovina a „svetkovina i politički akt se jedno drugom približavaju u onoj tački gde se želja za stvaranjem boljeg sveta ujedinjuje sa potrebom da se prevaziđu ograničenosti i pritisci zvaničnog poretka“.³⁸ Svetkovine protesta uneobičavaju stvarnost i realizuju se u domenu igre i slobode.³⁹ Tačnije, još jednom se potvrđuje činjenica da je pitanje igre istovremeno i pitanje slobode.

---

35 Aleksandra Jovičević, „Teatar, parateatar i karneval: građanski i studentski protest u Srbiji 1996–1997“, *Urbani spektakl*, Clio, Beograd, 2000, str. 149.

36 Tamara Gruđen, *Kako se opirala Srbija*, str. 177.

37 Isto, str. 176.

38 Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, str. 8.

39 Isto, str. 49.

LITERATURA

1. Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Dosije: Signature, Beograd, 1997.
2. Ratko Božović, *Metamorfoze igre*, Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, Beograd, 1972.
3. Radost Ivanova, *Zbogom dinosauri, dobrodošli krokodili*, Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, Beograd, 2000.
4. *Urbani spektakl*, Clio, Yustat, Beograd, 2000.
5. *Duh vedrine: kultura protesta – protest kulture*, Fakultet političkih nauka, 1998.
6. Tamara Gruden, *Kako se opirala Srbija*, Tamara Gruden, Beograd, 2001.

Marija Bulat

The Role of Game in the Political Protests

Summary

The purpose of this paper is analysis of the role of the game and its elements and different manifestations, and specially its functions in the political protests.

The meaning and significance of a game is often being neglected or understood as a trivial and shallow, disparaging by that, the true importance of it. The appearance in the political protests is only one of the proofs that demonstrate the contrary and prove that the game is an important cultural phenomenon that permeates all segments of human life and society.

Key words: Game, Political protest, Authority, Protestant, Feast.

Срђан Мићић

Турор: проф. др Милан Ристовић

Филозофски факултет у Београду

НЕМАЧКА ФИЛМСКА ПРОПАГАНДА О ОПЕРАЦИЈАМА НА БАЛКАНУ 1941. ГОДИНЕ

Значај Југоисточне Европе за Трећи рајх, првенствено је почивао на природним богатствима ових простора. Са отпочињањем Другог светског рата, овај простор постаје главни извор сировина, пошто је Немачкој било онемогућено да користи богатства прекоморских територија. Стога је у интересу Рајха било да контролише Југоисток и да спречи ширење ратних операција и геополитичких потреса у овом правцу. Југославија је, као извозник, скоро у потпуности задовољавала потребе Трећег рајха за калајем, покривала је једну трећину потреба за алуминијумом и била је једини велики извозник бакра, олова и конопље. Потписивањем немачко-југословенског економског споразума, 5. октобра 1939. године, скоро читава југословенска производња сировина је била везана за немачку индустрију.¹ Истовремено, Краљевина покушава да олакша свој положај поново се повезујући са Француском, Британијом и СССР, тражећи своје место на политичкој карти Европе, која се у тим годинама драстично мењала. Југославија покушава да договори са савезницима заједнички фронт на Балкану.² Са СССР успоставља дипломатске односе и отварају се посланстава у Београду и Москви.

Положај Грчке је био тежи. Економски није била занимљива Трећем Рајху и, за разлику од Југославије, која је – према немачким геополитичарима – припадала дунавско-балканском простору, Грчка је спадала у медитерански простор, тј. италијанску сферу. А опет, Метаксас је у очима Британаца и Француза био профашистички диктатор,³ те их није занимала одбрана таквог режима. Стога Грци нису могли очекивати помоћ западних земаља, а нису могли да очекују немачку интервенцију у циљу смиривања италијанских претензија на Медитерану, као што је то био случај са Југославијом. Положај Грчке се додатно погоршао, са развојем стратегије Периферног рата.

1 M. Van Creveld, *Hitler's Strategy 1940–41. The Balkan Clue*, Cambridge University Press 1973, p. 4–18.

2 О овоме су се Немци касније обавестили из заробљених француских архива.

3 M. Van Creveld, *Hitler's Strategy 1940–41...* p. 13–20.

Неуспех Luftwaffe у Бици за Британију током јуна 1940. је натерао Врховну команду немачке армије да развије нову стратегију за рат са британском империјом. Главна циљ био је исцрпљивање непријатеља путем прекида комуникације између Лондона и његових колонија и савезника, где год је то могуће. То је у пракси значило рат на Атлантику и Медитерану. Напоре, Хитлер је почео да разрађује политички план стварања „Континенталног блока“ за рат против Британије.⁴ Овај блок требало је да сачињавају: Немачка, Италија, Француска и Шпанија, а главна ставка преговора била је подела интересних сфера у Медитерану.⁵ Као проширење плана о „Континенталном блоку“, био је план о претварању Тројног пакта у Четворни пакт укључивањем СССР.

У овим плановима, Грчка је била потврђена као зона интереса Италије.⁶ Мусолини је наставио са припремама акција у северној Африци и на југу Балкана, у циљу освајања источног Медитерана. Неуспех Италијана у Грчкој, указао је Немцима да ће можда и они морати да се позабаве овим простором – због погрешне италијанске стратегије⁷ и због искрцавања Британаца на Крит 6. новембра. Истог месеца, Немци развијају план „Феликс“ за окупацији читаве Грчке, како би протерали Британце и сачували нафтна поља у Плоештију од могућих напада бомбардера RAF.

Ове промене у ратним плановима Трећег Рајха, давале су Југославији нову геополитичку димензију, чији значај расте због комуникација и саобраћајница, које су биле погодније од оних у

---

4 Иницијална идеја потекла је од фон Рибентропа.

5 У овим плановима, окупација дела или целе Грчке постајала је све више реалност. Окупација Крита и копнених делова Грчке била је значајна јер би се тако створила кохерентна целина са италијанским Додеканезима а то би довело до контроле две аеронаутичке линије: Јонска острва – Либија – Сицилија и Грчка – Егеј – Египат којима би се изоловали Александрија и Гибралтар, створило залеђе за италијанске операције у Египту и мостобран за напад на Сирију. Ово је био план за затварање и освајање Источног Медитерана, план који је требало да отпочне освајањем остатака колонија Британије.

6 Много више проблема је било са расподелом плена у западном делу Медитерана, а нарочито око судбине француских колонија.

7 Према италијанским ратним плановима, постојале су две опције за окупацију Грчке:

1. са 9 дивизија окупирати Крит и Епир – рачунајући да Грци неће желети да поврате тај део изгубљене територије;
2. са 20 дивизија окупирати читаву Грчку.

Бугарској, што би олакшало транспорт трупа али и због чињенице да се Метаксас линија простирала према граници са Бугарском, али не и према Југославији.

Немачка дипломатија током новембра 1940. је била веома активна на пољу преговора са Југославијом, Турском и СССР, и све три акције су имале исти исход – неуспех. Одбацивање идеје о Четворном пакту довело је до драстичног заокрета у немачкој политици, који је имао и велике последице за Балкан. Одлука да, уместо сарадње са СССР, зарати са истим, довела је до напуштања идеје о „Периферном рату“ са Британијом, због процена ОКВ и ОКН да Немци немају снаге да воде операције на два фронта.

Подручје Медитерана се, сада, посматрало као јужни штит према британској морнарици и авијацији, док је Балкан постао југозападни бок према Совјетском Савезу, стога је ова подручја требало што пре пацификовати. Одустаје се од офанзивног плана „Феликс“ и приступа се дефанзивном плану „Марита“, а Грчка постаје интересна сфера Немачке. Припреме су захтевале да се споразумима са Турском и Југославијом обезбеде бокови за предстојеће подручје операција. Југославија се нашла у веома тешкој ситуацији; у новембру 1940. била је далеко од војних планова Немачке и са њом је имала само чврсте економске везе, а сада је била окружена државама које су или чланице Тројног пакта или истом управо приступају. Југославија приступа Тројном пакту 25. марта, истог дана када је завршено распоређивање јединица XII армије и VII ваздухопловног корпуса ради споровођења „Марите“ у дело.

Припреме за предстојеће операције нису захтевале много времена, будући да је ОКВ још током новембра и децембра 1940. разрадио план акција за могући рат против Југославије. План је обухватао удар из правца северозапада и истока, две групе дивизија које би биле сконцентрисане у околини Граца, тј. Софије и подржане са једним или два ваздушна корпуса. Очекивала се и помоћ италијанске и мађарске војске.

Операције „Марита“ и „Бр. 25“ отпочеле су 6. априла, Југословенска краљевска војска је капитулирала 17. априла, а операција „Марита“ је завршена 29. априла, продором немачких трупа до југа Пелопонеза.

Хитлер је 25. априла издао директиву број 28. за напад на Крит, у оквиру операције „Меркур“. Операција је вођена од 20. маја до 1. јуна, с тим да је у подне 22. маја читава операција доведена у питање због великих губитака које су трпеле падобранске јединице.

Немачка филмска пропаганда

Ујутро 6. априла, Гебелс је, путем радија, прочитао прокламацију Хитлера о предстојећим операцијама на Балкану. У овом говору, који је првенствено био упућен немачким војницима, изражене су две главне идеје. Да су главни непријатељ Британци, који су покренули Србе на издају, који користе Балкан као што су користили и Пољску, Норвешку, Холандију и Белгију; и да ова кампања спречава понављање догађаја из Првог светског рата и представља увертиру за победу у Африци. Стога за немачке војнике на Балкану нема непријатеља осим Британаца и народа који им буду верни у предстојећим борбама, пре свих Југословена. Осим што овај говор јасно открива немачки поглед на жељене циљеве предстојеће кампање, такође указује и на чињеницу да Немци још нису били сигурни у држање свих народа Југославије према њима, што је очито и из дневника Гебелса, када је разматрао ситуацију у Југославију пред отпочињање Балканске кампање,⁸ али је и пре 6. априла припремана пропагандна активност усмерена ка Хрватима. Такође је донесена одлука да „Prinz Eugen Marsch“ буде почетна, фанфарна музика приликом свих радио вести везаних за поход на Југоисток,⁹ што је, напоредо са подсећањима на догађаје из Првог светског рата, био само још један од начина прављења континуитета са немачком војном историјом на овим просторима. Осим ових пропагандних порука, везаних за војне операције, у прокламацији се понавља опште место немачке пропаганде о угњетеним припадницима немачког народа.

Филмска пропаганда о немачким војним походима увек је имала вишеструки задатак. Основни је био да *Die Deutsche Wochenschau* (DW) обавештава Немце о тренутним догађајима на фронтovima, наравно у што повољнијем светлу, а потом су, по завршетку појединих кампања, прављени и пропагандни филмови који је требало да „објасне“ узроке тих кампања, њихов ток и наравно успешни завршетак. DW је требало да извештава о актуелним догађајима, истим оним о којима су обавештавале радио-емисије, које су увек биле испред филмских новости, због лакшег и бржег преноса информација. Да вести у филмској пропаганди не би сувише заостајале за радијом, била је потребна ефикасна и брза организација рада која би својим атрактивним

---

8 J. Göbbels, *Tagebücher 1942–1945*. Band 4 1940–1942, München 20033, 1544, 1546–47, 1549, 1552–53,

9 Ibid, 1555.

садржајем надомештавала временско кашњење. Атрактивност вести су омогућавали снимци са прве линије фронта, што је често и истицано у самим новостима, а за потребе што бржег преноса информација коришћени су авиони, специјално одређени само за превоз снимљеног материјала са фронта у позадину. После монтаже *DW*, коришћени су „филмски камиони“ којима су филмске новости биле приказиване у читавој Немачкој истовремено. Овим се постизало да филмске вести не касне сувише за радио вестима и да их види што већи број Немаца.¹⁰

За потребе операција на Балкану биле су уполсене следеће пропагандне јединице: 649. пропагодна чета, потчињена команди II армије, 690. пропагодна чета, под командом XII армије, 691. пропагодна чета, додељена је Тенковској групи 1, док је 8. пешадијска чета ратних извештача била у саставу VIII ваздухопловног корпуса. Одлуке о коришћењу пропагандних средстава доносиле су армијске врховне команде. ОКВ је организовала пропагандне станице за везу у Грацу,¹¹ Софији¹² и Букурешту, у које су слати пропагандни материјали настали на фронту, а за што бржу доставу овог материјала коришћена су различита курирска средства, између осталих и авиони.¹³ У оквиру пропагандних чета, заједно су радили новинари, фотографи и филмски репортери, док је сав материјал централно обрађиван.¹⁴

Прве филмске новости о војним операцијама на Балкану биле су *DW Nr. 553.*, које су приказиване 9. априла, тј. три дана по отпочињању операција. У току трајања борби 6-30. априла, приказана су четири филмска недељника: 9, 16, 23. и 30. априла, тј. једанпут недељно. И по завшетку војних операција на копну, Балкан је и даље био атрактиван за *DW* са темама о окупацији Југославије и Грчке, успостављању нове власти у Хрватској и Јеврејима у Београду. Све до 6. јуна и краја операције „Меркур“, немачка пропаганда је интензивно извештавала о овом подручју.

Поустављањувојно-окупационеуправеуСрбији,формирано је при немачкој команди Пропагандно одељење Југоисток (Propagand

---

10 З. Кракауер, *Од Калгарија до Хитлера*. Психолошка историја немачког филма, Београд, 1997,2 стр. 370–372.

11 Место окупљања трупа II армије.

12 Место окупљања трупа XII армије.

13 Априлски рат 1941... Бр. 131 Допунска наређења начелника Врховне команде немачке оружане силе Вилхелма Кајтела од 29. марта 1941. уз Хитлерову директиву за напад на Југославију, 366–367.

14 Д. Косановић, Д. Туцаковић, *Страницу у рају*, Београд, 1998, стр. 100.

abteilung Sudost), које је формирано још током Априлског рата од 649. пропагандне чете. Касније је директно подређено Пропагандном одељењу Оперативне управе Врховне команде, а стручне инструкције су стизале директно из Министарства за пропаганду и народно просвећивање. На челу пропагандног одељења у Београду се налазио капетан др Липерт. Одељење је имало седам секција: за план, за активну пропаганду, штампу, фотографију, радио и филм. У одељењу су постојале посебне секције Србија, Хрватска и Солун. Постојале су посебне службе за израду плаката и осталог пропагандног материјала. При сваком већем гарнизону и при штабовима дивизија, организоване су пропагандне чете. Пропагандно одељење држало је под конторлом читав културни живот у Србији, а цензура је вршена и над свим средствима јавног информисања.¹⁵

Анализу филмске пропаганде могуће је базирати на пропагандним филмовима који обрађују само балканску тематику: *Balkanfeldzug (Der Krieg am Balkan)*, *Слом Југославије*, *Unternehmen Kreta*, *Vormarsch auf Belgrad* и *Blick in die Zeit: Freie Wege nach Südost*; филмовима који само узгред обрађују догађаје на Балкану, попут филма: *Leibstandarte SS „Adlof Hitler“ im Einsatz*; на основу играног филма: *Menschen im Sturm*.

Хитлеров говор пред Рајхстагом 4. маја пружа неке нове моменте пропаганде, у односу на прокламацију од 6. априла, попут карактерисања Хрвата и Македонаца¹⁶ као народа који су поштено третирани од стране немачких војника, јер они нису криви за политику Београда; Британаца који користе друге Европљане, Новозеланђане и Аустралијанце да гину за њих; изјаве о храбрости немачких савезника, нарочито Италијана, уз покушај да се покаже како Немци нису интервенисали на Балкану да би поново исправљали грешке свог јужног суседа; и, на послетку, да за немачког војника нема препрека.

Немачка филмска пропаганда о операцијама на Балкану има доста општих места, сличних осталим материјалу сниманом током Другог светског рата, али има и своје специфичне поруке, које су углавном већ уочљиве из два горенаведена Хитлерова говора. Главни материјал за ову пропаганду представља продукт рада пропагандних чета током

---

15 К. Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд, Нова Пазова, 2000, стр. 15–16.

16 Могуће је да је издвајање Македонаца као посебне нације било у складу са тадашњом бугарском пропагандом о пореклу Македонаца и историјском праву које Бугарска полаже на Македонију.

вођења самих операција, који је касније коришћен за стварање DW-а, а потом и за остале пропагандне филмове који не само да су користили материјал снимљен за DW, већ су користили и исте коментаре. У оквиру дешавања на Балкану, борбе у Југославији и Грчкој су приказане са извесним разликама.

Приликом приказивања ситуације у Југославији, Немци су се потрудили да створе слику о угњетеној немачкој националној мањини (фолксдојчерима), Хрватима и Словенцима; и њиховим побеђеним тиранима, тј. српским војницима, са намером да се створи слика како су Wehrmacht и Waffen SS ту дошли као ослободиоци. Ово „ослобађање“ је приказано на два нивоа.

Први, који се бави невољама обичног народа, говори о „ослобађању“ немачког народа после 20 година живота у „непријатељском окружењу“ и, у складу са тим, говори се о старом немачком граду Marburgu (Марибору) са индицијом да се покаже како су на овим просторима одувек живели Немци. За стварање представе о угњетавању користе се само коментари, једини приказ истих је сахрана седам Немаца у Панчеву. Ово је било опште место немачких пропагандних филмова, који су показивали да Немци воде ослободилачке ратове, широм Европе, ради ослобађења потлачених Немце на територијама које су војне снаге управо тада заузимале. У оквиру операција у Југославији додатно се ствара слика о ослобођењу и других народа, те се користе коментари попут: „Међу заробљеним војницима има Хрвата и Словенаца које су Срби приморали да служе у војсци, а које су Немци ослободили, они сада поздрављају своје ослободиоце.“ За разлику од снимака на којима се види да су Хрвати и Словенци заиста пријатељски прихватили долазак немачких трупа у Марибор и Загреб, не постоје снимци ових „ослобођених војника“, будући да су они пуштени на слободу тек по завршетку војних операција – дакле, искоришћена је реалност из периода после рата, како би се оправдао сам рат.

Овде је искоришћена шема која је уведена у филму *Sieg im Westen*,¹⁷ где се јасно разликују белгијски војници, који су „срећни“ јер се рат завршио, од потиштених, и са доста рањеника у колони, француских војника. Сличан контраст, помоћу коментара, покушан је да се направи и у филму *Слом Југославије* и у *DW Nr. 554* од 16. 4. 1941.

---

17 Према неким ауторима (З. Кракауер, Е. Leiser), ово је најрепрезентативнији немачки пропагандни филм из периода Другог светског рата.

Други ниво се односи на самувласт; стога се, на супрот постојећим институцијама државе, које увек носе епитет српски, нпр. српска војска, српска полиција и сл., показује успостављање нове, народне власти,¹⁸ како у местима где претежно живе фолксдојчери тако и у Хрватској; што је у супротности са влашћу „пробританске клике“ у Београду. Сарадњи Немаца и Италијана са представницима НДХ дато је место и у *DW*¹⁹ и у филму *Слом Југославије*. А притом, да би се показало да Хрватска припада и да је припадала немачкој сфери утицаја, за Загреб се користи стари назив Аграм, име које је град носио и у Хабсбуршкој монархији.

У филму *Слом Југославије*, као и у филмским журналима, појављују се редом градови: Марибор, Ниш, Скопље, Загреб, Панчево, Сарајево и Београд. Значај Марибора и Згреба за пропаганду је већ објашњен. Ниш је нашао своје место у овим филмским епопејама, јер је то био први већи српски град у који су ушле немачке трупе, што је била прилика за немачку пропаганду да прикаже брзи слом српске војске. Ово је било важно из разлога што се код Немаца после Првог светског рата одржала слика о Србима као храбрим војницима,²⁰ те је ова вест вероватно могла да изазове велику атракцију, нарочито код старијих генерација, мада не само код њих.²¹

Улазак немачких трупа у Скопље је посебно занимљив, јер у неколико кадрова немачка пропаганда покушава да објасни једну од својих главних порука. Кадрови у којима се прво приказују остаци зграде Британског конзулата, а потом и старац који са чуђењем реагује на неку ситуацију (није сасвим јасно шта се догађа) и коментаром да се дотични Србин прави невештим пред немачким војницима и да ништа не зна, да би се одмах потом приказао пропагандни материјал и оружје нађени у истој зграду, треба да објасне гледаоцу да Срби са својим изјавама само покушавају да обману Немце, а да су притом подржавани од стране Британаца и њихове „озлоглашене“ Обавештајне службе.

---

18 О значају категорије Volk у националсоцијализму види: мр. Н. С. Мамузић, „Нацизам и култура“, *Зборник за друштвене науке* 65 (1978), стр. 85–99.

19 *Deutschen Wochenschau* Nr. 560, 28. 5. 1941.

20 Милан Мојашевић, „Југословени у немачком роману између Првог и Другог светског рата, уз осврте на раније периоде“, *Зборник Филозофског факултета II* (1952), стр. 293–333; М. Т. Селесковић, *Србија у немачком јавном миљењу 1914–1918*, Београд, 1996, стр. 14. и даље.

21 Гебелс је у свом дневнику записао да је у току једног разговора Хитлер изнео процену да војне акције на Балкану неће трајати дуже од два месеца; Göbbels, *Tagebücher 1942–1945. Band 4...* 15.

Посебно су искоришћени кадрови, који су редом распоређени: продор немачких трупа до летње краљеве резиденције, сахране седам фолксдојчера у Панчеву и улазак немачких јединица у Сарајево. Приликом продора у летњу резиденцију, користи се назив „краљ дечак“, потом се приказују сцене сахране у Панчеву, да би се на крају показали снимци скидања спомен плоче са места где је пуцано на Франца Фердинанда, уз коментар да је тај атентат починио „српски студент“ и да натпис на плочи казује: „На овом месту је Гаврило Принцип донео слободу српском народу“. Овим је упућена пропагандна порука да српску политику обично воде незрели људи (дечази и студенти), којима је убиство најчешће средство политичке борбе. Само подсећање на убиство Хабсбуршког престолонаследника вероватно је имало за циљ и да обнови у сећањима старијих немачких генерација слику о Србима као краљеубицама²² – што је све у складу са пропагандом о „непријатељском окружењу“ у којем су Немци живели 20 година. Посебно место заузима Београд. Схватање престонице једне државе као легла злочина и завера није било ништа ново у немачким представама о Србима и Србији. Исту слику Немци су створили 20 година раније, током сукоба у Првом светском рату. Будући да су и Срби и земља остављали дубок и позитиван утисак на припаднике Рајхсвера, код Немаца је дошло до пројекције свих стереотипа на саму престоницу на коју се гледало као на легло злочина династије, официра и завереника.²³

Иста представа остала је и 20 година потом. После снимака о бомбардовању, за шта су коришћени снимци бомбардовања Ротердама, следе кадрови из самог града. Једино што се може видети у кадровима снимљеним у Београду су полусрушене зграде и тријумфални пролазак немачких трупа. Ово одаје јак утисак, тим пре што се порушене зграде не могу видети на видео материјалу сниљеном у другим градовима Југославије и Грчке, осим на прилазу Нишу. Заправо једине рушевине које су још приказане у филмској пропаганди су били остаци мостова које су порушили Југословени или Грци, што је посебно назначено у коментарима, али одмах потом следе кадрови санемачкиминжињерцима који премошћују све невоље, „доказујући“ да за немачког војника заиста не постоје никакве препреке. Такође су уочљиве пуне улице Београда, које одуарају од слике пријема немачких трупа од стране становника Марибора, Загреба, Атине и делимично Солуна (иако је уочљиво да је народ на улицама грчких градова ту доведен против своје воље).

---

22 М. Т. Селесковић, *Србија у немачком јавном мњењу...* стр. 14.

23 М. Т. Селесковић, *Србија у немачком јавном мњењу...* стр. 74–84.

Да би се што боље приказао муњевити продор немачких трупа и брз и лак слом Југославије, коришћени су само кадрови који приказују напредовање немачких трупа, градња мостова, ретки су снимци самих борби и увек без и једног мртвог или рањеног на обе стране, а често су комбиновани наизменични кадрови заробљених српских војника и моторизованих и оклопних јединица које незадрживо напредују, што је требало да укаже на слику две супростављене војске.

Коришћење материјала DW-а у филму *Слом Југославије* омогућило је да се, добром монтажом, створи целовита пропагандна слика о рату на Југоистоку. Немачке операције су приказане као ослободилачке и у том контексту је одступљено од самог следа догађаја, већ се он конструише према потребама ове пропаганде. Тако, прво се приказују уласци Немаца у Марибор, Загреб (10. IV), Ниш (9. IV), потом се дају вести о преговорима о капитулацији Грчке (21. IV), сахрана у Панчеву и улазак у Сарајево, да би се на крају дао приказ бомбардовања Београда (отпочето 6. IV) и сам улазак у Београд (13. IV). Да би се могла извести оваква констуркција, било је неходно да се заборави на карте, које су биле једно од најважнијих визуелних средстава које је користила немачка филмска пропаганда.²⁴ Сам циљ исте је довољно јасан, прво су „ослобођени“ сви градови и „потлачени народи“ и, напоредо са тим, постепено се откривају намере и завере Срба и Британаца, да би на крају „легло завереника“ било праведно кажњено. Овом конструкцијом, која се позивана претходна историјска искуства са Британцима и Србима, из ближе и даље прошлости, у потпуности се жели оправдати немачки продор на Југоисток. Све ово стављено је у шири контекст немачке пропаганде – осим што се говори о одбрамбеним ратовима чији изазивачи нису Немци, такође се говори и о „исправљању неправди“ које су нанете различитим народима широм Европе после Првог светског рата. Ослобођени су Хрвати, Словенци и Немци које су тлачили Срби после рата, као што су и исправљене неправде начињене уговорима у Трианону и Неју, према Мађарској и Бугарској, што се види из последњих кадрова филма и састанака Хитлера са краљем Борисом, адмиралом Хортијем, фон Папеном²⁵ и грофом Ђаном,²⁶ што би уједно била и нека врста симболичног „балканског мировног“ конгреса.

24 З. Кракауер, *Од Калгарија до Хитлера...* 375, 396.

25 Дипломатски представник Рајха у Истанбулу.

26 Министар иностраних послова Италије.

Приказивање развоја догађаја у Грчкој унеколико је другачије. Ту је посебно место дато учешћу британских јединица, јер се на тај начин могла поткрепити пропагандна порука да је рат на Балкану изазван од стране Британаца и да се води против истих. Такође је карактеристична већа употреба карата, како би се илустровао ток операција и сам утисак да су борбе које се воде у Грчкој много теже од оних које се воде у Југославији, што и јесте одликовало реалну ситуацију на фронту.²⁷ Кадрови о радосном сусрету немачких и италијанских војника, иако изгледају одглумљени,²⁸ вероватно је требало да поткрепе немачке пропагандне поруке да немачки војници поштују италијанске. Карактеристични су и снимци Грка на улицама Солуна, у мањем броју, и улицама Атине, у много већем борју, који „прате“ мимоход немачких оклопних и моторизованих јединица; где је очито да ти становници нису изашли својевољно на улице. Ово је могло да се искористи у две пропагандне сврхе, да се прикажу Грци који „дочекују“ своје ослободиоце, чиме би се послала порука да они нису били вољни да ратују противу Немаца и да се касније искористи као контраст према проласку немачких јединица кроз градове у Србији.

Тешке и неизвесне борбе које су вођене на Криту до 1. јуна указале су на теденције немачке пропаганде када је исход неизвестан или непожељан, што ће бити одлика те пропаганде после 1942. године. Наиме, током вођења самих операција, DW²⁹ су приказивали вести о заробљеницима у Грчкој, окупирању Патраса и Саламисе, нападу на Коринт. Објављивањем вести о нападу на Коринт, у време операција на Криту, вероватно се хтело постићи да Немци стекну слику о победоносим акцијама Вермахта, док су истовремено имали прилику да чују информације путем радио емисија, и можда писама са фронта, о неким операцијама које се воде негде доле на југу. Прве вести о Криту се објављују тек 4. јуна, када је „Меркур“ већ био успешно окончан. Ова победа је означила коначно протеривања Британаца са Југоистока, стога је Гебелс одлучио да овај догађај стави у центар немачке пропаганде.³⁰

---

27 Треба узети у обзир чињеницу да су на вођење немачких операција утицале и недоумице око тога да ли да се окупира цела Грчка или само њен северни део.

28 Ово није био редак случај у пропагандним филмовима који се раде током ратних операција.

29 Deutschen Wochenschau Nr. 559, 21. 5. 1941. и Nr. 560, 28. 5. 1941.

30 Göbbels, *Tagebücher 1942–1945*. Band 4... 1589.

Филм *Leibstandarte SS „Adlof Hitler“ im Einsatz* има за циљ да глорификује 1. СС тенковску дивизију и њено успешно учешће у ратовима широм Европе. Овде је рат у Југославији и Грчкој коришћен само као илустрација још једне операције у којој су припадници СС приказали своју супериорност над непријатељем, ко год и где год он био.

Играни филм *Menschen im Sturm* је приказивао „положај“ Немаца у Југославији. Сам назив већ носи двосмислену поруку, која треба да прикаже Немце у две улоге, као људе који су се нашли у веома тешкој ситуацији, тј. фолксдојчере, и као људе који једним „јуришом“ решавају проблеме, тј. долазак Вермахта и СС.³¹ У овом филму су Хрвати представљени као немачки савезници, кроз лик хрватског адвоката Павелића.

БИБЛИОГРАФИЈА

Филмски материјал:

1. Deutschen Wochenschau Nr. 554. (16. 4. 1941).
2. Leibstandarte SS „Adlof Hitler“ im Einsatz (1941).
3. Menschen im Sturm (1941), режија: Fritz Peter Buch; сценарио: Karl Anton, Felix von Eckardt, Georg Zoch (autor knjige); улоге: Gustav Diessl, Olga Tschecowa, Hannerole Schroth, Siegfried Breuer, Kurt Meisel, Franz Schafheitlin, Heinz Welzel, Josef Sieber, Rudolf Blümner.
4. Sieg im Westen (1941), режија: Fritz Brunsch, Werner Kortwich, Svend Noldan, Edmund Smith; Музика: Herbert Windt
5. Слом Југославије (1941), Архив Југословенске кинотеке.

Извори:

1. *Априлски рат 1941*, Зборник докумената II, Београд, 1987.
2. Göbbels J., *Tagebücher 1942–1945*. Band 4 1940–1942, München 2003.
3. Говори Адолфа Хитлера (скинути са интернет адресе www.adolfhitler.ws током 2003. године):
  - 4. 6. 1941. in Berlin,
  - 4. 5. 1941. before the Reichstag.

---

31 Д. Косановић, Д. Туцаковић, Странци у рају, Београд 1998, стр. 102.

Монографије:

1. Van Creveld M., *Hitler's Strategy 1940–41. The Balkan Clue*, Cambridge University Press, 1973.
2. Volk P., *Istorija jugoslovenskog filma*, Beograd.
3. Welch D., *Propaganda and the German Cinema 1933–1945*, London, 2001.2
4. Georg U., Patalas E., *Geschichte des Films 2 (1940–1960)*, Reinbek b. Hamburg, 1976.
5. Косановић Д., Туцаковић Д., *Странци у рају*, Београд, 1998.
6. Кракауер З., *Од Калгарија до Хитлера*. Психолошка историја немачког филма, Београд, 1997.2
7. Krizman B., *Hitlerov „Plan 25.“ protiv Jugoslavije*, Zagreb, 1953.
8. Leiser E., *Deutschland, erwache! Propaganda im Film des Dritten Reiches*, Reinbek b. Hamburg, 1989.3
9. Николић К., *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд – Нова Пазова, 2000.
10. Rotha P., Road S., Griffith R., *Documentary film*, London, 1993.
11. Селесковић М. Т., *Србија у немачком јавном мњењу 1914–1918*, Београд, 1996.
12. Faulstich W., *Filmgeschichte, Padeborn*, 2005.
13. Findbücher zu Beständen Bundesarchivs, Band 8 Wochenschauen und Dokumentarfilme 1895–1950. im Budnesarchiv-Filmarchiv, Koblenz, 2000.2
14. Hake S., *Film in Deutschland. Geschichte und Geschichten seit 1895*, Reinbek b. Hamburg, 2005.

Расправе:

1. Мр Мамузић Н. С., „Нацизам и култура“, Зборник за друштвене науке 65 (1978), стр. 85–99.
2. Мојашевић М., „Југословени у немачком роману између Првог и Другог светског рата, уз осврте на раније периоде“, Зборник Филозофског факултета II (1952), стр. 293–333.
3. Ристовић М., „Филм између историјског извора и традиције“, Годишњак за друштвену историју II/3, Београд 1995, 344–351.

Srdjan Micic

**German motion picture propaganda on the Military operations
in the Balkans in 1941**

Summary

It is the main idea of this work to analyze the main goals of German motion picture propaganda, in connection with military operations in the Balkans in 1941. Film was one of the aspects of propaganda, but it was a very important one because the easiest way to manipulate with messages for masses was through movies. This work examines messages which were common for German propaganda during the whole National Socialist regime and during World War II, but also some specific messages which were products of events in the Balkans during the first half of 1941. How the events affected propaganda and how propaganda used prejudices to justify some course of events. It was important to distinguish messages which were created for Germans and for the others and at the same time analyse attitudes toward the British, Serbs, Greeks and Croats, during parallel events in Yugoslavia and Greece, during the Balkan campaign.

Key words: Propaganda, film, World War II, Balkans.

Ana Švab

Tutor: *prof. dr Ranko Bugarski*

Filološki fakultet u Beogradu

JEZIK I SUKOBI NA JUGOSLOVENSKOM TLU

1. Uvod

1.1. Uvodna reč

„Jezik je konvencionalni sistem govornih ili pisanih simbola koji u međusobnoj komunikaciji koriste pripadnici zajedničke kulture. Jezik i odražava i utiče na način razmišljanja tipičan za određenu kulturološku sredinu. Srodni jezici dodatno se diferenciraju kada su ljudi koji se njima služe izolovani jedni od drugih.“ (*Enciklopedija Britanika* 2005, knjiga 4, 18)

„Rat je stanje pretežno oružanog sukoba između dve ili više organizovanih političkih jedinki. Karakteriše ga organizovani oblik nasilja nad delom vojne sile sastavljene od grupa obučeni za ratovanje. Na lokalnom nivou ratovi se vode između antagonističkih društvenih grupa unutar jedne države (građanski rat), dok se drugi vode protiv spoljnog neprijatelja. Ratovi se vode u cilju odbrane, zbog religije i zbog osvajanja teritorije, a takođe i za ostvarivanje političkih ciljeva države-agresora.“ (*Enciklopedija Britanika* 2005, knjiga 7, 130)

Kao pripadnika generacije koja snažno oseća posledice rata koji se dogodio tokom devedesetih godina na prostoru bivše SFRJ, zainteresovala me je uloga jezika u tim sukobima – kako je i koliko jezik uticao na početak rata, na koji način je korišćen od strane zaraćenih strana, i kakve je posledice na jezik ostavio rat. U ovom radu ću pokušati da dam kratak osvrt na ove odnose. Zbog najlakšeg pristupa informacijama, najčešće ću se koristiti primerima iz Srbije i srpskih medija i knjiga.

1.2. Kratak osvrt na istoriju srpskohrvatskog jezika

Srpskohrvatski jezik pripada južnoslovenskom dijalekatskom arealu, na kome su do pre petnaestak godina postojala 4 standardna jezika: slovenački, srpskohrvatski, makedonski i bugarski. Srpskohrvatski je dijalekatski raznolik; dve tradicionalne podele ga dele na štokavske, kajkavske i čakavske dijalekte, odnosno na ekavske, ijekavske i ikavske govore. Koristio

je dva pisma – ćirilicu i latinicu. Godine 1850. potpisan je Bećki knjiŹevni dogovor, posle ćega je na novoćtokavskoj osnovi formiran srpskohrvatski knjiŹevni jezik, u ćiji su sastav ućli ekavski i ijekavski, ali ne i ikavski govori. Ovaj dogovor je posluŹio zblizavanju tradicija i kultura juŹnoslovenskih naroda – Srba i Hrvata. Dva osnovna distinktivna obeleŹja u samom jeziku ticala su se izgovora – ekavski je bio karakteristićan za istok zemlje, ijekavski za zapad, i pisma – ćirilica je bila zastupljena na istoku, a latinica na zapadu zemlje.

Tokom Drugog svetskog rata dolazi do komećanja i podela na hrvatski i srpski jezik. Mećutim, nastankom SFRJ situacija se ublaŹava, i Źelja za zajednićkom drŹavom prevladava jezićke razlike i razmirice. Tada dolazi do Novosadskog dogovora, 1954. godine, koji za cilj ima ponovno ujedinjenje srpskohrvatskog jezika. Ipak, kulturne institucije Republike Hrvatske odućstaju od zajednićkog pravopisa, zagovarajući ideju da svaki narod treba da ima sopstveni jezik, i 1967. godine donose „Deklaraciju o nazivu i poloŹaju hrvatskoga knjiŹevnog jezika”, koja se potvrćuje u ustavu Republike Hrvatske iz 1974. godine, u kome je sluŹbeni jezik hrvatski knjiŹevni jezik. Na taj naćin je hrvatska politićka elita poćela sa ponovnim razjednaćavanjem, i udaljanjem hrvatskog od srpskog jezika.

Dogaćaji koji su usledili devedesetih godina XX veka doveli su do pojave novih nacionalnih jezika na ovom tlu, nastalih iz nekadaćnjeg srpskohrvatskog – srpskog, hrvatskog i boćnjaćkog, o ćemu će biti viće reći u poslednjem poglavlju.

2. Jezik kao najava rata

Politićki diskurs pre, tokom i posle krvavog raspada SFRJ jasno svedoći o tome koliko je jezik moćno oruŹje. Imajući u vidu dugogodićnji zajednićki Źivot Srba, Hrvata, Slovenaca, Muslimana, Makedonaca i Crnogoraca, postavlja se pitanje kako je do rata uopćte i doćlo. Na tom mestu nastupa jezik, kao svojevrsan naćin stvaranja nesuglasica. Kao Źto je već rećeno u definiciji, jezik najbolje oslikava svest i naćin razmićljanja ljudi. Kada u ovom kontekstu pogledamo stereotype meću jugoslovenskim narodima, primetićemo da su Bosanci glupi, Crnogorci lenji, Srbi ratnici, Hrvati gospoda, a Slovenci Evropljani koji su sve juŹno od sebe nazivali prosto „juŹnjacima” (Jurićin 1998, 282). A za vreme komunistićke vladavine, i ideologije koja razlike nije priznavala i koja ih je potiskivala, postojeće razlike su se ispoljavale na nesvesnom i prećutnom nivou. TeŹilo se ka formuli jedan narod – jedna drŹava – jedna

kultura – jedan jezik. Na ovaj način potiskivane razlike dovele su do toga da svaki od ovih naroda oseća da mu se ugrožavaju nacionalne karakteristike, uključujući i pravo na veroispovest. Titovom smrću dolazi do slabljenja stega i nacionalne političke elite počinju sa isticanjem razlika. Međutim, u Srbiji su kao prvi neprijatelji prepoznati „Albanski separatisti“ (Veljak 1996, 90). Osvrnimo se na trenutak na neke poruke sa mitinga održavanih u Srbiji krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. „Svi Srbi u jednoj državi“, „Ujedinjenje svih srpskih država“ (Kačar 1998, 366), „Tuđe nećemo – svoje ćemo braniti“, „Dole Azem Vlasi“, „Živeo Slobodan Milošević“, „Sini jarko sunce sa Kosova, ne damo te zemljo Dušanova“, „Život damo – Kosovo ne damo“ (Čolović 2000, 25). Oblikovani u deseterac, prizivanjem istorije i istorijskih ličnosti, stihovi su imali jasnu poruku:

*„Slobodane, sabljo naša britka,
Hoće l' skoro na Kosovu bitka?
Hoćemo li zvati Strahinjčića,
Starog Juga, devet Jugovića,
Ili Boška da nam barjak nosi
I da sabljom po Kosovu kosi.
Hoće l' vrela krvca da procuri
De cvetaju Kosovski božuri?
Ako treba, a ti samo reci,
Letećemo k'o puščani meci.”* (Čolović 2000, 35)

Sa fudbalskih stadiona za vreme utakmica su se na obe strane čuli predratni stihovi:

*„Večeras je naše veče,
Večeras se Tuđman/Sloba peče.
Nek se peče i okreće,
Ko ga jebe, nije imò sreće.”* (Čolović 2000, 165)

Imajući u vidu burnu istoriju naroda bivše Jugoslavije, u kojoj su se oni često nalazili na suprotstavljenim stranama, jasno je da nije bilo teško prizvati pomoć, a u cilju isticanja nacionalnih razlika. Iako je Slovenija prva napustila SFRJ, najkrvavije su se obračunavali Srbi, Hrvati i Muslimani. Prizivanjem ustaša i četnika, vladajuće stranke u Srbiji i Hrvatskoj su uspešno pozivale na mržnju. Muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini je bez izuzetka nazivano mudžahedinima ili balijama. U situaciji u kojoj vlasti poručuju da je jedino rešenje rat, mediji (najviše elektronski mediji bliski

vlastima) su izvršili veliki uticaj na stanovništvo stalnim propagiranjem mržnje i pripremili su teren za sve manipulacije koje je vlast plasirala. Narasla je ksenofobija, izazvana podelom na *nas* i *njih*, u kojoj smo *mi* bezgrešni i vešte žrtve, a *oni* krivi za sve naše probleme. *Oni* siluju, pale, kolju, pljačkaju i rade sve kako bi *nas* satri sa lica zemlje, a *mi* moramo da se branimo od *njihovih* zločinačkih napada, jer *oni* vekovima, kroz čitavu istoriju rade *nama* o glavi. Tako su nacionalizam i šovinizam, sa jakim osloncem u vlastima ovih republika, i kroz veoma agresivnu medijsku kampanju doveli do uverenja da ustaše, četnici i mudžahedini/balije ne mogu da govore istim jezikom i ne mogu da žive u istoj državi, što je dovelo do rata i danas vidljivih rezultata.

3. Jezik kao oružje rata

Kada je već došlo do sukoba i kada je rat počeo, vlasti su uvidele da je potrebno opravdati svoje postupke i mobilisati široku javnost za svoje ciljeve. Kao najefikasniji način su se pokazale manipulacije informacijama pomoću jezika, a preko medija. Tako su se tokom rata na prostoru bivše SFRJ na raznim suprotstavljenim medijima mogle čuti oprečne informacije vezane za isti događaj.

Za motivisanje naroda prvenstveno su se koristile lažne predstave o istorijskoj superiornosti i vekovnim nepravdama koje je izazvao narod suparnik – onaj protiv koga se bori. Istorijske činjenice su manje ili više bile iskrivljene i prilagođene novonastalim okolnostima. A kao najgori period za svaki od ovih naroda navođen je upravo period života u zajedničkoj državi (Dimitrijević 1996, 99). I kako svaki od naroda sebe predstavlja kao viševekovnu žrtvu, zamena teza prema kojoj žrtva nikako ne može činiti zločine ostavlja sasvim dovoljno prostora da se žrtva ubedi da mora krvavo da se brani.

Sa naziva nacija prelazi se na stare pogrdne nadimke: Muslimani – balije, Hrvati – ustaše, Srbi – četnici... Tako se u domaćim medijima Srbi prikazuju kao *goloruki branioci vekovnih ognjišta, koji ih oslobađaju od stanovništva koje tu ne pripada*. Kada se stvar malo dublje istraži, ispostavi se da su Srbi od Muslimana branili naselja u kojima Srba nikada nije bilo. Tako se iz nekih novinskih naslova moglo pročitati da „JNA oslobađa Cavtat i Dubrovnik” (Bugarski 1997, 67), iako je JNA, u ovom slučaju, srpska vojska, a Cavtat i Dubrovnik hrvatski gradovi, ili da su „Prema faktičkom stanju, Srbi isključivo žrtve, a počinioci Muslimani i Hrvati” (Vreme, br. 216). Neverovatan animozitet prema Muslimanima potvrđuje i izjava Milana Paroškog: „U Bosni

ih valja trebiti, tako što će se desetine hiljada Muslimanki zarobiti i smestiti u srpske kuće, a Srbi će, poznati po svojoj potenciji, njima napraviti decu, te će praviti silnu srpsku decu, te će tako nestati Muslimana... U Sandžaku pak Muslimane valja tamaniti pomoću bubašvaba koje će se ubacivati u njihove radnje. Potom će ih inspekcija kažnjavati, a na kraju će dolaziti popovi da ih pokrste u pravoslavnu veru i tako ih osloboditi nehigijene.” (Kačar 1998, 367). Ova izjava još pokazuje i da je rat povezivan sa seksualnošću i da su srpski ratnici predstavljani kao izuzetno potentni. To nam svedoči i strip *Knindže, vitezovi Kninske krajine* (izdanje Politike), gde se pored glavnih muških junaka pojavljuje i seksepilna Milica u pripijenom trikou, na visokim štiklama. Sa druge strane, strip *Superhrvoje* (izdanje Slobodne Dalmacije) pokazuje junaka koji se sa neverovatnim moćima bori protiv četnika (Čolović 2000, 73, 140). Najčešće sintagme ili reči, sa promenjenim značenjima, u svom radu navodi i Stjepan Gredelj (Gredelj 1996, 148):

- autentična istorija – bezočni falsifikat;
- ostvarivanje istorijskih prava – nasilje nad pravima drugih;
- vraćanje tradiciji – konzervativni tradiciionalizam i/ili glorifikacija prostakluka;
- dostojanstvo – tvrdoglavost, tvrdokornost;
- patriotizam – šovinizam;
- koegzistencija – nezamislivi pakao;
- (istinska) ravnopravnost – majorizacija;
- sloboda – porobljavanje drugih;
- oslobađanje – osvajanje i/ili razaranje;
- odlučnost – krvoločnost;
- odbrana, uzvraćanje – napad;
- pobeda – uništenje;
- čišćenje – zatiranje, progon;
- ratni plen – pljačka;
- pregovaranje – prevara;
- primirje – znak za nastavak rata.

Različitom brzinom i sa različitim angažovanjem su vlasti zaraćenih strana udaljavale jezike od srpskohrvatskog. U Hrvatskoj su se rano pojavili razlikovni rečnici između srpskog i hrvatskog. Cilj ovih rečnika je bio da se hrvatskom čitalaštvu skrene pažnja na srbizme koje treba izbegavati i zaminiti novim hrvatskom kovanicama. Napisan je novi pravopis bosanskog jezika. U Srbiji i Crnoj Gori nije bilo pokušaja da se jezik veštačkim putem menja.

Čak izgleda da su se srpske vlasti samo prilagođavale novonastaloj situaciji. Međutim, u Srbiji postoje nacionalističke struje, koje mahom ne priznaju postojanje hrvatskog i bošnjačkog jezika, srpski jezik smatraju iskonskim, a upotrebu latinice izdajom. Kao primer takvog stava poslužiće tekst „Slovo o srpskom jeziku”, objavljen u listu *Politika* početkom avgusta 1998. godine.

4. Jezik kao žrtva rata

Kao što sam već napomenula, tokom devedesetih godina, usled sukoba na prostoru bivše SFRJ, iz srpskohrvatskog jezika su nastali novi nacionalni jezici – srpski, hrvatski i bošnjački. Cilj odvajanja ovih jezika je bilo jačanje nacionalnog osećanja i udaljavanje od zajedničke, jugoslovenske istorije. Vladajuće političke elite u novonastaloj hrvatskoj državi su hrvatski jezik od srpskohrvatskog udaljavale građenjem novih kovanica i oživljavanjem arhaizama, u Bosni se bošnjački jezik udaljavao uvođenjem reči orijentalnog nasleđa i potpunim prelaskom na latinicu. Vlasti u Srbiji su pokazale najmanje težnje ka promeni jezika, mada je jezik promenio naziv u jednočlani, srpski, a u Republici Srpskoj je nasilno uvedena ekavica u službenoj upotrebi (Rajić 1996, 66–67). Na taj način je stanovništvo koje je oduvek govorilo ijekavicom dovedeno u situaciju da potpuno neprirodno mora da prilagođava svoj način govora novonastalim političkim situacijama. Srećom, ova odluka je posle nekog vremena suspendovana. Odvajanjem Crne Gore od Srbije 2006. godine stvorila se mogućnost za ostvarivanje crnogorske težnje ka osamostaljenju i priznavanju sopstvenog jezika, koji bi, najverovatnije, nosio naziv crnogorski. Ove težnje ka samostalnim jezicima su se ogledale i u ustavima novonastalih država. Hrvatski ustav iz 1991. godine određuje da je u Republici Hrvatskoj u upotrebi hrvatski jezik, a ustav Republike Srpske Krajine iz iste godine da je službeni jezik srpski (Bugarski 2002, 121). U ustavu Republike Srbije iz 1990. godine piše da je službeni jezik u Republici Srbiji srpskohrvatski, ali već u ustavu Savezne Republike Jugoslavije iz 1992. godine stoji da je u službenoj upotrebi u Saveznoj Republici Jugoslaviji srpski jezik ekavskog i ijekavskog izgovora (Bugarski 2002, 112). Sa Bosnom i Hercegovinom je nešto komplikovanija situacija; naime, u ustavu Republike Bosne i Hercegovine iz 1993. godine piše da je službeni jezik srpskohrvatski odnosno hrvatskosrpski jezik ijekavskog izgovora. Međutim, ustav Federacije Bosne i Hercegovine iz 1994. godine proglašava bošnjački i hrvatski jezik službenim jezicima. Sa druge strane, ustav Republike Srpske iz 1992. godine određuje da je službeni jezik ove republike srpski jezik ijekavskog i

ekavskog izgovora (Bugarski 2002, 116–118). Ovakva situacija u najvišim državnim aktima je jasan pokazatelj društvenih previranja i prilagođavanja novonastalim prilikama.

Probuđeno nacionalno osećanje je u svim zemljama bivše SFRJ izazvalo i jake nacionalističke struje. Njih je karakterisao jezički nacionalizam. „Pod jezičkim nacionalizmom podrazumevamo nacionalizam izražen u jeziku – ili, tačnije, nacionalizam koji ostvarenju svojih ciljeva teži kroz manipulisanje jezikom” (Bugarski, 1997, 84). Uglavnom se ostvaruje vređanjem i omalovažavanjem drugih, a slavljenjem sebe i sopstvenog jezika.

Tekst „Slovo o srpskom jeziku“ je izraz ekstremnog jezičkog nacionalizma. On je svojevrsna manipulacija istorijskim činjenicama, tipična za nacionalističke struje bliske vlasti tokom devedesetih godina u Srbiji, a u cilju pravdanja sukoba i masovnog ubijanja. Cilj ovog teksta je da potvrdi i ustoliči „svetost“ srpskog naroda i jezika, da istakne njihovu mnogovekovnu istoriju i da opovrgne ili čak ismeje postojanje hrvatskog i bošnjačkog jezika, pa tako, čini se i Hrvata i Bošnjaka kao naroda. pisci ovog teksta koriste reči kao što su *zakonopravilo* ili *vaspostavljati* zarad istorijskog prizvuka, koji već provereno ostavlja utisak na široke narodne mase. Tekst započinju rečenicom: „Slovom o srpskom jeziku, koje je doneto nakon naučne rasprave a na inicijativu Svetskog sabora Srba, vaspostavljaju se načela koja važe za ostale narode i jezike u svetu“, koja sama po sebi otkriva megalomanske želje autora da nametnu svoje mišljenje ostalim narodima i jezicima u svetu. Takođe, iznose se i netačni iskazi i nazivaju se istorijskim činjenicama: „Hrvati se nisu zadovoljili time što su preuzeli srpski književni jezik, nego su, odmah posle Vukove smrti, činom bez presedana u istoriji bilo kog drugog jezika – srpskom jeziku dodali i hrvatsko ime.“ Ovom rečenicom, čini se, autori žele da skrenu pažnju čitaoca na svojevrsnu krađu jezika. Čitaocu ne preostaje ništa drugo nego da pomisli da se Hrvatima više dopadao srpski od jezika kojim su oni govorili. Takođe, ciničnim tonom se ističe da je „Srbima muslimanske veroispovesti priznat status naroda“. Nepoštovanje tuđeg mišljenja i opredeljenja se ogleda i u navodnicima upotrebljenim kod reči narod u sledećoj rečenici: „U novoj (Titovoj) Jugoslaviji zastupano je gledište da srpskohrvatskim jezikom govore tri naroda: Srbi, Hrvati i Crnogorci (a od 1967. i četvrti 'narod': Muslimani).“ Propagiranje nacionalne netrpeljivosti i nepriznavanje političke situacije su uočljivi u rečenicama koje određuju pojmove hrvatskog i bošnjačkog jezika: „Takozvani hrvatski književni jezik jeste zagrebačka varijanta srpskog književnog jezika.“, i „S obzirom na nesklad između formalnog imena i stvarne pripadnosti, takozvani 'bosanski književni jezik' jeste sarajevska varijanta

srpskog književnog jezika.“ Vrhunac licemerja je stav da „Umetnost i kultura koju su stvarali katolici srpskoga jezika posle programirane kroatizacije, kao i umetnost i kultura koje su stvarali Srbi muslimanske veroispovesti, sastavni su deo i srpske kulture.“ Ova rečenica praktično znači da je sve što je ikada stvarano na ovom području deo srpske kulture.

Ovaj tekst je u Srbiji izazvao burne reakcije, prevashodno od strane srpske intelektualne elite. Jedan od odgovora je tekst „U odbranu dostojanstva srpske jezičke nauke“ – saopštenje nadležnih komisija Odbora za standardizaciju srpskog jezika. U tekstu „Ni jezici ni kulture nisu nedeljivi“ profesora Predraga Pipera je podrobno analizirano „Slovo“, njegova forma, sadržaj i cilj. Iskoristivši ovaj tekst kao primer situacije koja je vladala u Srbiji krajem devedesetih godina, moram da napomenem da su se slične ideje čule i sa druge strane. Danas izgleda da se situacija popravila i da svi narodi, sa svojim jezicima, pokazuju više poštovanja jedni za druge.

I na kraju, osvrnimo se još jednom na jezik koji se doskora zvao srpskohrvatski. Na pitanje da li on postoji, za sada, čini se, postoje dva moguća odgovora. Prvi je ekstremno nacionalističko mišljenje, prema kome srpskohrvatski jezik nikada nije ni postojao. Drugo mišljenje je da srpskohrvatski jezik postoji u lingvističkoj i komunikacijskoj ravni (o čemu svedoči činjenica da se Srbi, Hrvati i Bošnjaci sporazumevaju bez poteškoća), ali da ne postoji u pravno-političkoj ravni; ovaj stav prevladuje u intelektualnim i stručnim krugovima.

LITERATURA

1. Bugarski, Ranko, *Jezik od mira do rata*, Čigoja štampa/XX vek, Beograd, 1997.
2. Bugarski, Ranko, *Jezik u društvenoj krizi*, Čigoja štampa/XX vek, Beograd, 1997.
3. Bugarski, Ranko, *Nova lica jezika*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2002.
4. Čolović, Ivan, *Bordel ratnika*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000.
5. Dimitrijević, Vojin, „Onečovečenje i eufemizmi kao priprema za velike (genocidne) poduhvate“, *Zbornik radova Ka jeziku mira*, priredio Božidar Jakšić, Beograd, 1996.
6. *Enciklopedija Britanika*, Narodna knjiga, Politika, 2005.
7. Gredelj, Stjepan, „Jezik mira – ‘Problematican’ problem“, *Zbornik radova Ka jeziku mira*, priredio Božidar Jakšić, Beograd, 1996.

8. Jurišin, Pero, „Rasizam i ksenofobija u funkciji rata na prostoru bivše SFRJ“, *Zbornik radova Interkulturalnost versus rasizam i ksenofobija*, priredio Božidar Jakšić, Beograd, 1998.
9. Kačar, Semiha, „Pravo na pravdu“, *Zbornik radova Interkulturalnost versus rasizam i ksenofobija*, priredio Božidar Jakšić, Beograd, 1998.
10. Rajić, Ljubiša, „Simbolizacija jezika i konstituisanje rastojanja“, *Zbornik radova Ka jeziku mira*, priredio Božidar Jakšić, Beograd, 1996.
11. *Slovo o srpskom jeziku*, Grupa autora, <http://govori.tripod.com/slovo.htm>
12. Piper, Predrag, *Ni jezici ni kulture nisu nedeljivi*, <http://host.sezampro.yu/jezikdanas/8-98/8-981.htm>
13. *U odbranu dostojanstva srpske jezičke nauke*, Saopštenje nadležnih komisija Odbora za standardizaciju srpskog jezika, http://host.sezampro.yu/jezikdanas/8-98/8-98_1.htm
14. Veljak, Lino, „Demoniziranje drugoga i jezik rata“, *Zbornik radova Ka jeziku mira*, priredio Božidar Jakšić, Beograd, 1996.

Ana Svab

The language and conflicts in the former Yugoslavia

Summary

The last decade of the twentieth century, marked by the bloody civil wars in the Balkans, saw people that lived in one state and spoke one language find themselves in different states, with different official languages. The language that was once called Serbo-Croatian gained three new names, Serbian, Croatian and Bosnian, and quickly became the primary tool for distancing and differentiating people who were until then brought together by it. The aim of this essay is to examine the role the language had in dividing different ethnic groups, and the way it was used by the politicians and the media of the time to promote their separatist goals. In a historical perspective, the author discusses the effects of the wars on the language itself, and argues that it was a victim as well as a weapon.

Key words: language, conflict, politics, media.

Душан Марковић

Тутор: др Горан Милорадовић

Институт за савремену историју у Београду

„МОРАЛНИ СТРИПТИЗ“:

Виђење Другог светског рата и првих послератних година у филмовима Живојина Павловића

Проучавање историје стално отвара нова поља истраживања. Богатство и разноврсност грађе за историју XX века омогућава историчару да створи квалитетнију слику о минулим догађајима употребом атипичних извора информација. Уметничка дела, попут играних филмова, извор су на којима се пажња историчара мора зауставити.

Нема сумње да се на основу гледања Павловићевих филмова може употпунити слика о темама као што су: Други светски рат на простору Југославије, питања колаборације, грађанског рата, револуције, изградње комунистичке власти, отпора друштвеним променама, итд. Међутим, ови филмови могу послужити и да се уочи какво је било југословенско друштво у моменту када су филмови настали. Дакле, филм ће бити употребљен као историјски извор за тумачење времена о којем говори, али и за опис времена у којем је настао. Чињеница да су неки Павловићеви филмови судски забрањивани, неки онемогућавани за приказивање у дужем временском периоду, да је аутор често трпео неосновану критику, понекад и отворене претње, довољно говори о третману који је власт имала према овом филмском ствараоцу и његовом делу. Било би интересантно пратити које су све оптужбе изношене против Павловића и других редитеља чије се поимање садашњости и историје разликовало од званичног, како би се видело која су то места била болна за тадашњу власт.¹ Међутим, треба приметити

---

1 Наравно, за такву анализу у овом раду нема простора. Ипак, треба приметити да је готово целокупно Павловићево стваралаштво било проблематично са становишта владајућих вредности. Кад се бавио ратом и револуцијом, Павловић је уздрмавао догму о НОР-у (Народноослободилачки рат) која је годинама брижљиво изграђивана. С друге стране, кад се бавио савременим темама на себи својствен начин, „поетиком суровости и естетиком одвратног“, Павловић је давао једну суморну слику стварности, указујући, између осталог, и на постојање подземља у градовима, што нимало није било по укусу система који је желео да друштво прикаже захваћено општим напретком, како пред домаћом публиком тако и у иностранству. О спреси највише

да су југословенски критички филмови („црни“²) често доспевали у иностранство и имали пуно успеха, неретко се враћајући са највреднијим признањима са великих фестивала. Кад се узме у обзир чињеница да је држава умела да се репресивно обрачуна с филмским ствараоцем кад је желела (најочитији пример: Лазар Стојановић), намеће се утисак да је систем допуштао критички филм у жељи да се представи као либералан, отворен ка даљој демократизацији друштва, нарочито у односу на друге државе Источне Европе.³

Што се тиче методолошких питања употребе играног филма као историјског извора, за ову прилику само треба уочити да је за анализу поруке која се кроз филм шаље битно издвојити аутора филма, односно оног ко поруку шаље. С обзиром на чињеницу да у настанку једног играног филма учествује читав тим људи, неретко са значајним заслугама сваког понаособ, то из истраживачког угла компликује ситуацију. Међутим, у филмовима који су овде у центру пажње Павловић наступа као редитељ, али и учествује у изради сценарија. Такође, с обзиром да су сви сценарији које овде посматрамо настали на основу књижевног предлошка, треба уочити шта је од сценарија директно преузето из романа. Ипак, то је значајније за методологију

политике, судства и филмске критике сведочи податак о јавном иступу Јосипа Броза Тита у јануару 1963. године против тадашње филмске производње и кампањи која је на пролеће исте године спроведена. Што се Живојина Павловића тиче, омнибус *Град* је у целости забрањен („штетан утицај на омладину“) а *Повратак* повучен из биоскопа („искривљује нашу стварност“). Уп. Павловић, Живојин, *Ђавољи филм. Огледи и разговори*. Нови Сад, 1996, (у даљем тексту: Павловић, *Ђавољи филм*) 205; Љубојевић, Петар, *Европски филм и друштвено насиље. Свет минуволг колективизма*, Нови Сад, 1995, 62–3. Од потоњих озбиљнијих притисака на Павловића треба издвојити „савет“ да се *Заседа* не приказује у биоскопима, иако никаква судска пресуда није донета. Филм је без бојазни приказан јавности тек 1990. године. В. Павловић, Живојин, *Planeta filma*, Београд, 2002, (у даљем тексту: Павловић, *Planeta filma*) 100.

2 „Црни филм“ је буквалан превод француског појма „film noir“, који дефинише специфичну појаву у америчком и француском филму, претежно четрдесетих и педесетих година XX века. Иако постоје реалне сличности између film noir-а и југословенског критичког филма, пре свега у обради тема са друштвене маргине и подземља, потом у декору и поетици, као и, може се претпоставити, у нерасположењу у друштву као мотиву, јасно је да су поједини југословенски критичари инсистирањем на употреби термина „црни филм“ желели да му припишу приказивање стварности ружнијом него што заиста јесте.

3 Љубојевић, Петар, н. д, 541–2. Несумњиво је да је комунистичкој власти овакво хваљење слободама било потребно, јер је увек у свести људи у Југославији, нарочито старијих, остајала слика о прогонима непосредно након рата, о Голем отоку и раду служби безбедности.

него за анализу примењену у овом раду, јер ако је предмет истраживања порука коју филм шаље гледаоцима и ефекат који филм постиже, онда такве појединости нису у центру пажње – публика се не бави поменутиим дилемама кад реагује на садржај филма. Она га прима као целовито, хомогено дело. Ипак, није лоше увидети шта је аутор филма желео да задржи а шта не, јер се из тога види шта њега интересује и шта жели да истакне, што је веома важно кад утврђујемо ауторове мотиве.

Павловић, иако у основи уметник, кроз своје филмове се, попут историчара, јавља у улози тумача рата у Југославији, револуције и изградње новог друштва, али и као сведок своје епохе, као неко ко тежи да стварност која га окружује опише онаквом каква он сматра да јесте. Павловић је често истицао да је лично веома заинтересован за то раздобље историје, између осталог и због револуционарног заноса који је и њега захватио у годинама након рата и који је у крајњој линији довео до болног отржењења.⁴ Морамо се запитати да ли је за осликавање функционисања једног система бољи приказ независног и непристрасног истраживача, или некога ко систем веома добро познаје изнутра.

С друге стране, не треба посебно истицати колико је период рата, револуције и сукоба са ИБ-ом⁵ значајан за историју Југославије у наредним деценијама. Промене које су се збиле у тих неколико година биле су довољно драматичне да и данас буду веома актуелна тема за истраживаче, али и жесток предмет спорења у сфери политике.⁶ Отуда је јасно да је сваки историјски извор који доприноси разјашњењу тих бурних догађаја веома драгоцен. Вредност Павловићевих филмова као историјских извора повећава и једна документаристичка црта, резултат жеље аутора да опис историјских збивања буде на трагу реконструкције.⁷

---

4 Павловић о свом младалачком револуционарном заносу говори отворено и често, пр. Pavlović, *Planeta filma*, 13. Нема сумње да је он до краја живота остао левичар, али никада није желео да прихвати да су колектив и систем важнији од индивидуалности. Интересантно је његово оштро раздвајање слободе и једнакости, као два супротстављена појма.

5 Информбиро.

6 Посматрани период је временски прилично близак, постоји обиље извора, доста учесника је још увек живо, међутим, није претерано рећи да ни један период историје српског народа није у тој мери предмет спорења. Сем што се ради о веома специфичном историјском тренутку, у питању је и моменат који указује на тешкоће бављења савременом историјом.

7 Примера ради, Павловић је изменио сцену из филма До виђења у следећем рату како

Живојин Павловић је рођен 15. априла 1933. године у Шапцу. Услед чињенице да је био дете просветног радика, често је током детињства мењао место становања, али је највише времена провео у селу Вратарница код Зајечара. Матурирао је у Београду. Спремајући се за каријеру ликовног уметника, уписао је декоративно сликарство на Академији примењених уметности у Београду, коју је завршио 1959. Снимио је 13 дугометражних играних филмова (последњи, *Држава мртвих* није завршио), серију *Песма* у 6 епизода, као и 6 кратких и аматерских филмова (један изгубљен). Иза Живојина Павловића остао је низ нереализованих пројеката и идеја за филмове и сценарија. Павловић је аутор низа романа и збирки приповедака. Илустрације ради, два пута је добио НИН-ову награду за најбољи роман године (*Зид смрти*, 1985, *Ланот*, 1992). Живојин Павловић је умро 29. новембра 1998. године у Београду.

Значајан део свог филмског опуса Павловић је посветио ратним темама. Почев од филма *Живе воде* (у оквиру омнибуса *Капи, воде, ратници*) из 1962. године, чија је радња смештена у 1943. годину, Павловић је, чини се, своје најплодније године и најзначајније радове посветио темама везаним за Други светски рат на простору Југославије и револуцију која му коинцидира (*Заседа, Црвено класје, Хајка, До виђења у следећем рату*). Током осамдесетих година XX века Павловић ће у филмовима обрађивати савремене теме и свакодневни живот, да би га сплет историјских околности пред крај живота опет вратио ратној тематици (*Дезертер, Држава мртвих*). Овај пут није се радило о Другом светском рату, већ о новим сукобима на простору исте државе који су пратили њен распад.

Филмови који су за потребе овог рада ушли у избор за нализу су: *Живе воде* (1962), *Буђење пацова* (1967), *Заседа* (1969), *Црвено класје* (1971), *Хајка* (1976) и *До виђења у следећем рату* (1980). Сви филмови, сем *Живих вода*, рађени су по књижевном предлошку: *Буђење пацова*

би материјалне чињенице биле у потпуности тачне: сценаријем је било предвиђено да амерички пилот поклони Берку свој револвер. Међутим, с обзиром да је на располагању имао само револвер марке „Smith&Wesson“, а да су амерички пилоти користили „Colt“, Павловић је одлучио да Американац поклони очев пиштољ! Види: Рајкић, Небојша, *Јахац на локомотиви. Разговори са Живојинот Павловићем*, Београд, 2001, 224. С друге стране, увек треба имати у виду да су играни филмови ипак уметничка дела, што подразумева стављање естетике на прво место. Тако је *Хајка* снимана на Златибору, а не у Црној Гори, како би лепота природе добила на изражају насупрот крвавом, братоубилачком метежу. Јасно је да такав утисак кршевити предели не би оставили. О томе в.: исто, 172–3.

по мотивима приповетке „Незнанка“ Момчила Миланкова, *Заседа* по приповеткама Антонија Исаковића („По трећи пут“) и самог Живојина Павловића („Легенда“), *Црвено класје по роману* Ивана Потрча *На селу*, *Хајка* по истоименом роману Михаила Лалића, а *До виђења у следећем рату* по роману Витомила Зупана *Менует за гитару у двадесет и пет пуцњева*.⁸ Ратном тематиком се бави и ТВ серија *Песма* коју је Павловић снимео 1974. године, опет по књижевном предлошку, истоименом роману Оскара Давича. Она није ушла у обзир за анализу јер није филм у правом смислу речи.⁹

Полазну основу за проучавање ове тематике чини, свакако, слика коју је о том раздобљу стварала власт. Морамо стално имати на уму у којој мери се та слика променила до данас, ако желимо да дамо релну оцену значаја ових филмова у тренутку кад су се појавили.

Пре свега, Павловић Други светски рат на просторима Југославије и НОР смешта у оквире борбе против окупаторских војски (немачке и италијанске), као и крвавог грађанског рата који се води паралелно. Штавише, Павловић грађанском рату у својим филмовима даје примат. Наиме, Немци се виде само узгредно у *До виђења у следећем рату*, Италијани такође узгредно у *Хајци*, и спомиње се сремски фронт у *Заседи*. У исто време, борба четника и партизана основни је мотив *Хајке*, један од основних у *Заседи*, у *До виђења у следећем рату* се виде бројна стрељања припадника беле гарде, итд. Место у источној Србији у које је Павловић сместио радњу *Заседе* (а за које је несумњиво имао пуно узора у крају у којем је одрастао) приказано је као у потпуности четничко, што се види из разговора комунистичких активиста на самом почетку филма. Комунисти у тај крај долазе тек почетком 1945. године и успостављају власт после оружаних борби са остацима четничких јединица, бројних акција ОЗНА-е,¹⁰ обрачуна с потенцијалним политичким противницима и темељног пропагандног рада. *Хајка*, пак, приказује тренутке грађанског рата који нису нимало светли за партизана. У питању је јесен 1942. године, када партизанском покрету, нарочито у Црној Гори, прети уништење. Павловић је, по свему

---

8 За приказ прилика у којима је Павловић живео и стварао, сликовит је податак да је чак пет филмова снимео у Словенији, за љубљански „Виба-филм“, између осталих и поменуте *Црвено класје* и *До виђења у следећем рату*, јер је тамошња средина била знатно либералнија.

9 Постојала је идеја да се снимљени материјал *Песме* сажме у један дугометражни филм, али тај пројекат није реализован. В.: исто, 158, 272.

10 Одељење за заштиту народа.

судећи, био веома заинтересован за проблематику четничког покрета. Планирао је да сними и један документарни филм, први у каријери, који би обрађивао ову тему.¹¹

Без обзира што данас тврде да је Други светски рат у Југославији био пре свега грађански нису ништа епохално, не треба губити из вида колики је помак у оно време представљало њихово јавно изношење. Тим пре што изабрани пут за продор истине није била историјска наука, или неки сличан, мање упадљив вид, већ уметност, и то толико заступљена и продорна као што је филм. Проблем са употребом филма је слојевит. Павловић сматра да је, са становишта државе, основни проблем у Лењиновим ставовима према филму и у чињеници да су их се држали сви комунисти широм света и деценијама после.¹² Треба обратити пажњу и на саму природу филма, која подразумева репродукцију стварности и олакшава идентификацију гледалаца са збивањима и актерима на платну. Филм је далеко продорнији и оставља много јачи утисак на необразовану публику него било која друга уметност. То се дешава отуда што за разумевање основних поставки филма, као што је сама радња, није потребно никакво специфично знање. Примера ради, озбиљно је питање колико књижевност и данас може имати утицаја на масе? Иако су бројке које говоре о писмености становништва доста утешне, проблем са читалачком културом присутан је одувек.¹³ Дакле, филм својом пријемчивошћу и квантитетом доспева до ширих друштвених слојева лакше него иједна друга уметност.

Теза о НОР-у као примарно антиокупаторској борби деценијама је одржавана. Питање је да ли је у свести људи у већини и данас развезана. Међу првима је о драстично малим бројкама погинулих Немаца у борбама на тлу Југославије проговорио Бранко Петрановић тек 1992. године.¹⁴ Павловић јасно указује на размере братоубилачке борбе која се одиграла за време Другог светског рата. Интересантно је приметити колико је ретко приказана погибија неког окупаторског војника, што је у „подобним“ партизанским филмовима саставни део декора.¹⁵ Насупрот томе, хајка црногорских четника води се готово

11 Филм је требало да се базира на грађи Војног музеја у Београду, Ваљевског музеја и Комисије за утврђивање ратних злочина. Павловић је чак осмислио и име тог будућег филма: *Зумбул и нож*. Ипак, од свега није било ништа, јер је пројекат одбијен на више места. в. Павловић, *Ђавољи филм*, 209.

12 Рајкић, Небојша, н. д, 114–5.

13 Павловић, *Ђавољи филм*, 349.

14 Petranović, Branko, *Srbija u drugom svetskom ratu: 1939–1945*, Beograd, 1992, 277–9.

15 Можда је један од најекстремнијих примера филм *Ужичка република* Живорада

до истребљења комуниста, агенти ОЗНА-е не сматрају свој посао у источној Србији завршеним све док не убију Марка, четничког заповедника, активисти СКОЈ-а¹⁶ у *Заседи* не либе се да јавно певају морбидну обраду четничке песме „На вр' горе Романије“,¹⁷ итд. Лов на људе који је очит и у *Хајци* и у *Заседи* изазива и повратне реакције, па Маркови борци убијају и недужну децу на радној акцији, док се Ладо и Шако претварају у осветнике, који убијају све редом, одају се алкохолу, отимају од убијених непријатеља. Треба запазити и чињеницу да Ладо и Филип у Лалићевом роману нису кумови, али да је увођењем мотива бруталног раскидања кумства Павловић у *Хајци* хтео да подвуче трагедију рата између сународника.¹⁸

Иако нигде не говори о почетку сукоба две стране, Павловић се не либи да у *Хајци* опише отворену издају и вероломност четничке стране и то у сарадњи с Италијанима. Павловић указује на знатно већу разузданост четничких бораца у односу на партизане, нарочито у сценама у граду, склоност пороцима, разврату.¹⁹ Чини се да он недостатак реда код четника доживљава као један од основних узрока њиховог пораза. Павловић сматра да је партизане од сличних слабости спасла гвоздена дисциплина. *Хајка* приказује групу партизана која се покорава наређењу да се повуче у земунце иако су сви, сем оног ко је наређење издао, отворено против такве одлуке. Насупрот томе, доста четника дезертира током хајке чим дође до окршаја иако су бројчано надмоћнији и без реалне бојазни од неуспеха. Павловић указује на

Митровића у којем борци радничког батаљона на Кадињачи засипају немачке војнике пројектилама разних калибара (а како и не би, кад на сандуцима за муницију пише „не штеди“) и наносе им тешке губитке. Документација немачке ратне команде посведочила је једног рањеног (sic!) војника у тим борбама.

16 Савез комунистичке омладине Југославије.

17 „На вр' горе Романије,

Четничка се кожа вије.

Па нека је, нек' се вије,

Правићемо фишеклије.

Фишеклије и опанке,

Да их носе партизанке...“

18 Иако је *Хајка* рађена у сасвим реалистичном тону, Павловић се одлучио да пред крај филма употреби поетску црту извучену из романа, како би истакао безнађе и сивило до којег је довео Други светски рат. На Ладово питање „Које је доба“, Шако гледа у часовник и одговара: „Погано. Најгадније. XX вијек...“ Уп. Lalić, Mihailo, *Haјka*, Beograd, Titograd, 1983, 467.

19 Павловић наглашава да је један од главних узрока таквог четничког понашања чињеница да су они махом са села и да на њих градска атмосфера, где су могућности за задовољства веће, делује корозивно. В. Рајкић, Nebojša, n. d., 175.

значај идеје-водиље која је код партизанског покрета била знатно израженија.²⁰ И у филму *До виђења у следећем рату* приказана је борба против неморала у својим редовима, па је Војко практично осуђен на смрт јер је на коцки проневерио партијску благајну.²¹ Такође, у истом филму видимо да је један партизански борац осуђен на смрт јер је у пијаном стању пуцао у модел Христовог распећа који се налазио на зиду и тиме узнемирио верска осећања локалног становништва, које је и иначе било неповерљиво према новим властима.²² Ипак, јасно је да је та борба добрим делом последица идеолошке индоктринације јер Катарина одлучно тврди да је Војко резултат досадашњег стања у друштву, а након револуционарног преуређења ће нестати разлози за криминал. С обзиром да она у ту партијску догму слепо верује, Беркове речи да се у СССР-у криминал размахом након револуције и не може схватити другачије него као антисовјетску пропаганду, за коју, разуме се, такође следује смртна казна.

Јасно је да је сукоб између партизана и четника неминован због инсистирања комуниста на спровођењу револуције и изградњи новог друштва. Посебну недаћу за комунисте представљала је чињеница да се у револуцији ваљало ослонити на радништво, које је у Југославији било малобројно. Окретање селу отварало је низ проблема, како за време самих борби (због учесталих дезертерстава)²³ тако и по ослобођењу (због одбијања да се одрекну својине над земљом и дела приноса). Павловић је одлично уочио колики је проблем за село у Југославији био покушај насилног стварања колхоза и национализација „вишкова“ земље и приноса. Пример насилног прикупљања намирница дат је у *Заседи*, премда се ту ради о снабдевању војника на сремском фронту. Филм *Црвено класје*, с друге стране, готово у целости је посвећен покушају

---

20 Павловић наглашава да је један од главних узрока таквог четничког понашања чињеница да су они махом са села и да на њих градска атмосфера, где су могућности за задовољства веће, делује корозивно. В. Рајкић, *Небојша*, n. d., 175.

21 Занимљиво је приметити да је оптужба за проневеру партијске благајне у КПЈ била чест начин обрачуна с партијским неистомишљеницима. О томе в. Љубојевић, *Ретар*, n. d., 538.

22 Штавише, пресуда је донета у тренуцима док тај исти војник учествује у борбама!

23 *Хајка* доноси више примера преласка из једних борбених редова у друге. Такође, монолог Лада Тајовића код воденице јасно открива незавидну позицију комуниста који се у недостатку радништва окрећу сељацима који су увек спремни да их издају. Не треба заборавити ни последњи коментар Иве Вране у *Заседи*: „Мајку вам сељачку! И ви сте ми нека револуција!“, који иде у прилог тези о општем неповерењу комуниста према сељацима.

изградње социјализма на селу. Колико је Павловић био заинтересован за ову тему сведочи податак да је књижевни предложак по којем је рађен сценарио базиран искључиво на љубавном троуглу између слуге, газдарице и њене кћери. Радња се, истина, одвија на словеначком селу, али је Павловић тај који је од слуге направио младог колективизатора и причу о стварању колхоза „Штајерски пролетер“ ставио практично у први план.²⁴ Видимо да су штајерски сељаци прилично богати, могу да поднесу откуп који им се намеће, али не желе да то чине јер их подсећа на реквизицију коју су Немци вршили за време рата. Врло је упадљиво да ни Франц, комуниста по убеђењу, који је за време рата скривао партизане и помагао им, не жели да преда жито на силу, и прети пушком органима нове власти. Сељацима се нуди могућност да се ослободе одузимања плодова ако добровољно уђу у колхоз са свом имовином и средствима за рад, чему се они још више опиру.

Револуција је у суштини означавала борбу против свега старог. Упадљиво је како је у *Хајци* представљен Филип Бекић, четнички командант, чија одећа подсећа на народну ношњу, на зиду у кући му је портрет краља Николе, на славу му долазе и свештеник и војвода Јузбашић (Павле Ђуришић). Јасно је да такав патријархални домаћин не налази себи место међу револуционарима и да је спреман и на сарадњу с Италијанима како би их уништио. Партизани су видно идеолошки индоктринирани. У *Хајци*, у сцени код воденице, иако слуге своју скору смрт, они налазе времена и воље да читају идеолошке списе о изгледу друштва у будућности, након револуције. Јужек Хедл у *Црвеном класју* на село носи „Питања лењинизма“, иако за пртљак нема пуно места. Ниво опчињености „светим списима“ комунизма понегде добија и комичне размере, као у случају друга Озрена у *Заседи* („Увијек је врејеме за учење! Ја ти сваке ноћи главу поломи' на Марксу и *Капиталу*... Учити, учити и само учити, река' је друг Лењин!“), или практичне наставе о „прању радних зуба“ у *Црвеном класју*. Ипак, мора се признати да је снага воље припадника овог покрета била један од кључних фактора њиховог успеха.

Револуција је била само прва фаза успостављања нове власти; следећа фаза односила се на покушај институционалне борбе с непријатељима. Тако су оснивани народни судови, који су одлучивали о судбини оних који су на било који начин сарађивали са окупаторском

---

24 Рајкић, Небојша, n. d., 83, 90. Интересантна је и прича око осмишљавања наслова за филм: преко *Крвавог жита* и *Крвавог класја* до *Црвеног класја*. Опширније о томе в.: исто, 121; Павловић, *Planeta filma*, 113.

влашћу. Павловић у *Заседи* даје пример адвоката Смалајковића, који је осуђен на губитак имовине и грађанских права јер се адвокатуром бавио и за време окупације. Наравно, одлука је пропраћена одушевљењем масе, мада је међу СКОЈ-евцима било незадовољних, јер су тражили смртну казну. Смалајковићи његова породица послати су на улицу, а његова кућа адаптирана је у болницу.²⁵ Мноштво заробљених бораца противничке стране, нарочито ако су у питању колаборационисти, масовно се стрељају. Нове власти организују бројне пропагандне манифестације, приредбе, игранке, говоре. Организују се радне акције, анимира се омладина, активирају се и жене кроз АФЖ. Сваки покушај саботаже реда и поретка кажњава се смрћу без много размишљања. Опстанак новог режима нужно се заснивао на сили, јер је то био једини начин да се избори с мноштвом непријатеља. У Павловићевим филмовима се јасно види да подршка партизанским борцима у народу није била ни изблиза тако једнодушна како се то касније покушавало представити. Не само да је било оних који нису ни желели да пруже отпор окупатору, већ је и број оних који су се отворено борили против партизана био знатан. Такође, види се да се пуно припадника партизанског покрета није слагало с конкретним решењима којима се желело стићи до „боље сутрашњице“, било да су у питању већ помињане национализација и колективизација, насилно увођење једнопартијског система или државни терор било које врсте. Отуда је јасно да је систем морао имати развијене репресивне службе које ће водити рачуна о расположењу у народу, прогонити непослушне и беспоговорно извршавати наређења „одозго“, не улазећи у њихову оправданост. Када је Иве у *Заседи* одлучио да напусти школу и да се прикључи раду ОЗНА-е, обраћа се њеним официрима Зеки и Јотићу. Павловић зумира Јотићев „Walter“ који Иве прима у руку и тиме постаје члан. Јасно је да је оружје оно што симболизује „државне службенике“ попут Зеке и Јотића, чији рад управо омогућава опстанак крхког система.

Једно од централних места кад је у питању изградња комунистичке власти у Југославији и учвршћивање државних позиција у међународним оквирима је свакако сукоб са Стаљином и ИБ-ом. „Не“ Стаљину увело је Југославију у период лавирања између два блока, у једну веома опасну игру у којој су се комунисти одлично снашли,

---

25 С разлогом се може претпоставити да је Павловић кроз лик адвоката Душана Смалајковића алудирао на Мирослава Спалајковића, дипломату из времена Краљевине Југославије, који је нешто слично доживео од нове власти након Другог светског рата.

али је унутрашња репресија морала да се јави као једна од нуспојава. За југословенске уметнике, читава прича око ИБ-а симболизовала је почетак новог спољнополитичког пута Југославије, али можда још и више период прогона неистомишљеника, као и нови крвави обрачун унутар редова партије.

За посматрање Павловићевог виђења ове проблематике узет је филм *Буђење пацова*, односно алузије које је редитељ накнадном интервенцијом сместио у сценарио са иначе сасвим савременом тематиком.²⁶ Међутим, колико је Павловића интересовала тематика ИБ-а и прелом у главама људи који је морао бити спроведен преко ноћи, сведочи и жеља да сними филм по роману Драгослава Михаиловића *Кад су цветале тикве*, али од те идеје није било ништа. Павловићу је било тешко да се око појединих решења споразуме са аутором романа, с којим је заједно радио на сценарију, а убрзо је дошло и до забране истоимене позоришне представе, па је постало јасно да ни екранизација неће бити дозвољена.²⁷ Такође, уочљиво је да Павловић у *Заседи* инсистира на подједнакој употреби Стаљинових и Титових слика на приредбама, алудирајући да је само коју годину касније једна изненада морала бити уклоњена.

Велимир Бамберг живи на периферији, у сиромаштву и сталном страху да се не открије његов субверзивни рад везан за агитацију за Стаљина. Наиме, из Бамбергових разговора с Лалетом сазнајемо да су њих двојица 1948. године заједно радили на штампању и растурању летака у којима се пружала подршка СССР-у. Обојица су били чланови КПЈ. Лале је због тога био на робији четири године, али није издао Бамберга, свог надређеног партијског функционера. Међутим, у годинама након изласка с робије почиње да се бави шверцом и уцењује Бамберга да му помаже. Павловић наговештава да је Лале готово принуђен да се бави илегалним пословима, јер су му због грешака из прошлости сва врата затворена. Зато се Бамберг добро чува да се не сазна истина о његовој политичкој активности. Опасност да буде разоткривен стално постоји јер службеници безбедносних служби стално вребају. Тако и „Пера Удба из Пландишта“, пародија на све државне уходе, „стално чучи у трави“.

Буђење пацова је филм у којем је Павловић себи дозволио можда и највише слободе, коју му је омогућила чињеница да се својим претходним радовима већ истакао као перспективан синеаста, а још

---

26 Pajkić, Nebojša, n.d., 79; Pavlović, *Planeta filma*, 64.

27 Pajkić, Nebojša, n.d., 135

увек није на себе наукао толико беса власти као што ће то учинити филмовима свог ратног циклуса. Веома је интересантно уочити лик Луте касапина, иза којег се крије Милутин Чолић, филмски критичар Политике, комуниста и некадашњи партизан, који често није имао лепих речи за Павловићев рад.²⁸

На крају, треба уочити колико је Павловић у свим својим делима био окренут судбини појединца у тим преломним временима, када историјски догађаји газе све пред собом. Настојања његових ликова да без обзира на све остану личности, да не дозволе да их прекрије сена колектива, у директној су вези с Павловићевим најинтимнијим осећањима.²⁹ Отпор који Павловићеви јунаци пружају систему у име савести често прети да њихову ситуацију учини трагичном. Рат и револуција су друштвени катализатори, захваљујући којима сви морални назови, конвенције понашања падају у воду.³⁰ Павловић шаље јасно упозорење у којој мери „бекство у колективну слободу“, изазвано турбулентним догађајима, може бити супротстављено свему оном што човека чини разумним бићем.

ИЗВОРИ

І Филмови:

1. *Буђење пацова*, р. Живојин Павловић, ФРЗ, Београд, 1967.
2. *Живе воде* (из омнибуса *Капи, воде, ратници*), р. Живојин Павловић, „Сутјеска Филм“, Сарајево, 1962.

---

28 В.: исто, 82, 88; Pavlović, *Planeta filma*, 71. Чолић је сакупио своје критике о југословенском ратном филму и поново их објавио 1984. године у два тома (в. библиографију). Иако су критике које се тичу Павловића неретко веома тенденциозне, треба рећи да се Чолић залагао за то да се *Хајка* прикаже на ФЕСТ-у, дакле није био за уништење „црне“ продукције.

29 Рајкић, Nebojša, n.d., 234.

30 Зато и говори за рат да је „огроман, универзални и свеобухватни морални и психолошки стриптиз човечанства“. Павловић, *Ђавољи филм*, 242. У вези с тим, треба обратити пажњу на сцене секса, које су присутне и уочљиве у свим поменутих Павловићевим дугометражним филмовима који се баве ратом и револуцијом. Слободно испољавање сексуалности у тим бурним временима најбољи је показатељ занемаривања грађанског морала. Нимало случајно Милица у *Заседи* своју прељубу иронично правда речима „Па шта? Сада је слобода!“

3. *Zaseda*, p. Живојин Павловић, ФРЗ, Београд, 1969.
4. *Na svidenje v naslednji vojni*, r. Živojin Pavlović, „Viba-film“, Ljubljana, 1983.
5. *Rdeće klasje*, r. Živojin Pavlović, „Viba-film“, Ljubljana, Centar filmskih radnih zajednica SR Srbije, Beograd, 1970.
6. *Хайка*, p. Живојин Павловић, Центар ФРЗ СР Србије, Београд, 1976.

II Остало:

1. Čolić, Milutin, *Jugoslovenski ratni film*, I–II, Beograd, Titovo Užice, 1984.
2. Зупан, Витомил, *Менует за гитару у двадесет и пет пуцњева*, Београд, 1979.
3. Lalić, Mihailo, *Хайка*, Београд, Titograd, 1983.
4. Pajkić, Nebojša, *Јахач на локомотиви. Razgovori sa Živojinom Pavlovićem*, Beograd, 2001.
5. Pavlović, Živojin, *Belina sutra*, Beograd, 1983.
6. Pavlović, Živojin, *Davne godine*, Beograd, 1997.
7. Павловић, Живојин, *Ђавољи филм. Огледи и разговори*, Нови Сад, 1996.
8. Павловић, Живојин, „Легенда“, у: *Дивљи ветар*, II, циклус прозних дела у десет књига, Нови Сад, Београд, 1993.
9. Pavlović, Živojin, *O odvratnom*, Beograd, 1972.
10. Pavlović, Živojin, *Planeta filma*, Beograd, 2002.
11. Pavlović, Živojin, *Revolucija, tavni talas*, Beograd, 1990.

ЛИТЕРАТУРА

1. Волк, Петар, *Српски филм*, Београд, 1996.
2. Ljubojev, Petar, *Evropski film i društveno nasilje*, Novi Sad, Beograd, 1995.
3. Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939–1945*, Beograd, 1992.
4. Stojanović, Dušan, *Velika avantura filma*, Beograd, 1969.

Dusan Markovic

**“Moral Striptease”: View of the World War II and First
Post-War Years in Zivojin Pavlovic’s Films**

Summary

Author is using a work of art, film, as a historical source, in order to provide new, more comprehensive view to events that films are describing, and to conceive more about Yugoslav society in time films were created. Analysis is focused on the work of Zivojin Pavlovic (1933-1998), one of the most significant Serbian and Yugoslav directors.

Key words: art, society, film.

Deana Jovanović
Tutor: dr Ivan Čolović
Beogradska otvorena škola

NOVE TURISTIČKE SLIKE SRBIJE: ANTROPOLOŠKE REFLEKSIJE

Koji bi to proizvodi i događaji trebalo da postanu zaštitni simboli predstavljanja Srbije u svetu – pitanje je koje se u medijima (TV, radio, internet) uporno provlači. Proces pronalaženja odgovora, u periodu tranzicije, na pitanje ko smo mi, šta posedujemo i na koji način sve to treba da prezentujemo drugima, podveden je pod tekući proces kroz koji Srbija prolazi – tzv. brendiranje, a budući poželjni simboli nazivani su „brendovima“ (robna marka). U cilju promene lošeg imidža Srbije, 2006. godine vlada je angažovala savetničke agencije čiji je zadatak bio da osmisle kompletan plan aktivnosti koje bi trebalo da afirmišu proizvode sa oznakom „Made In Serbia“, turističku ponudu zemlje i mnoge druge proizvode koji će, posredno, poboljšati reputaciju zemlje u inostranstvu.

Za potebe ovog rada fokusiraću se na samo jedan segment procesa brendiranja – reprezentacija nove turističke ponude. Pažnju sam usmerila prvenstveno na analizu slika koje turizam promovise inostranim turistima kroz najnovije turističke brošure.¹ Kakve se slike nude, šta je *differentia specifica* Srbije, ko smo to mi zapravo i gde se simbolički nalazimo i u kom pravcu se kreće nova politika reprezentacije jednog naroda/države pitanja su koja se provlače u ovom radu.

Reformulacija turističke ponude Srbije vrši se na osnovu dokumenata koje je izradio konzorcijum dve kompanije: marketinška agencija *Horwath Consulting* iz Zagreba i Ekonomski fakultet u Beogradu. Dokumenta, *Strateški marketinški planovi* i *Planovi konkurentosti*, predstavljaju okvir za konstrukciju platforme koja bi bila polazište za dalje formulisanje, menjanje i aktivno učešće u formiranju onoga što Srbija danas ima i treba da ponudi kako u kulturnom tako i u političkom, geografskom, privrednom smislu. Ova dokumenta uzeta su kao „kontrolni“ materijal prilikom analize najnovijih turističkih brošura Turističke organizacije Srbije. Zbog obima rada neće biti iznet materijal već samo refleksije o prikupljenom materijalu.

---

1 Sve turističke brošure, analizirane u ovom radu, koje su posvećene posetiocima iz inostranstva (na engleskom jeziku) štampane su tokom 2006. godine i nakon ove godine i navedene su na kraju ovog teksta.

Teorijsko-metodološki okvir

Diskurs, reprezentacija. Pojam diskursa, reprezentacije i identiteta su ključni pojmovi u ovom radu. Analiza diskursa je u ovom radu korišćeni metod istraživanja. Diskurs, osim u fukoovskom smislu, takođe se odnosi i na „jednu posebnu sliku događaja (ili osobe ili vrste osoba), na poseban način njegovog predstavljanja“.² Brošure koje analiziram smatram jednim tekstom, jednim jezikom.

Da bi naše mentalne koncepcije funkcionisale u društvu, one moraju biti prevedene u jezik. Jezik je ovde shvaćen u veoma širokom smislu: ono što je napisano, izgovoreno, vizuelne slike, bilo koji zvuk, reč, predstave, objekti, koji funkcionišu kao znaci. Organizovani sa ostalim znacima u sistem, sposobni su da nose i izraze određeno značenje. Značenje je društveno konstruisano sistemom reprezentacije. Reprezentacija je proizvodnja značenja koncepata u našim mislima putem jezika. To je veza između koncepata i jezika. Reprezentacija je ujedno i praksa, neka vrsta „rada“ koja koristi materijalne objekte i efekte.³

Ovakav pogled na diskurs kao jezik biće primenjen prilikom analize prikupljene građe koja se odnosi na analizu turističkih brošura. Prilikom istraživanja „dubljeg“ značenja interpretirane građe biće usvojen teorijsko širi pojam diskursa.

Mišel Fuko umesto *jezika* koristi pojam *diskursa*. Diskurs je društveno-istorijski formulisan okvir koji određuje način mišljenja, delovanja, koji definiše i proizvodi naše znanje, konstruiše teme. On omogućava i utiče na način sprovođenja ideja u praksi i daje pravila o određenom načinu govorenja o nekoj temi, definiše ono što je prihvatljivo/neprihvatljivo. Značenja i značenjske prakse su konstruisane unutar diskursa. Taj diskurs je jasno definisan, proizveden, u njemu se uviđaju pravila govorenja o nekim temama i pruža znanje koje je društveno legitimisano i institucionalizovano i, sa tim u vezi, i pojam reprezentacije i identiteta.

Identitet kao relaciona kategorija. Prema konstruktivističkom stanovištu, identitet se posmatra kao proces samostvaranja i društvenih interakcija, proizvod odnosa moći. Identiteti su provizorni, fluidni, promenljivi, relativni, budući da su neiscrpni, možemo pratiti njihove mreže skoro do beskonačnosti, vršiti dekonstrukciju, posmatrati slojeve značenja. Proučavati reprezentaciju znači uočiti simboličke sisteme koji proizvode

---

2 Ber, V. *Socijalni konstrukcionizam*, Beograd, Zepter BookWorld, 2001. s. 83.

3 Isto s. 26.

značenja a sa time i udružene identitete koji su proizvedeni, tehnički i kulturno.⁴ Identitet se konstruiše kroz razliku, to je relaciona kategorija, on je izražen kroz simbole. Identitet zahteva diskurzivni rad, povezivanje i označavanje simboličkih granica. Ono što ostaje po strani, konstitutivna spoljašnjost, učvršćuje proces identifikacije. U procesu postajanja, pre nego „bivanja“, suština identiteta nalazi se u vezi sa pitanjima povezanim sa upotrebom resursa istorije, jezika, kulture. „Šta bismo mogli postati“, kako smo reprezentovani i kako to utiče na reprezentaciju nas samih, pitanja su koja se tiču pojma *identitet*. S tim u vezi, i tradicija se mora iščitavati ne kao beskrajno ponavljanje, već kao menjajuća stvarnost.

Nacionalno brendiranje kao konstrukcija identiteta. Nadia Kaneva⁵ uviđa teorijsko preklapanje između poimanja koncepta nacije i brenda u okviru ekonomije i društvenih nauka i sa njima povezuje i koncept identiteta. Ona smatra da ukoliko bi se izostavili strukturalni elementi koji definišu ove pojmove i ako bi se govorilo o „brend identitetima“ i nacionalnim identitetima u smislu simboličkih konstrukata, moguće je, u okviru njihove simboličke dimenzije, porediti ove pojmove. Teorijski ne izjednačavajući ova dva pojma, Kaneva smatra da ukoliko se fokusiramo, na primer, na simbole, mitove i vrednosti, uviđa se velika sličnost između poimanja koncepta brenda i nacije, te se oba posmatraju kao ishodi kulturne proizvodnje.⁶

Preko dve decenije „advertajzing“/reklamiranje je ustupilo mesto „brendiranju“ koje se može označiti kao *davanje proizvodima i uslugama emocionalne dimenzije sa kojom se ljudi mogu identifikovati*.⁷ Peter van Ham u tekstu „The Rise of the Brand State“ kaže da se danas intenzivno radi na „brendiranju država“, gde geografske i političke odlike izgledaju trivijalno kada se uporede sa njihovom emocionalnom rezonancom na sve širem globalnom tržištu. U ovom tekstu, brend se definiše kao potrošačeva zamisao o proizvodu; u tom smislu „država – brend“ sastoji se iz spoljašnje, eksterne ideje sveta o nekoj državi.⁸ Ova definicija usvaja se i u ovom radu.

---

4 Introduction, Woodward, K. (ed.). *Identity and Difference*, London, Sage Publications, Open University Press, 1997. s. 2

5 Kaneva, N. *Reimagining Nations as Brands: Nationhood, Globalization and Commercialization*, teorijski izvadak doktorske disertacije, rukopis.

6 Isto.

7 Peter van Ham, *The Rise of Brand State – The Postmodern Politics of Image and Reputation*, *Foreign Affairs*, Volume 80, no. 5, September/October 2001.

8 Isto.

Turističko putešestvije po Srbiji iliti ko smo mi za Druge?

Prilikom analize brošura koje su ponuđene inostranim turistima, uviđa se da se ponuda regija Srbije poklapa sa marketinškim „klasterima“ predviđenim marketing strategijom. Izdiferencirana su četiri marketing klastera: Vojvodina, Beograd, Jugoistočna i Jugozapadna Srbija, koji se kao proizvodi plasiraju na tržištu. Strategijom, pripisane su i karakteristike koje bi trebalo da se izgrade tokom procesa „brendiranja“ i većinom se one susreću i u brošurama.

Stanovnici Srbije, prema brošurama, iskazuju da *cene* nasleđe, da poseduju manastire i duhovnost. Vojvodina je multikulturalna i romantična sredina koja „prodaje“ svoju tolerantnost i mirnoću kroz uživanje na rekama. Ona je „čuvar srednjoevropskog nasleđa“. Beograd je poslovan grad, otkaćen, on stalno mora da živi (iako mu možda ponekad i nije do toga). Predeli Jugoistočne Srbije su netaknuti, vrednosti su prenošene s kolena na koleno, pažnja je usmerena je prema prirodi. Jugozapadna Srbija je ponosna na pripadanost samoj Srbiji, ona „odiše tradicijom“. Beograd je kosmopolitski grad (ali ne i ostali gradovi u Srbiji), „otkaćen“, poslovno mesto. Srednjovekovnu tradiciju gaje jugoistočna i jugozapadna Srbija. Čuvar nacionalnog identiteta je jugozapadna Srbija. Jugoistočna Srbija, pak, predstavlja, Srbijin alter ego, dobrog divljaka, egzotično i nedirnutu mesto na Zemlji; u tom smislu, ona nudi neiskvarenost i moral – koje je Evropa odavno već zaboravila. Jugoistočna Srbija upravo gradi svoj imidž na zaostalosti: industrija nije u pogonu, planine i jezera još uvek nisu preuređeni za potrebe masovnog turizma.

Srbi su gostoljubiv i u isto vreme iskren i neiskvaren narod, koji je prisan sa turistima i kojima iskazuju poštovanje, razumevanje, toleranciju. Ova zemlja je, prema brošurama, ponosna na svoj identitet. Njeni stanovnici su posvećeni svojoj zemlji, čuvaju je i odani su joj. Srbija turistima pokazuje da je veorodostostojna i zanimljiva i da, pre svega, poseduje prepoznatljiv i unikatni identitet. Insistira se na različitosti, ali ujedno i na univerzalnosti. Srbi su *skloni* festivalima i slavljinama, veseljački narod. Oni su kreativni, inovativni i posvećeni umetnosti, duhovnom stvaralaštvu. Oni su gastronomi, žive hedonističkim životom, strastveni i prave „živu“ atmosferu i štimung. Živeći u netaknutoj, zdravoj sredini, nekultivisanjoj prirodi, Srbi poseduju i istoriju „kojom se ponose i trude se da to istaknu u svim prilikama“.

Srbija je zemlja koja je poznata po tradiciji proizvodnje vina⁹ (a ne rakije!), stoga može parirati, recimo, Francuskoj. Čitava jedna brošura izrađena je da bi se ukazalo na ovu tradiciju. U Srbiji je priroda iskonska, nedirnuti, plodna. Ona je utočište od ubrzanog života, a kvalitet joj je na prvom mestu: Vino se ne pravi fabrički, već na „staromodan“ način i predstavlja pandan masovnoj industrijskoj produkciji širom sveta; voćke se mogu jesti direktno sa grane, voda piti sa izvora. Vrlo često se naglašava organski uzgajano voće i povrće. Srbija poseduje toliko pogodno i zdravo tle da se javljaju i mnoge endemske vrste koje opstaju već dugo vremena baš na ovim prostorima. Hrana i piće imaju ukus i svežinu, voda se može piti direktno sa planinskog potoka ili jesti voće tek ubrano sa drveta. Zemlja Srbija preferira sportski duh koji je sjedinjen sa snagom, hrabrošću, fizičkom moći, timskim duhom, fer plejom.

Ovo je zemlja mladosti, dobroćudnih ljudi, veselih, punih duha, nasmejanih hedonista koji imaju i stila, poseduju i staru tradiciju koju čuvaju (kako je i imputirano da treba da se predstavi Srbija u Strategiji). Zanimljivo je isticanje plemićkog porekla ili, pak, kraljevskog; arhitekture Belle Epoque, srednjovekovnog nasleđa ili nekadašnje „aristokratija koja se odmarala na Zlatiboru“. Srbija je zemlja bivših aristokrata, velelepni građevina (dvorci, kraljevski dvorovi), bivša kraljevina sa dugom tradicijom i poseduje nasleđe slično mnogim državama Evrope.

U Srbiji se tradicija spaja sa modernim, to je zemlja pomirenja svih suprotnosti, tradicija, tolerantna i multikulturalna zemlja. Sela su autentična, vekovima očuvana, gde se iskonska srpska tradicija može osetiti. Srbi su kao narod vitalni i kao najbolji pokazatelji toga nude se „vedar duh i maštovitost“, oni se stalno ističu. Stoga, u „kalendaru priredbi Srbije“ zapisan je veliki broj manifestacija, festivala, sabora, fešti, veselih igara i takmičenja, iza čega stoji „lepa i bogata tradicija, filozofija života neodvojiva od prirode“.

Simbolička geografija i mit o raskrscima puteva

Na mnogim mestima, kako u Strategiji tako i u brošurama, može se uvideti da je jedna od primarnih komparativnih prednosti – izuzetno povoljan geografski i strateški položaj Srbije. Vojvodina se nalazi na preseku puteva i reka, Beograd je i raskrsnica puteva ali i kultura. Ovaj grad ima *prometnu poziciju*; „raskrsnica“ je kako kulturnih, poslovnih puteva, tako i životnih stilova. Smatra se da se čitava država nalazi u jugoistočnom delu Evrope, na

---

9 Čitava jedna brošura posvećena je vinu.

centralnom delu Balkanskog poluostrva i da je na raskrsnici puteva koji vode od Zapadne Evrope ka Turskoj i Bliskom istoku. Zemlja je predstavljena kao „jedin-stveni miks orijentalne strasti kombinovan sa evropskom refinjenošću“.

U Strategiji je navedeno da određivanje Srbije kao „Balkanske zemlje“ još uvek nije pogodno jer negativne slike o Balkanu i dalje egzistiraju. Stoga se u brošurama Srbija određuje kao *podunavska zemlja* koja se na taj način simbolički pridružuje ostalim dunavsko-evropskim zemljama.

Sam pojam Balkana u mnogim diskursima označava skup stvarnih ili zamišljenih društvenih praksi, koje se „vrte“ oko primitivizma, raznolikosti, strasti, a iznad svega nasilja. I Todorova¹⁰ i Noris¹¹ pišu o dugoj tradiciji esencijalizovanja i pretvaranja jugoistočne Evrope u Drugog kroz putopise, akademska i novinarska dela, diplomatiju i književnost. Balkan je shvatan kao *alter ego Evrope*, poiman kao *mračna unutrašnja strana* Evrope. Marija Todorova ubedljivo argumentuje svoju tezu da je Balkan „služio kao skladište negativnih osobina naspram kojih je konstruisana pozitivna i samozadovoljna predstava 'evropskog' i 'zapadnog'“.¹² U svim ovim reprezentacijama „Balkana“ (koje imaju svoj istorijat) ukazano je da nije posredi geografsko određenje, već *skup značenja koja se izražavaju geografskom metaforom*.

I sam konstrukt geografske raskrsnice je takođe skup značenja određen geografskom metaforom. Srbija se nalazi „ni tamo, ni ovamo“ a o tome govore i brošure, kao i sama Strategija koja imputira pravac predstavljanja Srbije. Ovaj diskurs Balkana koji je „ni na nebu ni na zemlji“ je veoma ukorenjen. Lari Volf smatra da je Istočna Evropa bila smeštena na onom kraju vrednosne skale negde *između* civilizacije i varvarstva.¹³

Gde to onda završava Srednja Evropa, a gde počinje Balkan, gde je Zapad a gde Istok u analiziranom materijalu? Crta nije određena, jer iako je Srbija određena kao podunavska zemlja koja se nalazi na Balkanskom poluostrvu, Vršac, pak, može da se pohvali svojim „srednjoevropskim položajem“. Ako ništa drugo, mnogo srednjoevropskog nasleđa u sebe inkorporira čitava Vojvodina, te, na simboličkom nivou, Srednja Evropa živi u Srbiji. Srbija nije pozicionirana ni kao mediteranska zemlja, granice su neodređene. Njen „plutajući“ status je očigledan. „*Najistočnija tačka Zapada, najzapadnija tačka Istoka, najjužnija tačka Severa i najsevernija tačka Juga – sve se to spaja ovde gde Sava utiče u Dunav i gde je Beograd odoleo izazovima istorije hiljadama godina.*“¹⁴

10 Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, Biblioteka XX vek, 1999.

11 Noris, D. *Balkanski mit*, Beograd, Geopoetika, 2002.

12 Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, Biblioteka XX vek, 1999. s. 188.

13 Fleming, K. E. Orijentalizam, Balkan i balkanska historiografija, *Filozofija i društvo XVIII*, Beograd, 2001.

14 Brošura *Serbia – Moments to Remember*, (ur.) Jelena Grudić, Beograd, Turistička orga-

Balkan je tokom istorije percipiran kao most između Istoka i Zapada, ali je i most koji spaja etape razvoja: polurazvijen, polukolonijalan, polucivilizovan, poluorijentalan. On je stecište negativnih osobina Evrope, sve ono što Evropa nije (tj. ne želi da bude). Diskurs o Balkanu je istovremeno diskurs o istom i o različitom, smatra Flemingova.¹⁵ Istovremena udaljenost od Evrope ali i bliskost (posmatrano iz geografske i kulturne perspektive Zapadne Evrope) pruža osećanje „unutrašnjeg stranca“, neku vrstu intimnog otuđenja.

I sami stanovnici Balkana imaju negativnu predstavu o sebi zato što ona dolazi spolja. Gofman smatra da je takva vrsta samožigosanja vrlo česta. Međutim, u ovom slučaju nije u pitanju inferiornost kojom sami sebe Balkanci definišu. U jednoj od brošura se kaže: „*Beograđani ne pokušavaju da sakriju istinsko lice od svojih posetilaca. To je jedan od malog broja gradova koji ne sakriva već pre priznaje uzbudljivu istoriju, bogato kulturno nasleđe i ponosno odigrava svoj 'neodoljivi balkanski duh'*“. Taj balkanski duh je šeretski, zavodljiv, čak i mističan; to nije inferiorna odlika kojom sami sebe opisuju njegovi pripadnici, označeni od strane moćnijih Drugih. Taj duh je benigan, simpatičan, dopadljiv, čini da se drugi osećaju prijatno. Brendiranje je u ovom smislu jedan od načina da se stigma upravo „zabašuri“.

S obzirom na izolaciju koju je Srbija doživela i još uvek doživljava, kao i u vezi sa još uvek postojećim diskursom vandalske, genocidne i kriminalizovane Srbije (i sve to povezano sa trenutnim internacionalnim problemom statusa Kosova), za Srbiju, činjenično, moglo bi se reći da, ako je ikada i posedovala taj neverovatno dobar geografski položaj, više ne zauzima tako „važno mesto“ na mapi današnje Evrope. Skrajnuta u simboličkoj geografiji, i realno u političkim, ekonomskim, društvenim i drugim sferama, Srbija nije, činjenično, centralna zemlja u koju bi „svi putevi vodili“, iako se u Strategiji govori da bi Srbiju ipak trebalo predstaviti kao da poseduje „gestrateški položaj Srbije i Beograda (koji) Srbiju dovodi u žižu saobraćajnih tokova“.

Povećana mobilnost i tehnološke inovacije učinile su velike razdaljine dosežnim i sam pojam „dalekog“ kao koncepta „mesta“ (*place/space*) se teorijski promenio. U Norvešku se može iz Španije stići za dva sata vožnje (za samo deset evra) *low cost* avio prevoznicima, na primer. „Raskrsnice“ su više stvar geopolitičkih moći i kapitalističkog razvoja, stoga se Srbija ne može u tom smislu smatrati značajnom niti centralnom.

---

nizacija Srbije, 2007.

15 Fleming, K. E. Orijentalizam, Balkan i balkanska historiografija, *Filozofija i društvo XVIII*, Beograd, 2001.

Vrlo često, u mnogim diskursima, „veoma povoljan geostrateški položaj“ bio je „opravdanje“ prilikom objašnjavanja uzroka istorijskih „nedaća“ koje su zadesile Srbiju. U udžbenicima istorije, kako za osnovnu tako i za srednju školu, poznavanja društva ili u mnogim medijskim diskursima itd. govori se o borbi za srpsku teritoriju koja je geostrateški veoma važna, te je to jedan od razloga zbog kojih su mnogi ratovi počeli baš na ovim prostorima. „Sagradili smo kuću na sred puta“, „Srbija na vetrometini“ samo su neke od mitskih fraza koje su se mogle čuti, a čuju se i danas. U turističkoj ponudi taj mit opstaje ali ta raskrsnica nije „vetrometina“ – raskrsnica je pomirenje, pozitivna karakteristika koja treba da privuče svojom zanimljivom „neodređenošću“. Ta neodređenost je i egzotična, mistična, ali ipak evropska.

Osim što je liminalna, prema brošuri, Srbija je jedna od poslednjih destinacija u Evropi koja je ostala neotkrivena, te nudi svoje užurbane gradove, prelepe seoske krajolike i prijateljski nastrojene, „strasne starosedeoce“. Predstavljajući je kao neotkrivenu oazu, ceo mit o raskrsnici puteva dobija na značaju. Povoljni geografski položaj kao simbolička konstrukcija omogućava da se konstruiše „centralnost“ Srbije i da se dovede u žižu interesovanja. Na ovaj način, iako to još uvek nije, Srbija stiče simboličku centralnost. Ona je centralna, ali je i raskrznica. Ona je ponovo dvosmislena, ali ovog puta poseduje pedigree, zadobijen u procesu brendiranja, koji je, kao nacionalna Strategija, kanal za dalju distribuciju mitova.

Srbija bez konteksta

„Brendiranje“ posmatram kao tranzicioni proces kroz koji Srbija trenutno prolazi, kako u ekonomskom, tako i u društveno-političkom smislu. Prema ovoj stereotipnoj slici koja se „šalje u svet“, Srbija je ujedno i čuvar nacionalne biti i tradicije, prirode, duhovnosti (Srbija „s ponosom“ ističe svoje manastire i crkve sa dubokom tradicijom), kulture ali je ujedno i sklona inovacijama. Ova regija je pomirenje između nacionalizma i razarajuće modernizacije. Celokupna Strategija, kao i brošure, jesu jedna vrsta pripitomljavanja nacionalizma. Korišćenjem istorije, tradicije, resursa, geografije, etničkih motiva i odlika jedne zemlje – postiže se konstrukcija benigne (možda i lažne?) distinktivne slike. To je otklon od razarajućeg nacionalizma, po čemu je Srbija u svetu „poznata“ i čiju sliku ova Strategija, kao i brošure, pokušava da anulira, ili poboljša.

Reformulisanje turističke ponude Srbije i njen novi dizajn, po ugledu na svetske trendove, kroz advertajzing, uz korišćenje resursa Srbije, njenih artefakta, geografije, religioznij osećanja i prošlosti, definiše njenu reprezentaciju. Ta reprezentacija je ponuđena Drugima, u potpunosti izbrisavši neželjene slike. Komunističko nasleđe – koje može biti komparativna prednost, inteligentno iskorišćena prilikom reformulacije turističke ponude (kao što je to slučaj sa Mađarskom) – nije uvršteno u istorijski arsenal. Vladavina Slobodana Miloševića, sankcije, kriminal, genocid, neispunjenje obaveza prema Haškom tribunalu, petooktobarska revolucija i slične „problemematične“ teme, koje čine sastavni deo srpske istorije, nisu našle svoje mesto u prezentaciji Srbije. Ni sami materijalni artefakti koji svedoče o nepoželjnoj istoriji kao što su, na primer, ruševine, posledice NATO bombardovanja, u centru Beograda, ili, pak, ogromno arhitektonsko nasleđe komunizma koje turisti neminovno uočavaju nakon posete Srbiji, nisu pronašli svoje mesto. Ta konstruktivna spoljašnjost određuje „prihvatljivu“ sliku Srbije.

I sam „plutajući“ status Srbije, o čemu je u prethodnom delu teksta bilo reči, govori o tome da je najbolje, posle svega što se dogodilo – ne biti nigde. Brendiranje teži da stvori jednu „srećnu“, mitsku sliku jedne zemlje, van svake kontekstualizacije. Ono ne nudi pomirenje sa prošlošću, ono ne „izlazi na kraj“ sa svim nasleđem. Finansiranje ovog glomaznog projekta, a pre svega forsiranje turizma kao privredne grane kojoj se dala prednost, govori i o namerama samog vrha. Koji je to način da se izborimo sa lošom slikom? – Podvući je ispod tepiha, a turizam i brendiranje su savršeni kanali za to.

LITERATURA

1. Ber, V., *Socijalni konstrukcionizam*, Beograd, Zepter BookWorld, 2001.
2. Fleming, K. E., „Orijentalizam, Balkan i balkanska historiografija“, *Filozofija i društvo XVIII*, Beograd, 2001.
3. Fuko, M., *Arheologija znanja*, Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Beograd, Plato, 1998.
4. Gofman, E., *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*, Beograd, Geopoetika, 2000.
5. Hall, S., „The Work of Representation“ u: S.Hall (ed.), *Representation. Cultural Representation and Signifying Practices*, SAGE Publications in association with The Open University, London, 1997.

6. Hobsbom, Rejndžer (ed.), *Izmišljanje tradicije, XX vek*, 2003.
7. Hol, S., „Kome treba identitet“, *Reč* . No. 64/10, 2001.
8. Kaneva, N., „Reimagining Nations as Brands: Nationhood, Globalization and Commercialization“, teorijski izvadak doktorske disertacije, rukopis.
9. Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, Biblioteka XX vek, 1999.
10. Noris, D., *Balkanski mit*, Beograd, Geopoetika, 2002.
11. Peter van Ham, „The Rise of Brand State – The Postmodern Politics of Image and Reputation“, *Foreign Affairs, Volume 80, no. 5*, September/October 2001.
12. S. Hall (ed.), *Representation. Cultural Representation and Signifying Practices*, SAGE Publications in association with The Open University, London, 1997.
13. Woodward, K. (ed.), *Identity and Difference*, London: SAGE Publications in association with the Open University, 1997.

Dodatni materijal:

1. *Events in Serbia 2007*. (ur.) Aleksandar Šuša, Beograd, Turistička organizacija Srbije, 2007.
2. *Get Active in Unspoiled Serbia*, (ur.) Smiljana Novičić, Beograd, Turistička organizacija Srbije, 2007.
3. *Monasteries of Serbia: tourist map*, Jarčov, V. Beograd, Turistička organizacija Srbije, 2006.
4. *Sela Srbije* (ur.) Sandra Popović, Beograd, Turistička organizacija Srbije, 2007.
5. *Serbia – Experience It With All Your Senses: Tourist Map*, (ur.) Pero Hamović, Beograd, Turistička organizacija Srbije, 2007.
6. *Serbia – Moments to Remember*, (ur.) Jelena Grudić, Beograd, Turistička organizacija Srbije, 2007.
7. *Wine Routes of Serbia*, (ur.) Radomir Vlastelica, Beograd, Turistička organizacija Srbije, 2007.
8. *Strategija razvoja turizma Republike Srbije*, Ministarstvo trgovine, turizma i usluga, 2006. (online: www.minttu.sr.gov.yu).

Deana Jovanovic

**New tourist images of Serbia:
Anthropological reflections**

Summary

This paper analyzes the construction of national identity on the example of national development strategy of new Serbian tourist offer in the course of the process of state and nation branding. The main goal is to show the ways of representation of new national identity designed for selling to the Others through the analysis of freshly printed tourist brochures made for foreign tourists. It has been pointed out on the strategic management of national identity as well as on Serbian “floating” symbolic status represented in brochures. Some of the mythical elements have been noted as well.

Key words: „branding“, national identity, tourism, tourist brochures, Marketing Strategy of national tourist development.

DRUŠVENA TEORIJA

SOCIAL THEORY

Витомир Јовановић
Тутор: др Александар Бауцал
Филозофски факултет у Београду

ДИЈАЛОГ И ОБРАЗОВАЊЕ

Увод

У овом раду бавићу се односом дијалога и образовања а да би се природа дијалога учинила јаснијом биће неопходно анализирати филозофске, историјске, социолошке и психолошке конотације дијалошког.

Следећи аспект рада састоји се у томе да прикаже аргументацију у прилог тези да је образовање, по својој структури значења и смислу, нужно дијалошки процес, као и да ова два појма реферишу, узети апстрактно и теоријски, на скоро исто семантичко поље јер дијалошко у себи, с друге стране, носи образовно, развојно и формативно.

Али се у конкретној институционалној пракси дијалошко и образовно разилазе. Стога ће бити неопходно анализирати саму образовну праксу и њену повезаност са ширим друштвеним контекстом с циљем да се осветле узроци оваквог разилажења, разилажења између слободног и непосредованог дијалога између једнаких учесника и образовне праксе која, још од ере просветитељства, остаје монолошка, ауторитарна и дисциплинујућа.

На крају, показаће се до којих се проблема долази у покушајима бацања светла на разлоге ауторитарности у образовању и још више, приликом скицирања њиховог превазилажења.

Значај дијалога у филозофији

Почеци филозофије и, уопште, људске мисли везују се за дијалошко. Хераклит, као један од настаријих мислилаца о коме постоје забележени трагови, постулира свој *антитетички* поступак по коме све што постоји или се дешава – постоји управо узајамним утицајима супротности које се сукобљавају и боре,¹ без чијег сучељавања не би

---

1 Хераклит, *Фрагменти*, предговор др Милоша Ђурића, стр. 11, Бонарт, Нова Пазова, 2002.

било развитка. Сократ, својом мајеутиком, порађа истину у дијалогу, приближавајући се истини на дијалошки начин, питањима и одговорима у односу два човека, у дијалогу између Ја и Ти.

Оваква античка схватања претеча судијалектике, која, по Хегелу, сачињава најопштије принципе природног и друштвеног развитка, али и „природу самог мишљења које мора допасти негативнога себе сачињавајући тако једну страну саме логике“.² На тај начин, човек настаје кроз процес противречне самоделатности, присвајајући свет за себе, негацијом као извором своје егзистенције,³ о чему говори позната симболична прича о господару и слуги, где посредовањем они наизменично мењају своје улоге, развијајући свест од њеног непосредног и природног, чулног знања до апсолутног знања субјекта самосвести.

Такође, дијалошко као такво налази се у појму разумевања (јер разумева се оно што је супротстављено и другачије), које чини саму суштину Гадамерове херменеутике. Његов циљ био је да реконструише и, ако би се могло тако рећи, поново открије саму природу људског разумевања. За разлику од позитивистичких метода, Гадамер покушава да појам разумевања сагледа на другачији начин, заправо размишљајући о томе шта интерпретатор чини током интерпретације макар то и не знајући, а мање да створи нову херменеутику. Сваки читалац или онај ко разумева и у дијалошком је односу с неким текстом, по његовом мишљењу, уобличен је својим историјским местом и културолошком позицијом. Тумачећи неки текст, видици текста и читаоца се спајају и читалац проналази начин да историју текста споји са својом сопственом.⁴ Ови процеси су често неуочљиви за тумача и свака интерпретација има своје границе на културним и историјским хоризонтима.

Дијалошко, у нашој реинтерпретацији, може имати имплицитан утицај и овај утицај је то већи што је инстанца која „одговара“ субјекту виша, апстрактнија и невидљивија.

Из свега претходно реченог, можемо увидети колико је дијалог значајан појам у филозофском мишљењу. На основу њега, на основу овог „дијалошког оруђа“, могуће је успоставити отворено друштво које се темељи на принципима слободе и мишљења, таквог да ће увек себе доводити у питање.

---

2 Хегел, Г. В. Ф. *Енциклопедија филозофских знаности*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1987.

3 Хегел, Г. В. Ф. *Феноменологија духа*, Бигз, Београд, 1986.

4 Ханс-Георг Гадамер, *Истина и метода*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1978.

Дијалогско као сачинитељ психичког

Све ово претходно поменуто, посредно или непосредно је утицало на развијање сличних размишљања у лингвистици и психологији и њихов развој у стварању нових перспектива и могућих опoјмљивања.

Чак и у монологу, по Бахтиновом мишљењу, присутан је поунутрени глас из социјалног поља са којим се разговара, а властити глас позиционира се у односу на антиципиране гласове других.⁵ Тако је човек и када размишља, привидно сам за себе и независно од своје околине, заправо непрестано у дијалогском,⁶ што почиње мењати картезијански поглед на човека као на усамљеног мислиоца, стварајући тако новиначин опoјмљивања човека о коме се првенствено мисли као о *бићу односа*. Бахтинов дијалогизам подразумева још и *релативност значења*, јер два субјекта која припадају истовремено истом и различитом простору стварају после таквог сучељавања нове и другачије просторе и нова и другачија значења. Дијалог је, тако, нешто много више од непосредног међуљудског односа, он је супротстављање различитих „друштвених језика“, јер појединац никада не говори као усамљена индивидуа већ се у његовом говорумогу назирати искази друштвених група и култура којима припада и који заправо обликују његов индивидуални исказ. Дијалог је, тако, нешто суштинско: он је оно што ствара нове целине, градитељски елемент наука, уметности, религија, политика и, на крају, самог човековог идентитета. Од Бахтина, оно што можемо назвати „идентитетом“ или једноставније речено, човеком, престаје се схватати као нешто што је дато природом и стога неподложно промени. Већ, напротив: као динамично, променљиво, проактивно.

5 Михаил Бахтин, *Марксизам и филозофија језика*, Нолит, Београд, 1980.

6 Најбољи пример за претходно поменуто су романи Достојевског; у њима он види нови начин оформљивања уметничког дела који назива „полифонијским романом“ (М. Бахтин, *Проблеми поетике Достојевског*, Zepher Book World, 1998), а под тим подразумева сасвим нов начин композиције романа, у коме преовладава вишегласје: он се састоји из неколико различитих и оформљених целина које су потпуно независне и међусобно супротстављење а оденуте у обличје ликова – и сам писац је само припадник равноправне перспективе и постоји једино, раме уз раме, у дијалогској равни са ликовима свог романа. У *Записима из подземља*, иначе једином по форми монолошког роману Достојевског, јунак чак и ту непрестано беседи са могућим одговорима оних коју буду прочитали његов текст, осећајући „њихов терет“ на оном што жели да каже.

У психологији, радови Л. С. Виготског имали су најизразитији утицај наувићање развојних законитости које настају ко-конструкцијом, тј. заједничким деловањем детета и одрасле особе, где путем њихове интеракције (дијалога) дете изграђује нове когнитивне структуре. Заправо, најдалекосежније теоријско откриће виготскијанске школе је увићање неминовности социо-културног фактора и његовог кључног дејства на човеков интелектуални развој. Више менталне функције, посредоване знаком и стога променљиве, њиме су организоване кроз различита устројства нижих менталних функција и изнутра структуришу индивидуално понашање и интелектуалне функције.⁷ Оне су социјалног порекла јер је знак као такав главно обележје социјалне ситуације. Дакле, оне су директно поунутрене из социјалног поља. Свака интрапсихичка функција, запажа Виготски, претходно је била интерпсихичка. Другачије речено, без другог човека и језика као симболичког система и њиховог међусобног односа нема ни саме свести па ни интелектуалног развоја.

У новијим психолошким теоријама, конститутивни елемент идентитета јесте управо дијалошко. Човеков идентитет престаје се схватати као нешто статично, непроменљиво и, на крају, као нешто што је дато а priori и као нешто по себи. Херманс, инспирисан Бахтиновом лингвистиком и открићем полифонијског романа, постулира оно што назива дијалошким селфом (Dialogical self). Херманс кључну одредницу идентитета види у вишегласју, односно у релативно аутономним позицијама субјектовог Ја у различитим ситуацијама, које у једном замишљеном простору ступају у везу. Спајањем ових, некада и потпуно супротстављених позиција и њиховим ступањем у дијалог долази се до једне сложене целине више различитих гласова коју Херманс назива селфом.⁸

Барбара Рогоф, крећући се у сличном теоријском оквиру, постулира идеју о шегртовању као о дијалошкој и проактивној методи учења о образовању заједница ученика у којима су сви активни али имају асиметричне улоге, а сам процес учења престаје да се схвата као пасивно рецептивно примање монолошки изложеног градива већ као процес трансформисања учешћа у различитим улогама које су одређене самим социокултурним активностима заједнице.⁹ Рогофова

7 Л. С. Виготски, *Мишљење и говор*, Нолит, Београд, 1974.

8 Hermans, J. M., „Voicing the Self: From Information Processing to Dialogical Interchange“, *Psychological Bulletin*, 1996, Vol. 119, No 1, 31–50.

9 Rogoff, B. (2003), *The cultural nature of human development*, Oxford University Press,

истиче неке разлике свог модела учења од традиционалног школског модела: њена делатност је комунална и интегришућа (што значи да се групе ученика формирају спонтано), наспрам формалних школских модела који су сегрегациони и вештачки индивидуализовани. Такође, интеракције су асиметричне, као и код традиционалног школовања, али и комплементарне, јер се учење одвија кроз конверзацију а не у форми питања и одговора, где један не зна ништа а други зна све, као што је то случај у регуларној школи, а одрасли поржавају и воде, али не контролишу. Дете се притом оцењује кроз сопствени напредак а не поређењем са другима. Рогофова такође увиђа конкуритивност која је уграђена у монолошки систем образовања, где одрасли има формалну моћ да рангира, контролише и награђује, дефинишући успехе и неуспехе појединаца који се такмиче са собом – што води учењу зарад такмичења а не учењу зарад знања.

Конкуритивна монолошка образовна матрица је, по мишљењу Рогофове, повезана са широм конкуритивном друштвеном средином, која подржава такве обрасце понашања.

Заједничко свим претходним схватањима јесте то да дијалог посматрају као нешто формативно, као нешто стваралачко и као нешто што је у основи сваког сазнања али и самог човековог идентитета. Иако је овакво схватање дијалога доста широко, могло би се рећи да је дијалог механизам или начин на који човек ствара, на активан и вољан начин, како себе тако и схватање света који га окружује. Увиђањем оваквог значаја дијалога, у модерно време, човек се престаје посматрати као нешто што је статично и непроменљиво и стога потенцијално подређено било каквој догматици и идеологији. Још од Ничеа – који се може сматрати творцем перспективизма и релативизма, првенствено у другачијем успостављању појма истине (чиме врши преломан утицај на скоро све раније поменуте мислиоце) – дијалогом и спајањем различитих перспектива, субјект се покушава успоставити као слободан, независан и активан. Ничеова филозофија, по мишљењу Жила Делеза, промовише афимацију и субјекта и његовог постојања, а ничеанска воља за моћ у ствари представља вољу за стварањем.¹⁰ Оно што у постструктуралистичкој мисли и радовима Дериде, Бодријара, Бланшоа, Кристеве и других узима обличје отварања према Другом, дијалогско промишља на један дубљи и апстрактнији начин.

New York.

10 Жил Делез, *Ниче и филозофија*, Плато, 1998.

У свим овим покушајима, субјект се покушава успоставити као независан, ако и не у самом термину „субјекта“, онда у раду рАзлике¹¹ или „чисте дистанце“ у односу на репродуковање истог друштвене производне структуре, где разлике постају привидне, заправо служећи Истом. Субјект, тако, има право на сопствену перспективу, упрошћено речено, из чега следи увиђање да је истина релативна и зависна од субјекта беседе и да се постулирањем једне, општеприхваћене и једине могуће истине неминовно врши насиље. Дијалог, отварање према Другом, постаје чин слободе који субјекту даје право на промену.

Образовање и друштво

Сада, када смо приказали *значење* дијалога можемо прећи на главни део анализе: увидети постојећу везу између образовања и формативне улоге дијалога и њихове дивергенције, али пре тога морамо укратко осветлити структуру појма *образовање*.

Како је образовање кључан процес при интеграцији појединача у друштво и један од најважнијих агенаса социјализације, оно утиче на сам облик друштва, одржавајући његов status quo и оно што Вивијан Бер назива *sensus communis* истине.¹² Другим речима, школа је контролисани агенс социјализације који плански делује у правцу у ком то желе владајуће снаге у друштву, како каже Н. Рот.¹³ Стога се може уочити веза између дијалогског и образовног – она на свој начин ствара социјални простор и појединца у њему који, у таквом интерактивном контексту, ствара своја мишљења и кроз њих уобличава властити идентитет (што се може одигравати кроз свесну али и имплицитну употребу дискурса који су више или мање доминантни),

11 Није реч о штампарској грешци, а велико А у речи „рАзлика“ има за циљ да оствари текстуалност и одложеност тумачења и успостављања новог дијалога са текстом, коме се отварају дивергенције тумачења а које се не може чути у говору – што има за циљ, у Деридиној филозофији, да раздрма уврежене логоцентричне и фоноцентричне начине мишљења (Новица Милић, *АБЦ деконструкције*, Алфа књига, 1997).

12 По мишљењу ауторке, то су „дискурси који формирају наш идентитет а блиско су повезани са структурама и праксом свакодневног живота у друштву и у интересу је релативно моћних група да само неки међу њима буду означени као истинити“ (В. Бер, *Увод у социјални конструкционизам*, Zepher Book World, 2001, стр. 91). На пример, то су „образовање као владавина мериторних или дискурс о успешној каријери који говори о опстанку најспособнијих, представљајући образовање и капитализам као непристрасне, егалитарне институције“.

13 Н. Рот, *Основи социјалне психологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 128.

али и сопствени поглед на свет и властито место и могућности у њему. Образовно и дијалогско су конструктивни фактори појединца и они се по својим функцијама поклапају, али не нужно и по ефектима које производе, јер образовна пракса је институционализована, за разлику од дијалога.

Следи једна интерпретација зависности образовања од ширег друштвеног контекста и ефеката које је образовање производило.

У 17. веку, ослањајући се на старо Платоново схватање о важности аритметичке способности за спекулативно мишљење, Џон Лок развија прву теорију трансфера учења, теорију *формалне дисциплине*. На основу ове теорије, прављени су први школски програми у 19. веку. који су се заснивали на такозваној психологији моћи, – она се заснивала на претпоставци да се људски дух састоји од већег броја специфичних, независних способности чија комбинација спецификује поједину личност. Најважније у овој теорији је било схватање – које је, касније, експериментима психолога Тордајнка, Вудворта и Џада, оповргнуто – да се ове специфичне моћи могу појачавати вежбањем. Тако, ученици су учили оне предмете који су, по оцени учитеља, најбоље дисциплиновали моћи, а то су првенствено били латински језик, математика и граматика, и то по принципу: што више уложеног напора, то боље, јер се тако одређена способност повећава. На пример, неки ученик је учио напамет целокупне књиге на латинском језику, површно, без разумевања, немајући никакву практичну корист од тога у каснијем животу иако је улагао превелик напор, јер се претпостављало да ће тиме побољшати своје интелектуалне капацитете. Мотивација, такође, по теорији формалне дисциплине, није имала никаквог значаја за ефикасност у учењу.

Мишел Фуко доводи настанак овакве образовне праксе у везу са паралелним настанком болничке, војничке и затворске праксе – повезује их са тенденцијом, која се јавља у доба просветитељства, да се неефикасни механизми власти суверена замене ефикаснијим, дисциплинујућим, „микрофизичким“, како их назива, техникама нормирања и контроле. (Сетимо се да је исти аутор – Џон Лок – тај који је постулирао и теорију формалне дисциплине и, у то време, први дошао на идеју о ограничавању власти суверена њеном поделом на извршну, законодавну и судску, у свом делу *Две расправе о влади!*) Даље, Фуко каже: „Са дисциплинама се појавио нови облик власти: власт Норме. (...) Норма се уводи као принцип принуде у образовни систем тиме што

се настава стандардизује и што се оснивају учитељске школе.¹⁴ Фуко донекле оспорава могућност дијалога са оваквим ставом, јер евентуални дијалог као стваралачки и слободни процес, како смо га овде схватили, увек би био опосредован влашћу и вршењем моћи. Он, чак, све науке са префиксом „психо“ (које се иначе баве образовањем и одређују његове законитости) сврстава у оваквом историјском преокрету у поступке који индивидуализују и дисциплинују појединца,¹⁵ нормирајући га у један сигуран и стабилан али насилан и заробљавајући поредак. Фуко сматра да је реалност сваке индивидуе произведена специфичном технологијом власти коју назива „дисциплином“, постулирајући мит о коначном, „раствореном“ човеку, за разлику од проактивних концепција које појединцу дају стваралачку улогу. Насупрот таквим схватањима, Фуко сматра да „(власт) производи стварност и посебна подручја објеката и ритуале којима се долази до истине. Појединац и могућа сазнања о њему последица су те производње“.¹⁶ Ипак, у каснијим радовима, пошто је критикован да себи придаје права која другима одузима, у смислу могућности овакве критике коју управо спроводи, он одговара да „не пише он своје текстове већ да његови текстови стварају њега“ – признајући дискурзивност и променљивост сопственог идентитета и стога, по нашем мишљењу, могућност дијалошког које подразумева критичко мишљење, или оно што Фуко назива „разликом маски“¹⁷, тј. различитим идентитетима које носимо у виду различитих дискурса (што се у великој мери поклапа са Хермансовим дијалошким селфом).

Ипак, најважније је то да Фуко у својој историјској анализи даје аргументе који објашњавају монолошку природу образовања, указујући на њено порекло и некадашње функције које је имало. Увиђајући исто ово, бразилски теоретичар Paulo Freire увиђа могућност да се управо успостављањем дијалошког превазиђе хијерархијски односу образовању, чему даје шире друштвене и постмарксистичке конотације, сагледавајући у томе једину шансу за ослобођењем појединца из ауторитарног и хијерархијски устројеног друштва. Наиме, кључну препреку у ослобађању из хијерархијског поретка Фриере сагледава у деловима идентитета који су „потлачени“ усвојили а који не теже ослобођењу већ желе да буду исти

---

14 Мишел Фуко, *Надзирати и кажњавати*, Издавачка књижица Зорана Стојановића Сремски Карловци, Нови Сад, 1997, стр. 179.

15 Мишел Фуко, *Надзирати и кажњавати*, Издавачка књижица Зорана Стојановића Сремски Карловци, Нови Сад, 1997, стр. 188.

16 Исто, стр. 189.

17 Мишел Фуко, *Археологија знања*, Плато, 1998, стр. 142.

као њихови надређени, као њихови „гласачи“, што води приватним револуцијама које у себи носе сенке претходно извршеног насиља. Пут ослобођења од ауторитарног друштва, по мишљењу бразилског теоретичара, налази се у образовању које ће бити здружено намерама оба учествујућа субјекта, не само у откривању већ и у заједничком стварању стварности и њеном критичком промишљању, чиме поново откривају и успостављају знање. Аргументи засновани на ауторитету овде престају да важе, а ауторитет стаје на страну слободе. Сам овај процес опосредован је, по мишљењу Фреира, самим светом, односно ониме што је културно, историјски и друштвено уобличио субјекте беседе, а то је оно што он назива „генеративним темама“ дијалога. Образовањем ових „генеративних“ тема у дијалогу, стварност се демистификује и демитологизује, за разлику од монолошког образовања у коме су ученици ствари објекти, образовања на основу кога, као што је већ поменуто, Фуко сачињава своју критику паноптичког, репресивног друштва заснованог на имплицитном и невидљивом, „микрофизичком“ деловању техника контроле, надзирања, нормирања, кажњавања и дисциплиновања.

Реч, по Фреиру, није само пуки означитељ, већ је конститутивна моћ сваке рефлексije и акције, а у њима се заснива човеков идентитет. Тако је дијалог, посредован светом, заправо његово само именовање и преименовање, али само између двоје који такво преименовање желе. Како је дијалог основа било какве промене света, Фреире каже да је дијалог „егзистенцијална потреба“¹⁸ чије одсуство доводи до дехуманизације. На крају, Фреире постулира нужну карактеристику коју мора имати истински дијалог, а то је критичко мишљење: такво да се никада не уљуљукује у спокојном „данас“ које „наивно мишљење“ тумачи као последицу прошлих нагомиланих искустава и терета историје, већ које мора бити такво да реалност схвата као процес на који се непрекидно може утицати јер је такво критичко мишљење нераздвојиво од субјектове акције. Тиме Фреире отвара могућност за превазилажење ауторитарности у друштву које тако баца свој одраз последично и плански и на образовање, и показује начин на који се образовање може реуспоставити као дијалогско и, према томе, слободно.

На овај начин, Фреире донекле успева да превлада Фукоов песимизам у погледу успостављања дијалогског као саме суштине образовања и утврди моделе за равноправнију расподелу моћи унутар образовног система.

---

18 Paulo Freire, *The Pedagogy of The Oppressed*, Continuum Publishing Company, 1970.

Самерхил као школа слободе насупрот школи дисциплинованог знања

Под окриљем сличних идеја, десили су се први покушаји да се оснује слободна и самоуправљачка школа, у којој ће деца водити главну реч и управљати собом и својим интересовањима. Најпознатији такав покушај је чувени Самерхил, основан давне 1921. године. Међутим, такви покушаји пропали су, највише због немогућности деце из таквих школа да се потом уклопе и достигну знања вршњака из регуларних образовних институција. Иако су деца била срећна током боравка у Самерхилу, а и касније „постала успешна и срећна у животу“, како је извештавао Нил, школа је престала да постоји, мада је радила дуже од четрдесет година. Посебна замерка А. Нила на дисциплинујући поредак у регуларним школама био је тај да чини педагошке пропусте у смислу занемаривања дететове личности и његовог права на слободу и избор својих интересовања, која некада бивају угашена или утицајима школе или утицајима родитеља, и те факторе је Самерхил нарочито желео да исправи.

Анализа неуспеха који је претрпео Самерхил посебна је тема, али претпостављам да би она вероватно више посведочила о природи и квалитету знања које се стиче нормалним школовањем а мање о самом устројству Самерхила, иако је Самерхил почивао на принципима слободе, слободног избора и дечијег одлучивања (илустративни су примери где дете не научи да чита до девете године а онда га васпитач једне вечери затекне како чита *Дејвида Коперфилда*¹⁹). Тако се увиђа да је знање, стицано у регуларним школама, нераздвојиво од дисциплиновања и насилно стеченог знања које, како извештавају многи психолози (Перкинс, Скинер), брзо бива заборављано и не развија критичке и мисаоне способности деце, а још мање естетске или емоционалне, које је Нил нарочито истицао. Знање стицано током формалног образовања је, у великој мери, пасивно, инертно, ритуално и притом готово уопште не мења наивне ученичке концепције.

Добар пример испољавања одлика знања стеченог током регуларног школовања је Перкинсов експеримент.²⁰ Он сведочи да су ученици превасходно оријентисани на стратегије памћења, а у знатно мањој мери на стратегије осмишљавања градива: изложени бројеви које

19 А. Нил. *Слободна деца Самерхила*, Бигз, 1999, стр. 46.

20 D. Perkins, *Smart Schools: From Training Memories to Educating Minds*, NY, Macmillan, Inc., 1992.

је требало запамтити могли су се лако осмислити као Дан републике или Лудолфов број, али мали број ученика увиђа такве везе, јер су навикнути на неадекватан начин учења који се претежно ослања на пуку репродукцију. Али, под утицајем одређених фактора, деца из Самерхила нису могли да постигну ниво оваквога поседовања знања, знања које се по мишљењу многих психолога базира на репродукцији и пасивном складиштењу најразличитијих садржаја, што им је ипак отежавало адаптацију на касније животне услове.

Све у свему, Самерхил је на неки начин отворио битну тему природе знања стицаног током регуларног школовања, отворио је неке увиде у одражавање таквог наставног процеса на дечје личности и продубио већ постојеће проблеме ауторитарности и школовања. Неуспех Самерхила као слободне школе можда се може тумачити као симптом: на основу њега отвара се поглед, као у класичном лечењу неурозе, у праве узроке преклапања ауторитативног и ауторитарног у образовању.

Без доношења икаквих закључака, узроци неуспеха Самерхила остају још увек непознати, али истовремено постављају упечатљив знак питања о самој суштини образовних институција.

Чување знања: класификација и селекција образовних објеката.

Школа као агенс социјализације – видели смо с Фукоом – јесте и агенс дисциплине и норме, и упркос увиђању нужности дијалогског за развој знања и идентитета, образовна институција у великој мери остаје монолошка. Јединке су у школи индивидуализоване, просторно одређене, управљеног погледа ка фигури која једина у њој има ауторитет и који преноси „знања“. Знања која, преношена на такав монолошки начин, и сама постају проблематична: бивају учена напамет и тиме постају бесмислена и брзо заборављена.²¹

Важна функција образовања је класификација и селекција индивидуа, њихово унапред одређено расподељивање према свим изворима знања и друштвених поделарада. Садашњи систем образовања не може се замислити без ове мериократске функције, а он је врши без својих норми, без својих квота, критеријума, бодовања, селекционисања,

---

21 Перкинс наводи како се након 18 месеци заборави више од 80% наученог градива (D. Perkins, *Smart Schools: From Training Memories to Educating Minds*, NY, Macmillan, Inc. 1992)

без ступњевитости сопствене структуре која се сама мора одразити на монолошки и ауторитарни карактер ове компликоване образовне матрице.

Знање се чува и није слободно изложено свима. Знање у својој подељености на одређене ступњеве и развојне фазе, знање избраздано на аутономно развијене језике посебних научних група који престају бити разумљиви ширим популацијама (упркос очигледној могућности њиховог „превођења“ у разумљивије дискурсе), знање које постаје прикривена моћ, моћ неухватљивија и невидљивија, како то говори Фуко, све то потпомаже у овом „чувању“ знања и његовој смањеној доступности.

Сама та чињеница у великој мери отежава све реформске покушаје, јер би они задрли много дубље но у само образовање.

Сама ступњевитост образовног пута говори у прилог оваквој тези о затворености знања; чак на неким факултетима у САД, како наводи познати психолог Стернберг,²² да би се студенти уписали на одређене колеџе или докторске студије морају да положе SAT тест (Scholastic Assessment test) који је сличан тестовима интелигенције, чиме се потврђује општи консензус о томе да знање треба да припадне најспособнијима који би, после, на хијерархијским супњевима управљања заузели највиша места, чиме се заборавља на социјално-економске факторе у детерминисању интелигенције и чиме се подржава статус кво постојећих друштвених подела.²³

Образовање какво је данас чува друштвену структуру, чува друштво изнутра, чува оивиченост друштвених подела.

Реформа образовања (теоретски утемељивана најчешће радом усамљених психолога и педагога) стога наилази на огромне проблеме у постојећем поретку због нераздвојиве спреге образовања и друштвеног деловања.

На тај начин се увиђа да природа и проблем који носи монолошко образовање надраста појединачне покушаје да се путем одређених наставних метода, изборних предмета и начина учења образовање промени. Као што каже Фреире, једино успостављањем генеративне теме, у дијалогу који се сам од себе уобличава, светом (тј. историјски

22 R. Sternberg and J. Kaufman, *Human Abilities*, Annu. Rev. Psychol. 1998. 49: 479 – 592.

23 Howe наводи како деца из радничких класа до своје 3. године чују само 10 милиона речи, за разлику од деце из виших класа која чују и до три пута више речи – што има неповратне ефекте за развој интелигенције а који зависе од социјално-економских фактора (Howe, M. J. A, *IQ pod знаком pitanja*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 1997).

и културно одређеним субјектима беседе), можемо уопште доћи до сагледавања проблема монолошког које је у највећој мери чврсто укоренењено у институцијама, праксама, па чак и у одређеним теоријама и знањима. Сам садржај знања се мора уобличити кроз интеракцију, тј. кроз дијалог. А то значи кроз слободу *субјеката* (а не објеката) образовања.

Закључак: избећи дијалогско као ауторитарно

Инсистирање на дијалогском модерних теоретичара педагошке праксе у себи може врло лако садржати (или чак и садржи) ауторитарни и дисциплинујући образац за *објекте образовања*. Јер, докле год се о дијалогу буде говорило из једне монолошке, теоретске позиције, и на сам дијалог падаће сенка ауторитарног, монолошког, заробљавајућег. Докле год буду постојали *објекти образовања*, којима треба урадити ово или оно, на које треба применити ову или ону реформу, ове или оне методе, ауторитарни систем, нераздвојив од ширег друштвеног контекста, у својој пракси наставља да служи хијерархиски устројеном друштву, репродукујући сопствени ауторитарни поредак до у бесконачно.

Само осветљавање проблема захтева урањање у историјско и у само језгро друштвеног.

Јер знање је кроз историју увек било брижљиво чувани предмет фасцинације: од робовласничке Атине, где је било дозвољено слободним грађанима, па до манастира и самостана током средњег века као јединих острва писмености. Да ли ће узлет информационах технологија отворити врата за ширу расподелу знања или ће он само појачати постојање друштвених подела и затворености знања? Неки у томе виде „имплозију смисла“ (Бодријар) а други крај историје у остварењу њеног циља (Фукујама).

Оно што је сигурно, дијалогско је нераздвојиво од образовања и знања као таквог, у самом појмовном одређењу и једног и другог. Слобода увек захтева отварање према Другом. Од најконкретнијих психолошких истраживања па до теоријских узлета филозофа видели смо да слобода јесте оно што чини дијалогско као такво. И стога, треба чинити да ова егзистенцијална потреба, како је постулира Фреире, оживи на хоризонту који спаја два независна субјекта. А најпотребније је да се то прво догоди у процесу образовања.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахтин, М., *Марксизам и филозофија језика*, Нолит, Београд, 1980.
2. Бахтин, М., *Проблеми поетике Достојевског*, Zepher Book World, 1998.
3. Бер, В., *Увод у социјални конструкционизам*, Zepher Book World, 2001.
4. Виготски, Л. С., *Мишљење и говор*, Нолит, Београд, 1974.
5. Гадамер, Х., *Истина и метода*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1978.
6. Делез, Ж., *Ниче и филозофија*, Плато, 1998.
7. Милић, Н., *АБЦ деконструкције*, Алфа књига, 1997.
8. Нил, А., *Слободна деца Самерхила*, Бигз, 1999.
9. Пијаже, Ж. & Инхелдер, Б., *Интелектуални развој детета*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1978.
10. Пијаже, Ж. & Инхелдер, Б., *Психологија детета*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1990.
11. Пијаже, Ж., *Порекло сазнања*, Нолит, Београд, 1983.
12. Пере-Клермон, А., *Социјална интеракција и интелектуални развој*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004.
13. Perkins, D., *Smart Schools: From Training Memories to Educating Minds*, NY, Macmillan Inc., 1992.
14. Попер, К., *Отворено друштво и његови непријатељи*, Бигз, Београд, 1993.
15. Rogoff, B., *The cultural nature of human development*, Oxford University Press, New York, 2003.
16. Рот, Н., *Основи социјалне психологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003.
17. Sternberg, R., „Toward a triarchic theory of human intelligence“, *The Behavioral and Brain Sciences*, 7, 269–315, 1984.
18. Sternberg, R. and Kaufman, J. „Human Abilities“, *Annu. Rev. Psychol.*, 1998, 49: 479–592.
19. Freire, P., *The Pedagogy of The Oppressed*, Continuum Publishing Company, 1970.
20. Фуко, М., *Археологија знања*, Плато, 1998.

21. Фуко, М., *Надзирати и кажњавати*, Издавачка књижица Зорана Стојановића Сремски Карловци, Нови Сад, 1997.
22. Хабермас, *Сазнање и интерес*, Београд, Нолит, 1975.
23. Хегел, Г. В. Ф., *Енциклопедија филозофских знаности*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1987.
24. Хегел, Г. В. Ф., *Феноменологија духа*, Бигз, Београд, 1986.
25. Хераклит, *Фрагменти*, Бонарт, Нова Пазова, 2002.
26. Hermans, J. M., „Voicing the Self: From Information Processing to Dialogical Interchange“, *Psychological Bulletin*, 1996, Vol. 119, No 1, 31–50
27. Howe, M.J.A., *IQ pod znakom pitanja*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 1997.

Vitomir Jovanovic

Dialogue and Education

Summary

This essay considers relations between process of education and dialogue. It aims to reveal the philosophical, psychological, historical, sociological connotation of dialogue and to show that education and dialogue are complementary and interrelated phenomena. Education in itself is dialectical and, on the other side, dialogue constitutes the identity of the subject in its development. Hence dialogue is considered as an abstract process which is in its essence educational.

But in areas of praxis dialogue and processes of education are almost always diverged and splitted. I have tried in this work to detect and unfold the reasons of this divergence by analysis of institutional educational practise mainly relying on the works of Foucault and Freire which tend to represent authoritarian implications of education. These reasons are deeply hidden in social nucleus itself which tends to distribute knowledge unequally.

At the end, we will confront the main problems in sketching the solutions of exceeding divergence between dialogue and education and possible prejudices in consideration of education which are hidden in the syntagm "objects of education". Following that discourse we have realised that phrase "reform of education" has ambiguous meaning.

Key words: education, dialogue, dialogical self, authoritarian, identity, reform of education, Foucault, Freire, objects of education.

Dragana Petković

Tutor: prof. dr Branimir Stojković

Fakultet političkih nauka u Beogradu

NEGATIVNI EFEKTI TEHNOLOGIJE NA POJEDINCA I DRUŠTVO

Nasuprot uverenju tehnoloških optimista, koji su dominirali u epohi prosvetiteljstva i moderne koja mu je sledila, napredak nauke i tehnologije nikada se ne odvija samo u pravcu koji je koristan za čovečanstvo, već ga ponekad direktno ili indirektno ugrožava. To je uvek mač sa dve oštrice. U ovom radu pokušaću da predstavim negativne efekte informaciono-komunikacionih tehnologija na čoveka i društvo. Tehnologija se razvija na prilično paradoksalan način. Negativni i pozitivni efekti tehnologije se ne mogu odvojiti, oni nisu nikada samo dobri ili loši, uvek nose veliku cenu, korist i nepredvidive učinke. Takođe, često naprave više nevolja, nego što ih umanje, a ove nevolje se ne mogu savladati samo tehničkim rešenjima. Problemi do kojih dolazi zalaze u sferu ljudskosti, sudaraju se sa prirodom čoveka i donose dalekosežne promene za društvo u celini. Tehnička rešenja dovode do cikličnog uplitanja u tehnološki izazvane probleme. Uticaj tehnologije na društvo danas je ogroman. On otvara novu eru. A kada je reč o tome kakva će ona biti, najbolji odgovor bi glasio: možda bolja, možda gora, ali svakako drugačija.¹

Iz današnje perspektive je opravdano razvoj tehnologije posmatrati u okviru dihotomije dobro – loše, korisno – nekorisno, jer njen učinak nije unapred predvidiv, a vidljiv deo efekata često dovodi pojedinca u položaj u kome je on istovremeno višestruko ograničen ali i na nove načine slobodan. Kao što to Miroslav Pečuljić, u svojoj knjizi *Globalizacija, dva lika sveta*,² napominje, suštinsko obeležje informacione tehnologije, već od samih njenih početaka, upravo je njena dvostrukost, svetla i tamna strana. Imajući ovo na umu, treba se podsetiti i teze Ulriha Beka³ o rizičnom društvu, i sve većem porastu neizvesnosti kada su u pitanju posledice razvoja nauke i tehnologije. Ovo ću pokušati da prikažem kroz analizu njenog razvoja koji je ispunjen mnogim paradoksima.

---

1 Rolend Lorimer, *Masovne komunikacije*, Beograd, CLIO, 1998, str. 193.

2 Miroslav Pečuljić, *Globalizacija, dva lika sveta*, Beograd, Gutenbergova galaksija, 2002.

3 Ulrich Bek, *Rizično društvo, u susret novoj moderni*, Beograd, Filip Višnjić, 2001.

Može se reći da razvoj tehnologije svoje početke ima u nekoliko izuma koji su suštinski promenili svet.⁴ Od njih, za ovu analizu, najvažniji su pronalazak pisma i sata. Za njih se može reći da su u osnovi doveli do dva najvažnija negativna efekta tehnologije, a to su informacijsko preopterećenje i ubrzanje vremena. Ovi fenomeni se prožimaju i samo za svrhe ovog rada ćemo ih posmatrati donekle odvojeno, iako stalno treba imati na umu da su povezani i međusobno uslovljeni.

Od pisma do informacijskog preopterećenja

Nema sumnje da je pronalazak pisma jedan od najvažnijih koraka kojima je čovek stupio u izgradnju civilizacije kakvu danas poznajemo. Ono je omogućilo da se istorija, mitovi, i drugi kulturni sadržaji prenose pisanim putem, a ne više usmeno. Pismo je dovelo do ubrzanja u razvoju čovečanstva, jer je svakoj novoj generaciji pružalo sumu znanja prošlih generacija i tako osiguravalo iskustvom ispunjenu početnu poziciju.

Pismo eksternalizuje misao i znanje i čini ih nezavisnim od stvaraoca. Ono takođe oduzima mogućnost dijaloga sa autorom, koji ostaje privilegija usmenog izražavanja. Pronalazak štamparije omogućava da štampani tekst stigne mnogo dalje od glasa, ne samo u prostoru već i u vremenu. Kao što to Tomas Hilan Eriksen kaže: „Pismo nam je omogućilo da stanemo na ramena mrtvih i dalekih prethodnika, ali je ono i *poštapalica za misli* koja slabi pamćenje.“⁵ Dakle, sada je znanje izvan nas i postoji na nekom mestu kome se uvek možemo obratiti, pa zato mi više ne moramo da pamtimo. Čini se da je danas većina potrebnog znanja samo na klik kompjuterskog miša od nas. Ali upravo tu stupamo na tle jednog od paradoksa razvoja informaciono-komunikacionih tehnologija. Na internetu postoji nepregledan broj informacija, koji svakim danom nezaustavljivo raste. I taj jedan klik odjednom se pretvara u naizgled lak ali i trnovit i neizvestan put dolaska do relevantnih i potrebnih informacija, koji zahteva sve više vremena.

Iz doba prosvetiteljstva, u kome je vladalo mišljenje da čovek nema dovoljno informacija i da stalno žudi za njihovom većom količinom i dostupnošću, došli smo do informacionog doba. A njega odlikuje višak informacija. Postoje različiti nazivi za ovu pojavu, a u angloameričkoj lit-

---

4 Tomas Hilan Eriksen, u svom delu *Tiranija trenutka*, navodi prekretnice koje su, po njemu, u osnovi dovele do procesa ubrzanja vremena. To su pojave: pisma, sata, novca i muzičkih nota.

5 Tomas Hilan Eriksen, *Tiranija trenutka: brzo i sporo vreme u informacionom društvu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2003, str. 57.

eraturi najčešće se može sresti termin „information overload“. Ovaj savremeni fenomen obrađen je u priličnom broju naučnih radova, i to kako sa sociološkog, psihološkog i tehnološkog, tako i sa ekonomskog aspekta. Najviše su se njime bavile teorije zagovornika informacijskog društva i teorije postmodernog društva, a većina njih je usredsređena na informacione tehnologije.

Šta je „information overload“?

Problem preopterećenja informacijama veoma je složen i danas umnogome utiče na društvo u celini i menja način njegovog funkcionisanja. On se može definisati na različite načine, ali je u svetlu negativnih posledica koje nas u prvom redu zanimaju važan pre svega njegov uticaj na čoveka i na njegov kapacitet za obradu informacija. Ovaj kapacitet je važan za kvalitetno donošenje odluka, koje podrazumeva i efikasnost. Ovde se problem informacione preopterećenosti mora dovesti u vezu i sa raspoloživim vremenom koje pojedinac ima za obavljanje nekog posla, kao i sa zahtevima koji se pred njega postavljaju. Takođe treba obratiti pažnju i na kvalitet informacija i njihovu korisnost.⁶ Tu se, iz perspektive subjektivnog iskustva, uključuju i pitanja fizičkog i psihičkog zdravlja onoga ko se tim informacijama služi, njegove produktivnosti i slobodnog vremena, i mnogi drugi aspekti, na koje preobilje informacija utiče.

Da bismo razumeli koncept informacijskog preopterećenja, potrebno je navesti nekoliko definicija, čija bi sinteza dovela do najprikladnijeg sagledavanja ovog fenomena.

Dejvid Boden definiše informacijsko preopterećenje kao situaciju u kojoj je efikasnost pojedinca otežana količinom relevantnih, *potencijalno korisnih* informacija koje su mu na raspolaganju.⁷

„Ukoliko kapacitet pojedinca dozvoljava da količina manja od ponuđene sume informacija bude obrađena u raspoloživom vremenu, onda je reč o informacijskom preopterećenju.“⁸

Studija prof. Petera Lipmana i njegovih kolega na univerzitetu Berkli u Kaliforniji,⁹ iz 2003, ukazuje da je samo u 2002. godini stvoreno oko 5

---

6 Martin J. Eppler, Jeanne Mengis, „A framework for information overload research in organizations“, 2003. <http://www.knowledge-communication.org/wpca0301.pdf>

7 Edna St. Vincent Millay, „Defining the problem“, 2000. http://www.slais.ubc.ca/courses/libr500/winter2000/www/b_edwards/Defining.htm

8 Martin J. Eppler, Jeanne Mengis, *A framework...*

9 „World drowning in oceans of data“, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/3227467.stm>

eksabajta novih informacija u svetskoj štampi, filmu, magnetnim i optičkim medijima za skladištenje informacija. Radi poređenja, biblioteka američkog Kongresa, sa svojih 19 miliona knjiga i 56 miliona rukopisa, iznosi oko 10 terabajta informacija (terabajt = 1000 gigabajta). 5 eksabajta informacija je otprilike količina koju bi sadržalo pola miliona kongresnih biblioteka. Kada se u ovom svetlu sagleda informaciono doba, postaje jasnije zašto se sve više govori o njegovim negativnim efektima na čoveka i društvo.

Stalne promene dešavaju se mnogo brže nego što je čovek sposoban da im se prilagodi. Ovo prilagođavanje treba da se odvija u sklopu svakodnevnih aktivnosti, kada se od pojedinca očekuje da efektivno i efikasno rasporedi svoje vreme, i izbori se sa informacijama na način koji će doprineti boljem donošenju odluka. Kada su u pitanju posledice koje preopterećenost informacijama ostavlja na društvo, one se ogledaju u novim zahtevima postavljenim pred zaposlenog čoveka, u promeni načina obrazovanja i promenama u kulturi. Društvo zasnovano na informacionim tehnologijama zahteva od pojedinca veliku sposobnost prilagođavanja i spremnost na permanentno obrazovanje. Da bi zadržao posao, on mora biti u toku sa najnovijim pronalascima, istraživanjima, razvojem tehnika i tehnologija. Čovek sebi ne može da dozvoli opuštanje, jer je provođenje celog radnog veka na jednom radnom mestu prošlost, kao i vreme u kome je jednom stečeno obrazovanje bilo dovoljno za trajno obavljanje posla. Permanentno obrazovanje postiže se ekonomskom prisilom, jer ko stalno uči ne propada, a veštine potrebne društvu stalno se menjaju.¹⁰

Iako permanentno obrazovanje vodi društvo ka napretku, ono, sa druge strane, dovodi i do ozbiljnog stresa i anksioznosti kod ljudi. Postoji granica do koje čovek može da prihvata i obrađuje informacije i da u odnosu na njih prilagođava svoje ponašanje. To važi kako za prilagođavanje svakodnevnim promenama, tako i za prilagođavanje dalekosežnijim zahtevima, kao što je učenje novih veština. Istraživanja psihofiziologa pokazala su da postoji „mera prilagodljivosti“ iznad koje sposobnost prilagođavanja zakazuje. Rad pojedinca, kvalitet odluka ili zaključivanja u principu pozitivno korelira u odnosu na količinu informacija koje ovaj primi – ali samo do izvesne granice.¹¹ Da bi čovek bio sposoban da na osnovu informacija donosi odluke i da bude efikasan i uspešan u tome, potrebno je da se stalno prilagođava promenama okoline. Set znanja i veština neophodnih za dobro zaposlenje i funkcionisanje pojedinca u društvu danas se zasniva na novim pretpostavkama.

---

10 Branislav Anđelić, *Informaciono društvo i Srbija*, 2003, str. 2–3.

11 Martin J. Eppler, Jeanne Mengis, „A framework for information overload research in organizations“ (<http://www.knowledge-communication.org/wpca0301.pdf>)

Nove veštine za snalaženje u novom svetu

U informacionom dobu potrebno je znati nositi se sa informacijama. Veštine njihovog filtriranja i prepoznavanja onih koje su relevantne, sposobnost odabira upravo onog jednog promila koji nam je potreban, danas su važnije od sposobnosti pamćenja i reprodukovanja. Obrazovni sistemi u tehnološki razvijenim državama kreću se prema ovom modelu.

Danas sve veći broj učenika i studenata koristi računare, a internet je jedan od glavnih izvora saznavanja, ne samo jer je to jednostavniji put da se do informacija dođe, već i zato što to zahteva škola, kao i buduća karijera. Sa ponavljanja gradiva i njegovog reprodukovanja prelazi se na važnost veštine filtriranja informacija, i sve bržeg dolaženja do njih. „Izazov je da dođemo do najvažnije, najznačajnije informacije koja je povezana sa kontekstom, da bi smo je iskoristili kao znanje i mudrost.“¹² Danas nije više toliko važno unapred znati nešto, već umeti što pre pronaći gde se to znanje nalazi, a zatim ga upotrebiti. Postavlja se pitanje kakve će posledice ova promena načina upotrebe informacija proizvesti?

Alvin Tofler napominje, još 1970, da će šok budućnosti¹³ pre pogoditi one koji se oslanjaju na eksternu šemu saznavanja, nego one koji umeju kritički da misle. Za kritičko mišljenje je važan proces pamćenja, temeljnog čitanja i analize koji dovode do usvajanja metoda razmišljanja, pre nego samih činjenica. Do faktografije je relativno lako doći, ali ukoliko se svi tekstovi samo prelistavaju zbog nedostatka vremena i zasićenosti informacijama, mogućnost za kreativnu interpretaciju i kritičko posmatranje naučnih tekstova opada. Ako su kriterijumi za odabir informacija korisnost i verovatnoća, kako ih ispuniti?

Tehnologija pre vodi ka haotičnom skladištenju informacija, nego ka njihovoj uređenosti. Pojedinaac koji saznaje iz haotičnog sistema, mnogo teže će urediti i sistematizovati svoje znanje. Da bi se čovek izborio sa informacijskim preopterećenjem, potrebno je da uvede red u kaos. Zapravo, potrebno je da ume da se snađe u haosu. Danas informatička pismenost ne podrazumeva samo znanje da se upotrebi računar. Sve više se radi o veštini pretraživanja informacija i krstarenja internetom. Potrebno je obratiti pažnju na izbor informacija, svrsishodnost pretraživanja mreže i ciljnost pri upotrebi interneta.¹⁴ Ovde je posebno važna strategija pretraživanja i razvoj sopstvenih filtera za relevantne informacije.

12 David Shenk, *Data smog: surviving the information glut*, 1997.

13 Alvin Tofler, *Šok budućnosti*, Rijeka, Otokar Keršovani, 1975.

14 Vladimir Štambuk, *Kibernetika, informatika, internet*, Čigoja štampa, 2001.

U ovom procesu doveden je u pitanje nekadašnji „kumulativan, linearan, organski rast“,¹⁵ kako u procesu saznavanja kod pojedinca, tako i u procesu izgradnje i sistematizacije znanja koje je svetu dostupno. Kada se govori o linearnosti, bilo bi dobro da se ona pogleda u svetlu komunikologije i procesa semioze, stvaranja poruka. Ako prihvatimo podelu poruka na semantičke i estetske, možemo videti da ih odlikuju dva različita jezika simbola: diskurzivni i prezentacioni simboli. Diskurzivni simboli, na primer slova, služe za predstavljanje onog što se može iskazati rečima. Oni prenose poruke linearno, kao kada čitamo tekst, i postepeno shvatamo suštinu. Prezentacioni simboli, koji se koriste u umetnosti, omogućavaju istovremeno poimanje više slojeva poruke, kao kada posmatramo sliku ili skulpturu. Ove poruke ne komuniciraju linearno i mogu preneti veći broj informacija za kraće vreme. Nove tehnologije, a naročito internet, koriste i jedne i druge simbole, ali im daju novi kvalitet i način upotrebe.¹⁶ Hipertekst je način da se poruka oblikuje diskurzivnim simbolom, ali da joj se pri tom da dubina i širina koja odlikuje prezentacioni simbol. Hipermedija¹⁷ je u tome još uspešnija. Ovakav način organizacije informacija na internetu dovodi do pojave poznate kao „wilfing“. To je skraćenica za „What Was I Looking For?“, a ljudi koji provode sate besciljno lutajući mrežom poznati su kao Wilfers. Kada korisnik interneta tokom krstarenja stigne na veliki broj različitih zanimljivih destinacija, kojima ga je vodio hipertekst, jednog momenta se više ne seća šta je isprva tražio. Ovo je samo jedan od primera poremećaja linearnog toka saznavanja, jer je način dolaska do informacija potpuno promenjen u odnosu na čitanje knjige od prve do poslednje stranice. On je već doveo do toga da ljudi knjige sve češće čitaju ne po redosledu stranica, već onako kako im odgovara, listajući ih ili pomoću predmetnog i autorskog indeksa tražeći samo ono što im je potrebno.

Da li se linearnost može okarakterisati kao poželjna i dobra? Da li je ona neophodna za dobar uvid, razumevanje i povezanost znanja? Danas prevlađujući sistem učenja, koji je ugrađen obrazovni sistem, pretpostavlja potrebu za ovakvom linearnošću i postepenošću. Ona je svakako uslovljena čovekovom prirodnom temporalnošću.¹⁸

---

15 Tomas Hilan Eriksen, „Tiranija trenutka“, 2003.

16 Kod hipertekst dokumenata, elementi stranica mogu da se direktno povezuju s drugim stranicama na način koji odstupa od uobičajenog redosleda. Na primer, čitalac može da označi ime neke osobe i odmah dobije njenu biografiju i fotografiju (Rodžer Fidler, *Mediamorphosis: razumevanje novih medija*, Beograd, Klio, 2004, str. 67).

17 Hipermedija je dodala četvrtu dimenziju – vreme – dodajući veze sa audio i video elementima. Kada se označi, nepokretna fotografija ili grafika, na primer, može da se pretvori u pokretni video klip (R. Fidler, *Mediamorfozis...*, 2004).

18 „We can not escape our temporal nature, and our persistence in trying to do so can only

Ukoliko pretpostavimo da će buduće generacije svoje saznavanje zasnovati na principima koje nameću nove tehnologije, postavlja se pitanje u kojoj meri će promenjen način učenja uticati na promenu načina mišljenja i stvaranja. Dakle, kako će u budućnosti izgledati akademski radovi, literatura i umetnost.

Neosporno je da ubrzanje vremena, preobilnost informacija i stalna komunikacija utiču na jezik. On se pojednostavljuje i simbolički menja. Sažetost poruke je jedan od glavnih zahteva koje postavljaju mediji i javnost. Pojavljuje se sve više različitih kurseva za brzo čitanje koji treba da doprinesu efektivnijem učenju. Oni se često svode na brzo skeniranje teksta u potrazi za ključnim rečima, ali ovakav način savladavanja gradiva obesmišljava sam smisao saznavanja. Gubi se celovit uvid u misao, a pažnja se obraća isključivo na činjenice. Shvatanje toka misli autora i onoga što se nalazi između redova nam promiče. Razmišljamo sve brže, a kada te misli pisano izražavamo, skraćujemo ih što je moguće više. Nestaje poštovanje onog utiska polaganog čitanja i razmišljanja koje je potrebno da bi se novo znanje povezal sa već postojećim, da bi se osetila neka emocija ili otkrilo neko novo viđenje. Danas se sve više čitaju apstrakti, rezimeji tekstova, takozvane sva rene verzije knjiga i članaka (digests). Obimna, klasična dela spoznaju se iz tuđih interpretacija i sažetaka, jer se nema vremena za njihovo polagano iščitavanje. Čitanje jednog od, u svakom smislu, najvećih romana 20. veka, *U potrazi za izgubljenim vremenom*, Marsela Prusta, današnjim školarcima, sa svojih 3.200 strana, više deluje kao način da se vreme ponovo izgubi. Zaista se dolazi do pitanja hoće li se naše shvatanje pojma opšte kulture promeniti i na koji način? Da li uskoro možemo očekivati da se velika dela sve manje čitaju, a da se dela kojih nema u digitalizovanom obliku, potpuno zaboravljaju?¹⁹

Čini se da je na web-u sve znanje zapisano. Informacija ima previše da bi ljudski mozak mogao sve da zapamti, zato mu je potrebno proširenje memorije. Danas pomoću mobilnih telefona pristupamo internetu, čitamo knjige sa džepnih računara, prikupljamo i skladištimo informacije na različite načine. Ova eksterna memorija, u kojoj će stajati informacije, treba da dovede do više energije za njihovo kreativno interpretiranje, originalnost i stvaranje

---

lead to pathology“, (Paul Cilliers, *On the importance of certain slowness*, E:CO Issue Vol. 8, No. 3, 2006, pp. 105–112).

19 Postoji iluzija da se svo znanje sveta nalazi na internetu, ali mi još uvek nismo proučili ni čega sve ima u našim lokalnim bibliotekama. Materijalu koji se ne digitalizuje i ne stavi na internet preči zaborav. Digitalizacija knjiga je veoma skup poduhvat, pa biblioteka američkog Kongresa u skoroj budućnosti može da digitalizuje svega 10% sadržaja. („Struggling to preserve collective memory in an online world“, Politika, dodatak The New York Times, 19. mart 2007, str. 1.)

novih ideja. Međutim, ako se uopšte na ovako tehnički način može posmatrati mozak, dolazimo do pitanja u kojoj se meri eksternalizovano znanje može koristiti u dolaženju do novog kvaliteta razmišljanja, davanja ličnog pečata, stvaranja nečeg originalnog. Sve manje je potrebno pamtiti, sve više je potrebno nositi podsetnik, personalni mini računar, sa pristupom internetu, ili nekoj skeniranoj knjizi, sa mogućnošću brze pretrage. Teret informacijskog opterećenja će dezorijentisati pojedinca, uticaće na njegovu sposobnost da odredi prioritete ili učiniti da se prethodnih informacija teže seti.²⁰ Ukoliko sve manje pamtimo i sve manje obraćamo pažnju na informacije – a do toga dolazi zbog njihovog prevelikog broja – kako ćemo stvarati?

Ovde bi mogla biti od koristi Jungova teza: „Zaboravljene misli nisu prestale da postoje. I mada ne mogu odmah da ožive po želji, one su prisutne u potpražnom stanju – odmah ispod praga sećanja – odakle se mogu izdići spontano, u svako doba, često i nakon mnogo godina prividno potpunog zaborava.“²¹

Da li se može reći da ovo važi samo kada je čovekova spoznaja zaokupljena srazmerno njegovim mentalnim mogućnostima, a da, kada se taj prag pređe i ugrozi prevelikim brojem informacija, čovek prestaje da pamti ne samo određenu informaciju, već i njenu lokaciju u prostoru i pogotovo njen kontekst? Može li joj se on onda vratiti? Svakako da je to tehnološki moguće, ali da li je sposobnost za to imanentna čoveku? Svakako da broj zaboravljenih informacija raste, jer i sposobnost pamćenja opada. Važnost neke informacije ili događaja u okolini ne može se trenutno utvrditi, ona je uvek određena stanjima do kojih će tek doći u budućnosti. Često tek posle nekog vremena shvatimo da nam je određena informacija potrebna, zbog novog sklopa okolnosti ili nekog novog saznanja sa kojim je ona u vezi. Sa povećanjem količine informacija koju je potrebno savladati opada količina vremena koju za to imamo na raspolaganju. Tako dobijamo osećaj da se vreme ubrzava.

Ubrzanje vremena

Kao što pismo eksternalizuje misao, tako i sat eksternalizuje vreme. Jedna od najvećih posledica preopterećenja informacijama jeste ubrzanje vremena. Sada je bitno osmotriti informacijsko preopterećenje iz perspektive subjektivnog iskustva. Ovde su ključne posledice koje ovaj fenomen ostavlja

---

20 Martin J. Eppler, Jeanne Mengis, „A framework for information overload research in organizations“ (<http://www.knowledge-communication.org/wpca0301.pdf>)

21 Karl Jung, *Čovek i njegovi simboli*, Narodna knjiga, 1996. str. 34.

na pojedinca, kao što su: stres, briga, niska motivacija, anksioznost, strah. Ubrzanje vremena se odražava u sve prisutnijem osećaju da čovek više nema dovoljno vremena ni za šta, te se njegov život ubrzava u pokušaju da postigne što više.²² Vreme o kome govorimo, nije ono koje se može meriti kalendarom i satom. To je ono unutrašnje vreme koje se zbog funkcija društva na silu sinhronizovalo i onda kada to ne odgovara našem prirodnom časovniku. Tehnologija dovodi do ubrzanja. „Ono čini vreme egzaktnom, nemilosrdnom i objektivnom veličinom, ludačkom košuljom za doživljeno vreme, koje se uvek kreće u trzajima – kao što svi mi znamo, pet minuta mogu biti kraći od trena i dugi kao večnost, zavisno od situacije.“²³ Vreme o kome je reč više nije naše unutrašnje vreme, naš prirodan tempo, ritam potreban da bismo dobro funkcionisali. Radi se o percepciji vremena, o utisku da se ono sve brže kreće. A taj utisak se stiče na osnovu iskustva, i sve veće opterećenosti nedostatkom vremena, koja utiče na naše aktivnosti, zdravlje i raspoloženje. Prirodno je da čovek sa starenjem i samo vreme doživljava kao brže. I pored ovih prirodnih faktora koji utiču na percepciju vremena, ostaje pitanje: da li pedesetogodišnjak danas primećuje veće ubrzanje vremena nego što je to uočavala pedesetogodišnja osoba pedesetih godina 20.veka?²⁴ Ako se složimo sa tim da je odgovor pozitivan, to nam govori da do ovog ubrzanja vremena dolazi zbog faktora okoline.

Najupadljivi među faktorima koji utiču na pojedinčev osećaj za vreme je promena, zapravo sve veći broj promena, do kojih dolazi sve češće. Futurolog Alvin Tofler je, još pre tri decenije, sačinio detaljnu studiju ubrzanih promena i njihovog psihološkog uticaja na čoveka.²⁵ On ove promene naziva „šokovima budućnosti“. Autor ih poredi sa kulturalnim šokovima koje pojedinac doživljava kada se nađe na tlu nepoznate kulture. Šok budućnosti Alvin Tofler definiše kao stalan psihički i fizički stres, prouzrokovani preopterećenjem adaptivnog sistema pojedinca i njegovih mehanizama za donošenje odluka. Osnovni efekti koje ubrzane promene i osećaj brzog vremena ostavljaju na pojedinca su osećaj zbunjenosti, pretrpanosti, izgubljenosti u porukama koje treba iskoristiti za donošenje odluka. Ovo dovodi do anksioznosti, tenzije i straha usled osećaja gubljenja kontrole nad situacijom. Stalna briga, preopterećenost nedostatkom vremena, sve veći broj

---

22 „Istorija našeg vremena je istorija ubrzanja“ (T. H. Eriksen, *Tiranija trenutka*, 2003, str. 75).

23 T. H. Eriksen, *Tiranija trenutka...* str. 61.

24 James M. Tien and James P. Burnes, *On the Perceived Speed of Time over Time*, Rensselaer Polytechnic Institute, Troy, NY 12180.

25 Alvin Tofler, *Šok budućnosti*, Rijeka, Otakar Keršovani, 1975.

obaveza i zadataka koji se stavljaju pred zaposlenog dovode do osećaja nedovoljnosti i nezadovoljstva. Stres kao jedna od najraširenijih bolesti modernog društva upravo je rezultat ovih pritisaka koje čoveku nameće novi ritam života. Taj ritam diktira tehnologija.

Drugi faktor koji ubrzava vreme je prevelika količina informacija. Ona zahteva sve više vremena za njihovu obradu, što dovodi do sve većeg broja radnih zadataka koje pojedinac treba da obavi. Tako nam se stalno čini da pre nego što počnemo sa obavljanjem svog glavnog zadatka uvek pre toga ima još nekoliko poslova koje treba obaviti. I broj tih „poslića“ svakodnevno raste. Da bismo stigli sve da uradimo – popunjavamo međuprostore.

Tako više nijedan trenutak u toku dana ne ostaje prazan. Dok čekamo autobus čitaćemo novine, dok pijemo jutarnju kafu odgovaraćemo na e-mail poruke, na taj način sve više stvari radimo u isto vreme. Usled preopterećenosti informacijama i poslom, produktivnost počinje da opada, iako je tehnologija tu da bi je povećala. Postoji granica do koje čovek može da obavlja više stvari istovremeno, a da ih sve uspešno obavi. „Neko može da radi tri stvari istovremeno i da sve uradi dobro. Neko može da radi 11 stvari istovremeno i da sve uradi dobro, ali kada dobije 13. zadatak – on iznenada radi svih 13 stvari loše. To je prelazak kvantiteta u kvalitet. Ravnomeran rast se odvija jedno duže vreme, bez dramatičnih posledica, ali onda iznenadno pređe u onu vrednosti iza koje se ceo sistem premetne u nešto drugo. On potpuno menja karakter.“²⁶

Akceleracija vremena se vidi i u brzini kretanja pešaka u velikim svetskim gradovima. Istraživači British Council-a utvrdili su da se pešaci kreću u proseku 10% brže nego pre 10 godina.²⁷ Po ovom kriterijumu, Singapur je najbrži grad na svetu, jer se u njemu brzina pešaka povećala čak za 30%. Istraživači su zaključili da je ovo ubrzanje donekle prouzrokovano upotrebom tehnologije. Oni kažu da su ljudi stalno u kontaktu jedni sa drugima, da odgovaraju na poruke i pozive što brže mogu, i da ih to vodi ka mišljenju da sve treba da se dogodi sada. Ovo ubrzanje nepovoljno utiče na zdravlje ljudi, jer oni koji brzo žive verovatno brže i jedu, manje se viđaju sa porodicom i prijateljima, često su nervozni i teško im pada mirovanje. Danas stalno imamo strah da nešto važno ne propustimo, pa neprestano krstarimo kroz ogromnu ponudu informacija u potrazi za onim što je suštinski bitno. Spajanje profesionalnog i privatnog života dovodi do shvatanja da sferi ljudskog, emotivnog opada važnost u trci za boljom karijerom, za materijalnim stvarima. U ovoj jurnjavi dolazi do otuđenja, do preovladavanja tehnološki posredovane komunikacije na štetu istinskog kontakta, oči u oči.

26 T. H. Eriksen, *Tiranija trenutka...* 2003, str. 119.

27 „What walking speeds say about us“ (http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/magazine/6614637.stm)

Važnost polaganog vremena

Osećaj nedovoljne informisanosti usled preteranog informisanja, potreba da se odluke donose brzo i na osnovu sve više informacija, važnost stalne dostupnosti i istovremenog odgovora odvajaju čoveka od ljudskosti na više načina. Odvajaju ga od privatnosti, od polaganog vremena za razmišljanje i introspekciju, od slobodnog vremena, porodice, uživanja u poslu, izvesnosti i sigurnosti. „U informacionom društvu postoji manjak slobode od informacija.“²⁸

Ukoliko brzina ne doprinosi produktivnosti, što je poznato još iz stare krilaticе: „Što je brzo, to je i kuso“, možemo zaključiti da nam je potreban sporiji pristup. On je važan ne samo da bi se očuvale određene važne vrednosti i romantični ideali, već i zarad boljeg načina snalaženja u zahtevima modernog sveta. Argument u korist polaganosti i sporosti je, zapravo, argument za odgovarajuću brzinu.²⁹ Putevi kreativnosti su nepredvidivi, ali gotovo uvek zahtevaju period polaganog vremena, refleksije, inkubacije znanja, unutarnjeg procesa koji ima svoj prirodan ritam. Ako se ovaj ritam spolja ubrzava, da li se tim ubrzanjem ugrožava kreativnost?

Jasno je da se ubrzanje kreće ka onom stepenu koji čovek ne može da podnese i potrebno je pronaći način da se ono smanji. Ako bismo dozvolili sebi sporiji tempo da stvorimo bogatiju memoriju, upotrebljiviju za razmišljanje, ona bi omogućila čoveku, kao i društvu u celini, da efektivnije reaguje na iznenađenja u svojoj okolini. Memorija nije samo kumulativan proces. Ispunjena različitim sadržajima, dublja i bolje integrisana memorija daje sofisticiranije anticipatorne mogućnosti.³⁰ Izgleda da ni psihološka struktura čoveka niti socijalno okruženje ne mogu adekvatno da se nose sa takvom brzinom promena i novom količinom informacija. Ipak, ovo su prilično apstraktni problemi koje je teško obuhvatiti. Zato je prilično mali broj ljudi svestan da sam doprinosi svojoj anksioznosti. Tehnologija preuzima kontrolu nad našim vremenom, a da toga nismo sasvim svesni. Ona se uvukla u sve aspekte života, toliko da je ne primećujemo dok se nešto ne pokvari, a onda smo u panici. Da bismo se izborili sa ovim problemima, potrebno je da zaštitimo polaganost, da poštujemo svoje i tuđe vreme. Ovo se može učiniti na više načina, ali je važno pre svega napraviti prioritete, i u izboru informacija i u izboru onoga što želimo da postignemo, kao i onoga što nas zaista čini srećnim. Svi izbori isključuju onoliko koliko i uključuju,³¹ a na pojedincu je da stvori sopstvenu strategiju za zdrav suživot sa tehnologijom.

28 T. H. Eriksen, *Tiranija trenutka...* 2003, str. 28.

29 Paul Cilliers, *On the Importance...*, 2006. pp. 105–112.

30 Paul Cilliers, *On the Importance...*, 2006 pp. 105–112.

31 T. H. Eriksen, *Tiranija trenutka...*, 2003, str. 209.

LITERATURA

1. Tomas Hilan Eriksen, *Tiranija trenutka: brzo i sporo vreme u informacionom društvu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2003.
2. Biljana Ivanović, *Fenomen obilja informacija na početku trećeg milenijuma* (magistarski rad), Fakultet političkih nauka, Beograd, 2005.
3. Rodžer Fidler, *Mediamorphosis: razumevanje novih medija*, Beograd, Clio, 2004.
4. Alvin Tofler, *Šok budućnosti*, Rijeka, Otokar Keršovani, 1975.
5. Rolend Lorimer, *Masovne komunikacije*, Beograd, Clio, 1998.
6. Miroslav Pečuljić, *Globalizacija, dva lika sveta*, Beograd, Gutenbergova galaksija, 2002.
7. Karl Jung, *Čovek i njegovi simboli*, Narodna knjiga, Beograd, 1996.
8. Miroljub Radojković, Branimir Stojković, *Informaciono komunikacioni sistemi*, Beograd, Clio, 2004.
9. Miroljub Radojković, Toma Đorđević, *Osnove komunikologije*, Čigoja štampa, Beograd, 2005.
10. Vladimir Štambuk, *Kibernetika, informatika, internet*, Čigoja štampa, 2001.
11. James M. Tien and James P. Burnes, *On the Perceived Speed of Time over Time*, Rensselaer Polytechnic Institute, Troy, NY 12180.
12. Paul Cilliers, *On the Importance of Certain Slowness*, E:CO Issue Vol. 8 No. 3 2006 pp. 105–112.

Dragana Petkovic

Negative Effects of Technology on Individuals and Society

Summary

Science and technology are never only good, or bad, they come with benefits and costs, and very often their consequences are unpredictable. This essay deals with two major effects of technology on society and individuals: Information Overload and Acceleration of Time. Both of them have deep impact on the culture and our way of living, learning and thinking. They change how we perceive our private and professional life. This essay gives some explanations about how technology already influenced and changed us. It also takes a look in to the future with questions about further development of technology, and the need for individual adaptation, as well as the adaptation and reform of education systems in this concern.

Key words: Technology, Information, Information Overload, Acceleration of Time, Internet, Knowledge, Memory, Productivity, Effectiveness, Anxiety, Stress, Creativity.

Marko Žilović

Tutor: *prof. dr Milanko Govedarica*

Filozofski fakultet u Beogradu

ZAŠTO NISAM POSTAO INŽENJER? (Proširenje pojma racionalnosti u Gadamerovoj koncepciji duhovnih nauka)

Uvod: razgovor sa modernom

Pitanje sa kojim se u modernoj svakodnevici susreću oni koji se posvete studijama duhovnih nauka jeste pitanje: a šta ćeš sa time, čemu to služi? To je odista važno pitanje koje postavljaju sebi i oni koje uglavnom neka nerazgovetna naklonost odvede na životni put posvećen duhovnim naukama. To je pitanje koje nam se samo nameće, pitanje koje nam postavlja naše moderno doba. Istina, sa skepsom u pogledu njene korisnosti, susretala se filozofija od svojih početaka u staroj Heladi, ali u modernom dobu se ovakvo pitanje pojavljuje u svojoj radikalnosti.

Ovaj će rad ući u razgovor sa modernom, i pitanje o tome šta se može činiti sa duhovnim naukama biće ona tačka sa koje će taj razgovor poteći. Međutim, namera s kojom ćemo u ovom radu slediti Gadamerova razmišljanja o duhovnim naukama nije da jednostavno pružimo odgovor na to pitanje našeg vremena tako što bismo duhovnim naukama iznašli upotrebljivost. Naprotiv, mi ćemo postaviti pitanja o filozofskom i istorijskom poreklu samog tog pitanja o upotrebljivosti. Postavićemo modernosti pitanja o pojmu racionalnosti sa kojim ona računa i postavićemo pitanja o onome što je bitno za ljudsku situaciju u svetu. Postavićemo pitanja o ispravnosti samog pitanja od koga je naš razgovor potekao, a naročito pitanje o opravdanosti njegovog radikalnog formulisanja.

Onaj ishod koji se nadamo da će iz tog razgovora proizaći nije da, kako se to u prvi mah može činiti, odbacimo moderno pitanje o upotrebljivosti duhovnih nauka kao pogrešno ili lažno pitanje. Želja nam je, upravo suprotna, da prihvatimo ovo pitanje i da se približimo razumevanju razloga zbog kojih nam se ono samo tako neprestano i radikalno nameće, i da time bolje razumevamo i duhovne nauke i moderno doba i, na kraju, da se bolje samorazumevamo.

Pod pojmom duhovnih nauka podrazumevaju se filozofija, nauka o religiji, umetnička kritika, filologija, istorija, pravna nauka, ekonomija,

---

pshilogija i druge nauke koje za svoju temu imaju oblast ljudskog duha. Dok je, inače, „nauka“ i u našem jeziku dobila jedan scijentistički prizvuk metode, široki opseg „naučnosti“ u duhovnim naukama nas podseća da je koren reči „nauka“ ono što se može naukovati, što se može znati i preneti drugome. Zato se u tako shvaćenu sferu duhovne naučnosti, može ubrojati i religioznost i umetničko stvaralaštvo i njegova recepcija, kao primeri pojmovih iskustava kroz koje čovek sagledava i proširuje sopstvene egzistencijalne mogućnosti.

Međutim, usled dominacije suženog, instrumentalnog racionalizma u moderni, područje naučne istinitosti je redukovano. U prosvetiteljstvu osamnaestog veka srećemo prve, zbilja revolucionarne, pokušaje da se na sferu duha prenese metodski postupak koji je razvijen u prirodnim naukama. Ovako „pročišćene“, duhovne nauke više ne razvijaju metod prema svom predmetu, već konstituisanje svog predmeta ograničavaju domašajem svoje metode sa ciljem da ovladaju društvenim procesima.

Na primer, za neke uticajne filozofske pravce dvadesetog veka, poput logičkog pozitivizma, područje filozofske upitanosti redukovano je na sferu u kojoj je moguće doći do jednoznačnih odgovora, a budući da tradicionalna metafizička pitanja nisu takva, ona su isključena iz filozofije, dok je sam pojam metafizike postao pogrdni naziv za „besmisleno“ ispitivanje. Na sličan način, za neke struje sociologije i politikologije, praktička filozofija postala je „prevaziđena“ i nenaučna. Područja moralnog ispravnog, ili područje estetski lepog time ostaju u sferi onog subjektivnog, privatnog, nenaučnog.

Metod omogućava principijelnu ponovljivost i time proverljivost naučnog znanja i tako garantuje intersubjektivno merilo istinitosti onoga što je objektivno i time naučno. Ono što nije objektivno, time je nužno postalo ono subjektivno, ono nenaučno. Pa čak i kada se nenaučnom priznaje značaj za pojedinca, ono ostaje njegovo privatno i, u neku ruku, proizvodno. Odabirati veru prema tome kako nam njena učenja pogoduju ili koliko su interesantna i drugačija, pa još to učiniti nekoliko puta u životu, ili samozadovoljno isticati u svakoj prilici da o ukusima ne vredi raspravljati, ili, pak, brkati to što svako ima pravo na svoje mišljenje sa time da svako mišljenje ima svoje pravo jesu karikaturalni, ali ne i nedosledni izrazi tog podvajanja na naučno objektivno i nenaučno subjektivno.

Kada se proučavanje područja duha svede na logiku instrumentalne racionalnosti, pitanje o ispravnom mora biti isključeno iz područja u kome se može doći do jednoznačnih odgovora, a ogromna moć upravljanja društvom ostaje na raspolaganju za postizanje proizvoljnih svrha. Vratimo

li se za trenutak prirodnim naukama, videćemo da se tehnologija, koja se na njihovim osnovama intenzivno razvila, upravo tako i opisuje – kao neutralna moć koja se može upotrebiti i za dobro i za zlo.

U vremenu kada tehnologija sve više porobljava čovekov svet, u vremenu komunikacione globalizacije, kada civilizacije ustrojene na različitim vrednostima stupaju u period mnogo tešnjeg odnošenja, pitanje o svrhama raspolaganja tehnikom, pitanje o racionalnom odlučivanju o sukobljenim vrednostima postaje prvorazredno pitanje. Naspram tog pitanja o svrhama za koje bi se moć naučnog znanja trebalo da upotrebi, ono pitanje o upotrebljivosti duhovnih nauka koje nam se nametnulo iz samog našeg doba, vraća nam se sada kao krivo pitanje, ali i kao pitanje koje svoj pozitivan smisao ima u tome što bez prihvatanja tog pitanja ne bi bilo moguće hermeneutički rasvetljavati našu situaciju.

Nakon ovog uvida, nameće nam se potreba da duhovne nauke budu oslobođene fetišizacije prirodnonaučnog metoda, kako bi mogle obaviti svoj važan filozofski i povesni zadatak. Hans-Georg Gadamer poduzima da sagleda samopoimanje duhovnih nauka, kao onih nauka koje treba da upravo ono što instrumentalna racionalnost izostavlja preuzmu u područje racionalne odlučivosti, a time i da povrate dignitet onim sferama naše egzistencije u svetu, poput moralnopraktičke i estetičko-ekspresivne, kojima je ugled poljuljan u moderni. Upravo se kroz te aspekte Gadamerove misli prelama i naša potraga za celovitijim poimanjem racionalnosti, pa će sledeće stranice biti posvećene njihovom praćenju.

Raskid: kritika prosvetiteljstva i romantizma

Sužavanje pojma racionalnosti kroz prosvetiteljstvo, romantizam i istorizam

Prosvetiteljski način mišljenja i danas dominira kako naukama, tako i javnim mnjenjem, pa i svešću modernog čoveka. Po sopstvenom razumevanju, prosvেćenost je radikalno otčaravanje sveta i oslobađanje čoveka putem odvažne upotrebe prirodnog svetla ljudskog razuma.¹ One mračne utvare, čiju lažnost stasali razum osvetljava, jesu predrasude koje dolaze iz varljivosti naših čula, iz predaje, iz mita, iz običaja, iz religije, iz sholastičke filozofije,

---

1 Klasična je formulaciji Imanuela Kanta u spisu „Odgovor na pitanje šta je to prosvetiteljstvo“: prosvetiteljstvo je izlazak čovečanstva iz samoskrivljene nezrelosti putem sticanja hrabrosti za samostalno korišćenje sopstvenog uma; uporedi Kant, 1974:43.

iz straha pred autoritetima i pred „nerasvetljenim“ prirodnim pojavama. Njihova raznolikost svedoči o njihovoj kontingentnosti, a kontingentnosti za prosvetiteljstvo ne mogu biti izvor naučnog znanja.

U korenu prosvetiteljskog stava nalazi se problem sticanja izvesnog znanja do koga se stiže metodskom sumnjom u sve u šta se uopšte može sumnjati. Subjekt saznanja je, zarad izvesnosti saznanja, metodski izopšten od svega onog što je objekt njegovog saznanja, a dostojanstvo pojma racionalnosti je ograničeno na logičku racionalnost metoda.²

„Opšta je tendencija prosvetiteljstva da ospori svaki autoritet i da sve odlučuje pred sudijskim stolom uma.“³ Međutim, prosvetiteljstvo previđa da je sam um uvek u nekoj povlesnoj konkretnosti, te da je „naš povlesni konačni bitak određen... uvek i autoritetom predanja, a ne samo onog što je s razlogom sagledivo.“⁴ Predaja u kojoj se nalazimo i koja nas obavija predrasudama na bitan način konstituiše našu hermeneutičku situaciju iz koje se uopšte možemo upustiti u razumevanje drugih situacija.

„Predrasuda je sud koji se donosi pre konačnog ispitivanja svih momenata“,⁵ ona je izvesna pristrasnost za horizont sopstvene hermeneutičke situacije. Tek u prosvetiteljstvu pojam pred-rasude dobija isključivo negativnu konotaciju. Za prosvetiteljstvo, ona ne može polagati pravo na važenje jer se shvata samo još kao neosnovan sud. Nezavisno od konkretne tačnosti, sudu tek metodsko obrazloženje daje istinitost koja se time poistovećuje sa izvesnošću.

Tek vremenu koje sebe metodski izoluje od svega što mu je prethodilo, javlja se jasna svest o posebnosti onog istorijskog. Sve do pred kraj XVIII veka, u Nemačkoj su romaničke i gotičke katedrale preuređivane tako da budu u skladu sa trenutnim ukusom.⁶ Živelo se neposredno u neprekinutoj svestremenitosti sopstvene tradicije, danas i juče bili su na ravnoj nozi, bili su jedno.

---

2 Uzor jasnog i razgovetnog, dakle naučnog znanja, već Dekart pronalazi u izvesnosti matematičkog znanja, koje svoje istine utvrđuje večno i univerzalno logički ih izvodi iz čistih aksioma. Dekart takav aksiom nalazi u *ego cogito*, u mislećem Ja, koje je čisti razum, oslobođen čak i svoje telesnosti, budući da je i u njenu egzistenciju moguće sumnjati. Naročito je „evolucijom“ prosvetiteljstva u pozitivizam naglašeno ograničenje nauke na saznavanje uzročno-posledičnih odnosa među pojavama. Time postaje moguće ovladavanje izučavanim procesima, i otuda još Bekon kaže da *scientia potentia est*. Na ovoj metodi utemeljio se fascinantan moderni razvoj prirodnih nauka i povećanje ljudske moći raspolaganja prirodom kroz upotrebu tehnike.

3 Gadamer, 1978:305.

4 Gadamer, 1978: 313.

5 Gadamer, 1978: 303.

6 Predgovor Anta Pažanina u Riter, 1987:14.

Novo, prosvetiteljsko shvatanje istorije je teleološko i progresističko. Po tom shvatanju, čovečanstvo napreduje osvajanjem novih znanja pomoću kojih se oslobađa „sujeverja“. Univerzalna izvesnost ovih saznanja osigurana je racionalističkom metodom. Ne samo o prirodnonaučnim pitanjima, već i o načinu na koji je prošlost razumevala područja kao što su život u zajednici,⁷ pravni poredak, priroda čoveka, veza između Boga i čoveka, kao i područje pitanja o estetski lepom – prosvetiteljstvo može razmišljati samo kao o nedozrelim i pripremnim istorijskim stadijumima.

Prosvetiteljstvo svoju situaciju razumeva kao nadpovesnu. Ona mu je, navodno, dostupna zahvaljujući progresu u univerzalnoj izvesnosti metodski osiguranog znanja. Romantičarska reakcija, međutim, takođe uzima za sebe jednu vanpovesnu situaciju, koja je, na paradoksalan način, zasnovana na precenjivanju značaja prosvetiteljskog poistovećivanja racionalnosti, istine i metode. Ovo poistovećivanje je druga strana „apstraktne suprotnosti mitosa i uma“ koju romantizam zadržava da bi pronašao sopstveni istorijski telos, „rajsko prastanje pre istočnog greha mišljenja“.⁸

Romantizam, naime, prećutno kao samorazumljivu preuzima prosvetiteljsku tezu o otčaravanju sveta razumom. Samo što romantizam tu shemu prevazilaženja mita putem logosa vrednuje negativno i teži obnovi onog „izvornog“, „prirodnog“, „organskog“, „punog života i emocija“. Time je, upravo, podržan prekid sa predajom koji prosvetiteljstvo čini. Predrasude naše tradicije su vredne, ali i dalje su bezumne. Štaviše, vredne su jer su bezumne, pa se romantičarsko slavljenje iracionalnosti otkriva kao slavljenje aracionalnosti.⁹ Ono „izolira osećaj, kao i religiju i umetnost, od svega što se naziva spoznajom. Ono, doduše, ograničuje hladni um u korist neposrednog života, ali ga pretvara u princip puko neprijateljski mislima.“¹⁰

Najzad, istorizam „povezujući u delatno jedinstvo restaurativni stav romantike s onim do čega je u osnovi stalo prosvetiteljstvu, pokazuje da je i jednom i drugom u osnovi onaj isti prekid sa smisaonim kontinuitetom predaja“.¹¹ Istozizam ističe zahtev da se sve u prošlosti razumeva istorijski,

7 Vidi odeljak „Sužavanje pojma racionalnosti u prosvetiteljskom pristupu političkom“.

8 Uporedi Gadamer, 1978:306–307.

9 Iracionalno se, za razliku od aracionalnog, može sagledati kao momenat racionalnog. Uporedi opširnije o razlici u terminima Govedarica, 2006:40.

10 Horkhajmer i Adorno, 1974:103; na ovom mestu stav koji mi prepoznamo kao romantičarski naziva se *iracionalizmom*, ali je zapravo reč o onome što se u našoj terminologiji označava kao aracionalizam. Kritička teorija i hermeneutika, iako do dijaloga Habermasa i Gadamera nisu ušle u vidljiv filozofski razgovor, stavljaju slične primebe ograničenosti instrumentalnog racionalizma.

11 Gadamer, 1978:308.

dakle pod pretpostavkama sopstvenog doba umesto da se, kao u prosvetiteljstvu, sve prosuđuje prema tome koliko odstupa od horizonta „naučnog“ stanja sadašnjice.¹² Zadatak duhovnonaučnog istraživača zato se vidi kao potpuno samopotiranje, potpuni zaborav sopstvene hermeneutičke situacije i naučno unošenje u prošli, ili tuđi, životni horizont.

Subjekt istorijskog duhovnonaučnog saznanja, koji se na taj način, pre upuštanja u razumevanje prošlih doba, metodski osigurava protiv svih predrasuda predaje, propušta da rasvetli sopstvenu hermeneutičku situaciju i time ostaje bez komunikacije ne samo sa svojim dobom, već i sa prošlim dobima koja su do našeg vremena posredovana predajom. Istorizam preuzima prosvetiteljsku nelegitimisanu predrasudu protiv predrasuda. Da bi se stiglo do istine koja je „dostižna uz svu konačnost našeg razumevanja“,¹³ naučnom idealizacijom uslova razumevanja suženi pojam racionalnog ispitivanja u duhovnim naukama mora se proširiti tako da u svoju refleksiju obuhvati celinu čovekovog izvornog opstojanja u svetu.

Sužavanje pojma racionalnosti u prosvetiteljskom pristupu političkom

Iako sam Dekart, tvorac kartezijanske metode, nije primenio svoj postupak na područje etike, vrlo brzo sličan način mišljenja vidi se kod Tomasa Hobsa koji je, iako u empirističkom ključu, prvi sproveo program logicističkog razuma na tradicionalnom području praktičke filozofije.

U klasičnom delu *Levijatan* Hobs slika državu ne više kao prirodan oblik suživota *zoon politikona*, već kao veštačku tvorevinu koja obuzdava nedruštvene strasti atomiziranih pojedinaca. Hobs sagledava, po ugledu na prirodne nauke, odnose uzroka i posledice. Smisao ovog znanja je da odgovara na pitanje pod kojim uslovima bi čovek mogao živeti onako kako faktički želi da živi, dok je etičko pitanje praktičke filozofije o tome kako čovek *treba* da živi, koja je hijerarhija njegovih umnih svrha, odbačeno iz filozofije zajedno sa *phronesisom*.

Po Aristotelu, *phronesis* je saznajna sposobnost duše koja odgovara praktičkom delovanju koje se uvek odvija u onome što je ovako ali „može da bude i drukčije“¹⁴, dakle u području kontigentnosti. Pošto iz tog razloga

---

12 Opisujući istorizam kao jednu vrstu radikalizacije prosvetiteljskog stava, Gadamer piše: „Za istorijsku svest je izuzetni slučaj umu suprotne predaje postao opšta situacija“, Gadamer, 1978:308.

13 Gadamer, 1978:334.

14 Aristotel, 1970:147.

phronesis ne daje „opštu, večnu i nepromenjivu istinu“,¹⁵ on je isključen iz područja racionalnosti.¹⁶ Prosvetiteljstvo zaboravlja da „izvesnost, uistinu, postoji u veoma različitim modusima“¹⁷ i time na Aristotelovo upozorenje iz prve knjige *Nikomahove etike* da će „obrazovan čovek zahtevati u svakoj oblasti tačnost samo toliko koliko priroda predmeta dopušta“.¹⁸

Prosvetiteljski stav pristupa političkom sa jedinim načinom mišljenja koji još ima dostojanstvo naučnog, načinom mišljenja instrumentalnog racionalizma – kako postići ono što se želi, kako raspolagati ne više samo prirodnim procesima, već i procesima u zajedničkom životu. Time je politika kao umešnost zamenila tradicionalnu povezanost etike i politike u praktičkoj filozofiji ili filozofiji o ljudskim stvarima, a na čemu se upravo zasnivala „premoć antičke etike nad filozofijom morala novovekovlja“.¹⁹ „Ono što se čini trijumfom subjektivne racionalnosti, podvrgavanje svega bivstvujućeg pod logički formalizam, iskupljuje se poslušnim podređivanjem uma pod neposredno dano.“²⁰

Razgovor sa tradicijom: rehabilitovanje predrasuda kroz filozofsku hermeneutiku

Duhovne nauke stižu se s iskustvom filozofije, iskustvom umetnosti i iskustvom povesti, piše Gadamer. Kroz njih se razotkrivaju zahtevi za istinom koje pojam racionalnosti zasnovan na iskustvu prirodnih nauka nije u stanju da legitimise. Zato je potrebno filozofski legitimirati takve „vannaučne“ zahteve za istinom putem udublivanja u čin „razumevanja“.²¹ Ovim se pokazuje da je racionalnost moderne nauke samo jedan vid racionalnosti koji je od značaja za čovekov opstanak, i to vid koji kao samostalan ne zadovoljava najvažnije potrebe naše egzistencije. Tako Gadamerovo ispravljanje samorazumevanja duhovnih nauka, putem rehabilitovanja predrasuda, dobija suštinski značaj za našu temu.

Umesto, za prosvetiteljstvo karakterističnog zasnivanja svakog znanja u *ego cogito*, Gadamer, prateći Hajdegera iz *Bitka i vremena*, poslednje utemeljenje traži u egzistencijalitetu tubitka,²² u specifičnosti naše

---

15 Hobs, *De corpore*, citiran u Henis, 1983:52.

16 Uporedi o Hobsu, Henis, 1983:50–52.

17 Gadamer, 1978:270.

18 Aristotel, 1970: 5.

19 Gadamer, 1978:314.

20 Horkhajmer i Adorno, 1974:40.

21 Uporedi Gadamer, 1978:22.

22 Gadamer, 1978:292.

delatne egzistencije u svetu. Razumevanje se tada više ne pokazuje samo kao metodološka specifičnost duhovnih nauka, kako ga je video Dilta, već je ono sada ontološka kategorija. Razumevanje je „izvorna forma odvijanja tubitka“, dok je metodski pristup svetu samo sekundarna i izvedena aktivnost. Naše razumevanje, međutim, nije potpuno proizvoljno. Ono je uvek određeno našom konkretnom hermeneutičkom situacijom, odnosno predrasudama i uslovljenostima u kojima se zatičemo. Tradicijom je uvek već određen naš povesni i konačni bitak.²³

Hajdegerovo ontološko radikalizovanje uloge razumevanja, koje Gadamer u potpunosti prihvata i pita o njenim posledicama za duhovne nauke, vodi uvidu u to da kada Gadamerova filozofska hermeneutika govori o nezaobilaznoj ulozi predrasuda u razumevanju, ona zapravo osvešćuje nešto što je na delu nezavisno od naše volje da to priznamo ili ne, i iza čega se ne može dopreti nikakvom refleksijom. Ovo osvešćenje i, na tom tragu, ponovno povezivanje redukovane naučne racionalnosti sa svetom života pokazuje se, zapravo, kao istinski zadatak kritičkog mišljenja danas.

Predrasude koje dolaze iz tradicije određuju našu hermeneutičku situaciju, kojoj bitno pripada da ima svoj horizont, kao granicu onoga što je stojeći u njoj moguće videti, očekivati, smatrati za smisleno. „Ne radi se o tome da ovu vidnu tačku treba tražiti i prihvatiti kao stajalište, već da onaj koji razumeva svoje gledište ne bira proizvoljno, nego mu je mesto već unapred dato.“²⁴

Razumevanje se, kao i razgovor, odvija kroz logiku pitanja i odgovora. Na osnovu onoga što nam je poznato, na osnovu onoga što i danas spada u naš horizont, pravimo nacrt smisla koji očekujemo da nademo u nekom svedočanstvu naše povesti. Samo na osnovu tog početnog sporazumevanja stupamo u razgovor sa njime. Pokušavamo da opravdamo sopstvena predmnjenja, ali ne tako što bismo se tvrdoglavo držali svog prava, već uvek dopuštajući Drugom da nam se obrati sopstvenim zahtevom za važenjem i stoga ispravljajući svoj prvobitni nacrt razumevanja onda kada se on pokaže neodrživim.²⁵

Suočeni sa onim što izneveruje naša očekivanja, naše, do tada, nesvesno unošenje sopstvenih pojmova u svedočanstvo prošlog doba odjednom je razbuđeno drugačijošću svedočanstva i mi se tada nalazimo u jednoj

---

23 Preokret koji filozofska hermeneutika pravi sažeto je izložen u rečenici: „povest ne pripada nama, već mi pripadamo njoj... zato su predrasude pojedinca mnogo više nego njegovi sudovi, povesna zbilja njegovog bitka“, Gadamer, 1978:309–310.

24 Gadamer, 1978:363.

25 Uporedi Gadamer, 1978:300–302.

otvorenosti u kojoj se pitamo: treba li da verujemo sopstvenom predmnjenju ili mnjenju koje počinje da nam se otkriva u onom Drugom. Stoga, „nije uopšte tačno da... moramo zaboraviti sva predmnjenja o sadržini i sva sopstvena mišljenja. Traži se jedino otvorenost za tuđe mišljenje ili mnjenje teksta... treba biti svestan sopstvene pristrasnosti da bi se tekst sam prikazao u sopstvenoj različitosti i time dobio mogućnost da iskaže svoju stvarnu istinu naspram sopstvenog predmnjenja“.²⁶

Ovakvo dovodenje do svesti predrasuda i njihove delotvornosti – što Gadamer naziva delatno-povesnom svešču, koja je „pre svega svest o hermeneutičkojsituaciji“²⁷ – omogućava nam njihovo kontrolisano korišćenje u procesu razumevanja. To, najpre, znači „razlučivanje *istinskih* predrasuda, pod kojima *razumevamo*, od *pogrešnih* pod kojima *pogrešno razumevamo*“.²⁸ Do odvajanja legitimnih od nelegitimnih predrasuda, međutim, ne može doći pre, već jedino u samom procesu razumevanja.

Ako bismo, zaista, prethodno metodski zaboravili sve svoje predrasude, više ne bismo delili onaj početni sporazum koji nam je omogućio da u razgovor sa svedočanstvom uopšte uđemo. Kao što nakon predavanja tokom kog predavač nije uspeo da zbilja komunicira sa publikom slušaoci ostaju nemi, jer ne znaju odakle da pitaju sve ono što im u izlaganju nije bilo jasno, tako i bespredrasudnom razumevanju nedostaje određeno pitanje. Bez otvorenosti u koju nas stavlja razmimoilaženje između naših predmnjenja i mnjenja Drugog nikada ne bismo došli do određenog „tako ili ovako“.

Davanje određenosti našoj upitanosti jeste najvažnija uloga predrasuda u razumevanju. Njihovo prihvatanje mora se shvatiti ne kao ograničenje za mogućnost otkrivanja istine, nego kao produktivan uslov istinskog razgovora sa predajom. Delotvornost predrasuda nije izvor aracionalnosti, već je nužan momenat celovite čovekove racionalnosti. To je momenat koji se ne odriče onog iracionalnog u nama, nego ostaje pri njemu, time težeći, u modernosti pocepanom, jedinstvu čovekovog iskustva.

Kao i u sokratovskim dijalozima, tako i u konceptu razumevanja Hajdelberškog Sokrata – kako su Gadamera nazivali njegovi studenti²⁹ – svi učesnici podređuju se vođstvu same stvari. Zato je – pod uslovom da su učesnici zainteresovani da u razgovoru dođu do zajedničke istine, a ne da tvrdoglavo zadrže svoje pravo – bolje reći da razgovor *se vodi* nego da mi vodimo razgovor. Razgovor vodi nas prema istini stvari.

26 Gadamer, 1978:301–302.

27 Gadamer, 1978:335.

28 Gadamer, 1978:332.

29 Chronicle, 2003 [online pristup 1. aprila 2007], Palmer, online [1. april 2007]

Kako znamo da smo u razgovoru stigli do istine same stvari, istine o samoj temi o kojoj piše, na primer, neki stari filozof, a ne da smo odveć za pravo dali svom horizontu očekivanja ili da smo za pravo dali horizontu prošlosti? Kako je, imajući u vidu povesnu konačnost svakog razumevanja, moguće govoriti o istini? Tu je „centralni problem hermeneutike“³⁰ koji leži u momentu primene.³¹

Primena onog što razumevamo je neodvojivi deo i dovršenje razumevanja, a ne nešto što bi sledilo dovršenom razumevanju. Razumevanje u celini je suodređeno primenom nečeg opšteg, naime naše tradicije, na nešto konkretno, naime na našu hermeneutičku situaciju.³² Tek u ovom razotkrivanju istine, do koga dolazi primenom, obavlja se stapanje horizonata posle koga na novi način razumevamo tradiciju i sami sebe. Time se čovek „uzdiže do jedne više opštosti koja prevazilazi ne samo sopstveni partikularitet već i partikularitet drugog“.³³

Naravno, već se na taj način revidira naša hermeneutička situacija i, sa izmenjenim horizontom, nama se nove stvari u predaji čine vredne razgovora. Kako je Hajdeger rekao, novo tumačenje jednog filozofa stavlja u novu svetlost celokupnu istoriju filozofije. U ovome se, upravo, sastoji bitni produktivitet svakog razumevanja, koje nikad nije puko obnavljanje onoga što je bilo, već je posavremenjivanje u primenjivanju.³⁴

Iz toga sledi da se uvek „drugačije razumeva, ako se uopšte razumeva“.³⁵ Konačnost svakog razumevanja vodi zaključku da nekog okončanog razumevanja nemože niti biti.³⁶ Uvek ostajemo u hermeneutičkom krugu razumevanja i pravi zadatak mišljenja i nije da se iz ovog kruga izađe, već da se ontološki predodređeni ostanak u njemu pojmi pozitivno za svaku mogućnost razumevanja naše ljudske situacije. Možemo se sada s odobravanjem i razumevanjem setiti Hajdegerove konstatacije da je vrtenje u krugu najveća počast mišljenja.

---

30 Gadamer, 1978:340.

31 Vidi „Ekskurs: Gadamer i Habermas u razgovoru“.

32 Uporedi Gadamer, 1978:358.

33 Gadamer, 1978:338–339.

34 Otuda juristička hermeneutika, kakvu primenjuje sudija kada tumači i dopunjuje smisao zakona da bi na osnovu njega doneo presudu u nekom konkretnom savremenom slučaju, poseduje svoju egzemplarnu vrednost za svako razumevanje; uporedi Gadamer, 1978:358–375.

35 Gadamer, 1978:330.

36 „Rasvetljavanje naše hermeneutičke situacije je zadatak koji se nikada ne može potpuno sprovesti... no ova nedovršenost nije nedostatak refleksije već leži u suštini povesnog bitka koji smo mi“, Gadamer, 1978:335.

Ekskurs: Gadamer i Habermas u razgovoru

U razgovoru Gadamera i Habermasa kao da se demonstrirala istinitost logike pitanja i odgovora, sokratovskog dijaloga u kome sabesednici bivaju vođeni od same stvari ka zajedničkoj istini. Obe pozicije, i filozofska hermeneutika i kritička teorija, iz razgovora izašle su bliže istini same stvari, to jest odgovoru na pitanje o mogućnosti i dometu refleksivnog odnosa prema tradiciji do koga dolazi u momentu primene.

Refleksiji su potrebna merila, potrebna joj je uporišna tačka kritičkog odnosa prema tradiciji. Međutim, s obzirom na univerzalni aspekt hermeneutike,³⁷ ta merila moraju ponovo doći iz same tradicije koja je i predmet kritike. Nužno ostajući u okvirima uvek drugačijeg razumevanja tradicije, refleksija se može probiti najdalje do jezika. Jezik je zapravo tradicija o kojoj Gadamer govori. Ovako shvaćena tradicija omogućava komunikaciju i događanje gadamerovski opisanog razumevanja čak i među različitim civilizacijama. Svi ljudi, naime, dele fenomen jezičnosti. Jezik je poslednja granica naše hermeneutičke situacije. Zato, baš kao i situacija, jezik ima nas, a ne mi jezik.

U razgovoru Gadamera i Habermasa se može primetiti da je upravo ukazivanje na jezičnost kao bitno određenje svakog razumevanja tačka njihove najdublje saglasnosti. Jezik nikada nije privatni jezik, jezik pojedinca (osim u slučajevima psihopatologije), nego je uvek ono što nas povezuje u zajednicu, ono čime nas zajednica sve povezuje. Na taj način, Gadamerovo ukazivanje na značaj jezika je, Habermasovim rečnikom kazano, iskorak iz subjekt-centrirane filozofije ka filozofiji komunikativne intersubjektivnosti.³⁸

Međutim, uvek (legitimno) zainteresovan za spasavanje prosvেćenosti od „časne protivprosvetiteljske tradicije“,³⁹ ali i od nekoherentih koncepcija prosvеćenosti, Habermas osporava ono što naziva Gadamerovom „ontologizacijom jezika i hipostaziranjem konteksta tradicije“⁴⁰ na kojima se onda zasniva univerzalni zahtev hermeneutike.

---

37 Uporedi Gadamer, 1978, 511–528.

38 Gadamer (2005:138) u tekstu posvećenom odnosu subjektivnosti i intersubjektivnosti piše: „Onaj ko misli 'jezik', taj se uvek već unapred kreće s one strane subjektivnosti“; o Habermasovoj koncepciji komunikativnog uma uporedi Habermas, 1988:278–343.

39 Habermas, 1988:10.

40 Habermas, 1990:205.

Habermas primećuje da jezik nije nevin, da je konsenzus na kome se zasniva komunikabilnost jezika lažni konsenzus, zagađen sistemskim distorzijama sporazumevanja koje u jezik stižu iz nejednakosti imanentnih radu i vladavini. Habermas ne tvrdi da fenomeni rada i vladavine opstaju nezavisno od jezika, on samo kaže da za razliku od brojnih kulturnih formi koje su jezičke i koje su nam jezički posredovane, oblasti rada i vladavine nisu izvorno jezičke, već su samo uvek jezički posredovane. One, na izvestan način, u jezik dolaze i tako omeđuju njegov univerzalni zahvat.⁴¹

Smatramo, međutim, da je univerzalnost hermeneutičkog iskustva odbranjava i da je Gadamer već u *Istini i metodi* predvideo i odgovorio na Habermasov potonji argument kada je pisao da „jezik prevazilazi svaki prigovor upućen njegovoj nadležnosti“.⁴² „Time“, nastavlja Gadamer, „nije ništa rečeno protiv kritike mnjenja koja su se nataložila u jeziku“,⁴³ štaviše sam jezik ima refleksivnu strukturu, ali je time istaknuto i to da ta kritička refleksija ponovo mora biti jezička, te da samim time duguje povesti mnogo više nego što je narcisoidna moderna racionalnost spremna da prizna. Razlika između onog što jeste jezičko i što u jezik dolazi time gubi na značaju.

Pošto uoči da faktički konsenzus nije onaj istinski konsenzus do koga se stiže u istinskom razgovoru, koji on naziva diskursom,⁴⁴ Habermas teži da uslove istinskog razgovora uspostavi kao kritičku instancu prema faktičkim uslovima razgovora koji su sistemski iskrivljeni odnosima moći. On, zato, mora „kontrafaktički anticipirati“ uslove „idealne govorne situacije“.

Međutim, da bi položila račune o svom utemeljenju i da bi izbegla opasnosti proizvoljnog nasilja apstrakcije nad stvarnošću, koncepcija idealne govorne situacije svoju normativnu relevantnost mora crpsti iz uočivih tendencija sadašnjice. Kako Habermas smatra, te tendencije položene su u tradiciju onim njenim delom koji se može nazvati univerzalizmom prosvetćenosti. Po Habermasovom uverenju, upravo je to

---

41 Uopredi Mendelson, 1979:66; kao i sledeće mesto: „komunikativni um je... neposredno upleten u društveni proces života time što akti sporazumevanja preuzimaju ulogu mehanizma koordiniranja delovanja“, Habermas, 1988:297

42 Gadamer, 1978:436.

43 Gadamer, 1978:437.

44 Diskurs je misaona konstrukcija uslova razgovora u kome svi učesnici imaju punu slobodu izražavanja, potpunu jednakost, principijelno jednake mogućnosti argumentovanja i principijelno neograničeno vreme da postignu istinski konsenzus koji se tada temelji jedino na „neprinudnoj prinudi boljeg argumenta“.

emancipatorska bit prosvetećenosti koja se može razdvojiti od različitih neutemeljenih koncepcija prosvetiteljstva. Habermas sumnjiči Gadamera da je suviše uronjen u romantičarsku tradiciju, te da je jednostran – kao i mnogi drugi kritičari prosvetiteljstva – jer zanemaruje emancipatorski potencijal prosvetećenosti.

Naravno, problem sa Habermasovom „opreznom“ kritičkom teorijom, koja se mora neprestano „vraćati“ na ono što je postojeće da bi imala normativno relevantnu instancu za svoj kritički rad, jeste u tome što se ona „opasno“, a mi bismo rekli ispravno, približava onoj meri refleksije koju dopušta i filozofska hermeneutika.⁴⁵ Onaj višak koji bi u odnosu na hermeneutiku Habermasova kritika mogla ostvariti oslonjen je na univerzalističke pretenzije prosvetiteljstva, a upravo je to element modernog racionalizma koji smo, prateći Gadamera, u tekstu ocenili kao pogubni zaborav ljudske bitne konačnosti.

I pored Habermasovog nešto većeg optimizma u pogledu dometa refleksije, složili bismo se sa ocenom o značajnoj bliskosti Gadamerove i Habermasove pozicije,⁴⁶ što je kasnije potvrđeno i u blisko koncipiranim primedbama na „razuzdanu“ postmodernističku dekonstrukciju, kao što se potvrđuje i svaki put kada njih dvojica ulaze u polemiku na drugoj strani filozofskog spektra, sa različitim logicističkim pozicijama. Slažemo se i sa time da je „vrednost i snaga Gadamerove pozicije sadržana u uverljivosti opisa tog što se u procesu razumevanja 'uistinu' zbiva“,⁴⁷ ali nam se čini i da je Habermas svojom koncepcijom intersubjektivno zasnovanog uma pružio sistematskiji i razgovetniji opis onoga što je posledica ukazivanja na značaj jezika za racionalnost. Ovaj doprinos nikako ne treba posmatrati kao razradu, jer ako je jezik granica naše refleksije, onda je i mogućnost razgovetnog jezičkog, dakle pojmovnog, izraza onog iracionalnog ujedno i granica do koje se može ići u njegovom sagledavanju kao bitnog momenta racionalnog.

---

45 Za sličnu ocenu Habermasovog projekta uporedi: „Postuliranje idealnih uslova vodi pitanju sadržinskog osnova, a uzimanjem realnih uslova ostaje problem asimetrije konsenzusa i istine/ispravnosti“, Pavićević, 1996:123.

46 Kako ističe Đ. Vukadinović (1995:142), razlike se mogu pratiti do „zadnje jedva kontrolisane pretpostavke, pri čemu se, nasuprot Habermasovom strahu od kapitulacije umne kritičke instance pred iracionalnim silama i odnosima prošlosti, stavlja Gadamerova nelagoda pred nekontrolisanim učincima razuzdane refleksije modernog, na sebi samom utemeljenog subjekta... oni su obojica bili u pravu u onome što kažu, ali ne sasvim i protiv koga to kažu“.

47 Vukadinović, 1995:135.

Zaključak: pomirenje iracionalnog i racionalnog

Postoji scena u Platonovom *Protagori* u kojoj sofisti, Sokratovim pitanjima suočeni sa neutemeljenošću svojih mnenja, zatraže za sebe, navodno, povoljniju poziciju onih koji postavljaju pitanja. U komedijantskom obratu, sofisti ne uspevaju da postave i jedno pitanje, budući da „uopšte ne može postavljati pitanja onaj koji misli da sve zna bolje“,⁴⁸ onaj koji nije svestan ljudske konačnosti zbog koje *znam da ništa ne znam*. Metode za učenje da se pita, da se nauči videti ono problematično, nema.⁴⁹

U ovom radu pokušali smo da pokažemo kako je važan i stalni zadatak duhovnih nauka da pitaju za ono problematično, da pitaju za Dobro, „da u sve većim mogućnostima čovečanstva brane čovečnost“.⁵⁰ U toj, za njih konstitutivnoj etičkoj dimenziji saznanja, leži njihova nezaobilaznost u svakom dobu. Međutim, naša osnovna teza jeste da duhovne nauke prethodno i same moraju prevladati instrumentalnu racionalnost čija isključivost i ekspanzivnost dominiraju samosvešću modernog mišljenja. Instrumentalna racionalnost pruža odgovor na pitanje o sredstvima – kojim se sredstvima najefikasnije mogu postići ciljevi koji su, međutim, uvek izvan logike instrumentalne racionalnosti. Ona omogućuje dominaciju nad objektom svog saznanja, ali su ciljevi te dominacije, za tu vrstu racionalnosti, uvek kontingentni i iracionalni. Efikasna, ali slepa dominacija nad opredmećenom prirodom, opredmećenom ljudskom zajednicom i opredmećenim pojedincem sa njegovim nagonima i sa njegovom emocionalnošću posledice su preneglašavanja značaja instrumentalne racionalnosti.

Gadamerova filozofska hermeneutika poslužila nam je kao model pomoću koga smo želeli da ukažemo na puteve kojima se skućeni moderni pojam racionalnosti može vratiti svom istinskom obimu. Prošireni pojam racionalnosti uključuje instrumentalnu racionalnost, ali omogućava i racionalnu odlučivost o hijerarhiji ciljeva, o vrednostima i o smislu. Takva racionalnost je na bitan način komunikativna, kako prema sebi samoj, tako i prema drugima kroz sveprožimajuću jezičnost.

Čime je ovde, konkretnije rečeno, proširen pojam racionalnog? Videli smo da je u Gadamerovom shvatanju duhovnih nauka početno prihvatanje predrasuda naše tradicije ono što je u prvom planu proširenja. Time se umanjuje značaj koji i prosvetiteljstvo i romantizam pridaju razlikovanju „bezumnog mita“ i „umnog logosa“. Rehabilituje se izvorno značenje mita koji je istinita priča što povezuje pripadnike jedne zajednice.

48 Gadamer, 1978:397.

49 Gadamer, 1978:400.

50 Gadamer, 1999:69.

Ono što nam mit kazuje jeste ona početna samorazumljivost koju pronalazimo u zajednici. Upravo preko te početne samorazumljivosti – koja svoju krajnju granicu nalazi u uslovima komunikabilnosti jezika – kroz otvorenost za mnjenje drugog i kroz osveščivanje i razabiranje legitimnih od nelegitimnih predrasuda, odvija se naše razumevanje. Uključivanje u racionalno ispitivanje onih momenata kojih se prosvetiteljska metoda želela odreći kao iracionalnih – predrasuda i mita – sada se pokazuje kao nužan uslov istinski kritičkog mišljenja.

Uključivanje predrasuda u razumevanje, uzimanje za ozbiljno zahteva predaje za istinom, uvek uključuje jedno stavljanje sebe na kocku, dosezanje granične situacije u kojoj se, pak, iskušava nešto što je za čoveka primarnije od potrebe za dominacijom. Reč je, u krajnjoj liniji, o „razumevanju konačnosti koja vlada... našim biti-čovek“⁵¹ i o preuzimanju odgovornosti za osmišljavanje našeg „sveta života“ sa time u svesti. Na istom putu do tog iskustva konačnosti i povesnosti, otkriva se i bitna ljudska potreba za Drugim, za komunikacijom, za obrazovanjem, za međusobnim priznanjem, za sporazumevanjem i za povezivanjem.

Ugao iz kog smo pratili Gadamerove misli, sa stanovišta proširenja pojma racionalnosti, jeste jedan od centralnih načina za tematizovanje problematike savremene filozofije. Naznačujući puteve proširenja koncepta racionalnosti koji ne proizlaze neposredno iz Gadamerovih razmatranja, ukazujemo na to da oni u svim svojim pravicima slede istu figuru prevrednovanja onog iracionalnog, tako da se ono više ne pojmi kao aracionalno, već kao bitni modus racionalnog. Kao što pacijent, podvrgnut psihoanalitičkom postupku, da bi ozdravio, uči da u bolesti sam prepozna otuđeni deo sopstvene ličnosti, a u njenim simptomima uči da prepozna njihovo racionalno značenje, tako i modernost mora ponovo uspostaviti vezu sa onim delovima čovekovog iskustva koji su denuncirani kao iracionalni.

Tako se, na tragu rehabilitovanja predrasuda, može ukazivati i na racionalnost naših emocija, naših želja i naše telesnosti, naših ubeđenja, naše praktičke mudrosti, običajnosti i ustanova koje nas povezuju u zajednicu, našeg estetskog i umetničkog iskustva, našeg religijskog iskustva, metafizičkih ispitivanja. Sve su ovo oblici ispoljavanja naše egzistencije, koja se mora u svojoj celosti prihvatiti kao subjekt racionalnog mišljenja da bi rezultati tog mišljenja u sebi sadržavali dublji smisao za čoveka

---

51 Gadamer, 1978:309.

LITERATURA

1. Aristotel, *Nikomahova etika*, prevela Radmila Šalabalić, Beograd, Kultura, 1970.
  2. Josef Bleicher, *Contemporary hermeneutics*, London and New York, Routledge, 1990.
  3. Đorđe Vukadinović, „Gadamer i Habermas: neočekivani ishod jednog filozofskog spora“, članak u *Filozofski godišnjak*, 1995, br. 8, str.121–150.
  4. Hans Georg Gadamer, *Istina i metoda*, preveo Slobodan Novakov, Sarajevo, Veselin Masleša, 1978.
  5. Hans-Georg Gadamer, „Hermeneutika i društvena nauka“ u *Gledišta*, maj–avgust 1990a, br. 3–4, str. 159–161.
  6. Hans-Georg Gadamer, „The universality of the hermeneutical problem“, u Josef Bleicher, *Contemporary hermeneutics*, London and New York, Routledge, 1990b.
  7. Hans Georg Gadamer, *Evropsko nasleđe*, preveo Božidar Zec, Beograd, Plato, 1999.
  8. Hans Georg Gadamer, *Um u doba nauke*, prevela Suzana Spasić, Beograd, Plato, 2000.
  9. Hans Georg Gadamer, *Fenomenološki pokret*, prevela Emina Peruničić, Beograd, Plato, 2005.
  10. Milanko Govedarica, *Filozofska analiza iracionalnosti*, Pančevo, Mali Nemo, 2006.
  11. Di Cesare, „Stars and Constellations: The Difference Between Gadamer and Derrida“, članak u *Research in Phenomenology*, 2004, vol. 34, p73–102, [online pristup kroz EbscoHost servis 3. aprila 2007].
  12. Imanuel Kant, „Odgovor na pitanje: šta je prosvetćenost“, u *Um i sloboda*, Beograd, časopis Ideje, 1974.
  13. Jack Mendelson, „The Habermas – Gadamer Debate“, članak u *New German Critique*, Fall79, Issue 18, p.44–73 [online pristup kroz EbscoHost servis 3. aprila 2007.]
  14. Đorđe Pavićević, *Rekonstruktivna pragmatika – normativno jezički osnov „Kritičke teorije“*, magistarski rad na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.
  15. Richard E. Palmer, „How Hans Georg Gadamer offers openings to a postmodern perspective“ [online pristup 1. aprila 2007. na <http://www.mac.edu/faculty/richardpalmer/POSTMODERN/openings.htm>]
-

16. Joachim Ritter, *Metafizika i politika*, sa predgovorom Anta Pažanina, preveli Ante Pažanin i Pavo Barišić, Zagreb, Informator i Fakultet političkih znanosti, 1987.
17. Jürgen Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, preveo Igor Bošnjak, Zagreb, Globus, 1988.
18. Jürgen Habermas, „The hermeneutic claim to universality“, u *Josef Bleicher*, Contemporary hermeneutics, London and New York, Routledge, 1990.
19. Vilhelm Henis, *Politika i praktička filozofija*, preveo Danilo N. Basta, Beograd, Nolit, 1983.
20. Maks Horkhajmer i Teodor Adorno, *Dijalektika prosvetiteljstva*, prevela Nadežda Čaćinović-Puhovski, Sarajevo, Veselin Masleša, 1974.
21. „Questioning the Past“, članak u *The Chronicle of Higher Education*, 18. juli 2003, vol. 49, No. 45, strana A14 [online pristup 1. aprila 2007. na <http://chronicle.com/free/v49/i45/45a01401.htm>]

Marko Žilović

Why I did not become an engineer?
Widening of the Concept of Rationality in Gadamer's
Concept of Humanities

Summary

Text follows philosophical hermeneutics of Hans-Georg Gadamer and his related concept of humanities from the angle of their exemplary value for widening of concept of rationality. Artificially narrowed concept of rationality in Modernity and its consequences for Humanities is first exposed and is understood as a consequence of Enlightenment's insistence on methodological break-up with tradition. Secondly, Gadamer's rehabilitation of prejudices and their productive and unavoidable role in the act of understanding is shown to be a model for realizing that "irrational" must be seen not as a opposite but as a essential moment of "rational". Trough examination of debate between Gadamer and Habermas some of the insights of text concerning language, communication and intersubjectivity are given sharpen edge and some of the strong and weaker points of Gadamer's thought are exposed. Text concludes that experience of active and finitude human being in the world must be reflected as a whole in rational questioning, especially in Humanities if they are to fulfill their important task of overcoming monological, domination-oriented, instrumental rationality of modern times.

Key words: rationality, irrationality, Gadamer, humanities, modernity, enlightenment, widening, being in the world, understanding, tradition, Habermas.

Jasna Mitić

Tutorka: dr Vesna Đukić-Dojčinović

Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

KAKO (NE) TREBA ORGANIZOVATI IZBORNU KAMPANJU ili dokle smo stigli u političkom marketingu

Uvod

Prvo na šta pomislimo kada se raspišu novi izbori jesu gomile plakata na najrazličitijim mestima po gradu, iznajmljeni termini na televizijama, bombardovanje reklamnim spotovima i trošenje ogromne količine sredstava iz državnog budžeta za potrebe održavanja izbora. S obzirom na nestabilnost političke scene u Srbiji, u poslednjih deset godina (od 1997. do 2007) deset puta su bili organizovani izbori (parlamentarni republički i savezni, predsednički i opštinski) i dva puta se od građana tražilo da se o važnim državnim pitanjima izjasne na referendumu – prvi put o učešću stranih predstavnika u rešavanju problema na Kosovu i Metohiji, a drugi put o izglasavanju teksta novog Ustava Republike Srbije. Za to vreme, kampanje su se menjale i postajale ozbiljnije i profesionalnije, pa je ovaj rad imao za cilj da ispita dokle se u tome stiglo u Srbiji, koliko kasnimo za svetom kada je politički marketing u pitanju i da eventualno ukaže na neke greške i propuste u organizaciji kampanje. Istraživanje je vršeno na nekoliko političkih partija koje su na parlamentarnim izborima u januaru 2007. godine ušle u parlament i koje su imale zapaženije kampanje.

Značaj izborne kampanje

Značaj kampanje je veliki, ali ne i presudan za odlučivanje birača o tome za koga će glastati na izborima. Osnovna funkcija izborne kampanje je da obezbedi što veću podršku birača jednoj političkoj opciji ili kandidatu. Kroz kampanje, stranke i kandidati promovišu svoj program i ideje, time pokušavaju da pridobiju što više pristalica i tako uđu u parlament ili osvoje vlast. „Izborne kampanje posreduju između odluke političke partije ili kandidata da se upusti u izbornu borbu za vlast i odluke građana o tome kome će da povere da u njihovo ime vrši vlast.“¹ Kampanje su najintenzivniji

---

1 Z. Slavujević, *Politički marketing*, Čigoja, Beograd, 2005, str. 113.

oblik predstavljanja jedne partije jer se u njima za kratko vreme iznose sve najbitnije ideje i daje najpotpunija slika rada partije u periodu između dva raspisivanja izbora. U toku izborne kampanje, rad stranaka je najvidljiviji, a birači mogu potpunije da sagledaju situaciju na političkoj sceni i da lakše odluče kome će dati svoj glas.

Pored osnovne funkcije, koja je nesporno osvajanje što više glasova na izborima, kampanje mogu imati i druge funkcije, pa tako mogu podsticati birače da u što u većem broju izađu na izbore i time se aktivnije uključe u političko odlučivanje, ili se i neposredno uključe u rad neke njima najbliže partije, ili pak da bojkotuju izbore kao izraz građanske neposlušnosti. Sa druge strane, kampanje utiču i na izgled političke scene i na legitimnost čitavog sistema i izabranih kandidata koji putem demokratskih izbora dođu na vlast. Pored ovih, vrlo je važna i informativna funkcija koju kampanja obavlja, jer često u kampanji birači mogu da dobiju najviše informacija koje se tiču same stranke ili kandidata, da čuju različita stanovišta, predloge za rešavanje određenih društvenih problema, ali i da se uvere u nepodobnost nekih ličnosti da budu na vlasti.

Organizacija kampanje

a) Postavljanje ciljeva kampanje

Svaka izborna kampanja ima svoje pravilnosti koje moraju biti ispoštovane ukoliko se žele postići dobri rezultati na izborima.

Pre početka kampanje svaka stranka treba da odredi konkretne ciljeve kojima će u toku kampanje težiti. Ovi ciljevi se mogu kretati od onih koji podrazumevaju pobjedu na izborima, odnosno ostvarivanje parlamentarne većine, preko onih koji se tiču osvajanja znatnog broja poslaničkih mesta, uticanja na donošenje odluka u parlamentu i učešća u vršenju vlasti, do onih koji se ogledaju u prelasku cenzusa i sticanju statusa parlamentarne stranke.

Uz pomenute izborne ciljeve, stranka može imati i tzv. neizborne ciljeve, kao što su bolje pozicioniranje stranke u medijima, povećanje prepoznatljivosti partije ili kandidata, kao i poboljšanje imidža kandidata ili pridobijanje jednog dela birača kao simpatizera ili članova stranke.

Iz istraživanju sprovedenog u strankama o izbornim kampanjama za parlamentarne izbore u januaru 2007. godine, saznajemo da je cilj koji je SRS ustanovila pre početka izbora bio da osvoji što veći broj mandata i da se time učvrsti na poziciji trenutno najjače stranke na političkoj sceni i dobije šansu da samostalno formira vladu. DS i DSS su za svoj cilj odredile osvajanje

onolikog broja mandata koji će im omogućiti da formiraju vladu kao najjače političke stranke tzv. demokratskog bloka. Cilj G17+ je bio izborni rezultat koji će omogućiti da se posle izbora stvori vladna proevropskih stranaka u Srbiji, dok je LDP, kao novoformirana stranka, svoj cilj videla u ulasku u skupštinu, odnosno prelasku cenzusa i pozicioniranju na političkoj sceni Srbije kao prepoznatljive reformistički orijentisane stranke.

b) Planiranje kampanje

Planiranje kampanje ima više faza, od kojih je istraživanje biračkog tela koje treba da prethodi izboru strategije kampanje jedna od najvažnijih. Ovim istraživanjem stranka treba da stekne uvid o tome koliko ima tzv. sigurnih glasova, koliko ima neopredeljenih birača koje bi mogla da pridobije, a koliko je sigurnih birači drugih stranaka na koje ne treba da računa. Ovakva istraživanja mogu biti vršena putem različitih telefonskih ili terenskih anketa, od strane same stranke ili od strane profesionalnih agencija.

Predstavnici svih pet stranaka koje su anketirane rekli su da su vršena istraživanja biračkog tela. Dok su DS, DSS, G17+ taj deo kampanje prepustile agencijama koje se bave istraživanjem javnog mnjenja, sa kojima postoji rizik da će favorizovati stranku koja je istraživanje naručila, SRS je radila anketu od „vrata do vrata“ gde su građani ispitivani o tome kome će dati svoj glas na izborima. Ustanovljeno je da su potencijalni birači oni koji pristaju da razgovaraju sa anketarima, dok su glasači drugih stranaka oni koji odbijaju razgovor sa anketarima time jasno stavljajući do znanja da nisu simpatizeri SRS. LDP je, pored profesionalnih agencija, imala i svoje istraživanje, jer ističu da su im razgovori sa ljudima širom Srbije i lični kontakt jako važni, kako bi se i na taj način što bolje predstavili biračima.

Pored istraživanja biračkog tela, partija pred izbore treba da uradi još dve važne analize. Jedna od njih tiče se interne analize partije koja podrazumeva analizu kadrovske strukture i kristalisanje glavnih programskih ideja, dok se druga tiče analize konkurentskih partija i sagledavanje njihovih jakih i slabih tačaka.

I ove dve vrste istraživanja su sprovedene od strane svih ispitanih stranaka, ali se došlo do različitih rezultata. U DS smatraju da imaju veoma kvalitetan i obrazovan kadar u svim oblastima, dok su na osnovu interne analiza sprovedene u G17+ čelnici ove stranke došli do zaključka da G17+ ima neka od najboljih kadrovskih rešenja u Srbiji za resore finansija, ekonomije, zdravstva, poljoprivrede, odbrane, nauke i socijalnih pitanja. Ključni stavovi su bili definisani internom analizom i rezultatima u prethodnoj vladi, a

onda ocenjeni i delimično modifikovani u skladu sa rezultatima kvalitativnih istraživanja. Kao i u G17+, i u DSS interna analiza obuhvatala je i rezultate postignute u delovanju vlade i njenih ministarstava i to je bila jedna od ključnih ideja oko kojih je kampanja organizovana. LDP je sebe video kao stranku koja okuplja veliki broj mladih ljudi, ali i ljudi priznatih u raznim oblastima umetnosti, te stoga kao stranku sa velikim kreativnim i akcionim potencijalom. U SRS je, na osnovu interne analize, zaključeno da ova stranka nema dovoljno obrazovanog kadra, i da neprestano treba da radi na uključivanju ljudi sa visokom stručnom spremom koji bi prilikom preuzimanja vlasti bili sposobni da odgovore na obaveze predstojećih odgovornih radnih mesta i funkcija. Istaknuto je da je to jedan od ključnih problema sa kojim bi se ova stranka susrela ukoliko bi došla do preuzimanja vlasti.

Što se tiče analize konkurentskih stranaka, DS je svoje najozbiljnije konkurente videla u LDP, jer je to stranka koja bi mogla da im preuzme najveći broj birača koji nisu zadovoljni politikom DS i koji u Čedomiru Jovanoviću vide pravog nastavljača Đinđićeve ideje. Od ostalih, konkurenciju su videli i u DSS i G17+, ali su takođe potencijalne birače videli u građanima koji su razočarani radom vlade i politikom ove dve stranke u periodu od prethodnih izbora. G17+ je izvršila vrlo detaljnu analizu konkurencije, pre svega u smislu argumenata i predizbornih obećanja koje su druge stranke mogle koristiti u izbornoj kampanji. Ova analiza je takođe bila nastavljena i tokom kampanje i uglavnom su se ispitivale reakcije birača na javno izražene stavove i obećanja drugih stranaka u kampanji. U SRS se redovno vrši analiza konkurentskih partija. Slabe tačke konkurenata nastoje da iskoriste u svakom trenutku, pred građanima, na tribinama koje se organizuju na lokalnom nivou, i putem medijskih pojavljivanja na radijskim i televizijskim stanicama u duelima sa predstavnicima drugih stranaka. LDP je svoju kampanju prvenstveno zasnivala na kritici Koštuničine vlade i kao svoje jedine prave konkurente, ali i jedine moguće koalicione partnere, videla DS.

Iako važne stavke u planiranju izborne kampanje, ove analize nisu jedine koje određuju strategiju kampanje. Uz njih, bitni su i društveni i ekonomski uslovi, kao i karakteristike političkog i izbornog sistema.

c) Strategija i organizovanje kampanje

Pošto su svi navedeni faktori uzeti u obzir, na red dolazi utvrđivanje strategije kampanje i njena organizacija. U utvrđivanje strategije kampanje spadaju: izbor tipa kampanje, utvrđivanje ciljne grupe, pozicioniranje u odnosu na konkurente, utvrđivanje glavnih ideja i njihova implementacija u slogane, kao i izbor sredstava i oblika promocije, a sve to u skladu sa izbornim ciljevima.

Veoma je važno da je određena jedna ili više ciljnih grupa kojima se kampanja obraća. Na taj način, stranka se lakše pozicionira u odnosu na ostale učesnike u izbornoj trci, a slogani su jasniji i određeniji. Od utvrđivanja ciljne grupe zavisi i oblik promocije za koji će se stranka opredeliti, npr. na kojim će televizijama gostovati, za koje novine će pripremati saopštenja, kako će izgledati plakati i leci.

Slogani treba da budu u skladu sa glavnim idejama kampanje i da reflektuju onu sliku koju stranka želi da prikaže o sebi. Glavne ideje imaju za cilj da kampanju organizuju oko određenih konkretnih tačaka, a u cilju boljeg pozicioniranja i u skladu sa očekivanjima ciljne grupe. Ako ideje nisu jasno definisane, ni slogan neće biti ubedljiv i jasan. Kod ideja je posebno važno da budu dosledne i tačne jer će u suprotnom proizvesti kontraefekte koji umanjuju mogućnost uspeha na izborima. Slogani treba da budu kratki, jasni i da u sebi sadrže glavne ideje.

Najzapaženija i najprepoznatljivija kampanja na izborima u januaru 2007. godine bila je kampanja koalicije LDP–GSS–SDU–LSV „Od nas zavisi“. Kampanja je bila usmerena na mlađe urbano stanovništvo koje je nezadovoljno stanjem u zemlji i koje u LDP vidi reformatorsku struju. Njihovi politički ciljevi u kampanji bili su veoma jasno izraženi i vezani za modernizaciju zemlje kao građanski uređene države u Evropskoj uniji. LDP je u ovoj kampanji zabeležila najveći uspon i postala ozbiljna parlamentarna opozicija.

Slične ciljne grupe imala je i DS, mlađe ljude, intelektualce i privrednike koji su proevropski orijentisani. I slogan „Zato što život ne može da čeka“ podseća na geslo kampanje LDP „Srbiji se žuri“. Teško je reći ko je prvi došao na tu ideju, jer je dosta ljudi iz DS prešlo u LDP i jer su se obe stranke utrkivale u autentičnosti nastavljanja Đinđićevih ideja. Ipak, kod DS je ovog puta bila primetna mnogo veća doza socijalne retorike nego ikada u njenim kampanjama, jer je to stranka koja teži da zauzme upražnjeno mesto stabilne socijaldemokratske opcije, što kvantitativno podrazumeva više od intelektualne elite kojoj se do sada pretežno obraćala.

Još jedna stranka koja je pretendovala na mlađe, obrazovano, i proevropski orijentisano biračko telo bila je stranka G17+. Njihov slogan je bio „Stručnost ispred politike“, a kampanja je bila usmerena na borbu protiv korupcije, privatizaciju i podelu besplatnih akcija, ali i promociju njenog lidera Mladana Dinkića, pa je sve dosta podsećalo na kampanju za predsedničke, a ne za parlamentarne izbore. Pošto je ova kampanja bila osmišljena pre nego što su izborne liste bile predate, G17+ je napravio kampanju za listu pod rednim brojem jedan, ali kako ih je DS preduhitrila, a vremena za menjanje cele

kampanje nije bilo, bilo im je jako teško da stručnost ispred politike uklope sa rednim brojem dva, pa su ponekad rešenja bila neubedljiva. Pored ovog propusta, i priča o akcijama i drugim ekonomskim temama je bila podložna prigovoru da je G17+ imala svog ministra finansija, pa se postavlja pitanje zašto sve to što se obećava u kampanji već nije urađeno.

Koalicija DSS–NS je ovoga puta imala kampanju okrenutu širokom biračkom telu, koja se uglavnom bazirala na rezultatima rada Vlade Srbije i pitanju Kosova i Metohije, što su opšta pitanja koja se tiču većine stanovništva. U stranci tvrde da su postojale nesto određenije grupe kojima se povremeno obraćalo, kao što su privrednici, mali i srednji preduzetnici, studenti, ali najčešće u odvojenim kampanjama, nezavisno od generalne poruke, ali to nije bilo toliko primetno. Slogan „Živela Srbija“ je bio bled kao i sama kampanja, bez jasne poruke, upućen svima i na prvi pogled nemaštovit. Ova kampanja je primer da i bez jasne poruke, dobrog slogana i upečatljive politike stranka može da dobije veliki broj glasova i bude odlučujući faktor za formiranje vlade.

Kao i u DSS, i u SRS nije bila definisana određena ciljna grupa, nego se išlo na širok spektar biračkog tela, a kampanja je izražavala stavove stranke bez obzira na ciljnu grupu. Ipak, postojali su određeni vidovi kampanje na lokalnom nivou koji su bili usmereni samo na jednu grupu ljudi, kao što je to bio slučaj sa romskom populacijom u nekim opštinama. I slogan „Da nam sutra svima bude bolje“ oslikava težnju stranke da se približi što većem krugu ljudi. Pošto su se sve ostale stranke otimala oko intelektualaca i omladine, u redovima SRS-ovih birača je i dalje najveći procenat neobrazovanih ljudi, poljoprivrednika i penzionera, ali i svih onih koji su nezadovoljni razvojem događaja u Srbiji od 2000. godine i u SRS vide jedinu političku opciju koja može to da promeni ako dođe na vlast.

d) Sredstva i oblici promocije i odnosi s javnošću

Izbor sredstava kampanje i oblika promocije je od velikog značaja za celokupnu sliku koju stranka ili kandidat treba da stvore o sebi u cilju što potpunije promocije i obezbeđivanja što šire podrške birača. Najšira podela sredstava i oblika promocije je na besplatne i plaćene, ili, malo određenije, na sredstva javnog informisanja, publicistička sredstva i odnose sa javnošću. Uticaj medija na izborne kampanje se ispoljava na različite načine: kroz usmeravanje kampanje, njenu pokrivenost i dostupnost većem broju ljudi, kroz sprovođenje istraživanja ili davanja ocene kvaliteta, odnosno nedostataka političkih opcija, zainteresovanost publike za same izbore.

Televizija je najznačajnije sredstvo promocije stranaka i kandidata, jer se tako na brz i ekonomičan način poruka prenosi vizuelnim doživljajem, pri čemu gledaoci ulažu minimalan napor da bi nešto saznali. Pored televizije kao sredstva kampanje, mogu se koristiti i radio, štampa, telefon i u današnje vreme sve više internet koji, pored obilja informacija koje pruža o programu i aktivnostima partije, može da se koristi i u komunikaciji sa biračima putem blogova i foruma, a vesti se mogu vrlo brzo postaviti na internet stranicu ili zainteresovanim licima poslati putem elektronske pošte.

U plaćene oblike promocije spadaju TV spotovi i zakup termina u medijima, javni skupovi, slanje pisama na kućne adrese birača, kućne posete biračima, reklamni plakati i leci i distribucija različitog štampanog ili drugog materijala kojim se promovise stranka, kao što su upaljači, kalendari, olovke...

Odnosi sa javnošću predstavljaju „organizovanu aktivnost na obezbeđivanju besplatnog pozitivnog publiciteta u medijima“.² Najčešće aktivnosti koje se koriste u ove svrhe su saopštenja za javnost ili konferencije za štampu, organizovanje javnih skupova, konvencija ili učešće na sličnim skupovima, kao i posete gradovima ili organizovanje ili učesvovanje na manifestacijama priređenim u dobrotvorne svrhe.

Kao što je pomenuto u uvodu, ovaj deo političke kampanje je najvidljiviji i danas je gotovo nezamislivo da jedna stranka ne koristi sve ili bar većinu od pomenutih sredstava i oblika promocije u svojoj izbornoj kampanji, pa je tako bio slučaj i sa kampanjama svih stranaka koje su ušle u parlament. Sve stranke su imale reklamne spotove na televiziji, sve su iznajmljivale termine u skladu sa svojim finansijskim mogućnostima, sve su štampale letke, postavljale bilborde i održavale konferencije za štampu i javne skupove.

Kontrola efekata i ocena kampanje

Kontrola efekata se može vršiti u toku i po završetku kampanje, odnosno po objavljivanju izbornih rezultata.

U DS je kontrola vršena putem izveštaja za svaku urađenu akciju, i shodno rezultatima postignutih efekata vršene su korekcije u daljem toku kampanje. I u LDP je kontrola rađena tokom čitave kampanje, dok su u G17+-u svake dve nedelje vršena kvantitativna i kvalitativna istraživanja i,

---

2 Z. Slavujević, *Politički marketing*, Čigoja, Beograd, 2005, str. 148.

u skladu sa rezultatima, menjane ključne poruke, televizijski spotovi, kao i štampani promo materijal. U DSS i SRS nisu tome pridavali veći značaj jer smatraju da za tim nije bilo potrebe, budući da su njihove kampanje bile više usmerene na iznošenje glavnih stranačkih stavova nego na pridobijanje određenog segmenta javnog mnjenja.

Ako se može verovati ispitanim predstavnicima stranaka, sve kampanje su ocenjene kao odlične, ozbiljno i profesionalno organizovane, a očekivanja manje ili više ispunjena. Jedino SRS nije bila potpuno zadovoljna rezultatima izbora jer, iako je dobila najviše glasova, nije u mogućnosti da samostalno formira vladu, dok su svi ostali zadovoljni postignutim rezultatima.

Zaključak

Primetno je da se neke stranke trude da prevaziđu model *catch-all* partija, koji je u ranijem periodu bio karakterističan za srpsku političku scenu,³ i da se jasnije profilisu kao zastupnice interesa određenih društvenih grupa, pre svega mlađe, obrazovanije i bogatije populacije. Zbog toga je većina stranaka pokušala da u prvi plan kampanje izbací teme koje se tiču ekonomske i socijalne situacije. Ipak, uspeh koji su zabeležile partije koje se obraćaju najširem krugu glasača sa porukama koje se tiču velikih nacionalnih pitanja, kao na primer pitanje konačnog statusa Kosova i Metohije, pokazuje da objektivne okolnosti u kojima se Srbija nalazi postavljaju i ta pitanja u prvi plan izbornih tema.

I pored toga, nakon analize izbornih kampanja za parlamentarne izbore u januaru 2007. godine, mogu se zaključiti da je politički marketing u Srbiji preležao „dečje bolesti“, da je većina stranaka ispoštovala sve faze u organizovanju kampanje, manje ili više ozbiljno, da je pozitivna stvar prevazilaženje trenda tzv. negativnih kampanja i da se u budućnosti mogu očekivati sve bolje i profesionalnije urađene kampanje s obzirom na to da su političari počeli da shvataju da treba da se bave politikom, a organizaciju kampanje da prepuste nekom ko se time bavi.

---

3 Goati, *Izbori u SRJ 1990–1998*, CeSID, Beograd, 1999.

LITERATURA

1. Filip Kotler, *Upravljanje marketingom*, Beograd, 2003.
2. Filip Kotler, *Marketing od A do Z*, Beograd, 2004.
3. Goati, *Izbori u SRJ 1990–1998*, CeSID, Beograd, 1999.
4. Ivana Petrović, „Stranački podmladak i potkultura“, *Zbornik BOŠ*, studentski radovi, broj VIII, Beograd, 2005.
5. Marija Bruna Pasteto, *Politički marketing*, Clio, Beograd, 1996.
6. Mišel Bongran, *Politički marketing*, Plato, XX vek, Beograd, 1998.
7. Orlović S., *Političke partije i moć*, Čigoja, Beograd, 2002.
8. *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2003.
9. *Partijski mozaik Srbije 1990–1996*, priredio Goati V., Beogradski krug i AKAPIT, 1997.
10. *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000. godine*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2002.
11. Patrik Forsajt, *Marketing, sve što je potrebno da znate*, Clio, Beograd.
12. Sem Blek, *Odnosi s javnošću*, Clio, Beograd, 1997.
13. Šiber I., *Politička propaganda i politički marketing*, Alinea, Zagreb, 1992.
14. Zoran Slavujuvić, *Politički marketing*, Čigoja, Beograd, 2005.
15. Zoran Stojiljković, *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
16. Zoran Stojiljković, Miodrag Milosavljević, Marijana Simić, Đorđe Vuković, *Monitoring finansiranja političkih kampanja*, CeSID, Beograd, 2005.

* Anketa vršena među predstavnicima stranaka DS, DSS, G17+, LDP i SRS

Jasna Mitic

**How (not) to organize electoral campaign
Or where are we now in the field of political marketing**

Summary

In this essay empirical data collected from several Serbian parties about their campaigns during January 2007. parliamentary elections is confronted with theory of electoral campaigning. Practice of Serbian politics is examined through following the ideal type campaign phases, namely setting the campaign goals, planning the campaign, campaign strategy and organizing, different types of promotion and public relations, controlling the campaign effects and evaluation of campaign. Conclusion drawn is that strong movement toward profesionalization of electoral campaigns can be noticed in the recent period as well as decline of negative campaigning. That development is evaluated as basically positive one, slowly contributing to consolidation of democracy in Serbia, but it is also briefly pointed to some of the challenges facing any modern democracy.

Key words: electoral campaign, political marketing, Serbia, democracy.

Tijana Popadić
Tutor: Milan Vukomanović
Filozofski fakultet u Beogradu

ŽENA U ISLAMU – SUDBINA ILI IZBOR?

Uvod

Zamislite da možete da izaberete gde biste se rodili?

A sada zamislite da možete da odaberete religiju kojoj biste voleli da pripadate? Birati je naizgled potpuno pogrešan pojam za religiju. A ipak esencijalan.

U redu, zamislite da *morate* da odaberete?

Da li biste izabrali islam? Koliko vas?

Islam je vrednosno nabijen pojam u svetu savremenog hrišćanstva, i vrednosti koje promoviše su veoma obavezujuće, toliko da zahteva specifičan mentalni okvir osobe da bi lagano moglo da se uđe u njega. Većina muslimana ne bira islam. Rađa se u njemu, u Umi. Isto važi i za žene u islamu.

Ne postoji pojam toliko kontradiktoran kao „islamska žena“. Dok je jedni vide kao potlačenu, drugi je vide kao uzvišenu; tu se prelamaju feministička perspektiva i holivudska ideja egzotike. Nasuprot tome, stvarne žene pričaju sasvim oprečne priče: dok se jedne bore za osnovna prava, druge veličaju sopstveni položaj. Toliko različitih stavova prosto kao da poziva na istraživanje, ali istovremeno veoma očigledno upozorava da će zaključak biti vrlo složen, kao i sama tema.

U ovom radu, pokušaću da odgovorim na pitanje koliko je realna teza o potlačenosti muslimanske žene, gledano iz perspektive Zapada, kao i iz insajderske pozicije samih muslimanskih žena. Koliko je njihov položaj uslovljen samom religijom, a koliko nekim drugim obrascima? Koje su perspektive takvog položaja?

Perspektiva muslimanskih žena

Religiju možemo posmatrati u najmanje dve ravni, razmatrajući njenu osnovu u tekstu, kao i njenu praksu. Ali čak ni to nije dovoljno. Bez obzira na ono što knjige propisuju (barem kada je reč o religijama koje imaju svete knjige kao svoju podlogu, gde islam, svakako, spada), ono što se u samoj praksi dešava zavisiće mnogo više od strukture samog društva, vremena i

kultura koje posmatramo, kao i od konteksta. Praksa je podložna promenama. Ono što se dešavalo, ne mora se dešavati i ubuduće, a ono što posmatramo, može biti odjek ranijih epoha. Sama religija tu ne igra toliko bitnu ulogu, već više daje okvir unutar koga posmatramo određene fenomene.

Za razumevanje islama, i položaja žena u njemu, nedovoljno je da se samo čita Kuran, ali on nam, svakako, daje dobru sliku o tome kakav status žena može imati u društvu.

Razmotrimo sada tri aspekta ženskog položaja u društvu, čitajući Kuran u kontekstu (Spahić, 2003:22–24).

Prvi od tih aspekata je spiritualni aspekt, koji se, u Kuranu, odnosi na stvaranje žene.

Nigde u Kuranu nema govora o krivom rebu, niti potcenjivačkog stava prema ženi, na osnovu njene prirode, ili urođene grešnosti (Gvozdić, 2002:22). O isterivanju iz Dženeta (muslimanski raj), kaže se sledeće:

I Šejtan im počne bajati da bi im otkrio stidna mesta njihova, koja su im skrivena bila, i reče: „Gospodar vaš vam zabranjuje ovo drvo samo zato da ne biste meleki postali ili da ne biste besmrtni bili.“

I zaklinjaše im se: „Ja sam vam zaista, savetnik iskreni!“

I na prevaru ih zavede. A kad oni drvo okusiše, stidna mesta njihova im se ukazaše i oni po sebi dženetsko lišće stavljati počеше. „Zar vam to drvo nisam zabranio?! – zovnu ih gospodar njihov – „i rekao vam: šejtan vam je, zbilja, otvoreni neprijatelj.“

„Gospodaru naš“, – rekoše oni – „sami smo sebi krivi, i ako nam Ti ne oprostiš i ne smiluješ nam se, sigurno ćemo biti izgubljeni.“

„Izlazite“ – reče On – „jedni drugima bićete neprijatelji! Na Zemlji ćete boraviti i do smrti ostati. Na njoj ćete živeti, na njoj ćete umirati i iz nje oživljeni biti“ – reče On (Kuran, 7:20–25).

Dakle, ne govori se o ženi koja nagovara muškarca da počini greh, već su pred Alahom oboje podjednako krivi. Tek će kasnije, u usmenoj tradiciji, verovatno pod patrijarhalnim uticajem, da se o ženi govori na takav način.

Još neki ajeti koji impliciraju muško-žensku jednakost:

„O ljudi Mi vas od jednog čovjeka i žene stvaramo, onda vas dijelimo na plemena o narode da biste se međusobno upoznavali. Doista je kod Allaha najodabraniji onaj ko je najbogobojazniji“ (49: 13).

Po tome, kao i po mnogo čemu drugom, Kuran je nosio revolucionarnu poruku kada je objavljen. Raj je rezervisan podjednako za oboje.¹

---

¹ *“A onaj ko čini dobro, bio muškarac ili žena, a vjernik je, – ući će u džennet i neće mu se*

Kada govorimo o socio-ekonomskom položaju muslimanske žene, za razliku od tadašnjeg evropskog sveta, u kome je nasledstvo i raspolaganje bilo samo stvar muškaraca, ona se radala sa nasledstvom, i mogla je da stiče bogatstvo, barem kada je o religijskim slobodama u formalnom smislu reč.²

„Allah vam naređuje da od djece vaše muškom pripadne toliko koliko dvjema ženskim. A ako bude više od dvije ženskih, njima – dvije trećine, onoga što je ostavio, a ako je samo jedna, njoj polovina...” (4:11).

U kontekstu vremena kada je Kuran pisan (sedmi vek n. e.), muškarci su se tradicionalno brinuli o porodici, pa je normalno da se ostavljalo više muškom nego ženskom detetu, ali je i ono imalo deo nasleđa i, samim tim, potencijalnu samostalnost. To je prekinulo tadašnju praksu po kojoj su ženska deca bila u puno gore položaju od muške, odbacivana po rođenju i sl.

Ipak, postoje i suprotni primeri u Kuranu:

„Muškarci vode brigu o ženama zato što je Allah dao prednost jednima nad drugima i zato oni troše imetke svoje.“ (Sura Žene, 34).

Izraz *vode brigu* se negde prevodi kao *nadređeni su*, ali u obe varijante je teško osporiti da se radi o asimetričnom posmatranju i da je vidljiva vertikalna ravan, kao neravnopravan odnos moći. Konzervativnije čitanje je odavde izvodilo zaključak o nejednakosti u braku, i povlašćenijem položaju muškaraca. Egalitarnije čitanje se temelji na lingvističkim i kontekstualnim nedoumicama. Smatrajući da se može dozvoliti da se ajet odnosi na prednost koja je data većim ovlašćenjem, koje, opet, proističe iz činjenice da je muškarac toga vremena zaista raspologao većom imovinom i bio zaštitnik i staratelj svoje porodice (Spahić, 2007:120).

Treći aspekt o kome ovde govorimo je pravno-politički. Sa pojavom Kurana, žene su dobile određeno priznanje i određenu vrednost. Kada je reč o političkim pravima, istorija pokazuje da su žene učestvovala u izboru vladara, u javnim poslovima, u sudsko-pravnim poslovima, obrazovnom procesu, administrativnim poslovima itd. Kuran ne sadrži nijedan deo koji bi ženu isključio iz društvenog i političkog života, naprotiv (Spahić, 2007:117).

Ipak, i ovde možemo naići na kontroverzne primere, kao što sledeći ajet navodi:

---

učiniti ni koliko trun jedan nepravda” (Kuran, 4. 124).

² “Muškarcima pripada udio onoga što steknu, a i ženama pripada udio onoga što steknu” (Kuran, 4:32).

„O vjernici, zapišite kada jedan od drugog pozajmljujete do određenog roka. I neka jedan pisar između vas to vjerno napiše i neka se pisar ne uzdržava da napiše, ta Allah ga je poučio; neka on piše, a dužnik neka mu u pero kazuje i neka se boji Allaha, Gospodara svoga, i neka ne umanji ništa od toga. A ako je dužnik rasipnik ili slab, ili ako nije u stanju da u pero kazuje, onda neka kazuje njegov staratelj, i to vjerno. I navedite dva svjedoka, dva muškarca vaša, a ako nema dva muškarca, onda jedan muškarac i dvije žene, koje prihvatate za svjedoke; ako jedna od njih zaboravi, neka je druga podsjeti...“ (2: 282).

Iako ovaj ajet deluje diskriminišuće po ženu, kontekstualno čitanje bi istaklo da u vreme kada je Kuran pisan, žene objektivno nisu bile vične ekonomiji i matematici, i da je realno bilo očekivati da će se manje razumeti u finansijsku terminologiju, na koju se ovaj pasus odnosi. Žena je mogla da se uzdigne iznad toga prvenstveno obrazovanjem. Kuran je tu izričit: „...Uči, čitaj, poučavaj u ime Gospoda Boga...“ (Kuran 3:5).

Muslimanska žena može biti obrazovana, sposobna i vođena političkim žarom, mada ne postoji imenica ženskog roda koja bi označila vladarku. Žena ne može biti halifa (Mernisi, 2005:18), jer ta imenica postoji samo u muškom rodu i odnosi se na versko vođstvo, koje je i lingvistički rezervisano samo za muškarce. Može tražiti titulu sultane, ili malike, što su svetovne odrednice ženskog roda za onu koja dominira, ili za kraljicu (Mernisi, 2005:28). Tokom istorije, žene su dobijale i gubile politička prava, nezavisno od statusa koji im pridaje Kuran, ali vezano za konkretnu političku klimu u zemljama u kojima su živele.

Osvrnimo se kratko na primer Sirije. Žene posle 1928. dobijaju pravo da glasaju (ako imaju završenu osnovnu školu, što za muškarce ne važi), ali ne i da se kandiduju. To se menja nakon 1945. Žene igraju kozmetičku ulogu u parlamentu, sa oko 13 članica. U Iranu, od 1963. žene imaju pravo da biraju i da budu birane, ali čine skromni udeo od 3,5% do 1% u parlamentu (Gvozdić, 2001:58).

Može se zaključiti da, formalno, muslimanska žena jeste slobodna da ostvaruje svoju sreću, a religija je poslednja koja bi joj takvo pravo osporila. Naprotiv. U takvim okvirima neke uspevaju da nađu mir posvetivši se porodici, zanemarujući pritom karijeru (Šaabani, 2001.:22), osećajući pritom nepravdu. Neke druge žene uspevaju da se uzdignu iznad ograničenja i ne osećaju nikakvu sputanost u tom pogledu. Šaabani smatra da je prerano za slavljе, ako se posmatraju samo pojedinačni slučajevi.

Perspektive zapadnog sveta?

Perspektivu Zapada ne možemo posmatrati kao homogenu celinu. Tu, takođe, postoje različiti stavovi, od ekstremno negativnih, do umerenih, kao i blagonaklonih. Oni su varirali tokom vremena, zavisno od političke klime i prostora. Prvi stavovi prema Istoku se, grubo uzev, mogu oceniti kao potcenjivački. Iako se isprva plašio, zbog jasne pretnje od turskog osvajanja, Zapad je sve vreme posmatrao Istok kao manje civilizovan i kulturnan deo sveta. Diskurs orijentalizma, gde su žene viđene kao mistične, lepe, ali robinje harema, polako daje prednost poziciji gde se žena sagledava ko žrtva, prvo svoje vere, a potom patrijarhalne kulture. Ovaj stav se posebno zaoštava nakon 9. 11. 2001, a Istok, odnosno svet islama se ponovo uvodi u žižu interesovanja. Najkontradiktorniji pojam je, opet, žena, čiji se status često navodi kao primer grube i zaostale kulture. Očigledna je površnost takvih posmatranja, čime se možda stvarni problemi guraju u stranu pred izmišljenim, ali i očekivanim.

Položaj žene u islamu danas je usko povezan sa samom strukturom muslimanskih društava. Tu, na jednoj strani, stoje sekularisti, a na drugoj, konzervativci, fundamentalisti i islamski modernisti (Espozito, 2007:740). Sudbine pojedinih žena će biti odlučene u međugri ovih činilaca, zavisno od toga koja struja prevlada u pojedinoj državi. Pritom se religija koristi kao političko sredstvo, a uloga žena u njoj kao jedan njen segment.

Konzervativniji među muslimanima se zalažu za ponovno uvođenje nošenja zara i za razdvajanje polova, do potpunog ukidanja obrazovanja za žene (primer Avganistana pod Talibanima). Ipak, primeri su raznoliki i zavise od društva do društva, što je i najbolji primer različite prakse, nezavisno od religijskih osnova.

Na primer, u Egiptu žene mogu da budu sudije, da budu birane za članove parlamenta, da se obrazuju, ali im je i dalje potrebna muška dozvola za putovanje. U Saudijskoj Arabiji, žene imaju zavidan udeo u nacionalnoj imovini, imaju nekretnine, ali ne mogu da voze kola. U Kuvajtu su im skoro sva prava data, sem prava glasa. Pakistan ima čak i žene ambasadore.³

Mnogi autori smatraju da je revivalizam islama, kao model za uređenje društva, stigao kao odgovor na modernizacijske tokove. Islamizacija se prvo dogodila u oblasti kulture, koja je bila najosetljivija na izazove zapadnog sveta, da bi se zatim prenela na ostale tokove, društvenu i političku sferu (Gvozdić,

---

3 Espozito, Džon, Women And Change In Islam, lecture a-b www.teach12.com/ttcx/coursedesclong2.aspx?cid=6102&id=6102&pc=religion

2002:33). Različita muslimanska društva su na različite načine pokušavala da reše probleme koji su nastali kao posledica modernizacije: neki su se vraćali čistom islamu (Gadafi u Libiji, Homeini u Iranu), drugi su odbacili vlastitu islamsku prošlost (Ataturk, Turska), a treći prilagođavajući islam evropskoj tehnologiji i institucijama (Sadat u Egptu).⁴ Najopasnija posledica modernizacije i postkolonijalizma je nacionalizam. Smatra se problematičnim i to što muslimani, slično nekim novijim etničkim grupacijama, često ne mogu da odvoje religijski identitet od nacionalnog, što može da stvori područje napetosti.

Hantingtonova teza o sukobu civilizacija našla je plodno tle nakon 11. septembra. Iako autor govori o širem sukobu kulturoloških faktora, sukob Zapada i Istoka je postao neodoljivo zanimljiva ideja.

„Kao ostale manifestacije globalnog religijskog revivalizma, islamsko uskrsnuće je proizvod i pokušaj hvatanja u koštac sa modernizacijom... Muslimani osećaju potrebu da se vrate islamskim idejama, praksi i institucijama da bi osigurali kompas i motor za modernizaciju“ (Hantington, 1998:128).

Glavna teza autora je da se ovaj sukob odvija po osi kulturnog nasleđa i uticaja religije na muslimanska društva. Dalje, takav sukob stvara nepremostive razlike u političkom uređenju i neminovno vodi u razmimoilaženje i dublje konfrontacije. Ispostavlja se, međutim, da je pravi izvor sukoba (ako takav zaista i postoji) u jednoj suptilnijoj razlici.

Nasuprot očekivanjima, modernizacija vodi ujednačavanju razlika. Najpre, u pogledu demokratije. Ipak, dva tipa posmatranih društava i dalje pokazuju značajne razlike kada je reč o dva problema: odnos prema ženama i prema seksualnim slobodama (Norris, Inglehart, 2002:1).

Eros se tu, dakle, pokazuje važnijim od Demosa.

Ovaj zaključak je zasnovan na analizi empirijskih podataka, dobijenih na osnovu globalnog istraživanja World Values Study u 75 zemalja, od kojih je devet preovlađujuće muslimanskih (Jordan, Pakistan, Turska, Azerbejdžan, Bangladeš, Albanija, Maroko, Iran i Egipat). Istraživanje je rađeno u fazama od 1995–2001. Rezultati su interesantni. Muslimanske zemlje pokazuju neočekivano visok nivo saglasnosti sa zapadnim pogledom na svet kada su u pitanju demokratske vrednosti i praktična primenljivost

---

4 Enciklopedija živih religija, odrednica „Islam“, Nolit, Beograd, 2003. str.299

demokratije, a ispred pojedinih pravoslavnih država (Rusija). Primetna je i veća tolerancija prema religijskom vođstvu kod muslimanskih, nasuprot zapadnim zemljama, ali ta tolerancija nije toliko različita u odnosu na neke druge nemuslimanske zemlje. Prava razlika je uočljiva kod pitanja o rodnoj jednakosti i pravima homoseksualaca. Tu su muslimanske države upadljivo na jednom kraju pola u odnosu na zapadne, liberalnije zemlje. Rodna jednakost je merena preko tipičnih pitanja, tipa:

Kada je reč o zaposlenju, muškarac ima više prava na njega, nego žena?

Univerzitetsko obrazovanje je važnije za dečake, nego za devojčice?

Da li su deca neophodna da bi se žena osetila zaista ispunjenom?

Da li odobravate ženu koja bi da postane roditelj, ali ne želi ozbiljnu vezu sa muškarcem?

U celini, muškarci su podobniji kao političke vođe?

Pokazalo se da se udaljenost na skali povećava, jer gledano po kohortama, mlađe generacije iz zapadnih zemalja postaju sve liberalnije, dok deca iz muslimanskih zemalja ostaju podjednakih stavova kao i njihovi roditelji, i starije generacije uopšte.

To baca drukčije svetlo na tezu koju su gorepomenuti autori pokušali da opravdaju: da će tokovi modernizacije neminovno dovesti do povećanja rodne ravnopravnosti, i to na sledeći način:

- industrijalizacija uvodi žene kao plaćenu radnu snagu, ramatično smanjivši fertilitet. Žene postaju obrazovanije, počinju da učestvuju u političkom procesu;
- postindustrijska faza nas vodi ka većoj rodnoj ravnopravnosti, žene dobijaju bolja radna mesta, njihova politička uloga jača i vidljive su na vodećim mestima u društvu (ibid, str. 6).

Ova linearna šema ima smisla kada se gleda unazad, i ako se posmatraju zapadna društva. Ali nerealno je očekivati da će tok industrijalizacije i modernizacije biti isti za sva društva, pogotovu ona koja u nju ulaze sa 100 godina zakašnjenja, ako je razmatranje o *kašnjenju nasuprot stizanju na vreme* uopšte opravdano? Upravo je taj pritisak i doveo do toliko zbnunjućeg revivalizma i vraćanja zamajca unazad.

Zaključak

Osobe ostaju usko vezane za kulturu u kojoj žive. Ako je religija manje važan aspekt, tradicija i kultura svakako postaju značajnije. Sama religija, tj. njena osnova u svetim spisima, nije suštinski problem muslimanske žene. I Sveto pismo je puno mizoginičnih stavova, pa, ipak, položaj žene u zapadnom svetu nije tema koja je toliko važna za preispitivanje. Iako nam Kuran daje osnova da tvrdimo da žene ne moraju biti građani drugog reda u muslimanskim društvima, bolna činjenica ostaje da su zvanični tumači Kurana bili, i ostali, muškarci. Tako se javlja dominantna struktura koja određuje položaj žena – patrijarhalni obrazac.

Zbog toga postoje dva sveta. I dve perspektive unutar njih. Da li je izbor tu ključna reč? Ne biramo tradiciju, ma koliko bili slobodni pri izboru religije. Teško da će lično tumačenje moći da utiče na perspektivu okoline, ili da je bitno promeni. Iako su izborile mnoga prava, muslimanske žene su i dalje suočene sa konkretnim problemima u praktičnoj primeni tih istih zakona. Lični primer nije dovoljan, ali je svakako nužan i neophodan.

Pokazuje se da društva u pogledu vrednosti konvergiraju. Religija nije dovoljna da objasni razlike koje uočavamo kada govorimo o zapadnim društvima, izraslim na hrišćanskoj, katoličkoj i protestantskoj tradiciji, u odnosu na muslimanska društva. Ali razlike postoje, i polje na kome će se tradicije sukobljavati i dalje je pitanje ženskih prava i slobode da one same biraju svoju ulogu u društvu. Bilo da se gradi na temeljima vere ili sekularnih vrednosti, izbor postaje suština i karika koja nedostaje. A to je „privilegija“ koja mnogima nedostaje.

Otvoreno je pitanje da li će tranzicija ići istim putem za sve žene svuda i u svakom vremenu, ali ako se shvati da je položaj žena ključan za puno ostvarenje demokratije i ujednačavanje kvaliteta života, jasno je da se obrasci u tom pogledu moraju menjati. Ili će se civilizacije zaista sukobljavati upravo na tom polju.

Tako se pokazuje da žene nemaju previše izbora, a o njihovoj sudbini će, pored njih samih, odlučivati mnogo trajnije strukture i obrasci.

LITERATURA:

1. *Enciklopedija živih religija*, odrednica „islam“, Nolit, Beograd, 2003.
2. Esposito, Džon, e-predavanja *Lecture: Women and change in Islam*, www.teach12.com/ttcx/coursedesclong2.aspx?cid=6102&id=6102&pc=religion
3. Gvozdić, Natalija, *Položaj žena u islamu između tradicije i modernizacije* (diplomski rad), Filozofski fakultet, Beograd, 2001.
4. Huntington, Semjuel, *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica, 1998.
5. Kuran Časni, Stvarnost, Zagreb, 1969.
6. Masqood, Ruqazzah Waris, *Vodič za muslimanski brak*, Selsebil, Živinice, 2003.
7. Mernisi, Fatima, *Snovi o zabranjenom voću: priče o detinjstvu u haremu*, Laguna, Beograd, 2002.
8. Mernisi, Fatima, *Zaboravljene vladarice u svetu islama*, Buybook, Sarajevo, 2005.
9. *Oksfordska istorija islama*, prired. Džon Esposito, Clio, Beograd, 2002.
10. Pippa Norris and Ronald Inglehart, *Islam and West: Testing the Clash of Civilizations Thesis*, John. F. Kennedy School of Government, 2002.
11. Smith, Margaret, *Rabija el-Adevijja*, Bemust, Sarajevo, 1999.
12. Šaabani, Buseina, *I desnom i levom*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.
13. Šijak, Spahić, Zilka, „Kuranski ideal i muslimanska praksa“, *Vreme* (dodatak *islam*), br. 629, 2003.
14. Šijak, Spahić, Zilka, *Žene, religija i politika, analiza uticaja interpretativnih religijskih tradicija na politički angažman žene u javnom životu u Bosni i Hercegovini – judaizam, hrišćanstvo, islam*, doktorska disertacija, Novi Sad, 2007.
15. Vasić, Violeta, *Hodočašće u Meku: Afirmacija kolektivnog i preobražaj individualnog identiteta* (diplomski rad), Filozofski Fakultet, Beograd, 2002.
16. *Warning signs of fundamentalism*, edited by Ayesha Imam et. all, WLUML publications, 2004.

Tijana Popadic

Position of Women in Islam - Destiny or Choice?

Summary

This essay deals with the position of woman in Islam. I tried to test the thesis is woman subdued in Islam, is this subordination derived from religion its self, and are the women free to choose their own destiny?

In this respect, I have studied two perspectives: Of Muslim women and Western theoreticians. Starting with position of woman in Kuran in three aspects: spiritual, socio-cultural, and political, then with usage of these rules in Muslim praxis, and subjective side of this position. I continued with research of values in Muslim versus non-Muslim societies.

It turns out, that, while concerning democratic values these societies converged, in respect of women rights there still exists a huge gap. This gap does not originate from religion, rather from a patriarchal social structure, which Muslim societies predominantly belong to.

As long as these structures remain unchanged, the position of woman will not be significantly improved, and this field will be crucial for eventual confrontations of East and West.

Key words: woman, Islam, religion, tradition, civilization, choice, destiny.

Milica Pavlović

Tutorka: *prof. dr Ksenija Petovar*

Arhitektonski fakultet u Beogradu

SIROMAŠNA NASELJA U BRAZILU, ŽIVOT U FAVELAMA

Uvodne napomene

Od pedesetih godina 20. veka, urbanizacija je globalni fenomen. Iako su regionalne razlike u stepenu i dinamici na svetskom nivou izražene, gotovo da nema države ili regije koja nije zahvaćena jačim ili slabijim intenzitetom urbanizacije. Siromaštvo i nedostupnost svih vrsta usluga u ruralnim prostorima, s jedne, te ekonomsko jačanje i atraktivnost gradova, sa druge strane, uzrokuju do tada neviđena preseljavanja iz sela u gradove. Pravac migracija određuje „push-pull“ faktor, koji govori da stanovništvo iz ruralnih zajednica guraju neodgovarajući uslovi življenja, dok ih istovremeno ka gradu vuče predstava o boljem životu. Ruralni egzodus i koncentracija stanovništva u gradovima, glavna su obeležja urbanizacije slabije razvijenih zemalja u drugoj polovini 20. veka. Ovome treba dodati i nasleđena obeležja urbanih sistema, hijerarhijska i prostorna, dvojni prostornu strukturu gradova, te sve veće društveno-ekonomske razlike između gradova i ruralnih prostora.¹ Kao posledica velikog doseljavanja stanovništva u gradove, dolazi do prostornog širenja grada nekontrolisanom gradnjom i stvaranja specifične socijalne topografije. Udeo ovako podignutih naselja na ukupno sagrađenoj površini pojedinih gradova vrlo je visok i često zauzima više od 50% ukupne površine grada. Karakteristika mnogih gradova Srednje i Južne Amerike je da se bogato stanovništvo uglavnom koncentrisalo u središtima, dok siromašno stanovništvo naseljava područja na periferiji. To se javlja od XVI veka i primene španskih planskih zakona, prema kojima je kolonijalno stanovništvo naseljavalo najbolje i središnje zemljište u gradovima dok su domoroci živeli podalje, na rubovima, u blizini rudnika i plantaža gde su radili.² I danas je situacija u velikoj meri slična onoj od pre pet vekova. Siromašno stanovništvo živi na rubovima grada, u drvenim i limenim barakama ili u barakama od nekog sličnog priručnog materijala, bez osnovne komunalne infrastrukture, sanitarija, higijenskih uslova, a još više bez društvene suprastrukture (obrazovnih, zdravstvenih, uslužnih, servisnih i ostalih sadržaja civilizovanog načina življenja).

---

1 www.danas.co.yu/20040703/frontpage1.html - 60k

2 www.wikipedia.org/favelas

Mnogi veliki gradovi u svetu suočeni su sa pojavom tzv „squatter“ naselja, koja najčešće nastaju na njihovim rubovima, podizanjem malih naseobina na uzurpiranom zemljištu. Naziv „squatter“, koji se danas u svetu mnogo upotrebljava, engleskog je porekla. To je naziv za onog stanovnika koji se bespravno naseli na tuđem zemljištu. „Squatter“ naselja grade se spontano, bez plana, od otpadnog materijala poput kartona, drvenih dasaka, lima i sl. Takva su naselja vrlo često prenapučena te bez osnovnih komunalnih sadržaja i higijenskih uslova: bez vode, struje, kanalizacije, odvoza smeća, bez škola, prodavnica itd. „Squatteri“ mogu biti mobilni i stacionirani. Mobilni su oni koji žive na ulici i čitavog dana se kreću po gradu, a noću spavaju na pločnicima. Stacionarni „squatteri“ su oni koji imaju svoja stalna prebivališta.³ Pojedine zemlje, pa i gradovi posebno, imaju svoje lokalne nazive za „squatter“ naselja. U Brazilu su to, favelas, u Peru u i Venezueli *barriadas*, u Čileu *callampas*, u Argentini *barrios*, u Meksiku *paracaidistas*, u Indiji *bustees*, u Maroku i Keniji *bidonvilles*, u Turskoj *geçecondu* itd.

Favele

Favela je brazilski naziv za siromašna naselja. Postoje dve teorije o poreklu ovog imena. Prvobitna teorija zastupa ideju da je prvo naselje ovog tipa nastalo na obroncima brda pod nazivom *Morro da Favela* 1920. godine u Rio de Žaneiru i činilo ga je 839 stambenih jedinica. Baš ta lokacija bila je jedina mogućnost u gradu zbog svoje slabe pristupnosti svim vidovima usluga pa stoga i niske atraktivnosti za stanovanje ali i usled toga što je država bila vlasnik tog zemljišta. Druga teorija govori o tome da naziv favela potiče od biljke beli glog koja raste u severoistočnom delu Brazila a koju su prvi stanovnici ovakvih naseobina, osnovanih prema ovoj teoriji novembra 1897. godine (20.000 vojnika i izbeglica zahvaćenih Kanudos građanskim ratom 1895–1896)), poredili sa svojim opstankom u surovim uslovima koji su ih sačekali. Ubrzo su izbeglice zamenili tamnopusi stanovnici Brazila koji su svoju slobodu dobili 1888. godine, ali bez ikakvog rešenja za njihovo naseljavanje. Svoj spas u favelama našli su i migranti iz ruralnih područja i slabo razvijenih delova Brazila ali i siromašno domicilno stanovništvo. Na taj način, favele su postale idealno rešenje za društveno isključene slojeve i pojačanu segregaciju među stanovništvom, koja je kao posledicu donela stvaranje i jačanje kulture siromašnih kao i slabu socijalizaciju i integraciju mladih iz siromašnih kvartova. Nakon više od jednog veka, favele su postale svakodnevna

---

3 www.geografija.hr/novosti.asp?id_novosti=609&id_projekta=0,57k

realnost svih gradova. I danas preko 70% stanovnika ovih naselja čine mulati i crnci. Iako faveladorsi čine od 32% do 50% ukupnog stanovništva nekih delova Brazila, kao što su Sao Paulo i Rio de Žaneiro, njihova uloga i uticaj ostali su minimalni kao i onog dana kada je osnovana prva favela.

Važna obeležja

Kao ilustracija razlika u osnovnim indokatorima, dat je uporedni pregled nekih osnovnih indikatora za državu Brazil i grad/aglomeraciju Sao Paulo, odnosno područje favela u Sao Paulu.

	Brazil	Grad Sao Paolo	Favele
Površina (u km ²)	8.547.404	1500	Nepoznato
Broj stanovnika (u milionima)	176,6	10.84~17.4	oko 40%
Gustina naseljenosti (st/ km ²)	21	7226	9360
Opšta stopa smrtnosti (u‰)	7	19	25
Pismenost (u ‰)	87	79	65
Stepen urbanizacije	83%	96%	/
BDP po stanovniku (u \$)	2720	2680	100–200
Udeo stanovništva u siromašnim naseljima	31.9%	48%	Nije primenjivo
Projekti Svetske banke (u milionima dolara)	1294	260	30

Izvor: UN Habitat i www.geografija.hr

Ostala važna obeležja koja pokazuju razlike u kvalitetu življenja stanovnika favela u poređenju sa drugim urbanim područjima su:

- Mnogi stanovnici žive ispod donje granice siromaštva, zarađujući manje od 100\$ mesečno, a primanja porodica na čijem čelu je žena su još manja.
- Zanimljivo je uzeti u obzir i to da faveladorsi najčešće pešače do posla i nazad.⁴
- U nekim favelama subvencionirane su cene vode i struje dok se u nekim, bogatijim, ne plaćaju, što predstavlja svojevrsan paradoks.⁵
- Blizina opasnih industrijskih postrojenja doprinosi visokom morbiditetu stanovništva.

4 Dr Miomir Jovanović (2005), *Međuzavisnost koncepta urbanog razvoja i saobraćajne strategije*, Beograd, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.

5 <http://en.wikipedia.org/wiki/Favela>

- Ono što svakako zapanjuje je da uprkos izuzetno niskom standardu življenja, skoro svaka favela je opremljena pijacom, prodavnicama garderobe, apotekama, raznim zanatskim radnjama i slično, iako su cene ne tako retko skoro duplo veće nego bilo gde drugde u gradu. Ovo je poznat fenomen iz istraživanja siromaštva. Cene namirnica i drugih roba u siromašnim zonama su više zbog odsustva konkurencije, uspostavljenih neformalnih monopola, slabijeg izbora i sl.⁶

Svakodnevni problemi

Intenzivna urbanizacija umahom siromašnim i nerazvijenim državama Afrike, Azije i Latinske Amerike dovela je i do pojave novog tipa gradova, tzv. megagradova. Reč je o velikim gradskim aglomeracijama s više od osam miliona stanovnika i gustom naseljenosti većom od 2000 stanovnika po hektaru. Megagradovi se, osim velikog broja stanovnika i guste naseljenosti, ističu i drugim socijalnim, ekološkim i ekonomskim problemima, koji lokalnim vlastima dodatno otežavaju rešavanje problema i sanaciju najsiromašnijih gradskih četvrti.

Brojni novopridošli migranti nemaju uslove za kupovinu kuće, stana i sl. Krov nad glavom mogu da obezbede samo uzurpacijom tuđeg zemljišta na kome podižu stambenu jedinicu, najčešće građenu od pruručnih, negrađevinskih i otpadnih materijala i bez ikakvog plana, upravo u tim spontano razvijenim naseljima na područjima neuslovnim za stanovanje (padine sa većim nagibima, napušteno zemljište i sl.). U ovako neplanski izgrađenim naseljima, usled velikih kiša dolazi do pojave klizišta koja predstavljaju najveću pretnju fizičkom opstanku favela.

Čista i pitka voda jedan je od najvećih problema u favelama i ujedno najveća potreba. Često faveladorsi buše cevi gradskog vodovoda kako bi došli do pitke vode. Oko 50% faveladorsa ima izgrađeni sanitarni čvor u „kući“, bez regulisanih ispusta, tako da fekalije često teku uporedo s ulicom, što je velika opasnost za zdravlje. Česte su bolesti kao posledica nehigijenskih uslova i loše ishrane, pogotovo dece. Posebno je visoka stopa mortaliteta odojčadi. Struja je retko viđena „pojava“ u brazilskim favelama. Električna energija je luksuz. Samo oni koji sebi to mogu da priušte dobijaju je iz mobilnih transformatora i samo onda kada uplate predviđenu akontaciju (a ona je često duplo skuplja nego u ostalim delovima grada). I odvoz smeća je retkost. Često se odlaže i spaljuje na vrhu brežuljka ili se ostavlja na ulicama, pa postaje još jedan izvor bolesti.

---

6 <http://www.gringoguides.com>

U favelama nema izgrađenih škola. Školovanje je omogućeno tek deci čiji roditelji rade kod neke bogate porodice u središtu grada. Mnoga deca, uopšteno stanovnici favela, ostaju nepismena, jer umesto da pohađaju školu ona od malih nogu bivaju iskorišćena za rad. Poznat je i takozvani „fenomen napuštene dece“. U brazilskim gradovima više od 2 miliona dece živi napušteno od roditelja, provodeći noći na plažama, u podrumima i vodovodnim cevima. Kupaju se na plažama ili gradskim fontanama, hrane otpacima. Mnogi od njih za život zarađuju prostitucijom. Deca napuštaju roditeljski dom iz dva razloga. Prvi – zato što nisu u stanju da im obezbede ni najosnovnije stvari za život. Drugi razlog je nasilje roditelja. Najmanje pola miliona dece, uzrasta od 2 do 14 godina, žrtva je nasilja u sopstvenim porodicama, a svake godine 25.000 dece zadobije stalne povrede ili ostanu traumatizovano.⁷

Veliki problem favela je i nezaposlenost. Neki se zapošljavaju kod bogatih stanovnika i na taj način osiguravaju sebi i svojim članovima porodice primarnu egzistenciju, ali broj takvih je zanemarljiv.

Socijalizacija i uključivanje u društveni život predstavljaju jedan od najvažnijih problema ove potpuno marginalizovane grupe. Mnogi bogati stanovnici smatraju da su favele i njihovi stanovnici glavni izvor problema grada, izvor kriminala, trgovine drogom i nasilja, na taj način potpuno ignorišući postojanje problema i izazivajući još dublju marginalizaciju ove društvene grupe.

Politike, programi, akcije

U novije vreme brazilska vlada i brojne nevladine organizacije zajedničkim snagama su pokrenuli programe uspostavljanja minimalnih uslova potrebnih za život u favelama. Sprovode se brojne mere: poboljšava se zdravstvena zaštita osnivanjem klinika, što se direktno odražava na smanjivanje smrtnosti odojčadi i rodnost, obrazovanje sve više ulazi u favele, smanjuje se nepismenost, otvaraju se dečji vrtići, manje robne kuće, sprovode se mere smanjivanja gustine naseljenosti. Favele se komunalno opremaju, gradi se kanalizacija, osigurava se pitka voda.

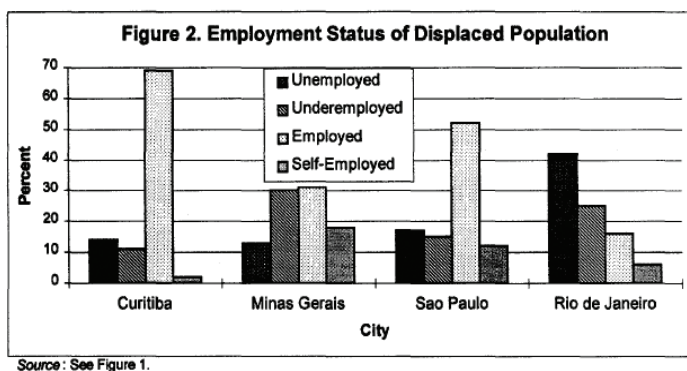
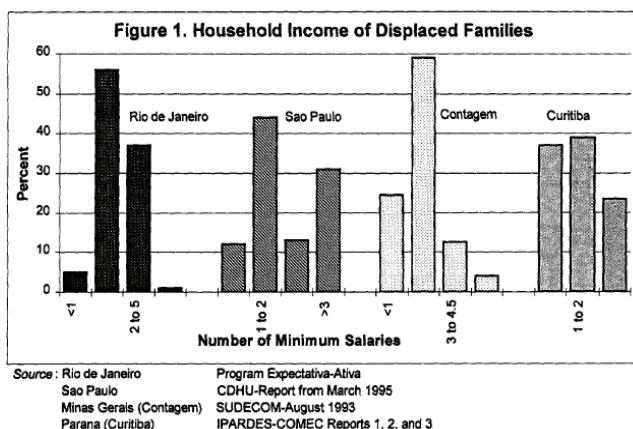
Urađeni su i novi strateški master planovi. Desetogodišnji plan bio je pripreman šest meseci i o njemu se raspravljalo još šest meseci na više od 200 javnih sastanaka pre nego što su ga 2002. odobrili gradski saveti Rio de Žaneira i Sao Paola. Gradske vlasti, prema Master planu, planiraju da investiraju oko 1 milijardu US\$ u program poboljšanja kvaliteta življenja u

---

7 Ljubinko Pušić, *Grad, društvo, prostor*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

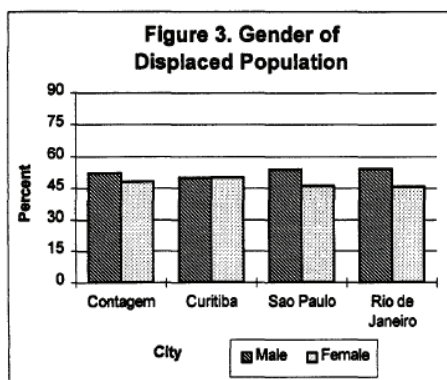
favelama. Plan uključuje 300 favela i obuhvata izgradnju putne infrastrukture, odvodnjavanje, stabiliziranje padina (zbog čestog klizanja terena), uvođenje vodovoda, kanalizacije, organizovanje redovnog odvoza smeća, javnu rasvetu, škole, sportske objekte itd.⁸

Urađen je i pilot projekat kojim je obuhvaćeno nekoliko favela u Rio de Žaneiru, Sao Paulu i još nekim manjim gradovima. Naime, porušeni su svi objekti i sagrađeni novi od kvalitetnijeg materijala I, na zahtev faveladorsa, na istoj lokaciji. Projekat je u potpunosti uspeo, ali vlada nije odobrila dodatne finansije da se projekat spovede na svim favelama.⁹ Grafikonima je prikazano da je pilot projektom obuhvaćen različit tip domaćinstava, od onih u kojima je većina zaposlena do onih na čijem čelu se nalazi žena.

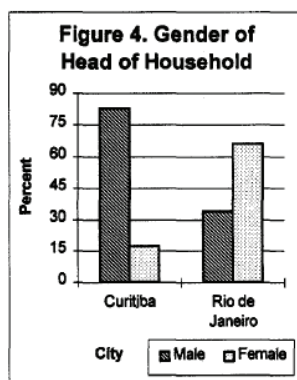

8 www.geografija.hr/novosti.asp?id_novosti=609&id_projekta=0 - 57k

9 wbln0018.worldbank.org/.../6968dd46d8c5c4d88525695d007235c8/35fe1994abd7e157852567ef007402c1?OpenDocumen

Source: See Figure 1.

Source: See Figure 1.

Da je problem siromašnih naselja svetskih razmera i pitanje svih nas govore i brojne studije i portfolio urađen od strane Svetske banke pre svega na temu premeštanja,¹⁰ saniranja, obnove i rekonstrukcije favela. Najbolji rezultati pokazali su se na primeru favela Recife i Belo Horizonte, gde je premešteno čak 3.398 familija ukupno. Rezultati su pokazali da, osim boljih uslova stanovanja, nakon premeštanja, 10% stanovnika je našlo bolji posao, povećao se udeo pismenog stanovništva i onih koji su dobili priliku za dalje obrazovanje. Veliki je broj i stranih volontera uključenih u mnogobrojne NGO, većinom iz evropskih zemalja, koji putem raznih programa vrše obrazovanje stanovništva na polju ljudskih prava, poboljšanja komunikacije sa lokalnim vlastima i uspostavljanja dijaloga, reciklaže smeća, a poseban akcenat stavlja se na obrazovanje i kvalifikovanje žena.

U poslednjih desetak godina, favele Rija postale su turističke atrakcije. Od 1992. organizuju se turistički izleti u neke od poznatijih favela u Riju – Rocinhu i Vilu Canoas. Na taj način omogućuju se nova radna mesta faveladorsima i prilika da se zaradi neophodan novac. U ovim favelama, nakon samo nekoliko godina, primetan je veliki napredak u poboljšanju kvaliteta življenja. Sve više dece ide u školu, grade se putevi, kanalizacija, pitka voda je u većinu domaćinstava već uvedena, struja takođe.

¹⁰ Pod terminom premeštanje podrazumeva se prostorno izmeštanje favela na nove lokacije u gradu.

Zaključak

Jasno se uočava da među bogatijim stanovništvom prevladava stav da su favele ogledalo siromaštva preneseno sa sela u grad, te da su upravo one uzrok negativnih posledica prekomerne urbanizacije. Ono što je do sada urađeno samo su mali koraci na putu rešavanja ovako velikog problema. Neophodnost usvajanja pravne legislative i stvaranje zvanične socijalne politike – jedan su od najvećih izazova koji čeka predstavnik vlasti ove države. Zbog čestih promena vlasti, svaki put dolazi do usvajanja potpuno novih programa, planova, projekata, inicijativa koje se nikad ne sprovedu do kraja. Značajan doprinos rešavanju problema života u favelama dala je Svetska banka u saradnji sa lokalnim vlastima, kroz program finansiranja projekata vezanih za poboljšanje uslova življenja (pre svega poboljšanje kvaliteta vode i izgradnje infrastrukture) u državama Latinske Amerike. Javnost, ali pre svega lokalni i državni funkcioneri u tim državama, ne priznaju ili bolje rečeno ne prihvataju činjenicu da skoro polovina stanovništva živi u favelama. Sa njihovog stanovišta, bolje je zaboraviti postojanje favela, nego se suočiti i rešiti problem. Bez konkretnih planova i akcija na lokalnom i globalnom nivou, broj stanovnika u slamovima i dalje će predstavljati najgori oblik gradskog siromaštva i nejednakosti, te će biti kočnica razvoja. Nigde jasnije nego ovde nije izražena razlika između urbane elite i masovnosti urbane bede. To su naselja u kojima jedino ne manjka beda i razni vidovi bolesti. U pitanju su svojevrzne laboratorije urbane socijalne patologije.

LITERATURA

1. Ljubinko Pušić (1997), *Grad, društvo, prostor*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
2. Ambasada Republike Brazil u Beogradu.
3. ww.geografija.hr
4. Sreten Vujović, Mina Petrović, „Urbana sociologija“, Beograd, SOCIETAS-
www.bos.org.yu/materijali/aspekti.pdf
5. www.world66.com/lib/map/handle?loc=southamerica|brazil
6. Global Report on Human Settlements 2005, UNCHS Involuntary Resettlement of Urban Population: Experiences in World Bank-Financed Development Projects in Latin America, The World Bank Latin America Technical Department Environment Unit.
7. The favelas of Rio de Janeiro: A temporal and spatial analysis, O'Hare; Barke M., *Geojournal*, Number 3, 2002.

Mlica Pavlovic

Settlements of Impoverished People in Brasil: Life in Favellas

Summary

As a consequence of huge migration to cities we have spatial spreading followed by illegal construction and new specific societal topography. Many of world greatest cities are faced with establishing and developing so-called "squatter" on the border of settlements. Throughout the world is used different name although they have the same problem, substandard quality of life conditions. In Brasil these kinds of settlements are called Favelas and its citizens Favelados. Enjoying music and dancing salsa they try to forget their reality as the most vulnerable group. Far away from decision makers favelados are resigned to cruel surroundings around them. The steps Government do are just small signs of consideration for their needs but insufficient to solve such a big problem.

Key words: Brasil, poverty, avella, favelados, urbanization.

Марко Симендић
Тутор: проф. др Ратко Божовић
Београдска отворена школа

СПОР О НОШЕЊУ ВЕЛОВА У ДРЖАВАМА ЗАПАДНЕ ЕВРОПЕ: ПОГЛЕД СА ОВЕ СТРАНЕ МАСКЕ

Предмет и актери спора

Октобра 1989. године, три ученице муслиманске вероисповести дошле су у своју школу у Француској носећи мараме. Штитећи секуларни карактер јавног школства, надлежни органи су овим девојкама запретили избацивањем из школе уколико их не скину. Подржане од родитеља и исламске заједнице,¹ оне су то одбиле и изгубиле право да похађају наставу. Проблем је добио јавни карактер, а слични случајеви су се почели догађати широм Француске. До компромисног решења се дошло у новембру, пресудом врховног суда (Conseil d'Etat), који је потврдио право на јавно истицање верске припадности у јавним школама, све док се тиме не нарушава нормалан ток наставе или на други начин штети другима.² Ипак, 2004. године је донесен контроверзни закон којим је ово право оспорено. Недуго затим су се јавност и државне институције и у другим европским државама почеле бавити овим проблемом.

У овом ће раду преваходно бити размотрена позиција већинског становништва полиетничких држава³ које се идентификује

---

1 Ана Галеоти, у раду из кога сам преузео ове податке, користи синтагму исламска заједница (Islamic Community). Ипак, то није најсрећније решење, јер појам заједнице упућује на хомогеност групе о којој је реч. Овде је то посебно важно, јер, поред тога што је нетачно (види: Вил Кимлика, *Мултикултурализам – мултикултурно грађанство*, Подгорица, 2004, стр. 74), такво поједностављивање односа према досељеницима исламске вероисповести отежава проблем који покушава да објасни. Наиме, оно доприноси неразумевању које одржава дихотомичне представе о „нама” и „њима” – оне воде у искључивост и, сходно томе, доводе до непримерених решења. О томе ће бити речи касније.

2 Anna Elisabetta Galeotti, „Citizenship and Equality: The Place for Toleration“, *Political Theory*, 21, 1993, стр. 585.

3 Како би се избегла вишезначност појма мултикултурности и допринело прецизности, прихватићемо Кимликино (међусобно неисључиво) разврставање држава које карактерише културни плурализам на полиетничке и мултинационалне (види: Вил Кимлика, нав. дело, стр. 28–31).

са тековинама западноевропске цивилизације и обликује политику европских држава. С тим у вези, кључна су два аспекта спорног питања. Први се ослања на хришћанску традицију која пресудно утиче на формирање става о пракси скривања лица. Други је својеврсно искушење европске либералне традиције: теоријски и легитимизацијски проблем полиетничких права⁴ (верских) мањина суочених са либералном концепцијом индивидуалних права, те практична решења спора о ношењу велова која нуде државне институције.

Разматрање двају аспеката опредељује и препознавање актерâ спора. Први је актер, како је већ речено, већинско становништво које карактерише неки од идентитета западноевропског културног и географског простора. Други је све бројнија мањина исламске вероисповести, сачињена махом од досељеника, која сматра ношење велова изузетно битним делом свог идентитета. Иако нема сумње да би се у сличном положају нашла и нека друга група људи уколико би, рецимо, захтевала да у јавности носи маске, исламска мањина је непосредно погођена европском подозривошћу према скривању лица, додатно подстакнутом таласом неповерења после терористичких активности радикалних исламиста.⁵ Даље, већинско становништво и исламска група делују у пољу грађанског друштва где остварују међусобне контакте, истовремено се обраћајући држави и њеним институцијама, које чине трећег актера. Вишеслојни идентитети двају актера обликују политику државних институција која повратно делује на њих, те се стално изграђују и мењају.

Такође, потребно је нагласити да се ни опсег спора не може прецизно одредити: иако се сукоб у Француској тицао образовних институција, он се може проширити и на радно место или било које друго поље међукултурне интеракције. Према томе, због флуидне природе конкретног опсега, али и чињенице да његова ширина не утиче на кључне аспекте проблема којима се овај рад бави, претпостављени опсег спора потребно је уопштити. Појам јавне сфере је за то посебно погодан. Тако је из више разлога. Прво, он раздваја јавну сферу (у

---

4 Због двосмислености, Вил Кимлика не препоручује употребу појма колективних права (исто, стр. 71–75) и сматра да је адекватнији назив групно диференцирана права. Ова права обухватају права на самоуправу, специјална репрезентациона права и полиетничка права (права досељеничких група, види: исто, стр. 44).

5 Деликатности проблема доприноси и чињеница да већину радикалних исламиста који почине терористичке акције чине досељеници у западне државе. Дакле, ради се о групи за коју је спор око ношења велова посебно значајан.

којој се одигравају међуделовања актера спора, а њихови ставови формулишу и артикулишу) од приватне која је изузета од непосредног деловања евентуалних решења спора. Друго, јавна сфера подразумева комуникацију међу актерима путем које се формулише сукоб око велова, траже решења и суочавају гледишта. Истовремено, иако је једини могући пут до решења, комуникација је најнепосредније угрожена природом самог проблема.

Нужно је још једно уопштавање које се односи на предмет спора, на појам вела. Наиме, док се појединачни спорови или њихова решења могу односити на различите одевне предмете (мараму, ферецу, чадор, зар или бургу), неспорно је настојање да се регулишу донети њихове основне, раздвајајуће, функције. Са друге стране, управо је та доминантна функција учитана у појам вела, чинећи га погодним општим појмом за све одевне предмете који из религијских разлога издвајају и раздвајају муслиманке од оних које то нису. Зато ће појам вела у таквом контексту бити коришћен и у овом раду. У прилог таквој процени иде и чињеница да и Куран говори о покривању жена веловима.⁶

Скривање лица: раздвајајућа функција вела

Раздвајајућа функција вела је битан моменат за сагледавање културног контекста који обликује ставове западноевропског становништва према онима који га носе. На исти је начин објашњена одредница „вео“ у *Лексикону страних речи и израза* Милана Вујаклије: „фиг. нешто што прикрива стварност, што омета да се нешто сазна, као плашт, омотач око нечега“.⁷ Свакако, на тај је начин допуњено основно, описно објашњење.⁸ Лексикон нуди и друга објашњења, те, према својој функцији, вео може бити „комад беле тканине који ... невесте носе на венчању“ или симбол, „знак жалости“. На још једно, метафорично, значење упућује и Џон Ролс у *Теорији правде*, када говори о велу незнања.

На исти начин, упитаност о природи маске и маскирања нуди одговоре са више различитих аспеката. Тако ће приступи различитих аутора варирати од најједноставнијег описа предмета који прекрива

---

6 Куран, сура 33, http://hr.wikisource.org/wiki/Sura_33 (12. мај 2007. г.).

7 „Вео“ у: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1980, стр. 144.

8 Описно објашњење се налази и у: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1979.

лице, те описивања његових функција и улога, етимологије појма,⁹ па све до апстрактних концепција, попут оне Андреа Малроа, који маску сматра инхерентном човеку. Тако је за њега човек „оно што се скрива“.¹⁰ Овом становишту близак је и велики број аутора који се опредељују за функционално објашњење појма маске. Према томе, маска може имати ритуалну,¹¹ заштитну, камуфлажну или неку другу функцију, а неретко и више функција истовремено.¹²

Два кључна елемента повезују разноврсна објашњења појмова вела и маске. Први је тај да се сва тичу човека. Човек је препознат као биће које се маскира, скрива, а та чињеница подразумева да се ради о вољном, па и слободном поступку. Други елемент садржан је у представи да се све функције маске или вела своде на то да ови предмети, без обзира на конкретан повод, раздвајају. Раздвајају свето и профано, узвишено од свакодневног, свет иза и испред маске или вела, маскираног човека од оног са ким комуницира, али и обрнуто.

Ипак, маска није одувек имала ову функцију нити значење. У западној Европи, карактеристика „другости“ маске преовладала је тек са хришћанством. Наиме, у претхришћанском Риму статус грађанина се доказивао поседовањем маски лица преминулих предака који су имали тај статус.¹³ Дакле, овај статус није био индивидуалног карактера, већ је грађанин био онај који је могао потврдити свој друштвени статус путем порекла. Очигледно, основна функција маске била је да на посебан начин повезује претке и њихове потомке и симболизује статус

9 „Mask“ у: *Wikipedia, The Free Encyclopedia* (<http://en.wikipedia.org/wiki/Mask>, 15. децембар 2006.) и Sabrina Laurent, „The Secret of Masks“, *Bohème Magazine*, јун 2003. (<http://www.boheme-magazine.net/php/modules.php?name=News&file=article&sid=28>, 10. децембар 2006. г.). Сличне се дефиниције могу наћи и у: Mary Woodward, *Masks: Let's Face It, The Cleveland Museum of Art* 2000. г. (www.clevelandart.org/educef/art2go/pdf/masks.pdf, 15. децембар 2006. г.).

10 Ratko Božović, „Igra ili ništa – Definicija igre“, *Igra kao temelj kulture*, Beograd, 2007, стр. 5.

11 Subhash Kak, „Ritual, Masks, and Sacrifice“, *Studies in Humanities and Social Sciences*, vol. 11, Indian Institute of Advanced Study, Shimla, 2004, стр. 1.

12 Искрпно објашњење нуде Иван Клајн и Милан Шипка у *Великом речнику страних речи и израза*, Нови Сад, 2006, стр. 738. и 739. Они, поред детаљног описа и набрајања разних функција, говоре и о фигуративном значењу, те маска симболизује претварање или камуфлажу. Са друге стране, *Лексикон страних речи и израза* Милана Вујаклије се преважно бави овим значењем. (Упореди: „Маска“ у: Милан Вујаклија, нав. дело, стр. 539).

13 Ове су маске имале и ритуалну функцију на сахранама, где су их носили професионални глумци који су глумили преминуле претке.

који су делили. На религијском нивоу, ова је веза била блиска идеји реинкарнације.¹⁴ Дакле, грађанин који је поседовао маску није њоме мењао свој идентитет. Напротив, сама маска је била доказ идентитета и препрека његовој промени. На исти начин, вео не одваја само жене које га носе од особа које са њима комуницирају, нити искључиво раздваја јавно и приватно, већ и доказује припадност одређеном колективном идентитету. Доведен до екстрема, овај доказ припадности води у и својеврсну аутостигматизацију.¹⁵

Хришћанство је донело дуализам и есенцијализам кроз поимање односа душе и тела. Тело је сматрано љуштуром, маском, симболом пролазности и патње, те извором ђаволских искушења супротстављених светој природи вечне, непроменљиве и божанствене душе. Промена идентитета (трансформација) сматрана је светогрђем. Једина света трансформација била је еухаристија, док су се све друге везивале за ђавола. Ђаво је, сам по себи, био маска, Велики Лажов, лажни лик у сталној потрази за новим маскама. Зато се маскирање везивало за поседнутост, а појам маске за вештичарење. Црквени сабори су забранили маскирање, посебно у рогате животиње и старице. Маска је почела да раздваја.¹⁶ Трансфер оваквог опажања маске на појам вела, и без тога обојен страхом од Турака, био је неизбежан.¹⁷

Исто важи и за подразумевану „другост“ маске и вела. Наиме, ако се ради о предметима који раздвајају, подразумевано је независно постојање онога што на тај начин бива раздвојено. Уколико вео скрива или маска штити, они, несумњиво, скривају или штите некога или нешто. На конкретном, предметном, нивоу овакав приступ не наилази на потешкоће: маска ће штитити лице хокејаша, скрити идентитет разбојника, али и глумца. Хришћански одговор је такође прилично јасан: иза телесне маске налази се душа. Ипак, разбијање религијских догми оставило је нерешен проблем употребе појма маске: нестала је напетост коју је производио антитетички карактер односа душе и тела, док је истовремено наслеђена подразумевана подвојеност која је очувала дихотомију трајног и променљивог.

---

14 Subhash Kak, нав. дело, стр. 2.

15 Види: Ulrich Beck, *Weltrisikogesellschaft – Auf der Suche nach der Verlorenen Sicherheit*, Frankfurt/Main, 2007, стр. 197.

16 Subhash Kak, нав. дело, стр. 2, 3. и 13.

17 Žan Delimo, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka): opsednuti grad*, Novi Sad, 2003, стр. 365–379.

Настали вакуум је требало попунити новим садржајем, па је појам маске постао метафора за најразличитије видове подвојености који се тичу човека. Међутим, за однос према велу је изузетно значајна чињеница да употреба ове метафоре носи и специфичан семантички пртљак. Наиме, савремени аутор који користи вео или маску као метафору запажа одређену подвојеност или промену која се тиче човека, али, при покушају да је опише, не тежи вредносној неутралности. Уколико је однос вредносно позитиван, онда се ради о маски која штити од некога или нечега, док негативан однос често подразумева неповерење, страх или сумњу.¹⁸ Будући да, за разлику од маске, вео не поседује функцију заштите лица, његов је појам још погоднији за употребу у негативном контексту.

У било ком случају, оваква употреба метафоре подразумева да аутор који је користи познаје суштину онога што се крије иза маске или вела, те да се према томе може и оријентисати. Али, ако тврдимо да је основна функција маске да раздваја, не може се са сигурношћу спознати оно што се налази иза ње. Уколико би могло, онда то не би била маска. Уколико не би раздвајала (али не нужно и супротстављала!), то опет не би била маска, нити вео. Према томе, врло би натегнута била тврдња о познавању природе онога што се налази иза маске или вела. Управо је, како наводе групе које подржавају ношење велова, незнање главни разлог неповерења према особама које их носе. Штавише, непућеност ове врсте производи илузију о непристрасном секуларном полазишту са чијих се позиција занемарује религијски аспект проблема, а ношење велова у образовним институцијама третира тек као ношење „непримерених шешира“, лишених било какве дубље симболике.¹⁹

Међусобни односи актера спора

Ипак, становништво исламске вероисповести, поред својих верских и културних особености, прихвата институционални поредак оне државе у којој живи и делује у његовим оквирима. Ту се налази заматак приближавања исламске групе европским идентитетима. Главна покретачка снага овог процеса је жеља за интеграцијом и једнаким шансама у друштву.²⁰ То је уједно и основни аргумент

---

18 „Maska“ у: Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi i kratica*, Zagreb, 1962, стр. 923. и 924. и „Mask“ у: *The New Oxford American Dictionary*, Oxford, 2005.

19 Anna Elisabetta Galeotti, нав. дело, стр. 586–588.

20 Свакако, исламска група на то има пуно право, све док је „спремна да учи

муслимана који, узимајући у обзир културу и институције државе у којој живе, критикују ношење марама са позиција припадника исламске групе.²¹ Оваква становишта мире слово Курана са културном праксом западноевропских друштава тако што нуде његово шире тумачење. У Курану су два места релевантна за ово питање. О женском одевању се говори у 24. сури: ради части се налаже муслиманкама да покрију груди марамама, те да не показују своје интимне делове тела. Међутим, спорно се место налази у 33. сури: „О Пророче! Реци својим супругама, својим кћерима и женама верујућих да се прекрију својим веловима: то је за њих најбољи начин да се представе и не буду увређене [узнемираване].“²² Поборници обавезног ношења марама наглашавају обавезу која проистиче из првог дела цитата, док они припадници исламске групе који се са тим не слажу „циљно“ и на савремен начин тумаче ово место, наглашавајући његов други део. Наиме, они сматрају да је муслиманкама које носе мараме ускраћена могућност запошљавања на многобројним радним местима која захтевају откривено лице. Даље, могу очекивати сметње и у свакодневној комуникацији због тога што код великог дела становништва изазивају страх или подозрење. Оне су, бивајући узнемираване, често осуђене на изолован живот, ограничен на приватну сферу, због чега се у савременом западноевропском друштву не могу „представити на најбољи начин“.

Међутим, изолација може бити и последица свесног избора, усмереног ка друштвеним приликама које је подстичу. Доскора су, вољним досељавањем, мањинске групе по правилу одбацивале своју културу и тежиле интеграцији у културу државе у коју се настањују. Оне су на одређени начин, будући да не постоји алтернативна култура, на то и приморане. Међутим, како наводи Урлих Бек, медијском глобализацијом и развојем информационих технологија омогућено је стварање посебних виртуелних културних ниша. Према томе, досељеници могу наставити да живе у виртуелној стварности држава из којих су потекли. Последица постојања таквог уточишта је тенденција ка самостигматизацији (и самоизолацији) која настаје као одговор на друштвене прилике, односно, Бековим речима, на „изолацију ризика“. Конкретно, исламска мањина, већим бројем спољних знакова другости

језик друштва у коме живи и док учествује у његовим друштвеним и политичким институцијама“ (види: Вил Кимлика, нав. дело, стр. 40).

21 Ради се о људима попут лорда Назира Ахмеда, првог члана Горњег дома Британског парламента, исламске вероисповести, или поборника еманципације муслиманки, од којих се у Немачкој истиче Екин Делиџоз.

22 Куран, сура 33.

(у које, свакако, спадају велови), исказује свој отпор исламофобији или државној политици коју сматра неадекватном. Што је овај отпор јачи, већа је опасност да исламска мањина изрази свој идентитет на што екстремнији начин, и то готово по правилу онако како је виде предрасуде исламофоба.²³

Пресуданутицајна формирање државне политике у односу на ова (и друга) питања има други актер – већинско становништво које се препознаје у неком од западноевропских идентитета, пре свега националном, али и верском, па и европском. Иако овде нећемо разматрати изузетно сложене и разноврсне позиције са којих наступа немуслиманска већина, као ни сплет идентитета који их карактерише, поменућемо одређене тенденције које опредељују понашање другог актера. Немуслиманско становништво, имало конзервативна, либерална, лева или десна убеђења, сматрало се верницима или не, доживљава муслимане као Друго. То само по себи не мора бити лоше, но невоље настају када се за овакво убеђење веже страх. Он може бити последица незнања или необавештености, терористичких претњи, друштвене, економске или кризе идентитета, али и резултанта ових или неких других фактора који (такође) нису повезани са исламом или муслиманима.²⁴ Због тога грађани осећају потребу за већом сигурношћу, те се неретко обраћају државним институцијама, тражећи решење у њиховој интервенцији и пребацивању свих оних друштвених појава, процеса и односа које сматрају опасним из сфере грађанског друштва у област непосредног државног регулисања.²⁵ За разлику од узрока проблемâ, ова се решења неретко најнепосредније тичу муслиманског становништва. Међутим, овај начин регулисања (потенцијалних) сукоба може погоршати ствари, продубљујући јаз између (све радикалнијих) сукобљених страна које се, сужавањем простора деловања, маргинализују и окрећу насилним методама борбе, укључујући и тероризам. Даље, иако је често тако доживљена, муслиманска група није монолитна и организована целина, што у први план ставља проблем недостатка легитимних представника исламске групе са којима би се могло преговарати. Такође, необавештеност и страх наводе на синегдохски приступ овом проблему, те због проблематичне неколицине може испаштати мноштво. Утолико је одговорност немуслиманског становништва већа.

23 Ulrich Beck, нав. дело, стр. 197.

24 Исцрпан преглед врста страхова и њиховог развоја у рано модерној Европи нуди Жан Делимо у *Страху на Западу*, а посебно: поглавље 8.2, „Муслиманска претња”, стр. 365–379.

25 На везу између страха и државног апсолутизма, указује Хаген Шулце у: Hagen Šulce, „Hrišćanstvo i državni razlog“, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd, 2002, стр. 32–45.

Три приступа решавању сукоба

С обзиром на то, изузетно је важан правилан одабир начина за решавање сукоба око вела. Истичу се три приступа.²⁶ Очекивано, француски се модел заснива на непосредном законском уређивању спорног питања.²⁷ Законом о секуларности и упадљивим верским симболима у школама из 2004. године, забрањени су сви „видљиви знаци верске припадности“ у француским школама. Ипак, овакав је приступ суочен са озбиљним критикама. За питање сукоба идентитета вероватно је најзначајнија она усмерена ка парадоксу хришћанског идентитета учитаног у француско виђење секуларности. Поборници овог гледишта истичу да француски закон, замишљен да очува секуларни карактер Републике, заправо подржава тиху доминацију католичког хришћанства. Он не погађа хришћане, док државне школе, чији би секуларни карактер овај закон требало да чува, дискриминишу вернике који нису хришћани, радећи по католичком календару,²⁸ не служећи кошер и халал храну у школским мензама. Даље, критичари француског закона о секуларности у школама наводе да држава и у сфери приватног образовања интервенише финансирањем махом католичких приватних школа.²⁹ Са друге стране, присталице овог закона наглашавају опасности од радикалних исламиста, потребу за усклађивањем јавног реда са верским слободама, као и подршку коју он ужива међу француским грађанима, од којих су многи исламске вероисповести. Како се не би продубио јаз између бројне мањине исламске вероисповести и већинског становништва, предложено је да овај закон прати низ (државних) мера усмерених ка интеграцији исламског становништва.³⁰

26 Иако по квалитету и обиму неуредан, Википедија на енглеском језику нуди информативан преглед развоја сукоба око одевања муслиманки у Европи: http://en.wikipedia.org/wiki/Islamic_dress_controversy_in_Europe (12. мај 2007. г.).

27 На сличан начин приступају одбрани свог секуларног карактера и одређене државе са већинским муслиманским становништвом, попут Турске или Туниса. Такав се модел примењује и на Косову и Метохији.

28 О питању верских празника у секуларним полиетничким државама говори и Вил Кимлика (нав. дело, стр. 169).

29 Naima Bouteldja, „The reality of l’affaire du foulard“, *Guardian*, 25. фебруар 2005. г, <http://www.guardian.co.uk/comment/story/0,,1424850,00.html> (14. мај 2007. г.).

30 Justin Vaisse, „Veiled Meaning: The French Law Banning Religious Symbols In Public Schools“, *U.S. – France Analysis Series*, мај 2003, <http://brook.edu/dybdocroot/fp/cusf/analysis/vaisse20040229.pdf> (15. мај 2007. г.).

Приступ који је усвојила Немачка у складу је са њеним федеративним карактером. Наиме, како је образовање у надлежности немачких држава, осам (од шеснаест) држава је забранило ношење велова у школама. Ипак, немачки политички кругови не критикују ношење велова само са секуларног становишта, већ, подједнако, и са позиција, како сматрају, државе утемељене на хришћанској традицији. Сличан модел примењује и Белгија, решивши спор владином уредбом која је омогућила белгијским општинама да саме одлучују о овом питању. Са друге стране, одређене општине у Италији су самоиницијативно забраниле велове. Међутим, такве су одлуке суспендовали регионални административни трибунали. Иако већ постоји закон из 1931. године којим се забрањује ношење маски, припрема се нови закон којим ће се посебно забранити ношење исламске одеће која покрива лице.

Посебан модел је применила Велика Британија.³¹ После дуготрајних расправа о овом питању, британска влада је заузела став да би требало дозволити директорима школа да забране ношење велова или марама уколико их сматрају претњом по „сигурност, безбедност или наставу“.³² Најчешће после разговора са родитељима, директори школа треба да процене да ли сакривање лица ученица исламске вероисповести нарушава нормално одвијање наставе. Свакако, и у овом је случају право на образовање стављено на прво место. Међутим, неколико битних одлика издвајају британски приступ и чине га супротним француском. За разлику од (у мањој или већој мери спорних) идеолошких побуда које конструишу француско поимање секуларизма из кога проистиче одговарајући закон, британски је модел заснован на практичном решењу врло конкретног питања: да ли велови и мараме ометају наставу? Ово се питање поставља најпозванијима да на њега одговоре. То сигурно нису политичари, већ људи запослени у просвети.

Даље, британски модел не намеће универзална решења: сам по себи не решава ништа, већ само омогућава да се дође до решења које уважава особености сваког појединачног спора. На крају, нуспојава недостатка правне сигурности може имати и позитивне последице, те допринети дугорочнијем и успешнијем решавању сукоба. Наиме, спорно питање остаје у оквирима грађанског друштва, а у њима су

---

31 Слично су проблему приступиле Холандија и Данска. Међутим, важно је напоменути и то да у Холандији постоји снажна подршка решености политичког врха да забрани ношење велова.

32 Patrick Wintour, „Minister gives schools right to ban Muslim veil“, *Guardian*, 20. март 2007. г, <http://education.guardian.co.uk/schools/story/0,,2038239,00.html> (15. мај 2007. г.).

актери којих се оно најнепосредније тиче овлашћени да га решавају. Према томе, исламска група не може остварити своје интересе без организовања и партиципације на основу важећих „правила игре“. Организовањем, мобилизацијом и артикулацијом, међусобни односи актера унутар исламске групе (али и изван ње), постају далеко јаснији другим актерима грађанског друштва, који се према њима могу оријентисати, што ствара могућности за сарадњу и боље разумевање.

Коначно, нудећи решења прилагођена појединачним случајевима и сразмерна ауторитету актера којих се непосредно тичу, британски модел доприноси интегрисању исламске мањине у токове британског друштва, те смањењу опасности од било каквих облика екстремизма. Зато, на примеру спора око ношења велова, британски модел ванинституционалног решавања сукобâ идентитета делује као најуверљивије, најуспешније и најтрајније решење. Он уважава сложеност проблема, не даје коначне одговоре, нуди оквир за практична решења и, на крају, не дисквалификује ниједну од страна у спору.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Речници и енциклопедије

1. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1979.
2. Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд, 1980.
3. Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад, 2006.
4. Radomir Jovanović, *Veliki leksikon stranih reči i izraza*, Beograd, 2006.
5. Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi i kratica*, Zagreb, 1962.
6. *The New Oxford American Dictionary*, Oxford, 2005.
7. *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, одреднице: Mask (<http://en.wikipedia.org/wiki/Mask>, 15. децембар 2006. г.), Islamic Dress Controversy In Europe (http://en.wikipedia.org/wiki/Islamic_dress_controversy_in_Europe, 12. мај 2007. г.).

Штампа

1. Naima Bouteldja, „The reality of l'affaire du foulard“, Guardian, 25. фебруар 2005. г, <http://www.guardian.co.uk/comment/story/0,,1424850,00.html> (14. мај 2007. г.).
2. Patrick Wintour, „Minister gives schools right to ban Muslim veil“, Guardian, 20. март 2007. г, <http://education.guardian.co.uk/schools/story/0,,2038239,00.html> (15. мај 2007. г.).

Монографије

1. Вил Кимлика, *Мултикултурализам – мултикултурно грађанство*, Подгорица, 2004.
2. Ulrich Beck, *Weltrisikogesellschaft – Auf der Suche nach der Ferlorenen Sicherheit*, Frankfurt/Main, 2007.
3. Žan Delimo, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka): opsednuti grad*, Novi Sad, 2003.

Научни радови

1. Anna Elisabetta Galeotti, „Citizenship and Equality: The Place for Toleration“, *Political Theory*, 21, 1993.
2. Sabrina Laurent, „The Secret of Masks“, *Bohème Magazine*, јун 2003. (<http://www.boheme-magazine.net/php/modules.php?name=News&file=article&sid=28>, 10. децембар 2006. г.).
3. Mary Woodward, *Masks: Let's Face It*, The Cleaveland Museum of Art 2000. г. (www.clevelandart.org/educef/art2go/pdf/masks.pdf, 15. децембар 2006. г.).
4. Ratko Božović, „Igra ili ništa – Definicija igre“, *Igra kao temelj kulture*, Beograd, 2007, стр. 5.
5. Subhash Kak, „Ritual, Masks, and Sacrifice“, *Studies in Humanities and Social Sciences*, vol. 11, Indian Institute of Advanced Study, Shimla 2004, стр. 1. (<http://www.merufoundation.org/Kak-Ritual-Masks-Sacrifice.pdf>, 15. децембар 2006. г.).
6. Hagen Šulce, „Hrišćanstvo i državni razlog“, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd, 2002.

7. Justin Vaïsse, „Veiled Meaning: The French Law Banning Religious Symbols In Public Schools“, *U.S. – France Analysis Series*, мај 2003, <http://brook.edu/dybdocroot/fp/cusf/analysis/vaïsse20040229.pdf> (15. мај 2007.)

Остало

1. Куран, сура 33, http://hr.wikisource.org/wiki/Sura_33 (12. мај 2007.).

Marko Simendic

**Headscarf issue in the Western European states:
the mask side view**

Summary

This essay deals with the mask as an anthropological phenomenon related to the headscarf issue in the Western European states. There is an underlying connection between the mask phenomenon and the headscarf disputes. Namely, the mask, as well as the headscarf, has a function of dissociation, although the mask didn't have this function from the very beginning. The mask's characteristic of dividing the essential from superficial, or the truth from deception, came with the Christianity. For example, in ancient Rome, the mask wasn't used to change or hide its owners' identity, but to confirm it.

Headscarf's dissociative function is of importance to the understanding of cultural context, which participates in forming of the opinions of Western Europeans towards Muslim women wearing headscarves. The paper presents three models for solving the problem: French, German and British. The French model is based on solving the problem in terms of legislative power, i.e. headscarf ban. The German approach is in accordance with federalism in Germany, so the formulation and implementation of policies toward headscarves is left to the states. By presenting the solutions adapted to each case, the British model seems to be the appropriate one for treating the problem, and contributing to the integration and participation of Islamic minority in the Britain society.

Key words: argument, confrontation, veil, hijab, burgha, chador, mask, multiculturality, Islam, Muslim, identity, Western Europe.

Ilija Stojanović

Tutor: *dr Jovan Teokarević*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

ULOGA MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U RASPADU SFRJ

Zemlja, koja je decenijama nakon Drugog svetskog rata za mnoge bila simbol pomirenja, međunacionalne solidarnosti i umerenosti u ideološkim razmiricama, nestala je u trenutku. Međutim, taj trenutak obojio je godine stradanja, i obeležio živote nekoliko generacija. Da li je očuvanje hegemonije u federalnoj državi, ili njeno uspostavljanje u okvirima novih nacionalnih država, vredno tih gubitaka? Odgovor na ovo pitanje slediće kurs mnogih drugih odgovora na pitanja postavljena u vezi sa jugoslovenskom dramom, a oni nikad nisu usaglašeni i opšte prihvaćeni, i zavise od interpretacije činjenica i pozicije sa koje se one iznose.

Nema saglasja ni povodom uzročnih tokova koji su doveli do ovakvog razvoja događaja. Generalno, postoje dve glavne struje u tumačenju uzroka jugoslovenske krize:

jedna od njih slom Jugoslavije vidi kao lokalni događaj, sukob posrnutih elita, koji se, u skladu sa uvreženim posmatranjem balkanske političke kulture, pretvorio u veliki četvorogodišnji krvavi pir. Prema ovom tumačenju, međunarodna zajednica se vidi kao, iznad svega, dobronameran akter, ali isuviše zatečen i zbunjen da bi izbegao ulogu nemoćnog posmatrača. Druga struja je svojevrstan ideološki antipod prvoj, i tvrdi da je kriza sistematski izazvana od strane neprijateljskih spoljnih sila, koje su, shodno svojim interesima, njome upravljale sve vreme. Kao i nebrojeno puta do sada u politici i politikologiji, istina je negde između i isuviše složena da bi se uklopila u ovako pojednostavljene i isključive prikaze. Iako je izvesno da je komunističko nasleđe u društvenoj strukturi jedan od presudnih razloga ovako krvave dezintegracije, ona se nikako ne može u potpunosti sagledati bez osvrta na globalne društvene tokove, novi balans sila u svetu i, s njim povezane, nove interese „velikih“ na Balkanu.

Jugoslavija u bipolarnom svetu

Zanemariti uticaj međunarodnih faktora u događajima koji su doveli do nestanka Jugoslavije, bilo bi jednako besmisleno kao i negirati njihovo

---

učešće u njenom nastajanju. Na to upućuje činjenica da je Jugoslavija (doduše, ne odmah pod tim imenom) nastala kao neposredan proizvod Prvog, a da je obnovljena sa završetkom Drugog svetskog rata, iako su za vreme njegovog trajanja budući konstitutivni narodi izuzetno eksplicitno stavili do znanja šta misle jedni o drugima, i o mogućnosti budućeg zajedničkog života u okvirima jedne države. Međutim ako je sukob svetskog karaktera, a pobednik ima pravo da podeli plen, onda je plen u ovom slučaju ceo svet, i pobednici su ga doslovce podelili. Iz te podele su sasvim prirodno bile isključene poražene zemlje, ali su i sile pobednice, Velika Britanija i Francuska, prilično loše prošle jer su, ekonomski iscrpljene i podređene moći SAD, bile svedene na rang sila drugog reda. Podelu su izvršile apsolutne pobednice, SAD i SSSR, određivši svoje interesne sfere, na osnovu kojih su, nešto kasnije, formirale vojno-političke saveze. Tako je Jugoslavija podeljena, i to tačno na pola, između dva nova svetska hegemoni koji su simbolički predstavljali istok i zapad. Iako je ostala teritorijalno jedinstvena i sa socijalističkim modelom društvenog uređenja, Jugoslavija je decenijama bila granica dva sveta: onog „slobodnog“, koji je preko zapadne Evrope dolazio iz SAD, i komunističkog, pod diktatom Staljinove gvozdene pesnice. Značaj njenog položaja jako su dobro uviđali i jedni i drugi, pa su, na sebi svojstven način, pokušali da maksimiziraju svoj uticaj. Zato je, u uslovima bipolarne ravnoteže, odnos jugoslovenskog državnog vrha sa jednim polom najneposrednije određivao i odnos sa onim drugim. Jugoslavija je, kao i najveći deo sveta, postala jedno od bojišta Hladnog rata, možda jednog rata u istoriji koji je spasao više života nego što je uzeo, odlažući apokalipsu ideološki motivisanog nuklearnog okršaja.

U tom smislu verovatno je najznačajnija 1948. godina, koja je donela lični sukob Tita i Staljina, a samim tim i sukob „njihovih“ država. Konflikt sa SSSR-om doveo je Jugoslaviju u fokus pažnje Zapada, jer je pokazao da, iako socijalistička, ona nije apsolutno podređena Staljinu, a da je njen socijalizam kreiran po meri njenih naroda i njene kulture, a ne kao propusnica za mesto pod nuklearnim štitom moćne socijalističke maticе. To je praktično značilo da će u svojoj tihoj borbi za osvajanje Jugoslavije, svetski hegemoni morati mnogo toga da joj praštaju: Istok – zahteve za autonomijom u odlučivanju, otvorenost i koketiranje sa zapadnim svetom, a Zapad – socijalističko uređenje, sa svime što ono nosi, i njenu antikolonijalnu politiku u okviru Nesvrstanih.¹ Osim toga, doktrina „trećeg puta“, koju je Jugoslavija praktično patentirala,

---

1 Videti: Ilinčić, Branko. *Jugoslovenska kriza i rat, 1991–1995. I. Tokovi nastanka i analiza uzroka.*

donela joj je neizmeran ugled i liderstvo među onima koji su želeli da ostanu po strani u velikoj svetskoj podeli, a njihov značaj testirao je Izrael 1973. Jomkipurskim ratom,² koji je izazvao naftnu krizu planetarnih razmera. Uspavana u sigurnosti unutrašnjeg blagostanja i povoljnog spleta spoljašnjih okolnosti, Jugoslavija je postala isuviše inertna da bi shvatila da se svetu kakav poznaje bliži sudnji dan.

Kraj Hladnog rata

Sudnji dan je došao sa padom Berlinskog zida, simboličnim padom socijalizma. Preko noći, svet se izmenio. Nije više bilo Hladnog rata, a pojednostavljena slika sveta, u kome postoje dve suparničke supersile, srušila se zajedno sa Berlinskim zidom. Pokazalo se da je zapadni, liberalni obrazac daleko nadmoćniji i definitivno je dobio istorijsku trku sa real-socijalizmom. Umesto dotadašnje nužne uniformnosti unutar svog ideološkog okvira, nastupilo je doba pluralizma, a novi balans snaga, uz pretpostavku vrhovne dominacije SAD-a, morao je biti uspostavljan od trenutka do trenutka, u zavisnosti od trenutne snage igrača na svetskoj pozornici. Dvoglasje se pretvorilo u razuzdani hor glasova koji su težili da nadjačaju one druge. U situaciji kad više nije bilo moćnih zaštitnika, svako je bio prepušten sebi i svako je morao da izbori svoju poziciju u novom svetskom poretku.

Sa Hladnim ratom nestala je i potreba za njegovim instrumentima. Tampon zona više nije bila od značaja, jednostavno zato što nije imalo šta da se razdvaja. Nesvrstani su potpuno marginalizovani a Jugoslavija ostala bez značaja koji je imala prethodnih četrdesetpet godina. Međutim, njena politička elita kao da nije shvatila istorijsku važnost trenutka, kao da nije želela da vidi kraj evropskog komunizma. Moć koju je imala, smatrala je svojim trajnim vlasništvom, čak i posle raspada Partije na XIV kongresu. Kako je Partija bila onaj esencijalni, nadinstitucionalni centar moći i stožer države kroz svoju ulogu tamničara potisnutih nacionalnih strasti, jugoslovenska elita je morala da nađe drugi način za legitimizaciju svoje moći. Nova mobilizacija masa zahtevala je novu ideološku dogmu. Nacionalizam je stupio na scenu, donevši sa sobom stare frustracije i neizmirene račune.

Međunarodna javnost nespremno je dočekala početak ratnih dejstava. Činilo se da je specifičnost trenutka na svetskom nivou stavila

---

2 Jomkipurski rat je počeo 06.10.1973. napadom Egipta na Izrael, a napadu se kasnije pridružila i Sirija. Primirje je sklopljeno 22.10.1973. na intervenciju SAD, SSSR i UN.

---

jugoslovensku dramu na marginu interesovanja. Osim toga, Jugoslavija nije imala moćnog saveznika koji bi se za nju zauzeo, a ako tome dodamo činjenicu da je izgubila svoju ulogu u bipolarnom svetu, nije teško uvideti zašto je dospela u tako nezavidnu poziciju. Hladni rat je bio završen, ali sad su novi igrači imali suprotsavljene vizije budućeg odnosa snaga. Bilo da su želeli potvrdu svoje dominacije, ili povratak u prvu ligu svetskih sila, u jednom su bili saglasni: građanski rat mora da traje dok neko sebi ne obezbedi pravo da se nametne kao mirotvorac, diktira uslove mira i time pokaže celom svetu svoj potencijal za upravljanje krizama i njihovo rešavanje.³

Potencijal za upravljanje krizama je neobično važan u trenutku kad, donedavno jedinstven, korpus branitelja demokratije počinje da pokazuje obrise unutrašnjih linija podela. Dva velika totalitarna zla su poražena na superioran način, i sada čelično jedinstvo Evropske zajednice i SAD nema epohalnu važnost. Zato je pred njima period pozicioniranja u novom poretku. Jedna od ključnih tačaka je razlika u atlantskoj i evropskoj viziji kolektivne bezbednosti. „U atlantskoj viziji NATO je centralna bezbednosna institucija jer uspešno povezuje Evropu i Ameriku, jer predstavlja proveren savez demokratskih država, jer može da usmerava nemačku vojnu moć i predstavlja najbolju zaštitu protiv opasnosti obnavljanja Rusije.“⁴ Nasuprot tome, u Evropskoj zajednici se moglo čuti mišljenje da je NATO istorijski prevaziđen, i da je sa okončanjem Hladnog rata izgubio svoju ulogu. Dovedena je u pitanje njegova mogućnost razumevanja nove evropske realnosti, a u njemu je jasno prepoznat odlučujući uticaj SAD, koji je pretio da Evropu trajno potisne u drugi plan. Evropska alternativa NATO paktu bilo je proširivanje kompetencija Evropske zajednice, sa ekonomske, na odbrambenu i bezbednosnu sferu. U tom smeru je išao projekat „Zajedničke spoljne i bezbednosne politike“, na čijoj realizaciji su se naročito angažovali nemački kancelar Helmut Kol i predsednik Francuske Fransoa Miteran. Evropska zajednica je na taj način želela da na sebe preuzme odbranu svojih konstitutivnih elemenata, i smanji stepen zavisnosti od SAD. Ovakve akcije naišle su na žestoko neodobravanje SAD, što je eksplicitno predočio predsednik Buš na samitu NATO u Rimu 1991. Gledano iz ove perspektive, kriza na evropskom tlu bila je presudni test, bojište na kome su se sudarile dve globalne ideje.

3 Videti: Eyal, Jonathan. *Europe and Yugoslavia: Lessons from a Failure*. London, 1993.

4 Nakarada, Radmila i Obrad Račić. *Raspad Jugoslavije. Izazov evropskoj bezbednosti*. Beograd, Institut za evropske studije, 1995, 12.

Evropa

„Sa stanovišta međunarodnog prava, glavne i najdalekosežnije odluke, koje su donele evropske zemlje u vezi sa bivšom Jugoslavijom, svakako su one o priznavanju Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine kao nezavisnih država, s jedne strane, i o suspenziji 'krnje Jugoslavije' iz međunarodne zajednice, sa druge.“⁵ Evropa, međutim, u tom trenutku nije mogla da deluje kao jedinstven akter. Njena nedovršenost ogledala se u postojanju nesuglasica već u bazičnim pitanjima, kao što je stepen integracije država članica. Postojala su različita mišljenja o tešnjoj političkoj vezi među njima. Nemačka je najupornije insistirala na tome jer je, u tako koncipiranom savezu evropskih zemalja, videla šansu da poveća sopstveni značaj i uticaj na odlučivanje. Generalno, u periodu neposredno posle ujedinjenja, u nemačkoj spoljnoj politici su bili primetni naponi da se ona vrati u prvu ligu evropskih, pa zašto ne i svetskih, sila. To je jedan od razloga zašto je ona prva poželela da preuzme inicijativu u rešavanju jugoslovenskog pitanja. Na taj način, Nemačka bi, posle više puta potvrđenog destabilizatorskog potencijala, pokazala svoje drugo lice – lice mirotvorca. U tom pravcu išla je nemačka najava priznanja nasilnih secesija Slovenije i Hrvatske, a ono bi, to je već svima bilo jasno, pokrenulo spiralu nasilja, kojoj je teško videti kraj. Iako više puta upozorena na tu činjenicu od strane svojih saveznika, a naročito od SAD, Nemačka je istrajala u nastojanju da razbije Jugoslaviju, i na kraju u tome uspela. Postoji još nekoliko često isticanih razloga za takav kurs nemačke spoljne politike. Pre svega, tu je činjenica da je Jugoslavija nastala, a potom i vaskrsnula jača nego ikad, kao direktna posledica dva velika poraza Nemačke, što nije moglo biti olako zaboravljeno, čak i u situaciji u kojoj se zvanično nemačko rukovodstvo svim silama ograđuje od carskog, i još više nacističkog režima. Takođe, ne treba ispustiti iz vida ni priznanje DDR od strane Jugoslavije, koje je svojevrmeno izazvalo dosta problema u odnosima dveju država.⁶

Za ovu analizu je od izuzetnog značaja i postojanje dva, u ovom slučaju potpuno suprotstavljena principa u evropskoj bezbednosnoj politici. Prvi se tiče nepovredivosti postojećih granica kao temelja evropske stabilnosti i bezbednosti. Ovaj princip je bio glavni argument federalnih vlasti Jugoslavije, JNA i srpskog vrha. Međutim, u to vreme, on je bio iz temelja poljuljan upravo ujedinjenjem Nemačke, koja je insistirala na drugom principu: principu

5 Tomas Flajner- Gerster, „Evropa i pravo na samoopredeljenje“, u: Nakarada, Radmila, *Evropa i raspad Jugoslavije*, Beograd, Institut za evropske studije, 1995, 63.

6 Videti: Libal, Michael. *Limits of Persuasion: Germany and the Yugoslav Crisis, 1991-1992*. Westport: Praeger, 1997.

samoopredeljenja naroda, koji su, u svojim secesionističkim težnjama, kao argument, koristile Hrvatska i Slovenija. Podršku ovom principu je dala i Badinterova komisija, formirana od strane Evropske zajednice sa zadatkom da proceni osnovanost njihovih zahteva za nezavisnošću, u svom izveštaju u kome konstatuje da svaka federalna jedinica u SFRJ može da bude nezavisna država, dok druge, manje teritorijalno-administrativne celine na to nemaju pravo. Sada je Evropa bila na potezu.

Evropska zajednica je prolazila kroz teške trenutke. Njena razjedinjenost bila je veliki problem u trenucima odlučujućeg pozicioniranja u novonastalim prilikama. Unutrašnje jedinstvo je stoga bilo njen trenutni imperativ, a ono se ne bi moglo postići bez stabilne i kontrolisane, ujedinjene Nemačke. Ovakva nastojanja, zajedno sa činjeničnim nestankom nekadašnjeg značaja Jugoslavije, opredelili su dalji tok politike Evropske zajednice prema jugoslovenskoj krizi. Iako je ona prva stupila na scenu Deklaracijom od 26. marta 1991. i Brionskom deklaracijom od 7. jula 1991, u kojima se nedvosmisleno potvrđuje legitimitet federalnih vlasti i zahteva uzdržavanje od jednostranih akata, na kraju je preovladalo suprotno stanovište i dnevno je rastao pritisak na SAD da priznaju nezavisnost otcepljenim republikama. Međutim, kada se to desilo, SAD su već bile duboko uvučene u krizu na evropskom tlu, rešene da stvar preuzmu u svoje ruke i, definitivno potpisnuvši Evropsku zajednicu sa čelne pozicije u upravljanju krizom, potvrde svoju neprikosnovenu dominaciju.

Američki odgovor na evropsku krizu

SAD su duže od Evrope ostale dosledne podršci celovitosti Jugoslavije. Njihova tradicionalna podrška zasnivala se na očekivanju da ona može postati model, od SSSR-a nezavisnog, istočno-evropskog sistema, koji je politički i ekonomski otvoreniji i uspešniji od sovjetskih satelita iz Varšavskog pakta. U tom smislu, Jugoslavija je, sa te strane, bila bezbedna za vreme Hladnog rata. Po njegovom okončanju, međutim, SAD ostaju dosledne svojoj politici. „Ostaje tradicionalna podrška jedinstvu, nezavisnosti i teritorijalnom integritetu Jugoslavije, ali samo u kontekstu napretka u pravcu demokratije – SAD bi bile veoma protiv jedinstva koje se nameće i održava silom.“⁷ Drugim rečima, SAD su želele da JNA ostane po strani, a da se napetosti otklone političkim sredstvima. Iz današnje perspektive potpuno nera-

---

7 Kovačević, Živorad. *SAD i jugoslovenska kriza*. Belgrade: Centar za antiratnu akciju, 2000, str. 9.

zumljivo, ali niko od aktera na terenu nije ozbiljno shvatio ova upozorenja. Srpski i federalni vrh tumačili su ih kao zlonamerna, i u njima prepoznali nastojanje Amerike da sruši jugoslovenski socijalizam, i usmeri njen dalji razvoj ka buržoaskom zapadno-evropskom modelu, a Hrvatska i Slovenija su već čvrsto rešile šta im valja činiti, i smatrale su da ići nazad ka zajedničkoj državi nije održiva opcija u datim uslovima. To odsustvo ozbiljnog partnera za razgovor je navelo SAD da se povuku, i prepuste „vruć krompir” Evropi.

Novi zaokret u stavu SAD desio se polovinom 1992. Konstantno izložene pritiscima iz Evrope, SAD odlučuju da se vrate u igru i podignu ulog priznanjem Bosne i Hercegovine. Smatra se da postoje dva prvenstvena motiva za tako nešto: prvi se tiče pritiska na Miloševića i Karadžića, jer su SAD procenile da će ih priznanje Bosne i Hercegovine staviti pred svršen čin i primorati da sednu za pregovarački sto, a drugi, važniji za ovu analizu, podrazumeva zabrinutost SAD zbog izbijanja Nemačke u prvi plan, i mogućeg odustajanja od vodeće uloge SAD u rešavanju krize.⁸ I dok je prva procena bila očigledno pogrešna, druga je pokrenula lavinu događaja koji će ispisati istoriju Balkana. Novi predsednik Klinton je pred izbore obećao svojim biračima aktivnije angažovanje u jugoslovenskoj krizi, i planirao je da to obećanje održi. Stoga je priznanje Bosne i Hercegovine trebalo da produbi krizu do razmera koje bi apsolutno prevazišle evropske mogućnosti mirovnog posredovanja. Zbog toga je i uskraćena energičnija podrška Vens-Ovenovom planu, a pružena deklarativna, koja je samo podstakla parlament na Palama da plan ne prihvati, uprkos ubeđivanju od strane Miloševića, Čosića i Micotakisa. Dok se rat nastavljao pojačanom žestinom, administracija je nastavila da ga podstiče, naoružavajući i obučavajući muslimanske i hrvatske jedinice, i minirajući mirovne planove koje je predlagala Evropa. Zato su propali i Oven-Stoltenbergov plan, koji su, uz implicitnu podršku SAD, odbili Muslimani, i plan Kontakt grupe, koji nisu prihvatili bosanski Srbi. U međuvremenu, krvoproliće se nastavilo bez izgleda da se prekine.

SAD su dobile svoj veliki trenutak na pregovorima u Dejtonu. Osim što su održani na njihovoj teritoriji, u njihovoj vojnoj bazi, oni su od samog starta bili njihova ideja, inicijativa i realizacija, a one su sve vreme imale i vodeću reč. Da bi sprečile moguće neprijatnosti, koje bi nastale u slučaju fijaska pregovora, SAD su izvršile opsežne pripreme na terenu. Kako je ideja bila da se u Bosni i Hercegovini konstituišu dva entiteta, od kojih bi Republici Srpskoj pripalo 49% a muslimansko-hrvatskoj federaciji 51% teritorije, bilo je

---

⁸ Videti: Gow, James. *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War*, London: Hurst, 1997.

neophodno korigovati realni odnos snaga, a on je sugerisao da Srbi zapravo drže 70% teritorije BiH. Zato se najpre, u maju 1995, prišlo vazдушnim udarima na položaje srpskih snaga, koji su, prema očekivanjima, znatno redukovali njihovu vojnu moć. Uporedo s tim, pokrenute su i operacije hrvatske vojske i muslimanskih snaga koje su po prvi put od izbijanja sukoba imale čistu prednost. Vojska Republike Srpske bila je u rasulu, pa je i sama Banja Luka bila u opasnosti. „Štap i šargarepa“ ponovo su postali efikasan metod američke diplomatije. U Dejtonu je konačno potpisan istorijski mirovni sporazum kojim je (za sada) okončano jedno krvavo poglavlje u evropskoj istoriji.

Šta ostaje posle Dejtona?

- Ostaje jasno da u svetu ipak postoji samo jedna sila koja je u stanju da odlučuje o najvećim bezbednosnim izazovima, i samo jedan vojni savez koji je u stanju da te odluke realizuje. To su, svakako, SAD i NATO.
- Ostaje Evropa sa starom kvalifikacijom „ekonomskog džina i političkog patuljka“. Jugoslovenska kriza je pokazala da Evropska zajednica ima još mnogo toga da sredi na unutrašnjem planu pre nego što bude u stanju da osnovano pretenduje na status globalne sile, koja će moći da se uhvati u koštac sa problemima i van svojih granica.
- Ostaje Bosna i Hercegovina opustošena, sa krhkim mirom u čiju legitimnost još uvek mnogi sumnjaju.
- Ostaje čitav prostor nekadašnje SFRJ, sa izuzetkom Slovenije, u političkoj, ekonomskoj i kulturnoj stagnaciji (u vremenu kad svet napreduje i razvija se brže nego ikad), dodatno opterećen tragičnim iskustvima građanskog rata, među kojima se naročito ističu progon Srba iz Krajine i srebrenički masakr. Zbog toga je budućnost međunacionalnih odnosa u regionu neizvesna, a perspektiva bilo kakve ozbiljnije međusobne saradnje pod velikim znakom pitanja.
- Ostaju Organizacija ujedinjenih nacija i Rusija, čiji je glas u prevazilaženju jugoslovenske krize ostao potpuno nečujan. Dok je OUN postala telo zavisno od svog moćnog mentora, a njen realan uticaj se sveo na nedoslednu i nedovoljnu raspodelu humanitarne pomoći, Rusija je, usled sopstvenih problema, nago-milanih raspadom SSSR, propustila da odigra značajnu ulogu u jugoslovenskoj krizi. Tako je izostala njena potvrda statusa velike sile, čime je definitivno objavljen kraj bipolarnog sveta.

Zaključak

Kako posle svega oceniti uticaj koji je međunarodna zajednica imala na izbivanje i tok jugoslovenske krize? Nema sumnje da bez njenog posredovanja nije bilo mnogo šansi da se uspostavi trajniji mir. U tom smislu joj se mora odati priznanje za legitimizaciju održivog poretka koji je morao nastati kao kompromisno rešenje između tri strane, tradicionalno nesklone ovakvom načinu rešavanja međusobnih nesuglasica. Ne sme se, međutim, prevideti da je to učinjeno iz pobuda koje se ni u kom slučaju ne bi mogle okarakterisati kao dobronamerne. Sledeći sopstvene spoljno-političke ciljeve, svetski akteri u ovoj drami nisu uspeali da adekvatno i pravovremeno reaguju i spreče humanitarnu katastrofu velikih razmera. Danas, posledice ovakve politike se mogu jasno uočiti u samom izgledu Balkana i, prisutnijem nego ikad, opštem poimanju balkanskog prostora kao civilizacijske periferije.

LITERATURA

1. Eyal, Jonathan. *Europe and Yugoslavia: Lessons from a Failure*. London, 1993.
2. Crnobrnja, Mihailo. *The Yugoslav Drama*. Montreal: McGill-Queen's UP, 1994.
3. Gow, James. *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War*, London: Hurst, 1997.
4. Ilinčić, Branko. *Jugoslovenska kriza i rat, 1991–1995. I. Tokovi nastanka i analiza uzroka*.
5. Kovačević, Živorad. *SAD i jugoslovenska kriza*. Belgrade: Centar za antiratnu akciju, 2000
6. Libal, Michael. *Limits of Persuasion: Germany and the Yugoslav Crisis, 1991–1992*. Westport: Praeger, 1997.
7. *Međunarodno pravo i jugoslovenska kriza*. Belgrade: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1996.
8. Nakarada, Radmila i Obrad Račić. *Raspad Jugoslavije. Izazov evropskoj bezbednosti*, Institut za evropske studije, 1995.
9. Nakarada, Radmila. *Evropa i raspad Jugoslavije*. Beograd, Institut za evropske studije, 1995.

Ilija Stojanovic

The Role of International Community in the Yugoslav Crisis

Summary

There are two main currents in the interpretation of the causes of the Yugoslav crisis: the one that sees the dissolution of Yugoslavia as a local event, the conflict between the incapable elites. The other is a specific ideological antithesis of the first one and it maintains that the crisis was systematically provoked by hostile foreign powers. As in a number of cases so far in politics and political science, the truth lies somewhere in between and it is too complex to fit in such simplified and exclusive accounts.

Primarily orienting towards the international aspect of the crisis, this work attempts to locate its origin in the combination of turbulent social circumstances, caused by the fall of communism and the disappearance of the bipolar world. In the situation when the former role of the SFRY (the Socialist Federal Republic of Yugoslavia), as a buffer zone between the two ideological blocs, had become historically outdated, Yugoslavia faced a new role assignment, when its civil war became the subject of general interest due to, ethically, completely wrong reasons. While Germany tried to regain its lost credibility and approach the leading world powers, the USA did not want to allow that and saw it as the opportunity to impose itself as the only arbiter in the international relations. A silent, covert conflict between the European Community and the USA was on over the proving of their potential for governing crises and successful maintenance of the international security. While the peace plans were being sabotaged, lives were lost in the bloody civil war. Finally, the drama reached its end in Dayton with the USA becoming the unchallengeable master of the world and the ex-Yugoslav region remaining on the periphery of the civilisation, as it had been considered for centuries.

Key words: Yugoslav crisis, International Community, Conflict, Communism.

Jovana Tripunović

Tutor: *dr Slobodan G. Marković*

Fakultet političkih nauka u Beogradu

NACIONALNI DISKURS INTELEKTUALACA U SRBIJI PRED RASPAD SFR JUGOSLAVIJE

Nastanak nacionalnog diskursa

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, ili „druga Jugoslavija“, kako se ponegde naziva, nastala je na temeljima jugoslovenske ideje i na ruševinama Kraljevine Jugoslavije. Objedinjujuća ideja jugoslovenstva je, sama po sebi, jarko nacionalistički obojena, o čemu i ne treba diskutovati uzme li se u obzir činjenica da se u celosti zalagala za objedinjavanje, po nacionalnoj osnovi, svih Južnih Slovena (čitaj: Jugoslovena). Država koja je nastala na temelju te ideje suočavala se od samog svog nastanka sa tezama prema kojima je smatrana „tranzitornom ustanovom“ za jedne i „tamnicom“ za druge narode koji su je sačinjavali. Naziv „druga Jugoslavija“ ukazivao je ne samo na hronološki sled po kome je reč o drugoj po redu Jugoslaviji, nego pomalo i na želju da je reč o drugoj po smislu, unapređenoj, dakle boljoj Jugoslaviji. Ideja jugoslovenstva, na čijim su krilima nastale prve dve Jugoslavije, bila je potka oko koje se izgradilo i potka nakon čijeg nestajanje se srušilo. Snaga ideje, te, ali i svih ostalih, meri se uticajem koji ima na ljude zbog kojih je nastala. Jugoslovenstvo se čitalo kao ujedinjujući faktor, kao suma i istovremeno negacija svih Jugoslaviji pripadajućih nacija. Kao faktor integrisanja, jugoslovenstvo je zaokupljalo pažnju intelektualaca obeju strana, one koja ga je negirala i one koja se na njega oslanjala. Već pedesetih godina dvadesetog veka, stvorena je prilika u kojoj se raspravljalo o shvatanjima i suštini jugoslovenstva. Po ovom terenu se do tada, a naročito tada, hodalo s velikom pažnjom, pa su se, u skladu s tim, rasprave o shvatanjima jugoslovenstva svele na rasprave o jezicima. Tom prilikom je, 1954. godine, objavljena deklaracija koja je srpski i hrvatski jezik nazvala jednim i preporučila stvaranje jedinstvenog rečnika novog, srpsko-hrvatskog jezika. Kasnije će se, u jeku razdora, za vrlo bitan faktor uzimati raspored reči u pomenutoj kovanicu.

Godine 1961. kroz javnost se protegla rasprava između dvojice vidnijih intelektualaca tog vremena. Pomenutu polemiku su vodili Dobrica Ćosić, pisac i jedan od vodećih srpskih intelektualaca, i Dušan Pirjavec Ahac,

univerzitetski profesor i jedan od najistaknutijih slovenačkih intelektualaca. Čosić je, naime, u januaru 1961. godine, u intervjuu zagrebačkom „Telegramu“, na pitanje novinara o tome je li i dalje aktualna tema o pasivnim međurepubličkim kontaktima odgovorio: „Biće aktualna dokle god postoje republike. I dok govorimo o saradnji među njima... Najznačajnijim oblikom naših međurepubličkih saradnji, u ovom času, smatram: oštru borbu protiv povampirenih nacionalizama...“¹ Ova izjava stvorila je, nakon što na nju odgovori Pirjavec, polemiku na liniji između ideje jugoslovenstva, koju će zastupati Čosić, i ideje nacionalne ekskluzivnosti, koju će braniti njegov sagovornik. Dušan Pirjavec je za svoju ključnu misao uzimao ideju da su nacije neprikosnovene kao što je neprikosnovena volja naroda koji su ih stvorili. Njemu je Čosićeva izjava zvučala kao centralistički i unitaristički proglas, a razloge za pasivnu međurepubličku saradnju video je u „senci krila velikog dvoglavog vampira“² pri čemu je aludirano na dvoglavog orla, tj. na simbol (veliko)srpstva. Dijalog bi se na ovome završio da Dobrica Čosić nije (mada u prvo vreme nije nameravao da odgovara), između ostalog, zbog Titovog insistiranja, odlučio da, potkrepljen marksističkom literaturom o pitanju nacionalizma, u vidu teksta pod naslovom „Savremeni nesavremeni nacionalizam“, replicira Pirjavecu. Pomenuti tekst, kojim je Čosić replicirao, možemo svesti na sledeću rečenicu: „Druže Pirjavec, ti samo o svojoj republici, a ja uvek o Jugoslaviji“³ Na osnovu ove sentence, uočićemo da je osnovna razlika u stavovima dvojice polemičara upravo u tome što na naciju i jugoslovenstvo gledaju na različite načine, jedan kao na osnovu egzistencije, a drugi kao na obeležje vredno prevazilaženja. U trenutku započinjanja ove, za to vreme, vanvremene i besprimerne polemike, Dobrica Čosić je imao potpunu podršku Komunističke partije, čak, mada ne javnu, i podršku samog vrha, na čelu sa Josipom Brozom. Vreme će u više navrata pokazati da je polemika bila politički zloupotrebljena i da je pomenuta podrška odigrala ulogu katalizatora. Objasnilo ovo najpre time da je Čosić već nakon prvog svog odgovora Pirjavecu izgubio naklonost i istrpeo žestoke kritike u jeku napada po svim „izmima“, u okviru kog se istovremeno kinjio svaki partikularizam podjednako kao i centralizam, a u svetlu toga Čosić je sa svojim stavovima

---

1 Citirano prema: Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu, razgovori sa Dobricom Čosićem*, Filip Višnjić, Beograd, 1989. godina, 123. str.

2 Tekst Dušana Pirjaveca „Izvinite, kako ste rekli“, citirano prema Slavoljub Đukić – *Čovek u svom vremenu, razgovori sa Dobricom Čosićem*, Filip Višnjić, Beograd, 1989. godine, 124. str.

3 Tekst Dobrice Čosića „Savremeni nesavremeni nacionalizam“ objavljen u časopisu „Naša sodobnost“, citirano prema: Slavoljub Đukić, isto, 127. str.

bio svrstan u zastupnike centralizma. Osim toga, imajmo u vidu da su tokom te 1961. godine vođene ustavne rasprave, te da se u sklopu toga smatralo da Pirjavec zastupa Kardeljeva gledišta i da iza njega stoji kompletno slovenačko rukovodstvo, a da je nasuprot njemu ceo Centralni komitet SK Srbije, na čelu sa Dobricom Ćosićem. Vreme je, dakle, pokazalo da ista rasprava može, u kratkom vremenskom razdoblju, biti najpre potkrepljivana i naručivana, a nedugo potom, oštro napadana i kritikovana.

Ista godina koju je obeležila rasprava o shvatanju nacionalizma, tzv. Polemika Ćosić–Pirjavec, dakle 1961, ostaće upamćena i po tome što su građani Jugoslavije po prvi put mogli da se, na redovnom popisu stanovništva, izjasne kao Jugosloveni. Značaj ove novine ne umanjuje ni činjenica da se kao Jugosloven mogao izjasniti „građanin FNRJ koji nije bliže nacionalno opredeljen“, kako je to definisano u jednom od pitanja. U nameri da se uklone opasnosti koje bi izazvalo buđenje nacionalizama, jugoslovenstvo postaje željeno stanje, a u skladu sa tim namerama, na sledećim popisima (1971. i 1981) građanima se ostavlja široka mogućnost neopredeljivanja. Nacionalizmi su se, svemu uprkos, budili.

(Veliko) Srpski nacionalizam

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija suočavala se tokom svog postojanja sa nacionalizmima svih nacija. „Najveći sin naših naroda i narodnosti“, kako se u udvoričkom duhu oslovljavao i pominjao Josip Broz Titom u duhu svog kominternovskog poimanja stvari nastojao je da nacionalizme međusobno, gotovo matematički, potire. Tako je, naime, uspostavio neki vid simetrije u okviru kog je izjednačavao zasluge, odgovornosti, zločine i, uopšteno govoreći, istorije dvaju suprotstavljenih nacionalizama, srpskog i hrvatskog. Među istoričarima postoje oni koji zastupaju tvrdnje da je Tito bio veliki protivnik srpstva kao ideje i da ga je smatrao najvećim protivnikom Jugoslavije. Međutim, pomenimo da se, hronološkim sledom događaja, uviđa kako je nakon svakog protivljenja jednom, nastupalo atakovanje na drugi nacionalizam. Kao prekretnicu u tom teško uspostavljenom toku borbe protiv nacionalizama uzećemo 1964. godinu, tačnije Osmi kongres, kada je uz ime svakog partijskog rukovodioca navođena i njegova nacionalna pripadnost. Tada je, sudeći prema svedočenjima, nakon što je uz ime Josip Broz pročitana nacionalnost Hrvat, u sali nastala nelagodna tišina. Posmatrano sa istorijske distance, nacionalno izjašnjanje predsednika Republike lako je moglo da pokoleba sve one koji bi se izjasnili kao Jugosloveni.

Nacionalistička struja je, tokom života SFRJ, stalno postojala u Srbiji. Ona se, u zavisnosti od vremena, pojavljivala ili povlačila, a smatra se da je naročito ojačala nakon političkog pada Aleksandra Rankovića, do kog je došlo na Brionskom (četvrtom) plenumu Saveza komunista Jugoslavije, 1966. godine. Taj plenum je iskorišćen, kako savremenici tvrde, za obračun sa centralističkim i antireformskim snagama i za, nakon uklanjanja Rankovića, uvođenje albanskih kadrova u politiku. Istorijski sled će potvrditi sumnje srpskih nacionalista jer, po Rankovićevom uklanjanju i po uvođenju albanskih kadrova u politiku, svega pet godina kasnije, počinju prvi nemiri na Kosovu. U okviru ovih pobuna, prvi put se artikulisao zahtev za osamostaljivanjem Kosova i to pod geslom „Kosovo republika“. Reč je o 1968. godini, a po svemu, osim po razmerama, slične pobune desiće se u martu 1981. godine. U oba navrata, demonstracije su započele na Univerzitetu, tj. među studentima. Takođe se u oba slučaja najpre zahtevalo poboljšanje studentskog standarda, da bi se potom prešlo na političke zahteve.

Nacionalizmi su, kao pritajene zveri, uvek čekali samo varnicu, ne birajući, dakle, ništa sem povoda. Na pomenutu tvrdnju ćemo ukazati služeći se analizom probuđenih osećanja nakon jedne od varnica. Reč je o 1985. godini i događaju koji će biti nazvan „slučajem Martinović“. U Jarugama kod Gornjeg Livoča, nedaleko od Gnjilana, 1. maja 1985. godine, Đorđa Martinovića, starog 56 godina, napala su dva lica, „vezala ga i izivljavala se nad njim i nabila mu kocem slomljenu flašu u telo (kroz čmar).“⁴ Ovaj događaj pratio je do tada nezapamćeni publicitet i o njemu se raspravljalo na sednicama najviših političkih struktura, a osim toga, iskorišćen je za rasplamsavanje nacionalne svesti i nacionalnog diskursa uopšte. Još dok se Đorđe Martinović, vojni službenik iz Gnjilana, oporavljao od nanetih mu teških telesnih povreda, jugoslovenskom javnošću su se raspredala najrazličitija tumačenja ovog događaja. Jedna od najčešće korišćenih teza bila je ona o samopovređivanju, odnosno o Martinovićevoj seksualnoj nastranosti. Institucionalni tok razrešenja situacije, odnosno sudski postupak je bio u toku, ali javnost je mnogo zainteresovanija bila za nacionalnu stranu ove priče, imajući u vidu da se za lica koja su napala Martinovića, od samog početka, pretpostavljalo da su albanske nacionalnosti. Delegatska skupština Udruženja književnika Srbije se 16. juna iste godine obratila protestnim pismom⁵ Skupštini Srbije, izražavajući svoju zabrinutost, čak zgražavanje

4 Citirana je vest koju je 3. maja 1985. godine preneo dnevni list *Politika* pod nalovom „Zločin na njivi“.

5 Pismo je potpisao Miodrag Bulatović, kao predsedavajući Delegatske skupštine Udruženja književnika Srbije.

nad nerešavanjem inače teškog slučaja. Pomenimo da se i kroz ovo pismo provlači teza o samopovređivanju, mada s ciljem dokazivanja njene neistinitosti i neosnovanosti. Intelektualci su se povodom slučaja Martinović osećali prozvanim da se izjasne, to su čak smatrali svojom dužnošću. Tako je Zoran Gluščević na skupštini Udruženja književnika Srbije, između ostalog, izjavio: „Ako se mi, sa čisto ljudske tačke gledišta, oglušimo, ili zadovoljimo onim što se radi... mislim da bi naša uloga pisca postala toliko problematična i toliko isprazna pa više niko ne bi imao pravo pod bilo koji svoj tekst da stavi svoj potpis.“⁶ U otvorenom pismu Predsedništvu udruženja književnika Kosova koje je potpisao 41 pisac⁷ i koje je upućeno udruženjima i društvima književnika Kosova, Srbije i Jugoslavije, kao i sredstvima javnog informisanja, između ostalog je naglašena potreba da se o političkoj situaciji izjasne intelektualci. „Javnost se s pravom pita: gde su ljudi iz čitanki? Šta ugledni pisci o svemu ovome misle?... A mi porazno ćutimo, naše ćutanje u ovom času najdalje se čuje, njegove posledice su nesagledive. Imamo li prava na to?“⁸ Jedan od „ljudi iz čitanke“, književnik Brana Crnčević je, ne želeći da ćuti, nazvao Đorđa Martinovića „Jasenovcem za jednog čoveka“.⁹

Koja god struktura i koji god pojedinac da je govorio o slučaju Đorđa Martinovića, nije govorio samo o njemu, već o celokupnoj situaciji na Kosovu, pominjući istovremeno i nezalaganje republičkih vlasti da se taj i takvi problemi reše. Pod pomenutim nezalaganjem se najčešće imala u vidu činjenica da je 25. juna 1985. godine na sednici Skupštine SR Srbije izneto da Srbija nije nadležna za slučaj Martinović, već da je su isti nadležni pravosudni organi SAP Kosovo. Ilustrujmo razočaranje Srba komentarom Đorđa Martinovića: „Kako to nije nadležna kad smo mi Martinovići svi od pamtiveka Srbi?“¹⁰

Značaj koji Srbi pridaju Kosovu ogleda se u kosovskom mitu koji je sastavni deo srpske istorije. Pomenuti mit označava ključne tačke srpske tradicije, između ostalog ideju da Srbi gube kad su nesložni, tj. da je za pobedu potrebna sloga; motiv izdaje, odn. ideju unutrašnjeg neprijatelja; kao i ideju nebeskog naroda. Za mit poput ovoga bilo je lako vezati niti koje su kod Srba,

---

6 Citirano prema: Svetislav Spasojević, *Slučaj Martinović*, Partizanska knjiga, Beograd, 1986. godine, 66. str.

7 Među potpisnicima je bio 21 član Udruženja književnika Kosova, a ostali su već bili prešli u druga, srodna udruženja. Jedan od njih, Milenko Jevtović, kasnije je povukao svoj potpis.

8 Citirano prema: Svetislav Spasojević, *Slučaj Martinović*, Partizanska knjiga, Beograd, 1986. godine, 71. str.

9 Duga, 10. jun 1985. godine, citirano prema: Svetislav Spasojević, *Slučaj Martinović*, Partizanska knjiga, Beograd, 1986. godine, 318. str.

10 Citirano prema: Svetislav Spasojević, *Slučaj Martinović*, Partizanska knjiga, Beograd, 1986. godine, 79. str.

naročito u trusnim periodima, stvarale i pojačavale nacionalizam. Svako je Kosovo zvao onim lirskim imenom koje mu je odgovaralo.

Nazvavši Kosovo *životnim pitanjem* srpskog naroda, akademik Dobrica Ćosić je otvorio temu koja će se taložiti idejama sve do same kulminacije. On je, beleži istorija, napustio Savez komunista Jugoslavije upravo zbog neslaganja po pitanju Kosova. Ćosić će, u maju 1984. godine, na zasedanju Skupštine SANU, predložiti da se znanje kojim raspolaže Akademija integriše u „mudrost, opšte iskustvo i kolektivnu stratešku viziju“.¹¹ Ovim rečima predloženo je Akademiji da se posveti pitanjima od suštinskog značaja za srpski narod, kao i najznačajnijem od svih, dakle, pitanju Kosova. Kao rezultat ovog predloga, formirana je grupa koju su sačinjavali stalni i dopisni članovi Akademije, smatra se, ukupno njih šesnaest. Akademici okupljeni oko jedne ideje i zadatka stvorili su Memorandum, tekst koji će objaviti Aleksandar Đukanović, novinar dnevnika Večernje novosti, 24. i 25. septembra 1986. godine. Ništa u tekstu Memoranduma, ako ćete verovati prvom čitanju, nije vredno prašine koja se podigla zbog toga što je napisan, ili još više, zbog toga što nije završen. Tekst Memoranduma, naprotiv, na nekoliko ključnih mesta kao potku koristi ideju jugoslovenstva, i *de facto* se kritički obrušava na razne oblike nacionalizma: „Potrebno je najpre ukloniti zakone koji dovode do razjedinjavanja da bi se mogla produžiti ona crta zajedništva i jedinstva koja je na ovom prostoru vučena više od stotinu i pedeset godina. U protivnom, mi ćemo stvarati, i stvaramo, generacije koje će sve manje biti Jugosloveni, a u sve većoj meri nezadovoljni nacionalni romantici i samoživi nacionalisti.”¹² Povrh svega, akademici se, prilikom napada koje su trpeli, nikada nisu ogradili od sadržaja Memoranduma. Smetalo im je jedino to što je on, navodno, nejasnim kanalima došao u posed redakcije Večernjih novosti, te to što je objavljen pre no što je završen. Napade koje su akademici zbog tematike teksta trpeli od strane komunističkih vlasti Jugoslavije i Srbije, jedan od njih, predsednik Akademije, Dušan Kanazir, uporedio je sa golgotom. Memorandum definiše SFRJ kao državu u kojoj je stalno prisutna diskriminaciona politika prema Srbiji, a predlaže se preispitivanje Ustava iz 1974, čime postaje očigledno da nije postojala namera da se Jugoslavija rasformira. Prilikom osvrta na ustavna rešenja iz 1974. godine, u Memorandumu se najveća pažnja posvećuje stvaranju autonomnih pokrajina, čime je, kako je

---

11 Dobrica Ćosić, govor održan na zasedanju SANU 24. 5. 1984. godine; citirano prema: Dobrica Ćosić, *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje*, Politika, Stručna knjiga, Beograd, 1992. godine, 9–23. str.

12 Memorandum SANU (naslov originala: Grupa akademika Srpske akademije nauka i umetnosti o aktuelnim društvenim pitanjima u Jugoslaviji 1986. godine).

izneto u tekstu, „Srbija faktički podeljena na tri dela“, s tim da se „zajedničke republičke skupštine mogu mešati u unutrašnje odnose Uže Srbije, dok su njihove skupštine potpuno autonomne”.¹³ Najviše se, u smislu kritike Ustava iz 1974. godine, imala u vidu situacija na Kosovu, i ovim su se pitanjem akademici naročito bavili. Pominju se, između ostalog, demonstracije iz 1981. godine: „Srpskom narodu je u proleće 1981. godine objavljen jedan odista specijalan, ali otvoren i totalan rat, pripreman u raznim razdobljima administrativnih, političkih i državnopravnih promena”,¹⁴ kao i razni oblici nasilja, među njima, eksplicitno, slučaj Martinović, a u vezi sa njim izdvaja se i oštar protest protiv izvrtanja istine u pomenutom slučaju.

Vredi ipak istaći da se u Memorandumu, prilikom utvrđivanja postojeće situacije u Jugoslaviji, ne isključuje ni mogućnost katastrofalnog ishoda, gotovo eksplicitno, raspada države. Iako Memorandum počinje i završava se pomenom Jugoslavije, čitan je kao izraz ojačalog srpskog nacionalizma i kao takav izazvao je lavine drugih nacionalizama. Mnogi su tvrdili da je Memorandum uticao na raspad Jugoslavije, a vredni pomenuti odgovor koji je na tu tezu dao Milorad Vučelić: „Srpski narod nije nikakav papirnati narod koga pokreće ne znam kako valjano, pametno i relevantno napisan papir.”¹⁵ Memorandum je, tvrdićemo s nadom da nam neće ovako oštro odgovarati, uticao na jačanje već jakog srpskog nacionalizma i privukao je na svoju stranu mnoge koji su mu se u početku protivili. Tako se, vremenom, stvorilo jednoglasje koje ćemo ilustrovati parafrazom izjave Slobodana Miloševića gde se on pita koji se to narod stidi svoje akademije nauka.¹⁶ Imajmo u vidu da je Slobodan Milošević, zajedno sa partijskim rukovodstvom Srbije, 1986. godine oštro osudio pojavu nacionalizma čiji je jedan vid, kako se smatralo, bilo i objavljivanje Memoranduma SANU. U narednim godinama će doći do spajanja partijskog rukovodstva i intelektualnih krugova, a kao posledica tog približavanja pokazće se da su veliki broj rukovodećih položaja u okviru postkomunističke administracije zauzimali akademici Srpske akademije nauka i umetnosti. Pomenimo na ovom mestu da do približavanja Partije i Akademije nije došlo odmah po dolasku Slobodana Miloševića na čelo prve. Do promene je došlo u leto 1988. godine, kada je Milošević, u intervjuu nedeljniku NIN, oglasio promenu svog stanovišta, pozvavši na jedinstvo svih

---

13 Memorandum SANU.

14 Isto

15 Milorad Vučelić, *Duga*, specijalni broj posvećen Memorandumu SANU, 2. 6. 1989. godine; citirano prema Nebojša Popov, *Srpska strana rata*, Vikom grafik, Građanska čitaonica, Beograd, 1996. godine, 675. str.

16 „Koji se to narod u svetu, koja je to razumna država koja se stidi svoje akademije nauka“ – Slobodan Milošević, *Politika*, 22. 12. 1989. godine.

nacionalnih snaga. On je tada, naime, progovorio jezikom srpskih intelektualaca i oni su ga ne samo razumeli nego i prigrlili sebi. „Govoreći jezikom koji je podsećao na nacionalistički diskurs inteligencije, on je jadikovao zbog tradicionalnih podela među Srbima i, što nije karakteristično za njega, pominjao istorijske teme, tako drage intelektualcima, a do tada toliko odsutne u njegovom imidžu političara okrenutog budućnosti.“¹⁷ Zauzevši poziciju *okrenutu* intelektualcima, Slobodan Milošević je dobio verne saveznike koji su se, u svetlu novih ponuđenih mogućnosti, opredelili za naciju ispred demokratije. Intelektualce je, ipak, pomenimo to, uvek zanimalo nacionalno pitanje, te „slobodarska prošlost“ u kojoj su nalazili motivaciju za budućnost. „Slobodarskom prošlošću“ nazivani su svi periodi u istoriji srpskog naroda koji su obilovali narodnooslobodilačkim pokretima, počevši od ustanaka s početka devetnaestog veka, čije pominjanje nikada nije bilo sankcionisano.

Istorija je Kosovo odredila kao međaš srpske politike, te to neće moći da izbegne ni ovakvo razmatranje uticaja intelektualaca na raspad Jugoslavije. Zaista su dešavanja na Kosovu bila inicijalna kapisla za sva ostala i zaista je svaka promena politike prema Kosovu otvarala nove poglede na isti problem. Ne čudi zato činjenica da je pripremanje proslave šeststote godišnjice Kosovskog boja iskorišćeno za kompletnu mobilizaciju nacionalističkih ideja. Reč je o 1988. godini. Tada su, naime, započele pripreme za veliku proslavu koja se imala odigrati 28. juna 1989. godine. Najpre se počelo sa podsećanjem na ranije jubileje ovog događaja pominjanjem ključnih momenata koji su se, gotovo istorijski ironično, javljali u tim prilikama. To je stvorilo osećaj iščekivanja velikih promena i artikulisao se jasan stav da slede velike promene. U svetlu takvih stavova, akademik Matija Bećković naziva Kosovo „*polutarom srpske planete*“¹⁸, a motiv izdaje, kojim obiluje kosovski mit, upire prstima sa svih strana na sve one koji se ne izjašnjavaju po tom pitanju. Ne reći ništa o stradanjima Srba na Kosovu, značilo je, u očima srpskih intelektualaca, ne priznati postojanje tih zločina. Nošeni tim znanjem, oni su iznosili oprečne izjave na osnovu kojih se lako dolazilo do zaključka da je stradanje Srba na Kosovu zapravo stradanje Srba uopšte. Akademik Dobrica Ćosić ukazivao je da je „rešavanje kosovskog pitanja nova istorijska provera razloga i smisla postojanja Jugoslavije kao zajednice različitih nacija i država, jer na Kosovu ne pada Kosovo; na Kosovu pada Jugoslavija“.¹⁹ Povlačenjem ove i sličnih paralela,

---

17 Jasna Dragović-Soso, *Spasioci nacije – Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga, Beograd 2004, 305. str.

18 Matija Bećković, *Ilustrovan politika*, 12. 2. 1989. godine.

19 Dobrica Ćosić, *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje*, Politika, Stručna knjiga, Beograd, 1992. godine, 137. str.

stvarao se utisak da se bliži prelomni trenutak, stvarao se utisak da nikom sem Srbije nije stalo do Kosova. Utisak nastao tim putem proizveo je ideje koje se najbolje ilustruju izjavom akademika Antonija Iskovića: „Mi Srbi treba da razmišljamo o tome da možemo da živimo sami. Imamo iskustvo samostalne države, mi smo sami došli do države, za razliku od drugih koji su je stekli raznim nagodbama.“²⁰ Slično ovome, Dobrica Ćosić je svojim „slovenačkim prijateljima“,²¹ grupi koju je sam tako nazvao, a koju je sačinjavala nekolicina slovenačkih intelektualaca, zamerio što Slovenija nema razumevanja za problem Kosova, za razliku od Srbije koja je pomagala Sloveniji u toku njenih graničnih problema sa Italijom i Austrijom. Pozivanje na u prošlosti stečene zasluge, poput ovog, bilo je ključna tačka svake nacionalističke ideje koju su iznosili srpski intelektualci. U ovom pozivanju na prošlost, svoje mesto našla su i sećanja, te svedočenja o mnogim patnjama kroz koje su prošli Srbi tokom istorije. Svako prošlo stradanje upozoravalo je na moguće buduće i stvaralo je stanje sveukupnog straha, s jedne, i odbrambenog nacionalizma, s druge strane. Tvrdi se, u ponekim studijama, da je srpski nacionalizam uvek imao odbrambeni karakter, da je, drugim rečima, uvek bio izazvan tuđim. Uzmemo li ovu tvrdnju kao tačnu, ostavićemo čitavu plejadu izjava neobjašnjenim. Neobjašnjena bi ostala i izjava akademika Matije Bečkovića u kojoj se tvrdi da je Kosovo najsvetija srpska reč koja se bez krvi nije mogla kupiti, pa se bez krvi ne može ni prodati. Da je to što su intelektualci i, poslužimo se izrazom Slobodana Jovanovića, „poluintelektualci“ pozivali na krvave borbe uticalo na one kojima su te reči bile namenjene, najbolje ilustruje podatak da su studenti, tokom protesta u noći 27. na 28. februar 1989. skandirali: „Hoćemo oružje“. Pomenuti protesti bili su reakcija na televizijskim putem prenošeni skup slovenačke elite u Cankarjevom domu. Skup je bio posvećen protestima albanskih rudara na Kosovu i odabran je stav podrške prema njima. Takav stav razjario je intelektualnu elitu u Srbiji, naročito akademce. Jednoglasje između studenata i profesora poput tog neće se ponoviti čak ni na antiratnim skupovima neku godinu kasnije. Poslata je blago preteća poruka iz Srbije, a odnosila se na sve one koji staju na, sa te tačke posmatrano, pogrešnu stranu. Netrpeljivost prema Sloveniji, izazvana ovom, ali ne samo ovom, situacijom, rezultiraće bojkotom slovenačke robe i, uopšteno govoreći, negativnim osećanjima prema Slovencima. Od ovog momenta, ako posmatramo krugove

---

20 Antonije Isaković; citirano prema: Latinka Perović, „Beg od modernizacije“ u Nebojša Popov, *Srpska strana rata*, Vikom grafik, Građanska čitaonica, Beograd, 1996. godine, 122. str.

21 Dobrica Ćosić, *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje*, Politika, Stučna knjiga, Beograd, 1992. godine, 67. str.

oko intelektualnih, dakle krugove naroda, počinje konstantno fabrikovanje mržnje. Kao da je slučaj hteo da se tačnim pokažu sve tvrdnje koje su tokom prethodnih decenija iznosili najpre samo hrabri, a zatim gotovo svi intelektualci. Narod je poverovao u najavljivanja budućih događaja. Mobilizacija je uspela u svojim naumima. Nameravalo se, i u tome se uspelo, da se na Gazimestanu, povodom godišnjice Kosovske bitke, okupi što veći broj ljudi. Procene broja posetilaca svečanosti su drastično različite u zavisnosti od izvora, ali tačna cifra svakako ne govori mnogo. Beleži se da je došlo do koškanja između Milana Kućana, koji je trebalo da položi venac u ime Jugoslavije, i Slobodana Miloševića, koji je trebalo to da uradi u ime Srbije. Obojica su, čini se, smatrala da njihov venac treba da bude prvi, pa su kompromisno spustili vence istovremeno. Tada se, kako je zabeležila slovenačka i hrvatska štampa, videlo da Slobodan Milošević ima nameru da pravi krupne rezove i korake. On je u toku svečanosti borbeno, poput pokliča, izjavio: „Nas je na Kosovu pre šesto godina zadesila nesloga... Šest vekova kasnije, opet smo pred bitkama. One nisu oružane, mada ni takve nisu isključene.“²² Pominjanje nesloge direktna je aluzija na nedostatak slovenačke podrške u problemu sa Kosovom, a pozivanje na borbenu spremnost zvučalo je, u kontekstu proslavljanja bitke, strogo i preteće.

Zaključak

Ideje proizvode intelektualci. Intelektualci su proizvod ideja. Negde između velikog slova i tačke trebalo bi da stoji čuvano „ergo“, ali svako „dakle“ bezobrazno zaključuje i privodi razgovor kraju. Isto „dakle“ uspelo je da ubedi u naizgled neubedljivo. Kada je marta 1977. godine, na svečanom prijemu u Akademiju nauka, Dobrica Ćosić rekao da je večita sudbina srpskog naroda da dobija u ratu, a gubi u miru, neko je možda potvrdno klimnuo glavom. Kada je gotovo deceniju kasnije mir nazvao nespretnim i kukavnim, još poneko ga je video kao istomišljenika. Vremenom je broj onih koji su sa takvim stavovima bili saglasni rastao i stvorilo se stanje opšteg straha od zavera protiv srpskog naroda koje se, činilo se, sasvim izvesno, spremaju. Osećaju da se negde protiv Srba kuje zavera doprineo je veliki broj izjava; među njima ćemo izdvojiti izjavu književnika Vuka Draškovića u kojoj on kao glavnog indikatora svih zavera protiv Srba imenuje zagrebački

---

22 Govor Slobodana Miloševića na svečanosti povodom godišnjice Kosovskog boja; citirano prema: Olga Zirojević, „Kosovo u kolektivnom pamćenju“ u Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata*, Vikom grafik, Građanska čitaonica, Beograd, 1996. godina, 229. str.

Kaptol.²³ načaj ovog poteza možemo čitati kroz činjenicu da je upravo odnos između Beograda i Zagreba činio osovinu koja je Jugoslaviji bila oslonac. Smatralo se da je neophodno održavati ravnotežu između zagrebačkog i beogradskog intelektualnog kruga, pa je, s tim u vezi, sedamdesetih godina došlo do identičnog neutralisanja obeju elita ne bi li se smirili novonastali levo orijentisani pokreti. Osim toga, još je bilo živo sećanje na zločine iz perioda Drugog svetskog rata, za koje su se međusobno optuživali građani dvaju pomenutih republika. Smatra se, između ostalog, i to se uzima za izgovor, da je do iznenadne eksplozije nacionalizama koja je nastala nakon urušavanja, do tada, kohezivne ideologije komunizma, došlo upravo zato što su se zločini, poput onih u Jasenovcu i poput onih izvršenih u okviru tzv. Crvenog terora, decenijama prećutkivali. Ovaj stav se ne može bezuslovno uzeti kao tačan, naročito ako se ima u vidu veliki broj publikacija posvećenih ovim pitanjima koje su objavljivane neposredno po završetku rata. Za titulara zla imenovati zagrebački Kaptol, kao što je to učinio Vuk Drašković, značilo je probuditi uspavane strahove iz perioda koji je još uvek imao žive savremenike. Nije se, međutim, granica prema hrvatskoj zaveri uvek postavljala ovako jasno i oštro. Češće se kao argument koristila asimilacija koju su, prema tvrdnjama srpskih intelektualaca, počevši od grupe akademika okupljene oko Memoranduma, decenijama unazad trpeli tzv. „prečanski Srbi“. U pomenutom maniru je, avgusta meseca 1988. godine, književnik Brana Crnčević napisao: „Srbima u Hrvatskoj ništa nije potrebno. Imaju zajednički jezik sa Hrvatima, a što se pisma tiče igrali su 'pismo-glava', nije im palo pismo, okrenula im se glava.“²⁴ Iako je ironija oružje ovog književnika, nemoguće je ne primetiti da je odabrao vrlo blag glagol koji stoji uz imenicu „glava“. Možemo samo pretpostavljati da je potpuno dobronamerno hteo da izbegne dvosmislenost koju bi izazvala upotreba glagola „pasti“, kao u prethodnom slučaju. Ukupno uzevši, ovakav pristup inače bolnoj tematici, pre će se čitati kroz bes nego kroz smeh, tako da ironija, u ovom slučaju, ne nalazi pozitivno tumačenje. Intelektualci su u svom agitovanju, objektima agitacije, naciji u širem smislu, prilazili ili preteći zločinima drugih ili pozivajući na zločine sopstvene nacije. Ne nalaze se, dakle, često izjave intelektualaca u kojima se istovremeno uliva

---

23 „Srpski narod je blizu jednog saznanja, koje je tačno, da je glavni indikator svih zavera protiv srpskog naroda, i na Balkanu, zagrebački Kaptol“ – Vuk Drašković, *Duga*, 422, 28. 4–11. 5.1 1989. godine. Citirano prema: Zoran M. Marković, „Nacija, žrtva i osveta“ u Nebojša Popov (ur.) *Srpska strana rata*, Vikom grafik, Građanska čitaonica, Beograd, 1996. godine, 655. str.

24 Brana Crnčević, *Duga* 377, 6–20. 8. 1988. godine. Citirano prema: Zoran M Marković, „Nacija, žrtva i osveta“ u Nebojša Popov (ur.) *Srpska strana rata*, Vikom grafik, Građanska čitaonica, Beograd, 1996. godine, 649. str.

strah i potpiruje bes. Bilo je, naravno, ratnih pokliča u kojima se potpirivao bes jednih i ulivao strah drugima, poput izjave Slobodana Miloševića u kojoj on, praćen aplauzom, izjavljuje da: „ako treba da se tučemo, bogami ćemo da se tučemo“. On dalje nastavlja: „A nadam se da neće biti toliko ljudi da se sa nama tuku. Jer ako ne umemo da radimo i privređujemo, bar ćemo znati dobro da se tučemo.“ Pomenimo, dramatike radi, da je ovo izjavljeno u aprilu 1991. godine i da, bez obzira na datum, i tonove rata u najavi, zvuči dovoljno preteći.

Trenutak kada su se zagrlili i isto pomislili srpski intelektualci i političari nije zabeležen. Zabeležene su (samo) posledice. „Pisci iz čitanki“ su najpre šaputali, kasnije čak vikali, otadžbinskim duhom obojene reči, a oni čijoj su se svesti obraćali, obavili su ostatak posla. Ruke još niko nije oprao.

LITERATURA

1. *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priredio Nebojša Popov, Vikom grafik, Građanska čitaonica, Beograd, Zrenjanin, 1996.
2. Dobrica Ćosić, *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje*, Politika, Stručna knjiga, Beograd, 1992.
3. Dobrica Ćosić, *Stvarno i moguće*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1982. godine.
4. Matija Bećković, „Srbija nema prećih zadataka nego da je ima“, Književne novine 772, Beograd, 1989.
5. Dušan Bilandžić, „Skriveni nacionalni programi u SKJ“, Filozofija i društvo, IV, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1993.
6. Eric Hobsbown, *Nacije i nacionalizam. Program, mit, stvarnost*, Novi liber, Zagreb, 1993.
7. Jasna Dragović Soso, *Spasioci nacije – Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004.
8. Maria Todorova, *Imaginig the Balkans*, Oxford, OUP, 1997.
9. *Šta se događalo na Kosovu*, uredio Predrag Vuković, Posebno izdanje Politike, BIGZ, Beograd, 1981.
10. Svetislav Spasojević, *Slučaj Martinović*, Partizanska knjiga, Beograd, 1986.
11. Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu, Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Filip Višnjić, Beograd, 1989.

12. Šta se događalo na Kosovu, uredio Predrag Vuković, OOUR Politika, Beograd, 1981.
13. Stiven Berg, Pol Šoup, *Rat u Bosni i Hercegovini*, M.E.Sharp, New York, London, 1999.
14. Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji – porijeklo, povjest, politika*, Globus, Zagreb, 1987.
15. Edward Said, „Javna uloga pisca intelektualca“, časopis Diskrepancija, sv. IV, broj 7–8, decembar 2003. www.diskrepancija.com
16. *Intelektualci i rat*, ur. Ivan Čolović i Aljoša Mimica, Beogradski krug i centar za antiratne akcije, Beograd, 1993.
17. Zagorka Golubović, *Kriza identiteta jugoslovenskog društva*, Filip Višnjić, Beograd, 1988.
18. Borislav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Politika, Beograd, 1995.
19. Dušan Kecmanović, *Masovna psihologija nacionalizma*, Vreme knjige, Beograd, 1995.
20. Kosta Mihajlović i Vasilije Krestić, *Memorandum SANU: odgovori na kritike*, SANU, Beograd, 1995. godine.
21. Ljubomir Tadić, „O ‘velikosrpskom hegemonizmu’“, Politika, Beograd, 1992.
22. Julien Benda, „Izdaja intelektualaca“, Socijalna misao, Beograd, 1996. (*La trahison des cleres*, Paris, 1927).
23. Olivera Milosavljević, „Metodologija proizvodnje 'argumenata'“, časopis Republika, decembar 2003. godine.
24. Veljko Kadrijević, *Moje viđenje raspada*, Politika, Beograd, 1993.
25. Vladimir Goati – „Političke elite, građanski rat i raspad SFRJ“, časopis Republika br. 147, 1–15. septembar 1996. godine.
26. Dejan Jović, „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija“, časopis za književnost i kulturu, i društvena zbivanja Reč, br. 62/8, jun 2001. godine.
27. Vesna Pešić, „Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis“, United States institute of Peace, Peacework no. 8, April, 1996 (www.usip.org)
28. Kongres srpskog ujedinjenja – www.suc.org
29. Nova srpska politička misao –časopis za političku teoriju i društvena istraživanja– www.nspm.org.yu
30. Đuro Šušnjić, *Ribari ljudskih duša*, NIP Mladost, Beograd, 1976.

Jovana Tripunovic

**National Discourse of Serbian Intellectuals
Before the Dissolution of Yugoslavia**

Summary

The Socialist Federative Republic of Yugoslavia does not exist any more. The only certain fact is that the territory the Republic used to occupy, which was being destroyed during the wars waged from 1991-1995, nowadays consists of six states. Everything else pertains to different attitudes. It is being widely discussed whether the above-mentioned wars were in fact one war, whether Yugoslavia ceased to exist long before the clash had started, as well as the reasons for its destruction. Disharmony that has come about from these debates causes further complication when one takes into consideration researchers' subjectivity and their ignorance. The strenuous efforts of the historians have still been going into collection of data (speaking of the end of 20th century on the Balkans), and the time of turmoil has been waiting for the time of comprehension to be clarified. The time of turmoil started with words, thus it should be explained in words. Considering drive of the creator of the words that resulted in the upheavals, but not their consequences, this piece of work will attempt at reaching the culmination similar to the one that made Yugoslavia dissolve. Moreover, this work will not dwell upon the echoes of the intellectuals' words. It certainly won't ask if anybody listened to these words. They were talking, not even being interested in them.

Nevena Gojković

Tutor: *prof. dr Milan Vukomanović*

Filozofski fakultet u Beogradu

ANTIMUSLIMANSKI STEREOTIPI U GIMNAZIJSKIM UDŽBENICIMA ISTORIJE U SRBIJI NAKON 2000. GODINE

Tema ovog rada su stereotipi o Otomanskoj imperiji i islamu prisutni u srednjoškolskim udžbenicima istorije štampanim 2000. i 2003. godine. Cilj rada je da se ukaže na stereotipe, ali i da se pokušaju identifikovati mehanizmi iskrivljavanja istorije. Osnovno pitanje kojim se bavim jeste – zašto i na koji način se religija instrumentalizuje u nacionalističke svrhe i generišu stereotipi u odnosu na Drugog (političkog, verskog, nacionalnog). Šta se želi postići proglašenjem Turaka za dežurne krivce? Imaju li oni neke veze sa današnjim Bošnjacima i Albancima na Kosovu? Kako se prožimaju prošlost u okviru Otomanskog carstva, neposredna prošlost i aktuelno političko stanje?

Tvrđnja da su istorijski događaji prošli i nepovratni, samim tim i nepromenljivi, deluje logično i zdrav razum je retko dovodi u sumnju. Međutim, da li je baš tako? Meni se čini da se prošlost može preoblikovati na puno različitih načina. Iako su određene činjenice nepobitne, tumačenja je, u zavisnosti od perspektive iz koje se posmatra, bezbroj. Prošlost nije jednom zauvek data u čistom obliku, već se, u zavisnosti od aktuelnog trenutka, povremeno redefiniše, prepravlja, ponekad izmišlja i falsifikuje, ne bi li ostalo zapamćeno ono što odgovara *poželjnom samo-opisu* ili se opravdave potrebe sadašnjosti. U trenucima kriza ili krupnih promena to rade pojedinci sa svojim ličnim sećanjima, porodice, pa i široke društvene grupe poput klase i nacija.

U proteklih petnaestak godina prostor Zapadnog Balkana suštinski je transformisan. Ono što je nekada bila Jugoslavija, koja je na određeno vreme neutralisala verske i etničke razlike i sukobe, nestalo je u groznim ratovima, a nastalo je šest nacionalnih država kojima je, s obzirom na nove okolnosti, bila neophodna i nova interpretacija sopstvene istorije. „Na etnički izmešanom prostoru Zapadnog Balkana prošlost se krajem 20. veka podjednako izmišljala i rekonstruisala (1) u cilju razgraničenja od srodnih nacija, i (2) radi predstavljanja svetlu u naročitom misionarskom svetlu.“¹ Bilo je neophodno redefinisati nacionalni identitet i snabdeti ga odgovarajućom

---

1 Kuljić (2006: 191).

prošlošću, po mogućstvu svetlom i oslobodilačkom, ali i svojoj naciji pripisati ulogu žrtve, kada je to potrebno. Istoriografija iz vremena SFRJ bila je pod velikim uticajem marksističke ideologije. S raspadom države, došlo je do oslobođenja istorije od marksizma i partije, što je nažalost otvorilo put nacionalističkoj ideologizaciji. Prošlost, shvaćena kao istorija klasnih borbi, zamenjena je istorijom nacija. Nacionalna istorija je pisana ispočetka, ovog puta iz etnocentrične perspektive.

Ukoliko se zanemari srednjovekovna država Nemanjića, period dinastija Obrenović i Karađorđević i nekoliko Jugoslavija, najveći deo svoje istorije Srbi su proveli u okviru Otomanske imperije. Period ovog carstva je najveći deo zajedničkog istorijskog iskustva naroda Balkana. U kolektivnom sećanju slovenskog, hrišćanskog stanovništva opstale su tegobne uspomene na period opadanja carstva kada je „bolesnik sa Bosfora“ činio svoje poslednje trzaje. Turci su, kao nacionalni arhineprijatelji, dugo bili osnov balkanskih oslobodilačkih mitova i kolektivnog pamćenja koje je uticalo na istoriografiju. „Osmansko naslijeđe, mistificirano najzlokobnijim mitologemama i parapovijestima, još i danas je moćan regulator historijske (pod)svijesti Balkana. Balkanska historiografija u XIX., arapska u XX. stoljeću, prema riječima grčkog historičara Dmitrija Kitsikisa, 'potpuno (je) deformisala istoriju Carstva. Svaki istoričar od Beograda do Bagdada mora postati nacionalni propagandist, rizikujući da bude optužen za izdaju domovine.'“² Otomanska prošlost ne pripada takozvanom *vrućem sećanju* koje je najpodložnije reviziji. Pa ipak, ona je neobično važna, jer moderna Srbija svoju državnost računa od ustanka protiv Turaka, dok su centralni mitovi oko kojih se nacija integriše, mit o svetoj zemlji i mit o etničkoj katastrofi, vezani upravo za borbu protiv njih. U 19. i 20. veku je kosovski mit više puta korišćen kao ideološko opravdanje aktuelnih ciljeva srpske politike, naročito pogodan za pravdanje zahteva za teritorijalnim proširenjem. Od svake nulte tačke u istoriji³ neophodno je naći kontinuitet sa prošlošću. U poslednjoj deceniji 20. veka, Srbi su, kao i 1389. godine, branioci hrišćanstva od nadirućeg islama koji preti Evropi.⁴ U udžbenicima se borbe između Srba i Turaka predstavljaju kao borbe islama

2 Dubravko Lovrenović (2002:1).

3 Nulta tačka predstavlja prelomni trenutak u istoriji, od kog počinje navodna autentična istorija. To su 1789. za Francusku, 1917. za Rusiju, 1989. za istočnu Evropu. U ovom radu se smatra da je nulta tačka za današnju Srbiju 5.oktobar 2000. godine.

4 Ante murale mitovi (mitovi o predziđu) su veoma česti na Balkanu, odnose se na ideju da je sopstvena nacija (srpska, hrvatska, mađarska) imala sudbinsku ulogu u odbrani određenih vrednosti, zapadne civilizacije i/ili hrišćanstva. Antiorijentalizam je važan segment ante murale mitova.

i hrišćanstva, iako snage koje su se borile na Kosovu polju 1389. godine nisu sebe mogle shvatati i identifikovati kao Srbe ili Turke u modernom smislu, iako se ta bitka nije vodila između čisto hrišćanskih i čisto muslimanskih snaga, iako je tamo bilo velike mešavine naroda na obe strane – da bi sve to moglo poslužiti nacionalističkim ciljevima – smrt i mučeništvo onih koji su tu poginuli morali su biti konstruisani, zapamćeni kao da se radilo o Srbima i samo o Srbima.⁵ Postoje tendencije da se aktuelni sukob između Albanaca i Srba na Kosovu predstavi kao sukob civilizacija.⁶

Istorijski opisi često zapadaju u nerazumevanje ili mistifikaciju. Nerazumevanje može da sadrži nekompletnost, pojednostavljivanje ili neistoričnost, dok mistifikacija može da dobije oblik preterivanja, etnocentričnosti ili potiskivanja relevantnih informacija.⁷ U udžbenicima istorije moguće je pronaći primere za sve pomenuto,⁸ najčešće u sklopu orijentalističkog diskursa i stereotipnog prikazivanja. Orijentalistički diskurs nastaje u periodu u kome je Zapad ekonomski, a i vojno-politički kolonizovao arapska društva. Nakon mnogo vekova u kojima je islamski Orijent za Evropu bio nerazrešiv izazov u politici, kulturi, a jedno vreme i u ekonomiji, Zapad je ostvario aspolutnu dominaciju. Orijentalizam je diskurs koji predstavlja razumevanje Orijenta zasnovano na njeegovom posebnom mestu u zapadnoevropskom iskustvu. Uz pomoć Orijenta, Evropa se samodefinisala kao njegova kontrastna slika, ideja i iskustvo. Nasuprot civilizovane, progresivne, moderne i racionalne Evrope, nalazi se egzotični, iracionalni, tradicionalni, stagnantni Orijent. Reč je o stilu mišljenja zasnovanom na ontološkoj distinkciji između Orijenta i Okcidenta. Edvard Said nalazi da se na Zapadu orijentalci često vide kao varalice, lišene energije i inicijative, sklони intrigama i surovostima, što je čista suprotnost anglo-saksonskim društvima. Milica Bakić-Hejdn je primetila primenu orijentalističkog diskursa na prostoru bivše Jugoslavije od kraja osamdesetih godina 20. veka. Ona je otkrila tendenciju da se svaki region koji je južno i istočno od *nas* vidi kao konzervativniji i primitivniji. Tu je reč o takozvanoj *reprodukciji orijentalizma* – gradaciji

---

5 Helena Zdravković (2006:114).

6 Posebno je zanimljivo kako su Albanci prikazani u udžbenicima. Albanska država je na početku 20. veka „oruđe za sprovođenje imperijalističke politike Austrougarske i Italije“ i ta država je stvorena da bi „Srbija ostala bez znatnog dela teritorije koja je trebalo da joj pripadne“ (Nikolić, Kosta et al. 2005:48).

7 Denis Smit (2001:157).

8 Ne postoji nijedna mapa kompletnog Otomanskog carstva, ono se obrađuje samo u odnosu na Srbiju, ne može se saznati ništa o značaju carstva na svetskom planu, nema analize promena kroz koje je carstvo prolazilo, već se ono tretira kao statično i istovetno od početka do kraja svog postojanja.

Orijenta prema kojoj se uvek iznova primenjuje prvobitna dihotomija na kojoj je orijentalizam zasnovan. Jugosloveni pod vlašću Habsburške monarhije isticali su suštinsku razliku između sebe, kao pripadnika Evrope u užem smislu, i onih koji su nekada bili deo Otomanske imperije, što ih diskvalifikuje za pripadnost evropskoj civilizaciji koja se smatra vrednošću i ciljem kome treba težiti. Pravoslavni narodi sebe su smatrali više Evropljanima od svojih sugrađana muslimana. Otomanska imperija je u javnom diskursu tog perioda povezivana sa Orijentom, a sam Orijent sa zaostalošću. Onda je naša balkanska „zaostalost“ često pravdana otomanskom vlašću. Marija Todorova smatra posebno nelegitimnim to što „balkanski političari i intelektualci koriste Osmansko carstvo kao dežurne krivce za sve svoje nesreće i pogreške, što pokušavaju da sebe odrede u odnosu na demonizovanog drugog“.⁹

Analiza srednjoškolskih udžbenika istorije u Srbiji pokazuje da je u prikazivanju Otomanske imperije zastupljen orijentalistički diskurs. Tako je prva informacija u udžbeniku za drugi razred¹⁰ negativna i primer klasičnog orijentalizma. Autori nas obaveštavaju da je ovo carstvo orijentalna despotija sa sultanom na čelu, koji je imao neograničenu vlast, ali se ne pominje da u to vreme u Evropi, pa i u Dušanovoj Srbiji, nije bilo govora o ustavu ili o podeli vlasti. Dalje u tekstu je moguće pronaći da se kao glavna obeležja uprave izdvajaju korupcija, nasilje, pljačke i parazitizam, dok su otomanske vojne jedinice u stvari *pljačkaški odredi*. Ne navodi se kako je politička jedinica sa takvim karakteristikama uprave i tako neorganizovanom vojskom uspela da se proširi na tri kontinenta i u više navrata opseda Beč. Srpski narod je, naprotiv, uprkos teškim uslovima, sve vreme bio svestan svoje, kako se navodi *istorijske veličine*.

Orijentalistički diskurs se uglavnom izvodi kroz stereotipno prikazivanje Drugog. Stereotipizacija se u ovom radu shvata kao redukcija sveukupnosti objekta koji se prikazuje na mali broj pojednostavljenih karakteristika za koje se smatra da su utemeljene u prirodi.¹¹ Stereotipiziranje kao praksa predstavljanja podrazumeva esencijalizovanje, redukcionizam i naturalizaciju. Ona, isto tako, fiksira različitost kao trajnu i nepromenjivu. Ovakva praksa prikazivanja Drugog povezana je s emocijama, stavovima i strahovima i često se izvodi kroz binarne opozicije. Uobičajene binarne opozicije za orijentalizam čine parovi civilizovan – primitivan i napredan – nazadan. U našim udžbenicima radi se o dominantnima i potlačenima, robovlasnicima i robovima, osvajačima i borcima za slobodu, nasilnicima

9 Marija Todorova (citirano u D. Lovrenović 2002:2).

10 Nikolić, Kosta et al. (2005:198).

11 Hall (1997:256).

zulumčarima i velikim junacima – osvetnicima harambašama i hajducima. Različitost je u principu važna, jer je suštinska za značenje. Bez različitosti značenje, koje je uvek relaciono, ne bi moglo postojati, jer ono zavisi upravo od razlike među suprotnostima. Međutim, prema Deridi, jedan pol binarne opozicije je obično dominantan, to jest odnos među binarnim opozicijama je uvek odnos moći, stvarne ili simboličke.¹² Gde god postoje binarne opozicije, ne može biti govora o mirnoj koegzistenciji, već o nasilnoj hijerarhiji, što je naročito vidljivo kada je reč o prikazivanju islama.

U udžbenicima se religija spominje vrlo retko, gotovo uvek u vezi s politikom i osvajanjima. Rat na prostoru bivše Jugoslavije nije vođen oko verskih pitanja, ali je religija i te kako bila uvučena u ovaj sukob, s obzirom da je nacionalno izjednačeno sa verskim. Religija je politizovana i uvučena u etničke, nacionalističke sukobe. Zato smatram veoma važnim način na koji se danas u Srbiji različite religije tumače učenicima srednjih škola. Kad god se govori o islamu, ta religija se primarno shvata kao sredstvo za ostvarenje određenog cilja. Vladarima islam služi da pokore stanovništvo, pošto se iz „samog naziva religije vidi da je pokornost osnovna obaveza vernika“.¹³ Razlozi zbog kojih su delovi osvojenog stanovništva prihvatili islam pragmatične su prirode, to jest islam je ponovo cilj, ovoga puta da bi se ostvarile određene ekonomske povlastice. Zaista, zašto bi iko primio islam iz nekih viših, duhovnih razloga kada se „od vernika (se) tražilo da veruju u sudbinu i zagrobni život. Verom u sudbinu trebalo je sprečiti borbu ugnjetenih za bolji život. Islam je propovedao ‘sveti rat’ protiv nevernika, što je vlastodršcima obezbeđivalo fanatizovanu vojsku za osvajanje drugih zemalja. Za odricanje i ispunjenje obaveza vernicima je nuđen raj posle smrti. Islam je prihvatio nejednakost i ropstvo, a osuđivao je zelenaštvo“.¹⁴ U poglavlju koje se bavi krstaškim ratovima muslimani se nazivaju nevernicima.¹⁵ Reč nevernici napisana je bez znakova navoda, a krstaške teritorije predstavljaju se kao ostrva okružena pustinjom i muslimanskom zemljom. Autori udžbenika pominju da je Otomansko carstvo u principu bilo prilično tolerantno prema manjinskim religijama, ali iz razloga što je „verski tolerantna politika prema hrišćanskim vazalima i crkvi političko oružje za kontrolisanje podanika i održavanje mira“. Radilo se o potrebi Otomanske imperije da dobija veće poreze, jer su hrišćani plaćali veće poreze od muslimana. Međutim, postojali su i verski razlozi za trpeljivost, s obzirom da muslimani smatraju hrišćane i

12 Hall (1997:235).

13 Nikola Gaćeša et al (2000:176).

14 Nikola Gaćeša et al (2000:176).

15 Marjanović-Dušanić (2005:22).

jevreje „narodima knjige“, to jest monoteistima, čiji su proroci Mojsije i Isus priznati u islamu.

Treba imati u vidu meru u kojoj je pravoslavna veroispovest element srpskog nacionalnog identiteta. Može se primetiti, naročito kad je reč o procesu islamizacije, da i pojedini autori udžbenika podrazumevaju da promena religijske pripadnosti automatski predstavlja promenu etničkog identiteta. Zanimljivo je da se nigde ne pominje millet sistem, kao jedna od najvažnijih institucija carstva, ali ni da među Albancima ima ne samo muslimana, već i katolika i pravoslavaca, tako da se stiče utisak da je religija imala veliku ulogu u sukobima između Srba i Albanaca kroz istoriju. Navedeni primeri dokazuju da se islam u našim udžbenicima predstavlja uprošćeno, stereotipno, pre svega kao ratoborna religija.

Zaključak

Stereotipi služe kao argumenti za etnocentrično tumačenje istorije, a škola ima veoma važnu ulogu u sistematskom razvijanju predstava o drugim narodima. Imajući u vidu mali broj mladih koji su imali prilike da putuju van Srbije, uviđa se veliki uticaj koji škola i mediji imaju na formiranje stavova o *strancima*. Rezultati različitih istraživanja rađenih posle 1989. godine, kada je poslednji put preovlađivala izraženija etnička tolerancija, pokazuju da kod građana Srbije postoji visok stepen nacionalističke vrednosne orijentacije, visok stepen autoritarnosti i da veliki broj ispitanika prihvata etnocentrične iskaze.¹⁶ Rezultati istraživanja govore i o velikoj socijalnoj distanci prema susednim narodima i postojanju niza predrasuda i etničkih stereotipa. Autostereotip o Srbima je izrazito pozitivan, dok se susedni narodi karakterišu kao sebični, hladni, neiskreni. Pri tom, najgore prolaze narodi muslimanske veroispovesti.¹⁷ Stereotipi o Bošnjacima i Albancima imaju isključivo negativne osobine. Tako se muslimani opisuju kao primitivni, prljavi, lenji, glupi, tvrdi se da ne vole druge narode i da su svadljivi. Aktuelni udžbenici istorije, svojim insistiranjem na nacionalnoj istoriji, gotovo nikakvim prikazivanjem istorije susednih naroda i negativnim prikazom Otomanskog carstva, koje je usled islamizacije koju je sprovodilo „odgovorno“ za postojanje muslimana na Balkanu, pružaju malo nade da će generacije koje se trenutno školuju biti otvorenije za prihvatanje verskog i nacionalnog drugog.

---

16 Etnički stereotipi (2002:33).

17 Iako postoje Albanci katolici i pravoslavci, oni se u javnosti uglavnom smatraju muslimanima.

Na području jugoistočne Evrope, od Slovenije do Kipra, nemoguće je formulisati jednu istinu o Otomanskoj imperiji, koja bi svim narodima bila prihvatljiva. Moguće je, međutim, u srpski udžbenik uključiti informacije o tome kako susedni narodi vide događaje kroz koje su zajednički prošli, nekada na suprotstavljenim stranama. Jedne apsolutne istine nema, postoje samo različita tumačenja. Otomansko carstvo sigurno nije bilo multikulturalni, multietnički i multikonfesionalni raj. Isto tako, nije bilo ni grozno mesto nacionalne propasti. Prolazilo je kroz krize i unutrašnje sukobe, ali postojali su i periodi mirne koegzistencije. Ono, isto tako, nije bilo statično i kulturno zaostalo. Otomanska imperija je jedinstvena sinteza persijskih, arapskih, vizantijskih, turskih i balkanskih elemenata. Na kraju krajeva, sačuvana je srpska kulturna baština i veliki broj crkava i manastira. Za nas je veliko pitanje, na koje još nije dat zadovoljavajući odgovor, koliko je otomansko nasleđe značajno za Balkan i koliko su se balkanska društva formirala kroz kontakte sa osvajačima. Da li je zaista neophodno kao odlomak iz literature izdvojiti priču prema kojoj skadarski sandžak ide po porez u Crnu Goru ali mu je pritom „bilo sasečeno na komade kojih stotinak Turaka“?¹⁸ *Historia magistra vitae est*. Naučimo konačno istoriju, da bismo izbegli još neki *ustanak protiv Turaka* u budućnosti.

LITERATURA

1. Bakić Hayden, Milica (2006), *Varijacije na temu Balkan*, Beograd: Filip Višnjić.
2. Dejzings, Ger (2005), *Religija i identitet na Kosovu*, Beograd: XX vek.
3. Gaćeša Nikola et al (2000), *Istorija za I razred gimnazija svih smerova*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
4. Hall, Stewart, ed. (1997), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London: Sage and Open University.
5. Koulouri, Christina, ed. (2002), *Clio in the Balkans: The Politics of History ducation*, Thessaloniki: CDRSEE.
6. Kuljić, Todor (2006), *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoja štampa.
7. Marjanović-Dušanić, Smilja i Marko Šuica (2005), *Istorija za II razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

---

18 Iz borbe Crnogoraca protiv Osmanlija u 16. veku (Perović, Novaković; 89: 2003).

---

8. Nikolić, Kosta et al. (2005), *Istorija za III razred gimnazije prirodno matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
9. *Etnički stereotipi* (2002), Beograd: Nova srpska politička misao.
10. Perović, Milutin and Relja Novaković (2003), *Istorija za III razred gimnazije (opšti tip i društveno-jezički smer) i stručnih škola*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
11. Said, Edvard (2000), *Orijentalizam*, Beograd: XX vek.
12. Smit, Denis (2001), *Uspon istorijske sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
13. Todorova, Marija (1999), *Imaginarni Balkan*, Beograd: XX vek.
14. Vukomanović, Milan (2007), *Images of the Ottomans and Islam in the Serbian history textbooks for secondary schools* (u štampi).
15. Zdravković, Helena (2005), *Politika žrtve na Kosovu*, Beograd.

Nevena Gojkovic

**Images of the Ottoman Empire and Islam in the Serbian
History Textbooks for Secondary Schools**

Summary

Topic of the work is images of the Ottoman Empire and Islam in the Serbian history textbooks for secondary schools. Main idea is to identify stereotypes and mechanisms of misrepresenting the past. Essential question is why and in which way religion is used in nationalistic purposes and how stereotypes are produced. Also, important question is how past affects the presents.

Key words: Islam, Serbia, Textbooks, History, Religion.

Vukašin Stojkov

Tutor: *Dragan Sakan*

New Moment

DIGITALNA BUDUĆNOST OGLAŠAVANJA

Uticaj razvoja informaciono-komunikacionih tehnologija na savremeni život teško je preceniti. Način na koji poslujemo, stvaramo i pre svega komuniciramo je iz temelja izmenjen, u relativno kratkom vremenskom periodu. Široka rasprostranjenost računara, raznovrsnost aplikacija, razvoj komunikacionih mreža i mobilnih komunikacija, nastavljaju se nesmanjenim tempom.

Kao i druge društvene institucije i oglašavanje se prilagođava ovim promenama, kao u svim sličnim prethodnim situacijama. Međutim, obim i dubina ovih promena su opsežniji nego ikada pre. Dodatan problem je i manjak znanja i svesti o suštini ovih procesa kod velikog broja učesnika u oglašivačkom, medijskom i poslovnom svetu. Dinamičnost promena brzinom Murovog zakona¹ ne dopušta izvesnosti. Pitanja koja se postavljaju tiču se kako budućnosti samih principa i prakse oglašavanja tako i učesnika. Istraživanja budućnosti oglašavanja su korisna radi stvaranja optimalnih strategija za predstojeći period.

Hiper-dinamika razvoja savremenog društva i pre svega informaciono-komunikacionih tehnologija obesmišljava primenu futuroloških metoda i težnju ka egzaktnim prognozama budućeg razvoja. Umesto fokusiranja na tačnosti prognoza akcenat je na efikasnosti. Prognoza i scenariji se stvaraju sa ciljem da provere i prošire znanja i ukažu na moguće alternative.² Ključnu ulogu u ovakvim istraživanjima imaju kreativnost, lična opažanja i uvidi u oglašavanje kroz postojeće rezultate ispitivanja. U ovom radu ću se fokusirati na uzroke koji u najvećoj meri određuju razvoj oglašavanja – informaciono-komunikacione tehnologije. Nakon analize medijske transformacije, digitalnog oglašavanja i društvene Mreže, biće predložena prognoza njegovog budućeg razvoja.

---

1 Murov zakon: “Broj tranzistora koji mogu biti povoljno postavljeni na integrisano kolo se uvećava eksponencijalno, duplirajući se otprilike svake dve godine.” Opisuje pokretačku silu tehnoloških i društvenih promena u kasnom XX i ranom XXI veku.

2 **S. Schmidt**, Advertising in search of it's future, *Poetics* (29) (2001) 283-293

Medijska transformacija

Priroda oglašavanja je blisko povezana sa prirodom masovnih medija, tako da promena u jednom elementu nužno izaziva promenu u drugom. Budućnost oglašavanja je "suštinski isprepletena" sa budućnošću medija.

Medijska transformacija je proces koji se odvija kada god se pojavi neki novi medij, kao što je to bio televizor sredinom prošlog veka. Postepen proces, rastura se postojeći "poredak" i uspostavlja novi dominantni medij, dok stari preuzimaju izmenjene uloge. Izrazi stari (tradicionalni) i novi mediji se uopšteno mogu odrediti kao grupe ustanovljenih medija i onih koji to još uvek nisu. U kontekstu savremenih promena, u stare medije se ubrajaju svi nastali pre razvoja IKT (štampa, radio, televizija itd.), a pod novim – oni nakon. U njim se ubrajaju virtuelni svetovi, mobilni uređaji, CD-ROM itd., no daleko najvažniji je internet, odnosno World Wide Web.³ Uvid u trenutnu medijsku transformaciju i implikacije možemo steći pregledom najvažnijih prednosti najprominentnijeg novog nad starim medijima – u pitanju su napredniji komunikacioni model, visok stepen interaktivnosti, multimedijalnost.

Stari mediji su zasnovani na *jedan-ka-mnogima* modelu, koji ograničava tok informacija od medija ka publici. Model novih medija, *mnogi-ka-mnogima*, otvara komunikaciju ne samo od publike ka mediju već i između samih korisnika. Interaktivnost se često ističe kao ključna prednost interneta, naspram kog je stari mediji nemaju. Koncept sa mnogo odrednica, ovde će biti dovoljno odrediti ga kao stepen kontrole nad informacijama i medijskim iskustvom. Ovo uključuje ali se ne ograničava na konzumiranje sadržaja po zahtevu, nezavisno od izbora vremena i lokacije. Jedna od suštinskih prednosti interneta je u jednakim mogućnostima svih u pogledu objavljivanja sadržaja, sa potpunom slobodom izražavanja i odsustvom ikakve kontrole ili cenzure. Drugim rečima, umesto situacije u kojoj mali broj grupa i pojedinaca uređuje i distribuira sadržaje publici, sada svi mogu imati svoj medij – bez preduslova kao što su položaj u društvu ili finansijske mogućnosti. Vredi dodati da je internet multimedijalan što znači da može da reprodukuje sve postojeće medijske oblike uz dodatne mogućnosti manipulacije i kombinovanja.

---

3 *World Wide Web* je način pristupanja informacijama putem *Interneta*, koji je sam mrežna infrastruktura. Kako se u svakodnevnoj upotrebi koriste kao sinonimi, tako će biti korišćeni u ovom radu.

Prednosti Interneta nad već više od pola veka dominantnim medijem su očigledne. Novi medij ne donosi samo sve staro u jednom paketu sa par novih opcija, već iz temelja menja prirodu i uloge učesnika u medijima. Smena na poziciji dominantnog medija je verovatno samo pitanje vremena, na šta ukazuju i konzistentni globalni trendovi prelaska publike sa starih medija na Mrežu, uključujući i srpsko tržište.⁴ Faktor koji bi mogao da napravi trag u ovom pogledu je konvergencija medija – međupovezanost i interoperabilnost kroz digitalizaciju i umrežavanje. Primeri kao što su umreženi frižideri, pećnice, stolovi⁵ i slični objekti, digitalna konvergencija deluje sve bliže praksi.

Digitalno oglašavanje

Fundamentalni principi tradicionalnog oglašavanja se nisu puno menjali tokom prošlog veka, stisnuti ograničenjima savremenih medija. Nedostaci su prihvatani usled odsustva alternative, kao što ilustruje čuvena izjava jednog od pionira savremenog oglašavanja, Džona Vanamejkera: „Pola novca koji potrošim na oglašavanje je bačeno; problem je što ne znam koja polovina.“ Rizici efikasnosti kreativnih rešenja, limitirane mogućnosti preciznog ciljanja i tradicionalni metodi istraživanja sa svim svojim nedostacima su neki od ovih nedostataka.

Od skromnog početka 1994. godine, oglašavanje putem interneta se razvilo u značajnu oblast oglašivačke industrije, sa značajnih 7% udela u ukupnoj globalnoj vrednosti svih vidova oglašavanja tokom 2007. godine.⁶ Pored činjenice da oglašavanje po definiciji prati pomeranja publike, ključan faktor u razvoju interneta u relevantan kanal marketinške komunikacije je i specifičnost oglašavanja zasnovanog na informacionim tehnologijama. Digitalno oglašavanje je oglašavanje putem digitalnih kanala distribucije koji podrazumevaju sve nove medije.

Dostupnost relevantnih i tačnih informacija je jedan od osnovnih preduslova za sprovođenje uspešne promotivne kampanje. Vremenom je za ove potrebe razvijen čitav niz različitih predmeta i metoda ispitivanja ponašanja i

---

4 Darko Hinić, Internet i tradicionalni mediji,

<http://www.bos.org.yu/cepit/evolocija/html/7/novimediji.htm>

5 LG Internet Family: www.lginternetfamily.co.uk;

Microsoft Surface: www.microsoft.com/surface/

6 Future of Media Report 2007,

www.rossdawsonblog.com/Future_of_Media_Report2007.pdf

sklonosti potrošača. Mogućnost daleko lakšeg prikupljanja, čuvanja i analize informacija u onlajn okruženju je među najinteresantnijim prednostima internet marketinga. Pri poređenju se ističe trenutnom brzinom, gotovo apsolutnom pouzdanošću i povoljnošću. Pored softverskih rešenja za upravljanje informacijama značajna su i ona za automatizaciju procesa. U pitanju je niz mogućnosti za uštedu ljudskog vremena, automatsko obavljanje mehaničkih poslova, komunikaciju i izgradnju odnosa sa mušterijama, marketinšku optimizaciju u stvarnom vremenu, testiranje i planiranje oglasa itd.

Tradicionalni metod stvaranja kreativnih rešenja ne postavlja po definiciji preveliki naglasak na testiranje efikasnosti. Nasuprot tome, oglašavanje na internetu pruža mogućnosti za lako i efikasno proveravanje kvaliteta različitih rešenja. Automatsko testiranje u stvarnom vremenu vraća informacije o učinku, gde isti odlučuje najrelevantniji činilac – publika kojoj je poruka namenjena. Optimizacija može biti nastavljena nakon što posetioci isprate oglas i dođu na sajt – prikupljanjem i analiziranjem informacijama o njima u realnom vremenu mogu se aktivirati posebne radnje ili specijalne ponude. Profiliranje posetilaca služi i izgradnji dobrih odnosa sa mušterijama. Automatizovano komuniciranje u kome oslovljavate mušteriju imenom i prezimenom i nudite mu informacije ili proizvode za koje znate da ga interesuju je mnogo efikasnije od bezličnog neadresiranog mejla koji već podseća na spam. Ovakvo precizno, personalizovano ciljanje promocija je vrhunac efikasnog oglašavanja. Precizno ciljanje oglasa je jedan od osnovnih principa za uspešnu promociju. U poređenju sa tradicionalnim, digitalno oglašavanje omogućava izuzetno precizno ciljanje oglasa – personalizovano, bihevioralno, kontekstualno.⁷

Digitalno oglašavanje se zajedno sa razvojem interneta izgradilo u efikasan, kompletan i prilično nov vid oglašavanja. Zasnovano na informaciono-komunikacionim tehnologijama novih medija i softverskim rešenjima podiže nivo efikasnosti promocija daleko iznad ograničenja tradicionalnih metoda. Iako još uvek relativno mlad koncept, niz razvijenih alata i tehnika specifičnih onlajn oglašavanju potvrđuje zrelu fazu razvoja⁸ pružajući smernice za budući razvoj.

---

⁷ **Personalizovano ciljanje:** usklađivanje poruke sa preferencijama pojedinca; **kontekstualno:** ciljano postavljanje oglasa na sajt sa relevantnom tematikom; **bihevioralno:** praćenje ponashanja posetioca na stranici i u skladu sa tim postavljanje odgovarajućeg oglasa.

⁸ John D. Leckenby, "The Interaction of Traditional and New Media", The University of Texas at Austin, 2003.

Društvena Mreža

Društveni aspekt interneta je poslednjih nekoliko godina veoma aktuelan usled eksplozije popularnosti blogova, društvenih mreža i sličnih servisa. S jedne strane to je skup društvenih, konverzionih i participatornih interakcija a s druge „duh“ društvene Mreže.

Internet je demokratizovani medij – medij koji svima pruža jednake mogućnosti u pogledu objavljivanje sadržaja. Preduslovi su minimalni u svakom pogledu a kontrola i/ili cenzura su gotovo nepostojeće. Internet je oduvek bio takav iako je društveni aspekt eksplodirao i došao u centar pažnje javnosti tek relativno skoro. Prva kapisla je bio rast popularnosti blogova kojih danas ima 112 miliona. Dalje je sledila Vikipedija kao paragon on-lajn saradnje, YouTube, društvene mreže... Korisnički sadržaj je zastrašujuće nesaglediv, lucidan, komičan, bezukusan, originalan, genijalan, ponekad više toga istovremeno. Sa druge strane, „narodni medij“ i nove uloge medija i publike postavljaju neočekivane izazove pred uvrežene principe i praksu tradicionalnog oglašavanja.

Dizanje iz pepela „od usta do usta“ vida promocije – najstarijeg i najefektivnijeg – je prvi. Preporuke i iskustva prijatelja su po pravilu uticajnije od reklama, ali i ograničenog dometa. Sa internetom domet i značaj ovog vida promocije dobija novi život. Prethodno lokalne i spontane razmene mišljenja sada dobijaju globalnu i permanentu dimenziju. Pored foruma i sličnih aplikacija u postoje i servisi specijalizovani za prikupljanje i objavljivanje ocena i utisaka potrošača. S druge strane, široka dostupnost informacija umanjuje značaj informacione asimetrije, oduvek prisutnog principa u oglašavanju. Hiper-povezanost onlajn zajednica umanjuje efekte ove agresivne promocije sračunate na prodaju inferiornog proizvoda čiji kvalitet nije široko poznat.

Iako ne potpadaju pod oglašavanje, uloga odnosa sa javnošću je na „narodnom mediju“ od velike važnosti za sve promotivne aktivnosti. „Dell Hell“ – ovim naslovom Jeff Jarvis je započeo seriju postova na blogu, u kojem je izražavao negodovanje povodom kvara na novom računaru i loše servisne podrške. U narednim postovima je ponavljao svoju ogorčenost, uz dobar osećaj za naslove od kojih bi svako zamrzeo Dell. Narednih dana još blogera je prenelo njegovu priču, da bi je uskoro preneli najprominentniji svetski mediji – BBC, New York Times, Wall Street Journal, CNN itd. Ovaj i drugi primeri podvlače novi značaj medija-pojedinaca, i nalažu praćenje i pristup prilagođen okruženju, nikako preslikan iz prakse starih medija.

Društvene mreže su relativno nova pojava i istovremeno jedna od najpopularnijih na celoj Mreži. Ovi sajтови omogućavaju stvaranje i održavanje onlajn društvenih mreža za zajednice ljudi koji dele interesovanja ili žele da ih zajedno istražuju. Korisnicima pružaju prostor za lično predstavljanje i izražavanje, i najraznovrsnijih vidova interakcije sa drugim članovima. Najpopularniji su MySpace i Facebook koji zajedno imaju preko 250 miliona članova, iako su osnovani tek 2003. odnosno 2004. godine. Intrigantnost ovih servisa se tiče ličnih podataka korisnika koje ove kompanije prikupljaju i čuvaju, izuzetni kako po obimu tako i nivou detalja, sa izvanrednim mogućnostima za ciljano oglašavanje. Činjenica da su korisnici saglasni sa ovom praksom ukazuje na promenu trendova, naročito kada se ima u vidu kontroverznost pitanja privatnosti do pre samo nekoliko godina.

Naučno oglašavanje

Pitanje dominantnog medija – odnosno vremena kada će poziciju preuzeti Internet – je od suštinske važnosti za ispitivanje budućnosti oglašavanja. To će biti prvo veliko prilagođavanje oglašivačke industrije novom dominantnom mediju još od 1950-ih.

Prognoza budućeg razvoja oglašavanja fokusira se na digitalno oglašavanje, gde je efikasnost prioritet (u sklopu prognoze dominacija digitalnog oglašavanja i dominacija novih medija će se ostvariti do 2015.) Dosadašnji razvoj onlajn oglašavanja su definitivno pokazale da je u pitanju zrela tehnologija i kompaktna celina. Istovremeno, tradicionalno oglašavanje je zasnovano na ograničenjima tehnologije iz prve polovine prošlog veka, kojima je odavno prošao rok trajanja. Efikasnost bez presedana, lakoća korišćenja i upravljanja su među ključnim rečima budućnosti oglašavanja.

U svojoj klasičnoj knjizi *Naučno oglašavanje*,⁹ Klod Hopkins je pre skoro jednog celog veka izneo svoje nedvosmisleno viđenje oglašavanja. Iz njegovog gledišta, oglašavanje je to bilo samo uz maksimalnu efikasnost, baziranoj na testiranjima i činjenicama. Mnogo vremena nakon objavljivanja knjige, okolnosti dopuštaju široku primenu ovih ideja.

Kreativnost u oglašavanju budućnosti će i dalje biti među najvažnijim vredninama, ali sa bitno izmenjenom ulogom. Medijska transformacija će doneti mnoge promene i potrebe, ali i otvoriti mnoge mogućnosti, gde će vrednost dobrih ideja biti neprecenjiva.

---

9 Claude C. Hopkins, *Scientific Advertising*, <http://www.backchannelmedia.com/documents/ScientificAdvertising-ClaudeHopkins-1923.pdf>

Vukasin Stojkov

Digital future of advertisement

Summary

The development of the Information Communications Technologies is influencing all aspects of life and society. The currently undergoing media transformation has introduced the effects of the changes to advertising, which is facing a transformation of its own. An inquiry into the future of advertising has the objective of developing an effective forecast, evaluating knowledge and proposing alternatives. Three factors are chosen for analysis, media transformation, the development of digital advertising and the social web. Media transformation is reviewed with differences between the Internet and the old media emphasised. Effectiveness of digital advertising is accented and contrasted to traditional advertising. Social web is introduced and the implications for advertising and marketing stressed. In the conclusion the forecast of the future of advertising is proposed.

Key words: Advertising, Internet, Futures studies, Marketing, New Media

EKONOMIJA $\approx$ ECONOMY

Nikola Marković

Tutor: dr Miroslav Prokopijević

Institut za evropske studije u Beogradu

EKONOMSKE SLOBODE

Istorija je nedvosmisleno pokazala da je osnov uspešnosti svake države i svakog društva snažna ekonomija. Preciznije rečeno, cilj svake ekonomske politike koja teži da bude uspešna, mora biti ekonomski rast.

Još od Adama Smita, ekonomska teorija pokušava da pronađe sredstva i instrumente koji bi omogućili jednoj (i svakoj) privredi da napreduje. Brojne teorije i njihovi predstavnici su pronalazili manje ili više uspešna rešenja ovog problema, ali su se sva ta rešenja pokazala nesavršenim i pre ili kasnije ispoljila svoje loše strane. Zatim bi sledilo osporavanje politike zasnovane na toj teoriji i prelazak na novu, koja bi na kraju dospela u skoro identičnu situaciju.

Ono što je ostalo kao opšteprihvaćeno saznanje je da tržišna privreda nema (uspešnu) alternativu. Iskustvo i teorija su takođe pokazali da najbolje rezultate privreda daje kada se oslobodi uticaja države, birokratije i interesnih grupa. Posmatrano sa druge strane, to bi značilo oslobađanje sistema cena, što šire i potpunije, to bolje. U tom pogledu se najbolja preporuka za uspešnu privredu može svesti na povećavanje privrednih sloboda.

Šta su zapravo ekonomske slobode? Kao i obično, među autorima ne postoji jedinstveno mišljenje i svako ih definiše na određeni način. Krenimo od očiglednog.

Reč *sloboda* ima mnoga značenja i teško je reći koje je najbolje jer ono zavisi od koncepta primene i shvatanja pojedinca. Tako ona se može upotrebljavati da označi političku slobodu, slobodu volje, slobodu kretanja, slobodu izbora i učestvovanja itd. Hajek (F. A. von Hayek) je u negativnom smislu definiše kao *odsustvo prepreka ili prinude*. Iako negativna, ova definicija je najpraktičnija za potebe ovog rada. U pozitivnom smislu sloboda predstavlja prostor oko svakog pojedinca u kome je on potpuno suveren da donosi odluke i postupa po svom nahođenju, dakle prostor u koji niko sa strane nema prava da se meša, bila to država, drugi pojedinci ili neke ustanove.

Dakle, ako sada ovakvo shvatanje slobode premestimo u ekonomsku sferu sa jedne strane dobijamo značenje ekonomskih sloboda

kao *odsustvo prinude za ekonomsku aktivnost*.¹ Sa druge strane, ekonomska sloboda je mogućnost za samostalnu, ničim sa strane ometanu delatnost. Drugim rečima, pojedinci su slobodni da rade, proizvode, troše i investiraju na svaki način koji im se sviđa, a ta sloboda je i zaštićena i nesputana od strane države.

Treba napomenuti da kao i mnoga druga sjajna čovekova dostignuća, teorija ekonomskih sloboda je nastala induktivnim putem tj. prvo je (nesvesno) primenjena u praksi, a potom uobličena u teoriji. Još su se prvi ekonomisti XVIII veka pitali zašto neke države sa bogatom prirodnom osnovom stagniraju, dok neke druge, daleko prirodno siromašnije, napreduju. Ovo pitanje je naročito aktuelizovano u XX veku nakon promena krajem osamdesetih, nastankom brojnih država. Naime, primećeno je da, iako slične ekonomske osnove, neke države ubrzano napreduju, dok druge postižu daleko lošije rezultate. Odgovor je pronađen u ekonomskoj politici tih država, odnosno u meri liberalizacije ekonomskih kretanja.

Teorija ekonomskih sloboda polazi od bazičnog postulata liberalne škole, minimalističke države. Heritidž fondacija (Heritage) shvata ekonomske slobode kao *odsustvo vladine prisile ili ograničenja pri proizvodnji, raspodeli ili potrošnji dobara i usluga, preko granice koja je neophodna da bi građani zaštitili i održali samu slobodu*. Drugim rečima, to su klasične funkcije minimalističke države čija funkcija treba da bude zaštita prava (privatne) svojine, obezbeđenje ispunjavanja ugovornih obaveza i vladavine prava. Sve preko toga bi se smatralo nelegitimnim i neopravdanim mešanjem u privatnu sferu pojedinca.

Ovakvo opšte, teorijsko određenje ovog pojma, kao grupe prava i sloboda ostavlja problem konkretizacije, jer ekonomska nauka zahteva operisanje realnim i konkretnim informacijama. Dakle, neophodno je kvantifikovati ekonomske slobode i izraziti ih kroz manje apstraktan pojam. Heritidž fondacija i Frejzer institut (*Fraser institute*) čine to kroz *indeks ekonomskih sloboda*, na vrlo sličan način, sa razlikom u grupisanju ekonomskih sloboda i načinu njihove gradacije. Heritidžov indeks se sastoji od 10 sloboda, od kojih su neke sastavljene od više komponenti. Ostvarivanje svake slobode u određenoj državi se ocenjuje na skali od 1 do 100 i potom se izračunava ukupan rezultat. To su dakle sledeće slobode:

1. **Sloboda poslovanja** (*Business freedom*) je mogućnost da se lako i brzo započne, ostvaruje i zatvori posao tj. neka privredna delatnost,

---

1 M. Prokopijević, *Ekonomske slobode i ekonomski rast*, 2003.

oslobođena od napornih i nepotrebnih pravila koja su najštetnija prepreka za poslovnu slobodu. Ako otvaranje i gašenje kompanije ili nekog posla iziskuje puno vremena i troškova, to će bezuslovno odvrćati preduzetnike od započinjanja novog posla i uticati na smanjenje privredne aktivnosti.

2. **Sloboda trgovine** (*Trade freedom*) je mera odsustva carinskih i necarinskih barijera koje utiču na uvoz i izvoz dobara i usluga. Stepen ograničenja slobodnog pristupa i upliva spoljne trgovine ima direktan uticaj na sposobnost pojedinca da ostvaruje svoje ekonomske ciljeve. Utičući na slobodnu konkurenciju, carinske barijere usporavaju privredni rast. Takođe, carine čine domaće stanovništvo siromašnijim jer podižu cene. U mnogim slučajevima prepreke slobodnoj trgovini ostavljaju proizvode i usluge moderne tehnologije izvan domašaja lokalne populacije, ograničavajući njihov privredni napredak.

3. **Monetarna sloboda** (*Monetary freedom*) je za tržišnu ekonomiju isto što i sloboda govora za demokratiju. Ona kombinuje meru stabilnosti cena sa procenom kontrole cena. I inflacija i kontrola cena deformišu tržišna kretanja, zato je stabilnost cena bez mikroekonomske intervencije idealno stanje za slobodno tržište.

4. **Sloboda od državne intervencije** (*Freedom from government*) je zapravo odsustvo prekomerne državne potrošnje. Ona obuhvata sve oblike javnih troškova, uključujući javnu potrošnju i transfere, i privredna društva u državnom vlasništvu. Čak i kada ekonomija kojom se upravlja centralistički (od strane države) postiže brzi privredni rast, to se čini uz velike troškove i na duži period nanosi štetu privrednom potencijalu zemlje. U idealnom slučaju, država će obezbeđivati samo istinska javna dobra uz minimalne troškove.

5. **Fiskalna sloboda** (*Fiscal freedom*) je mera opterećenja privrede od strane države putem poreza, kako na prihode (lične i kompanijske) tako i u vidu ukupnog poreza kao dela bruto društvenog proizvoda. Što je veći trošak ostvarene ekonomske aktivnosti, to je manji profit i samim tim i manja šansa da se takva aktivnost preduzme. Udvostručenje poreza, učtvoručuje socijalni gubitak putem smanjenja tržišnih aktivnosti. Takođe, visoki porezi utiču na sposobnost pojedinca da ostvaruje svoje ekonomske ciljeve na tržištu.

6. **Sigurnost stvarnih prava** (*Property rights*) je procena mogućnosti pojedinaca da akumuliraju privatnu svojinu, koja je zaštićena jasnim zakonima koji se u potpunosti sprovode od strane države. Vladavina prava je neophodan uslov za tržišnu ekonomiju. Sigurnost privatne svojine uliva građanima poverenje i daje podstrek za privredne aktivnosti, štednju i pravljenje dugoročnih planova, jer znaju da su njihovi prihodi i štednja zaštićeni.

7. **Sloboda investiranja** (*Investment freedom*) – slobodni tok kapitala, naročito stranog. Po samoj svojoj prirodi, kapital odlazi gde je najpotrebniji i tada su prinosi najveći. Svaka akcija države da preusmeri tok kapitala je opterećenje kako za slobodu investitora tako i za ljude kojima je potreban kapital.

8. **Finansijska sloboda** (*Financial freedom*) je mera sigurnosti bankarskog sektora, kao i nezavisnosti bankarskog kapitala od državne kontrole. Posedovanje banaka i drugih finansijskih institucija od strane države je opterećenje, jer za politički favorizam nema mesta u tržišnoj ekonomiji. Treba napomenuti da svaka država ima potrebu da u izvesnoj meri kontroliše poslovanje banaka, ali u tržišnoj ekonomiji ta kontrola se mora obavljati kroz institucije koje predstavljaju nezavisnog posmatrača i servis za pružanje informacija.

9. **Sloboda od korupcije** (*Freedom from corruption*) procenjuje nivo korupcije u poslovnom okruženju, uključujući korupciju u zakonodavstvu, sudstvu i državnoj upravi. Korupcija predstavlja grešku u integritetu sistema, anomaliju putem koje pojedinci uspevaju da se lično obogate na štetu celine. Korupcija je ekonomski štetna jer predstavlja rasipanje resursa koji bi imali produktivnu ulogu, a moralno je štetna jer otvara pitanje zašto bismo poštovali pravila ako se sve može steći prečicom. Ona zahvata sve delove privrede i ako se, putem dobrog normiranja, tržištu ne omogući da razvije transparentne metode kontrole, dovodi do korozije u ekonomskim slobodama.

10. **Sloboda rada** (*Labor freedom*) je kompleksna mera mogućnosti poslodavaca i radnika da ostvaruju svoje interese na tržištu radne snage, bez mešanja od strane države. Ona obuhvata četiri komponente: minimalne plate, rigidnost radnog vremena, teškoću otpuštanja viška zaposlenih i troškove otpuštanja. U svetlu novih saznanja o važnosti fleksibilnosti tržišta rada u modernim ekonomijama, ova sloboda je još više dobila na važnosti.

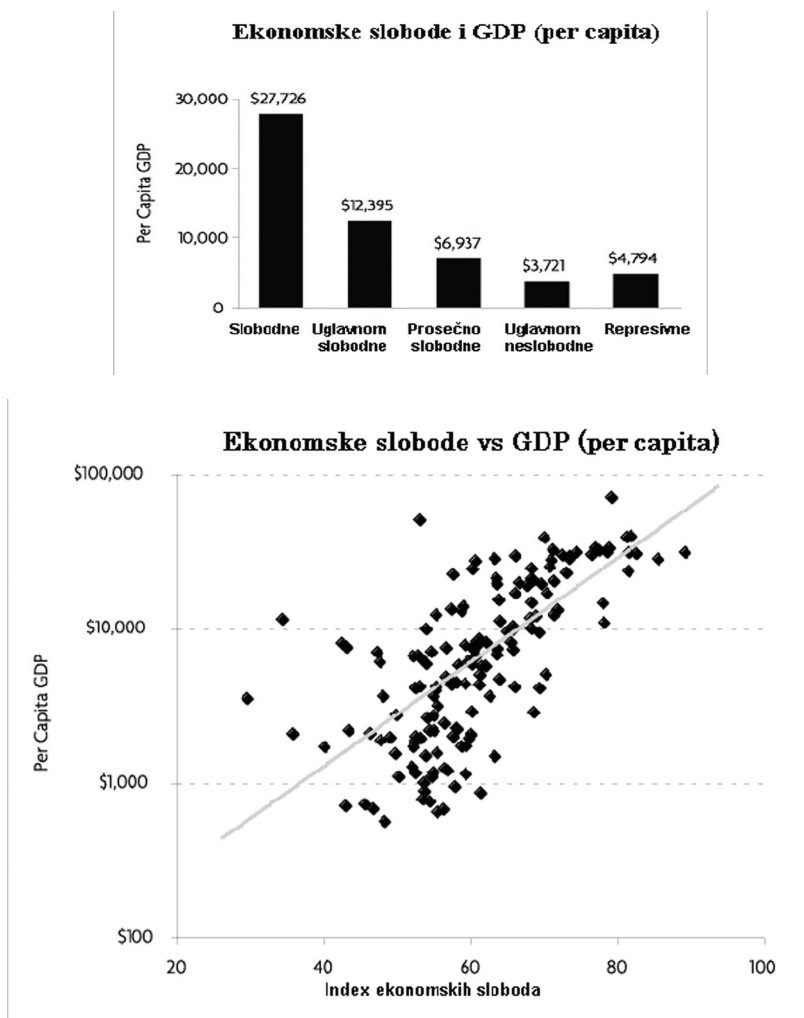
Sada ostaje da empirijski pokažemo kako funkcionišu ekonomske slobode. Pravo pitanje je, zapravo kako i koliko one utiču na privredni rast.

Postoji više načina da se izmeri ekonomski napredak jedne države i isto toliko načina da se on iskaže. Jedan od njih, najprihvaćeniji, iskazuje se putem (bruto) društvenog proizvoda po glavi stanovnika (*GDP per capita*). GDP je ukupnost proizvedenih dobara i usluga u jenoj državi, u roku od godinu dana, izraženih u novčanoj jedinici. GDP je bitan takođe i zato što, osim privrednog rasta, pokazuje i nivo životnog standarda u jednoj državi, što u krajnjoj liniji i jeste cilj svake ekonomske politike. Gotovo sve studije o uticaju ekonomskih sloboda na privredni rast, nedvosmisleno ukazuju da one

utiču na GDP. Zemlje sa višim stepenom ekonomskih sloboda ostvaruju značajno veći rast u odnosu na ostale zemlje.² Rezultati koje godišnje objavljuje Heritidž fondacija najslikovitije potkrepljuju ovaj argument.

Kao što se vidi na slici 1, rast ekonomskih sloboda gotovo aritmetričkom progresijom uslovljava rast GDP-a. Ovo je, naravno, prosečna vrednost i moguća su određena odstupanja.

slika 1

2 Prema N. Berggren, *The benefits of economic freedom*.

Dva od pomenutih istraživanja su, iznenađujuće, ukazala na negativnu relaciju ekonomskih sloboda i privrednog rasta. Ona impliciraju da što je manji obim državne uprave i što je veća sloboda trgovine sa inostranstvom, sporiji je rast. Ovo se može objasniti pojavom da određeni javni (državni) radovi i investiranje mogu imati pozitivne ekonomske efekte, naročito u slabo i srednje razvijenim zemljama. Međutim, efikasnost ovakvog finansiranja na duži period je daleko manja od efikasnosti privatnog sektora. Takođe treba imati na umu da se većina istraživanja ovog tipa bavi pojedinačnim komponentama privrednog rasta i da se ukupan uticaj ekonomskih sloboda vrlo razlikuje od mogućih negativnih uticaja na pojedinačne komponente.

Ovo se jasno može videti ako uporedimo visinu GDP per capita, po državama grupisanim prema visini ekonomskih sloboda. Kao što pokazuje slika 2,³ ekonomski slobodne zemlje imaju skoro čak šest puta veći dohodak po glavi stanovnika od ekonomski represivnih (neslobodnih) država i skoro četiri puta veći GDP per capita od prosečno slobodnih država.

Evidentno je, dakle, da postoji jaka veza između stepena ekonomskih sloboda i ekonomskog bogatstva. Ostaje, međutim, nejasno u kojoj meri *porast* ekonomskih sloboda utiče na privredni rast. Da li je moguće da ekonomski rast uslovljava ekonomske slobode, a ne obratno? Nekoliko istraživanja rađenih na ovu temu⁴ pokazuju da se iz rasta privrednih kretanja ne može predvideti porast u ekonomskim slobodama.

Sa druge strane, ukazuje se na činjenicu da nivo ekonomskih sloboda utiče na privredni rast, ali se ne može eksplicitno izvući zaključak u kojoj meri sam porast ekonomskih sloboda utiče na privredni rast i ekonomsko bogatstvo. Međutim, jedno novije istraživanje⁵ je pokazalo da porast za jednu mernu jedinicu u indeksu ekonomskih sloboda jedne zemlje povećava rast GDP-a za 1,24 procentna poena na godišnjem nivou. Ipak, taj napredak se neće ostvariti preko noći. Naime pokazalo se da postoji zastoj između kvalitativnih institucionalnih promena i promena u rastu GDP-a i da je potreban period od 5 do 10 godina pre nego što se u potpunosti ispolje efekti ovog poboljšanja.

Još jedna potvrda uspešnosti ekonomskih sloboda se može naći u poređenju rezultata ostvarenog privrednog rasta različitih država. Naime, ako pogledamo rang listu država prema indeksu ekonomskih sloboda,⁶ može

---

3 Heritage foundation, Annual report on economic freedom, 2007. www.heritage.org/index

4 Gwartney, Lawson and Holcombe (1999), Wu and Davis (1999), Heckelman (2000).

5 Economic freedom, Institutional quality..., Gwartney, Lawson and Holcombe, *Cato journal* (2004).

6 Index of economic freedom, 2007. www.heritage.org/index

se primetiti da se u samom vrhu ekonomski najslobodnijih zemalja nalaze države koje ostvaruju najveći privredni rast. Takođe, ako uporedimo izveštaje iz prethodnih godina, treba primetiti da se zemlje koje su u dužem

Svetska rang lista po indeksu ekonomskih sloboda

2007 Rank	Country	Economic Freedom 2007	Business Freedom	Trade Freedom	Fiscal Freedom	Freedom from Government	Monetary Freedom	Investment Freedom	Financial Freedom	Property Rights	Freedom from Corruption	Labor Freedom
1	Hong Kong	89.29	88.3	80.0	95.3	91.6	91.1	90	90	90	83	93.6
2	Singapore	85.65	94.6	80.0	93.0	86.2	89.5	80	90	90	94	99.3
3	Australia	82.69	91.7	73.8	75.4	70.1	84.8	70	50	90	88	93.1
4	United States	81.98	94.5	76.6	79.4	67.5	83.8	80	80	90	76	92.1
5	New Zealand	81.59	93.7	74.0	74.2	63.6	84.5	70	80	90	96	89.9
6	United Kingdom	81.55	92.1	76.6	74.6	54.2	79.3	90	90	90	86	82.7
7	Ireland	81.31	92.8	76.6	81.1	73.1	85.1	90	90	90	74	60.4
8	Luxembourg	79.31	90.0	76.6	75.4	55.9	80.2	90	80	90	85	70.0
9	Switzerland	79.05	83.3	77.0	78.6	68.6	83.6	70	70	90	91	78.4
10	Canada	78.72	96.1	78.2	83.9	61.8	80.6	60	70	90	84	82.7
11	Chile	78.29	68.9	72.4	85.7	87.6	79.9	70	70	90	73	85.3
12	Estonia	78.13	80.0	76.6	89.7	66.8	83.0	90	90	90	64	51.2
13	Denmark	77.56	95.3	76.6	55.2	32.1	86.8	80	90	90	95	74.7
14	Netherlands	77.08	88.3	76.6	65.8	47.8	87.0	90	80	90	86	59.2
15	Iceland	77.06	94.1	74.0	82.4	50.3	82.9	60	70	90	97	69.9
16	Finland	76.55	95.3	76.6	75.4	39.0	89.7	70	80	90	96	53.4
17	Belgium	74.53	90.8	76.6	62.2	41.2	80.0	90	80	80	74	70.5
18	Japan	73.57	94.3	75.2	80.6	67.2	92.0	60	50	70	73	73.4
19	Germany	73.52	88.2	76.6	74.3	48.0	81.5	90	50	90	82	54.6
20	Cyprus	73.10	70.0	76.6	87.8	54.9	84.7	70	70	90	57	70.0
21	Sweden	72.59	95.0	76.6	53.6	31.5	85.2	80	70	90	92	52.0
22	Lithuania	72.00	86.4	76.6	91.0	76.6	81.2	70	80	50	48	60.1
23	Trinidad and Tobago	71.44	61.8	69.0	88.0	83.7	74.7	70	70	70	38	89.2
24	Bahamas	71.43	80.0	28.8	98.3	89.9	77.3	40	70	80	70	80.0
25	Austria	71.33	79.8	76.6	66.9	40.5	85.7	70	70	90	87	46.8
26	Taiwan	71.12	73.0	76.7	84.7	89.8	81.3	70	50	70	59	56.7
27	Spain	70.87	77.1	76.6	70.1	63.6	78.6	70	80	70	70	52.7
28	Barbados	70.52	90.0	47.0	78.3	64.4	76.5	50	60	90	69	80.0
29	El Salvador	70.31	62.6	66.6	90.9	95.1	76.7	70	70	50	42	79.2
30	Norway	70.09	97.0	79.2	66.1	45.9	82.6	50	50	90	89	51.1
31	Czech Republic	69.68	61.2	76.6	79.9	52.7	86.2	70	80	70	43	77.2
32	Armenia	69.43	84.5	75.6	93.1	91.6	79.7	60	70	30	29	80.9
33	Uruguay	69.33	68.1	71.6	90.8	81.7	73.1	70	30	70	59	79.0
34	Mauritius	68.96	74.5	70.0	87.5	82.0	76.2	70	60	60	42	67.4
35	Georgia	68.70	78.9	61.8	94.2	91.3	77.9	60	70	30	23	99.9

2007 Rank	Country	Economic Freedom 2007	Business Freedom	Trade Freedom	Fiscal Freedom	Freedom from Government	Monetary Freedom	Investment Freedom	Financial Freedom	Property Rights	Freedom from Corruption	Labor Freedom
141	Sierra Leone	48.37	50.5	50.2	82.0	83.8	72.9	30	40	10	24	40.2
142	Syria	48.17	56.6	49.0	88.3	57.5	68.9	30	10	30	34	57.4
143	Bangladesh	47.80	64.3	-	89.4	91.5	68.7	30	20	30	17	67.0
144	Venezuela	47.68	48.8	56.2	83.7	69.5	57.6	20	40	30	23	48.0
145	Belarus	47.36	54.5	62.2	87.9	66.9	61.4	20	10	20	26	64.7
146	Burundi	46.77	40.9	50.6	80.0	60.0	68.1	30	30	30	23	55.2
147	Chad	46.38	25.1	54.2	57.7	81.9	77.7	40	50	20	17	40.2
148	Guinea-Bissau	45.71	27.2	52.8	88.6	59.9	80.7	40	40	20	10	37.9
149	Angola	43.47	33.9	68.0	90.0	38.4	47.7	20	40	20	20	56.7
150	Iran	43.13	54.9	50.4	84.8	59.8	61.3	10	10	10	29	61.2
151	Congo, Republic of	43.00	40.4	44.4	73.2	56.9	77.3	30	30	10	23	44.8
152	Turkmenistan	42.54	30.0	74.2	94.4	82.9	65.9	10	10	10	18	30.0
153	Burma	40.14	20.0	71.8	87.9	88.3	65.4	10	10	10	18	20.0
154	Zimbabwe	35.81	42.9	42.6	79.5	83.9	-	10	20	10	26	43.2
155	Libya	34.48	20.0	29.6	87.8	23.5	78.9	30	20	10	25	20.0
156	Cuba	29.68	10.0	60.2	62.8	10.0	65.8	10	10	10	38	20.0
157	Korea, North (DPRK)	3.00	-	-	-	-	-	10	-	10	10	-

Source: Tim Kane, Kim R. Holmes, and Mary Anastasia O'Grady, *2007 Index of Economic Freedom* (Washington, DC: The Heritage Foundation and Dow Jones & Company, Inc., 2007), at www.heritage.org/index.

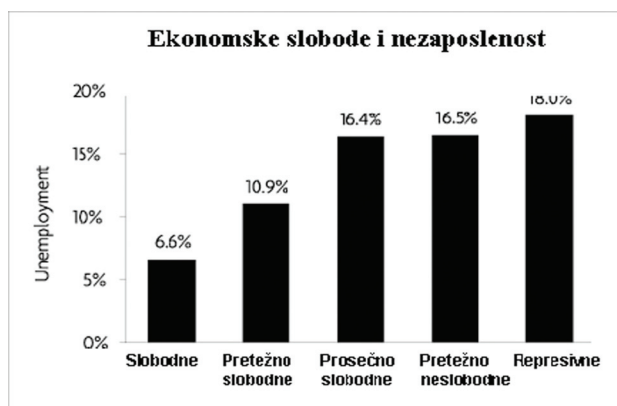
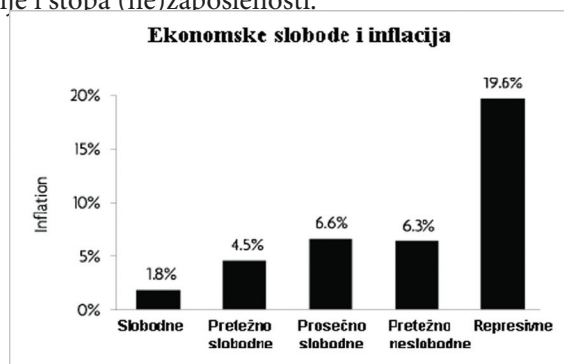
slika 2

vremenskom periodu ostvarivale napredak u ekonomskim slobodama (Estonija, Novi Zeland, Irska...) mogu pohvaliti značajnim napretkom na polju ekonomske moći i životnog standrada i uglavnom su to poželjne zemlje za imigraciju. Sa druge strane, na samom dnu se nalaze države za koje važi apsolutno suprotno.

Naravno, ne treba celokupan uspeh ili neuspeh jedne države pripisati isključivo ostvarivanju ekonomskih sloboda, ali nesumnjivo da one igraju veoma bitnu ulogu u ekonomskim kretanjima. Drugim rečima, postoji uzročno posledična veza između kvaliteta institucija (ispoljenog putem ostvarenja ekonomskih sloboda) i GDP-a per capita, a samim tim i privrednog rasta. Određena istraživanja pokazuju da od svih faktora koji utiču na privredni rast, ekonomske slobode su odgovorne za 52% do 75% postignutih stopa rasta, dok su svi ostali faktori odgovorni za 48% do 25%!⁷ Dobar primer za to je dat u već pomenutom članku,⁵ koji ukazuje da je investiranje u zemlje sa visokim rejtingom u ekonomskim slobodama produktivnije za skoro 32% nego u zemlje sa niskim rejtingom.

7 M. Prokopijević, ibidem.

Na kraju, ostaje još jedan pokazatelj pozitivnog uticaja ekonomskih sloboda na ekonomiju jedne države. To je svojevrsni ekonomski oksimoron, stopa inflacije i stopa (ne)zaposlenosti.

slika 3

I jedna i druga veličina su izuzetno važne ekonomske pojave i možda najbolje pokazuju uspešnost ekonomske politike jedne zemlje. Osnovna teorija ekonomske politike govori nam o *trade-off*-u inflacije i (ne)zaposlenosti tj. da je na kratak i srednji rok nemoguće istovremeno ostvariti nisku stopu inflacije i smanjiti stopu nezaposlenosti. Slika 3 nam ne pokazuje da su ekonomske slobode rešenje ovog problema, već da ekonomski slobodne države na duži rok postižu odlične rezultate na oba polja.⁸

⁸ Treba imati u vidu da se stopa nezaposlenosti do 5% računa u tzv. prirodnu nezaposlenost i da se ne uzima u razmatranje jer uvek postoji.

Iako je očigledno da ekonomske slobode imaju mnoštvo pozitivnih efekata, vrlo često stvaraju otpor kako kod subjekata koji utiču na ekonomsku politiku tako i kod subjekata na koje ta politika utiče. Ovaj otpor se opravdava strahom da sprovođenje politike ekonomskih sloboda može dovesti do povećanja razlike u prihodima različitih kategorija stanovništva i time produbiti jaz između siromašnih i bogatih slojeva. Može se desiti da, na primer, neposredni efekat liberalizacije fiskalne politike dovede do smanjenja socijalnih davanja i prihoda budžetskih korisnika (zbog smanjenja fiskalnih prihoda države). Međutim, sa druge strane, kako ekonomske slobode pozitivno deluju na bruto domaći proizvod i samim tim na bruto raspoloživi dohodak, moguće je, ukoliko stopa rasta niskih primanja bude veća od stope rasta visokih primanja, da se taj jaz smanji.

Osim toga, jedno istraživanje je pokazalo da procentualni udeo 10% najsiromašnijih stanovnika u ukupnom raspoloživom dohotku neznatno varira u zavisnosti od stope ekonomskih sloboda.⁹

Ostaje, dakle, na ekonomskoj politici zemlje da balansira između zahteva za slobodnom tržišnom utakmicom na svim poljima i zahteva za socijalnom sigurnošću velikog broja stanovnika. Ovo nije nimalo lak zadatak, naročito ako imamo u vidu da nikada ne nedostaje predloga koji imaju za cilj da intervenišu, redistribuiraju, podešavaju, dok su retki primeri politike koja se zasniva na procesima slobodne tržišne utakmice u okvirima stabilnog pravnog sistema.

Smatra se da ekonomska politika teži osiguranju povećanja nacionalnog dohotka, prihvatljivoj raspodeli dohotka, dobrobiti ljudi i određenim ekološkim ciljevima. Pitanje je kako ostvariti sve ove ciljeve. Adam Smit je smatrao da procesi tržišta spontano zadovoljavaju potrebe ljudi. Iako je i on sam uvideo da slobodno tržište nije savršen model, shvatio je da je ono, u principu, najuspešnije od svih drugih alternativa. Mislim da sam do sada, koliko toliko, uspeo da teorijskim argumentima i empirijskim pokazateljima pokažem da je liberalna filozofija, oslonjena na teoriju slobodnog tržišta, ta koja omogućuje, kroz politiku ekonomskih sloboda, ostvarenje gorepomenutih težnji. I to, trenutno, najuspešnije.

Treba pomenuti još jedan (pred)uslov za uspeh na ekonomskom planu. U skladu sa maksimumom da sreća prati pripremljene, kvalitet institucija je svakako neophodan da bi se mogao ostvariti privredni rast, a pokazali smo da ekonomske slobode i te kako pozitivno utiču na sve aspekte života, pa samim tim i politički i pravni.

---

9 Gwartney and Lawson, 2002.

Treba imati na umu da ekonomske slobode nisu magična formula i da je svaka promena manje ili više bolna, naročito u uslovima u kojima se nalazi naša privreda. Pa ipak, ako smo spremni da žrtvujemo malo sadašnjosti da bismo dostigli „svetlu budućnost“ (kojoj stremimo već nekih 200 godina), siguran sam da je ovo pravi put. Naravno, to sve pretpostavlja da imamo emancipovanu i mudru političku elitu koja je spremna da žrtvuje malo trenutne političke popularnosti...

LITERATURA

1. James Gwartney and Robert Lawson, *Economic Freedom of the World: 2006 Annual Report*, Fraser Institute (2006).
2. James B. Burnham, „Why Ireland Boomed“, *The Independent Review*, tom VIII (2003).
3. James Gwartney, Randall Holcombe and Robert Lawson, „Economic Freedom, Institutional Quality and Cross-Country Differences in Income and Growth“, *Cato Journal*, tom 24, br. 3 (2004).
4. Miroslav Prokopijević, *Ekonomske slobode i ekonomski rast*, (2004); *On Economic Freedom* (2004).
5. Niclas Berggren, „The Benefits of Economic Freedom“, *The Independent Review*, tom VIII (2003).
6. William Beach and Tim Kane, *Index of Economic Freedom, Chapter 3*, *Heritage Foundation* (2007).

Nikola Markovic

Economic Freedoms

Summary

This paper analyzes the issue of economic freedoms. The main question in the paper is: Under which conditions and in which way can economic freedoms influence the progress of political community.

Key words: Economic freedoms, unemployment, society.

Đorđe Pevčević

Tutor: dr Branko Urošević

Ekonomski fakultet u Beogradu

IZBOR OPTIMALNOG PORTFOLIJA

U osnovi svakog posla, pa tako i finansijskog posredovanja i investiranja leži rizik. Kada investiramo najčešće znamo koliki kapital ulažemo, ali ne i koliko će nam prihoda ta investicija doneti. Prilikom ulaganja u hartije od vrednosti, rizik predstavlja mogućnost da investirana sredstva donesu manju dobit od očekivane ili čak donesu gubitak. Kako bi uspešno upravljali finansijskim rizicima, investitori formiraju portfolio hartija od vrednosti. Pomenuti problem je tema ovog eseja.

Portfolio¹ je skup imovine različitih oblika u vlasništvu određenog fizičkog ili pravnog lica. Može se sastojati od nekretnina, roba, novca i hartija od vrednosti. Upravljanje portfolioom, u sadašnjem smislu te reči, nastaje sa pojavom prvih hartija od vrednosti, koje su izdavala preduzeća kako bi došla do dodatnih izvora za finansiranje svojih poslovnih aktivnosti.

Moderna portfolio teorija praktično se rađa sa objavljivanjem članka Harija Markovica „Portfolio selection“,² u prestižnom časopisu *Journal of Finance* 1952. godine. Optimalan izbor investicije analizom srednje vrednosti i varijanse jedan je od prvih i najvažnijih matematičkih rezultata u finansijskoj ekonomiji. Zahvaljujući ovom rezultatu, trideset osam godina kasnije, Hari Markovic dobija Nobelovu nagradu za ekonomiju.

Teorijska postavka moderne portfolio teorije

Moderna portfolio teorija nudi rešenje racionalnim investitorima kako da sastave svoj portfolio. Ona za cilj ima minimizaciju rizika i maksimizaciju profita i, za razliku od prethodnih teorija, skoncentrisana je na diversifikaciju kao osnov za upravljanje portfolioom. Njen koncept je teorijski jednostavan i empirijski dokazan kao pouzdan u normalnim tržišnim uslovima. Dotadašnji pristup upravljanju portfolioom bazirao se na fundamentalnoj analizi pojedinačnih akcija koje čine portfolio. Diversifikacija se odnosi na smanjenje rizika koje se postiže zamenom jednog ukupnog rizika, velikim

1 *Portfolio* je reč latinskog porekla, znači novčanik.

2 Kopija članka se može pronaći na adresi:

<http://cowles.econ.yale.edu/P/cp/p00b/p0060.pdf>

broj manjih nepovezanih rizika. Povećanjem broja akcija u portfoliju, smanjuje se rizik vlasništva nad akcijama i očekivanih prinosa od dividende.

Rizik portfolija je mogućnost da se planirani prihod ne ostvari. Odstupanja od srednje vrednosti mogu se meriti varijansom, odnosno standardnom devijacijom. Standardna devijacija (kvadratni koren od varijanse) izražena je u istim jedinicama kao aritmetička sredina i predstavlja apsolutnu meru njene disperzije.

Markovicev rad je bila prva matematička formalizacija ideje o diversifikaciji investicija. Njegova briljantna ideja bila je da se kroz diversifikaciju rizik može smanjiti (ne i potpuno eliminisati) bez promene očekivanog prinosa portfolija. Markoviceva postavka bila je da investitor treba da maksimizira očekivan prihod portfolija (E_p), dok istovremeno minimizira njegovu varijansu (σ_p^2).

Očekivani prihod portfolija (E_p) iznosi: $E_p = \sum_j w_j E_j$, gde su w_j učešća (procentualni udeli) pojedinih akcija u portfoliju ($\sum_j w_j = 1$), a E_j očekivani prihod pojedinačnih akcija.

Verovatno najvažniji aspekt Markovicevog rada bio je da pokaže da je za investitora važan doprinos određenih akcija prihodima i riziku portfolija tj. činjenica da će nove hartije povećati ili smanjiti prihod i/ili rizik celokupnog portfolija, a ne pojedinačni rizici (varijanse) koje te akcije imaju. Sledeća relacija upravo pokazuje odnos između varijanse portfolija (σ_p^2) i pojedinačnih varijansi njegovih činilaca (σ_j^2 za $j = 1, 2, \dots, m$):

$$\sigma_p^2 = \sum_j \sigma_j^2 w_j + \sum_j \sum_{k \neq j} w_j w_k \rho_{jk} \sigma_j \sigma_k$$

gde su ρ_{jk} učešća (ponderi) pojedinih akcija u portfoliju ($\sum_j w_j = 1$). Veličina ρ_{jk} je koeficijent korelacije između aktiva j i k , dok proizvod $\rho_{jk} \sigma_j \sigma_k$ predstavlja njihovu kovarijansu (Cov(j, k)).

Koeficijent korelacije je realan broj koji može imati vrednosti od -1 do 1. Ako je $\rho_{jk} = -1$, prihod aktiva j i k su potpuno antikorelisani, $\rho_{jk} = 1$ odgovara potpuno korelisanim prihodima, dok $\rho_{jk} = 0$ odgovara nekorelisanim prihodima (ρ_{jk} je koeficijent korelacije između prinosa na aktivu j i prinosa na aktivu k). Većina finansijskih aktiva, pre svih akcije, imaju međusobne koeficijente korelacije koji su između 0 i 1, što znači da imaju tendenciju istovremenog rasta ili pada. Primer dve negativno kore-

lisane aktive su akcije aviokompanije i naftne kompanije koja tu aviokompaniju snabdeva gorivom: kada se cena goriva poveća, aviokompanija ima veće troškove, samim tim manji profit i nižu cenu akcija; sa druge strane, to je upravo situacija kada cena akcija naftne kompanije ima šansu da raste.

Što je P_{jk} manje (samim tim manja je i kovarijansa), rizik celokupnog portfolija će se smanjiti zbog pozitivnih svojstava diversifikacije tj. vrednosti različitih akcija unutar tako diversifikovanog portfolija će se različito kreirati.

Proces optimizacije³ svodi se na minimiziranje varijanse (rizika) korišćenjem Lagranžovog metoda.⁴ Kada se izrazi za očekivanje prinosa portfolija i za njegovu varijansu napišu u vektorskom (matričnom) obliku, Lagranžijan koji odgovara optimizacionom problemu glasi:

$$L = \frac{1}{2} \mathbf{w}^T \cdot \mathbf{V} \mathbf{w} + \lambda (\bar{E} - \mathbf{w}^T \cdot \mathbf{e}) + m(1 - \mathbf{w}^T \cdot \mathbf{1})$$

Rešavanjem optimizacionog problema, dobijamo jedinstveni portfolio sa najmanjom mogućom varijansom od svih portfolija čiji je očekivani prinos jednak :

$$\mathbf{w}^* = \mathbf{g} + \mathbf{h} \bar{E} \quad (*)$$

Gde su vektori $\mathbf{g}$ i $\mathbf{h}$:

$$\mathbf{g} = \frac{1}{D} [B(\mathbf{V}^{-1} \mathbf{1}) - A(\mathbf{V}^{-1} \mathbf{e})], \quad \mathbf{h} = \frac{1}{D} [C(\mathbf{V}^{-1} \mathbf{e}) - A(\mathbf{V}^{-1} \mathbf{1})] \quad (**)$$

A, B, C i D su pomoćni koeficijenti:

$$A = \mathbf{1}^T \cdot \mathbf{V}^{-1} \mathbf{e}, \quad B = \mathbf{e}^T \cdot \mathbf{V}^{-1} \mathbf{e}, \quad C = \mathbf{1}^T \cdot \mathbf{V}^{-1} \mathbf{1}, \quad D = BC - A^2$$

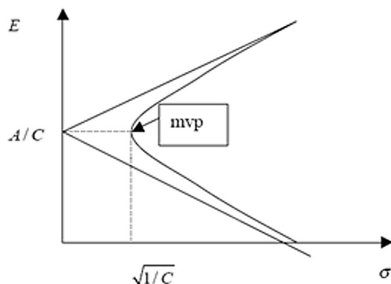
Da bi jedan portfolio bio granični portfolio, potrebno je i dovoljno da zadovoljava uslove (**), tj. da može biti predstavljen u obliku $\mathbf{w}^* = \mathbf{g} + \mathbf{h} \bar{E}$. Skup svih portfolija čiji ponderi zadovoljavaju uslov (*) definiše skup graničnih portfolija.

Na osnovu (*) sledi da je $\mathbf{g}$ vektor težina čiji je očekivani prinos $\bar{E}$ jednak nuli. Slično, $\mathbf{g} + \mathbf{h}$ je vektor težina za portfolio čiji je očekivani prinos jednak 1, tj. 100%. Može se dokazati da su ova dva vektora ($\mathbf{g}$ i $\mathbf{g} + \mathbf{h}$) dovoljna za generisanje svih ostalih graničnih portfolija.

3 Kako je ovaj zbornik radova namenjen široj čitalačkoj publici, u radu nisu prikazani komplikovaniji matematički izrazi i izvođenja. Čitaoci kojima je matematika bliska i draga sva potrebna izvođenja i dokaze mogu pronaći u referencama. U radu, takođe, nisu date definicije osnovnih pojmova iz statistike, čije je poznavanje podrazumevano.

4 O Langranžovom metodu više možete pronaći na:
http://en.wikipedia.org/wiki/Lagrange_multipliers

Granični portfolio je efikasan portfolio ukoliko je njegov očekivani prinos veći od očekivanog prinosa portfolija minimalne varijanse. Skup svih efikasnih portfolija naziva se efikasna granica (ima oblik hiperbole).

Slika 1. Efikasna granica portfolija i mvp

Pored hiperbole graničnih portfolija (efikasne granice), na Slici 1. su prikazane i asimptote hiperbole, kao i portfolio sa najmanjom varijansom (označen sa "mvp", od engleskog *minimum-variance portfolio*).

Pokazuje se da portfolio sa najmanjom varijansom ima očekivani prinos $E=A/C$ i standardnu devijaciju $\sigma = \sqrt{1/C}$.

Za portfolio se može reći da je efikasan samo ako ne postoji drugi portfolio koji ima:

- veći očekivani prinos i manju standardnu devijaciju,
- veći očekivani prinos i istu standardnu devijaciju,
- isti očekivani prinos i manju standardnu devijaciju.

Formiranje optimalnog portfolija

Optimalni portfolio je svaki portfolio koji se nalazi na efikasnoj granici. Izbor jednog portfolija između više optimalnih zavisi od averzije ulagača prema riziku, odnosno želje za većim profitom. U nastavku je prikazan izbor optimalnog portfolija prema klasičnim postavkama moderne portfolio teorije.

Primer 1: Beogradska berza

U portfolio su uzete akcije pet preduzeća: Agrobanka a. d. Beograd (AGBN), AIK banka a. d. Niš (AIKB), Progres a. d. Beograd (PRGS), Energo-projekt holding a. d. Beograd (ENHL) i Soja protein a. d. Bečej (SJPT), koje se

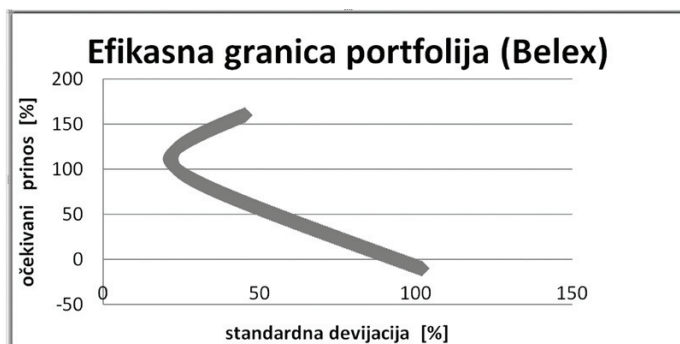
nalaze na kontinualnom trgovanju i koje su bile likvidne (postojala je i ponuda i potražnja svakog trgujućeg dana). Posmatran je period od 1. maja 2006. do 1. maja 2007. (249 trgujućih dana.⁵ Koristeći Markovicev metod, dobijeni su sledeći rezultati:

	SJPT	AGBM	ENHL	PRGS	AIKB
E[%]	99,301	84,742	140,734	85,512	142,237
σ [%]	44,820	44,060	53,752	48,899	39,048

Tabela 1.1. Očekivani prinos i standardna devijacija

	SJPT	AGBN	ENHL	PRGS	AIKB
SJPT	1	0,060	0,135	0,046	0,099
AGBN	0,060	1	-0,010	0,098	-0,118
ENHL	0,135	-0,010	1	0,086	0,099
PRGS	0,046	0,098	0,086	1	-0,031
AIKB	0,099	-0,118	0,099	-0,031	1

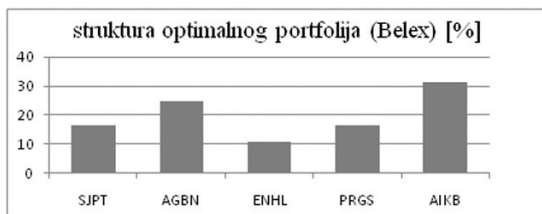
Tabela 1.2. Matrica koeficijena korelacije

Sa efikasne granice izabran je portfolio sa minimalnom varijansom za optimalni ($\sigma_{\min}=21,64\%$, $E=111,42\%$) i na osnovu njega izračunato procentualno učešće pojedinih akcija u portfoliju:

⁵ Korišćeni su istorijski podaci sa sajta Beogradske berze (www.belex.co.yu). Za tabelarna izračunavanja korišćen je Microsoft Office Excel 2007, dok su pomoćni koeficijenti izračunati u programskom paketu MATLAB.

	udeo ⁶ u %
SJPT	16,547
AGBN	24,737
ENHL	11,018
PRGS	16,434
AIKB	31,264

Da smo kojim slučajem u svih 5 akcija uložili istu količinu novca, dakle po 20%, očekivani godišnji prinos bi bio 110,5%, ali sa standardnom devijacijom (mera rizika) od 46,12%. Dakle, rizik takvog portfolija je dvostruko veći u odnosu na optimalni. Ukoliko postoje investitori sa manjom averzijom prema riziku, a prirodnom željom za većim profitom, za portfolio sa efikasne granice sa $\sigma=30\%$ mogu očekivati prinos $E=136,9\%$, dok se za $\sigma=40\%$ dobija $E=152,8\%$.

Primećujemo da su očekivani prinos i rizik izuzetno visoki, što je karakteristika tranzicionog tržišta, kakvo je naše. Ove rezultate treba uzeti sa određenom dozom rezerve pre svega zbog niske i promenljive likvidnosti akcija. Primenu moderne portfolio teorije na tržištima u tranziciji mogu ugroziti i plitko tržište kapitala, mala količina relevantnih istorijskih podataka, problem pouzdanosti informacija i finansijskih izveštaja, kao i veća mogućnost špekulisanja.

Primer 2: NASDAQ i NYSE

U portfolio su uzete akcije pet kompanija: Ford Motor Company (F), The Coca-Cola Company (KO), McDonald's Corporation (MCD), Microsoft Corporation (MSFT) i Sony Corporation (SNE). Posmatran je period od 1. januara 1992. godine do 1. maja 2007. (3859 trgujućih dana⁷).

	F	KO	MCD	MSFT	SNE
E[%]	6,331	7,813	11,594	17,356	8,175
σ [%]	34,485	24,340	26,797	34,079	32,146

Tabela 2.1. Očekivani prinos i standardna devijacija

6 Udeo u procentima se odnosi na količinu novca uloženog u akcije pojedinih kompanija, a ne na broj akcija!

7 Istorijski podaci su dobijeni uz pomoć softverskog alata *Smartfolio*

	F	KO	MCD	MSFT	SNE
F	1	0,197	0,228	0,258	0,229
KO	0,197	1	0,271	0,191	0,116
MCD	0,228	0,271	1	0,172	0,145
MSFT	0,258	0,191	0,172	1	0,283
SNE	0,229	0,116	0,145	0,283	1

Tabela 2.2. Matrica koeficijena korelacije

Korišćenjem procedure iz prvog primera, dobijen je optimalni portfolio sa sledećim parametrima: $\sigma_{\min} = 18,86\%$, $E = 16,02\%$ na osnovu koga smo izračunali procentualno učešće pojedinih akcija u optimalnom portfolioju:

	udeo u %
F	4,123
KO	21,376
MCD	31,171
MSFT	30,218
SNE	13,112

Posmatrajmo ponovo slučaj gde smo u svih 5 akcija uložili istu količinu novca, dakle po 20%. Očekivani godišnji prinos bi bio 10,25%, sa standardnom devijacijom od 30,37%. Ovog puta rizik nije dvostruko smanjen zbog jače korelacije između akcija. Primećujemo da su prinosi na njujorškim tržištima kapitala znatno manji nego na beogradskom. Pored razvijenosti i stabilnosti tržišta, to se može objasniti i znatno dužim periodom posmatranja (15 godina u odnosu na 1 godinu). Relativno visok nivo rizika u Njujorku može se tumačiti rizičnošću grana industrija iz kojih su kompanije. Ne treba smetnuti sa uma da je berzansko trgovanje samo po sebi rizičan posao, a upravljanje tim rizikom jeste svrha portfolio menadžmenta.

Zaključak

Iako su prednosti moderne portfolio teorije mnogobrojne, bitno je istaći i potencijalne probleme koji mogu nastati njenom primenom. Ova teorija u mnogim stvarima pojednostavljuje realnost. Pored već pomenute

kritike vezane za potencijalne probleme na tranzicionim tržištima, među najznačajnijim kritikama⁸ moderne portfolio teorije jeste ona da pri velikim finansijskim krizama koeficijenti korelacije konvergiraju ka 1. Tada nestaju prednosti diversifikacije, odnosno rizik portfolija postaje jednak sumi rizika aktiva koje ga sačinjavaju. Zabeleženo je da čak i na razvijenim tržištima može doći do nagle promene koeficijenata korelacije.

LITERATURA

1. Prof. Branko Urošević, *Optimizacija portfolija, Optimizacija sa i bez dodatnih uslova*, Skripta iz predmeta Operaciona istraživanja, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet, 2006.
2. Harry M. Markowitz, „Portfolio selection“, *Journal of Finance*, 7 (1), 77–91, 1952.
3. Prof. William N. Goetzmann, Yale School of Management, *An Introduction to Investment Theory*, <http://viking.som.yale.edu/will/finman540/classnotes/class2.html>
4. Saša Živković, *Formiranje optimalnog portfolija hrvatskih dionica i mjerenje tržišnog rizika primjenom VaR metode*, magistarski rad, Sveučilište u Ljubljani, Ekonomski fakultet, 2005.
5. Prof. William F. Sharpe, Stanford, *Macro-Investment Analysis*, 1962 <http://www.stanford.edu/~wfsharpe/mia/mia.htm>
6. Peter Bernstein, *How Modern is Modern Portfolio Theory?*, http://www.fame.ch/library/EN/RP_Bernstein.pdf
7. Merkle Milan, *Verovatnoća i statistika*, Akademska misao, 2002.

---

8 Campbell, Koedijk, Kofman 2002., str. 92.

Djordje Pevcevic

Optimal Portfolio Selection

Summary

Modern portfolio theory proposes how rational investors will use diversification to optimize their portfolios. The basic concepts of the theory are Markowitz diversification, he proposed that investors focus on selecting portfolios based on their overall risk-reward characteristics instead of merely compiling portfolios from securities that each individually have attractive risk-reward characteristics. In a nutshell, investors should select portfolios not individual securities. This theory, with some remarks, can be used both in developed stock markets and in transitional stock markets.

Key words: optimal portfolio, diversification, modern portfolio theory.

Ivana Bojanović
Tutor: *prof. dr Nebojša Janićijević*
Ekonomski fakultet u Beogradu

OCENJIVANJE PERFORMANSI ZAPOSLENIH

Uvod

Menadžment ljudskih resursa je disciplina čiji se nastanak vezuje za početak XX veka, tačnije za period trajanja Prvog svetskog rata. Nastala pod nazivom Personalni menadžment, ova grana nauke je prešla put od proste organizacije dosijea zaposlenih, preko razvijanja koncepata i modela za testiranje i prijem zaposlenih, fokusiranja na rešavanje konflikata u organizaciji, zaštite zaposlenih od bilo kakve vrste diskriminacije do discipline generalno usmerene na poboljšanje efikasnosti preduzeća kroz poboljšanje performansi zaposlenih. Krajem sedamdesetih godina prethodnog veka, promenom fokusa sa kontrole troškova rada na upravljanje ljudskim resursima kao strateški značajnim resursom preduzeća, dolazi i novi naziv – Menadžment ljudskih resursa.

Ocenjivanje performansi zaposlenih je integralni deo menadžmenta ljudskih resursa. Kao i celokupna naučna disciplina, ova oblast je mlada i razvijala se od početka XX veka, a njen nastanak se može prepoznati već u tejlorizmu tj. studiji vremena i pokreta. Začeci ove discipline su uglavnom podrazumevali određivanje zarada zaposlenih koje je bilo vezano za nivo materijalnih učinaka koje oni ostvare. Vremenom se došlo do saznanja da proučavanje manje opipljivih kategorija, kao što su motivisanost ili samopouzdanje kod zaposlenih, takođe može dati dobre rezultate u povećanju njihove produktivnosti. Danas ocenjivanje performansi zaposlenih podrazumeva periodične intervjuje između nadređenih i podređenih koji su usmereni na analizu rada podređenih sa ciljem utvrđivanja njihovih slabosti i prednosti, kako bi se prednosti što bolje iskoristile a mane ublažile ili eliminisale.

Ocenjivanje performansi zaposlenih se obično sprovodi u analitičke ili razvojne svrhe.¹ Poenta *analize* zaposlenih je obično usko povezana sa sistemom zarada. Dakle, analiziraju se performanse da bi zaposleni bio nagrađen ili kažnjen materijalnim putem, napretkom u organizaciji i slično.

---

1 Dennis M. Daley, *Designing Effective Performance Appraisal Systems*.

Kada govorimo o *razvojnim* sposobnostima zaposlenog, govorimo pre svega o njegovom potencijalu. Naravno mora se odrediti u kom smeru će se kretati njegov razvoj, kako će se dalje edukovati i specijalizirati za određene funkcije a sve u cilju što povoljnijeg efekta na organizaciju.

Primena sistema ocene performansi

Uzimajući u obzir da je uspostavljanje formalnog sistema ocenjivanja performansi vrlo komplikovan i skup posao, on se uspostavlja samo u onim organizacijama u kojima su koristi od ovog sistema veće od troškova njegovog uspostavljanja. Empirijska istraživanja sprovedena od strane Brauna i Hejvuda² su donela neke interesantne zaključke o tome kolika je njegova primena i u kojim tipovima organizacija se najčešće uspostavlja. Njihova istraživanja pokazuju da će te koristi biti veće ukoliko organizacija ima veliki broj kratkoročno zaposlenih radnika.³ U njihovom slučaju, sistem je potreban radi inicijalnog dodeljivanja prave pozicije svakom radniku, kao i utvrđivanja njihove sposobnosti. Kod dugoročno zaposlenih radnika, potreba za većim nadzorom i motivacijom se uglavnom eliminiše jer su oni već motivisani mogućim napretkom u organizaciji i većom zaradom koja sa njim dolazi.

Ukoliko je sistem ocenjivanja performansi usmeren na razvoj zaposlenih, on će uglavnom biti prisutan u kompanijama sa velikim procentom dugoročno zaposlenih. Međutim, ukoliko je njegov primarni cilj nadgledanje rezultata i određivanje plata, onda će biti obrnuto. Ovo je logično, jer su dugoročno zaposleni radnici uglavnom već upućeni u posao i na pravih pozicijama. Takođe, formalni sistem ocenjivanja koji je usmeren na poboljšanje performansi i razvoj zaposlenih može dati dobre rezultate samo ukoliko zaposleni imaju uticaj na svoje rezultate. Iz ovog razloga, ovakav sistem ocenjivanja u razvojne svrhe se retko koristi za poslove koji nisu menadžerskog ili ekspertskog tipa.⁴ Veća je verovatnoća i da će u velikim firmama biti uspostavljen formalan sistem ocenjivanja, jer što je veća firma troškovi po zaposlenom (u koje se ubrajaju i troškovi ocenjivanja) biće manji. Sistem ocenjivanja za velike firme je važan i zato što su one obično organizaciono vrlo komplikovane, sa velikim brojem zaposlenih i neophodan im je ovakav sistem nadzora i kontrole.

---

2 Michelle Brown and John S. Heywood, *Performance Appraisal Systems : Determinants and Change*.

3 Kao granicu su uzeli da su to radnici koji rade za organizaciju manje od 5 godina.

4 Nepostojanje formalnog sistema ocenjivanja ne znači da ne postoji neki sistem nadzora radnika.

Performanse

Ono što je krucijalno za ocenjivanje performansi je da one moraju biti povezane sa poslom. Ne smeju se analizirati politički stavovi, etičke norme, ili bilo koji drugi kriterijum koji nije povezan sa poslom. U SAD je ovo regulisano zakonom i dva zahteva moraju biti ispunjenja – da ocenjivači smeju da prave razlike između zaposlenih samo po osnovu njihovih rezultata na poslu i da organizacija mora u svakom trenutku da dokaže povezanost posla i kriterijuma po kome je vršila analizu.⁵ Da bi se nešto koristilo kao mera performansi, to mora biti pouzdana kategorija tj. stabilna tokom vremena. Mora biti praktična za korišćenje i kontrolabilna tj. da je to nešto na šta zaposleni zapravo ima uticaj.

Kao kriterijumi za ocenjivanje, mogu se koristiti lične osobine zaposlenih, aktivnost, ponašanje na poslu, veštine, znanje i sposobnosti. U principu, uslov da budu povezani sa poslom ispunjavaju samo rezultati i ponašanje zaposlenih.⁶ Iako se u oglasima za posao najčešće navode veštine i znanja koja zaposleni mora da poseduje, one su samo osnova za obavljanje određenog posla i budući da za jednu funkciju obično većina zaposlenih poseduje slične preduslove ovo će minorno uticati na performanse.

Fokusiranje primarno na rezultate ima nekoliko nedostataka. Pre svega, zaposleni su fokusirani isključivo na postizanje što boljih rezultata, zbog čega ne mogu da sagledaju svoj dugoročni interes u kompaniji, mogućnost da se razvijaju itd. Često se razvija i neetičko ponašanje među zaposlenima. Takođe, oni postaju nezainteresovani za sve druge funkcije koje nisu njihov posao i koje su nemerljive a koje su neophodne za bolje funkcionisanje kompanije – kao što su npr. dobri odnosi sa klijentima, kolegama itd.

Sa druge strane, preterano fokusiranje na ponašanje na poslu može dovesti do preterane rigidnosti. Ukoliko se neke vrste ponašanja bolje ocenjuju, zaposleni će ih slepo pratiti zanemarujući svoju inovativnost, inicijativnost, koje su često neophodne kompaniji. U praksi se dešava i da zaposleni na istim funkcijama mogu sa različitim stilovima ponašanja dati skoro identične rezultate. Tako npr. otvoreni i komunikativni zaposleni koji uspostavljaju blizak odnos sa klijentima mogu biti

---

5 Dennis M. Daley, *Designing Effective Performance Appraisal Systems*.

6 Ponašanje zaposlenih i rezultati su ono na čemu se zasnivaju dva najpopularnija instrumenta ocenjivanja BARS i MBO.

jednako uspešni kao njihove suzdržanije kolege čiji će profesionalizam ceniti veliki broj klijenata koji žele samo brzu i efikasnu uslugu. U principu, svaki zaposleni ima sopstveni stil ponašanja i ukoliko su rezultati dobri ne bi trebalo slepo insistirati na tipovima ponašanja koja se po definiciji smatraju dobrim za to radno mesto.

Struktura sistema ocenjivanja performansi

Jednostavno prikazano, jedan sistem ocenjivanja performansi zaposlenih bi trebalo da se sastoji iz dela namenjenog ocenjivanju i iz povratne informacije – dela u kome se zaposleni obaveštava o njegovim rezultatima. Povratna informacija je izuzetno značajna za zaposlene jer im se daje do znanja šta bi trebalo da urade, da li su dobro to uradili, kako da poboljšaju svoje rezultate i da budu nagrađeni ukoliko su dobro radili. Kada govorimo o metodama ocenjivanja, tri najčešće primenjivane su:

1. Poređenje performansi svih zaposlenih međusobno radi njihovog rangiranja.
2. Poređenje performansi zaposlenih sa opisno definisanim standardima.
3. Poređenje pojedinca sa definisanim nivoima performansi.⁷

1. Poređenje performansi svih zaposlenih međusobno radi njihovog rangiranja

U okviru ove metode dominantna su tri instrumenta koja se primenjuju:

- a) **Direktno rangiranje** – ocenjivač rangira zaposlene od najgoreg do najboljeg po prikazanim performansama.
- b) **Rangiranje na osnovu uparenih poređenja** – ocenjivač formira sve moguće kombinacije parova od subjekata i poredi njihove performanse. Onaj zaposleni koji je u najviše parova izabran kao bolji dobija najbolji rang.
- c) **Skala nametnute distribucije** – formira se skala od obično 5–7 kategorija od najboljeg do najgoreg i ocenjivač mora svakog zaposlenog da smesti u neku odo ovih kategorija.

---

⁷ Biljana Bogičević, Menadžment ljudskih resursa.

2. Poređenje performansi zaposlenih sa opisno definisanim standardima

Preduslov za primenu ove metode je postojanje opisno definisanih standarda za svaku dimenziju posla koji se ocenjuje. Sledeći korak je upoređivanje performansi zaposlenih sa ovim standardima. Koriste se dva instrumenta:

- a) **Lista poželjnih ponašanja** – ekspertski tim prvo sastavlja listu karakteristika i ponašanja koja su poželjna na određenom poslu, tu listu posle koristi ocenjivač da bi obeležio koje od tih karakteristika je ispoljio zaposleni na poslu. Prilikom ovoga, ocenjivač ne zna koje su ocene eksperti dodelili kom ponašanju pa samim tim i ne zna kakva će biti finalna ocena subjekta.
- b) **Tehnika nametnutog izbora** – ovaj instrument je vrlo sličan prethodnom. Ocenjivaču se obično daju četiri opisne tvrdnje, vezane za svaki aspekt posla koji zaposleni obavlja, od kojih on mora da izabere dve koje najbolje opisuju njegov rad. I u ovom slučaju on ne zna kakva će biti finalna ocena.

3. Poređenje pojedinca sa definisanim nivoima performansi.

Da bi se ova metoda primenjivala, potrebno je da za svaki deo određenog posla postoje definisani standardi sa kojima će onda ocenjivač upoređivati rezultate svojih subjekata. U ovom slučaju primenjuje se šest instrumenata:

- a) **Grafičke skale** – iako najčešće kritikovan, ovaj instrument se ujedno i najčešće primenjuje u praksi. On podrazumeva ocenjivanje svakog aspekta rada zaposlenog određenim brojevima ili pridevima koji pokazuju njegov položaj od najboljeg do najgoreg.
- b) **Kombinovana standardna skala** – ocenjivač ima na raspolaganju tri tvrdnje od kojih bira jednu za opisivanja performansi zaposlenog. Budući da nije očigledno koja od skala opisuje nizak, srednji ili visok nivo efikasnosti, on i u ovom slučaju ne zna kako ocenjuje zaposlenog.
- c) **Tehnika kritičnog incidenta** – podrazumeva da se konstantno prati zaposleni i da se tokom tog praćenja beleže poželjna i nepoželjna ponašanja koja je on ispoljio tokom rada.

- d) **Skala za ocenu ponašanja (BARS – Behaviorally anchored rating scales)** – ove skale podrazumevaju ocenjivanje ponašanja zaposlenih nizom opisnih ocena, obično od „loše“ do „odlično“ ili na neki sličan način. Kako će se skala formirati zavisi od samog autora i mogućnosti su skoro neograničene, jedino je potrebno da to budu osobine vezane za njegov posao. Ako ne postoji adekvatan opis ponašanja, ocenjivaču je dozvoljeno da doda sam opis i dodeli ga poziciji koja mu je najbliža na skali. Klasičan primer ponašanja koja se ocenjuju su tačnost, inicijativnost, komunikativnost i sl. U formiranju skala mogu učestvovati i zaposleni.
- e) **Upravljanje prema ciljevima (MBO – Management by objectives)** – poenta ovog sistema je da se zaposlenima jasno predstave ciljevi koje moraju da ostvare i da se u skladu sa ispunjenjem ovih ciljeva mere njihove performanse. Ovde je akcenat na tome da zaposleni faktički sami sebe ocenjuju time što će sami uočiti svoje prednosti i mane tokom procesa ispunjavanja ciljeva. Ciljevi se određuju pre početka rada i određuju se za svakog zaposlenog ili za svaku organizacionu jedinicu posebno.
- f) **Zbirne skale** – skale kojima se ocenjuje koliko je neko ponašanje često.

Ciklus ocenjivanja performansi

Ocenjivanje performansi se najčešće radi na polugodišnjem i godišnjem nivou. Poenta ocenjivanja performansi je da se oceni celokupni rezultat rada tokom određenog perioda, pa bi zato i ciklus ocenjivanja trebalo prilagoditi tipu posla. Najčešće se praktikuje da se ocenjivanje performansi sprovede prvi put posle godinu dana od dolaska zaposlenog na to radno mesto i da se opet sprovodi na svaku godišnjicu, eventualno polugodišnjicu. Kako korporacije danas imaju veliki broj zaposlenih, prednost ovakvog sistema je to što se svakom od njih posvećuje izvesno vreme u različitim periodima, koji su određeni datumom njihovog dolaska na radno mesto, umesto da se ocenjuju svi odjednom. Problem ovog sistema je što su podaci za različite zaposlene često neuporedivi, čak i kada rade na istom tipu posla. Takođe je pitanje hoće li baš u trenutku godišnjice biti dostupni validni podaci za ocenjivanje, npr. izveštaji koji se podnose na samo određeni dan svake godine itd.. Organizacija se može opredeliti i da ocenjivanje obavlja u jednom trenutku za sve zaposlene. Ovde je veliki problem opterećenje ispitivača. Međutim, ukoliko su u pitanju organizacije manjih razmera ovo je sasvim dobar pristup.

Ocenjivači

Ocenjivanje mogu sprovoditi direktni nadređeni, podređeni, kolege, sami zaposleni ili spoljni ocenjivači kao što su partneri, kupci, klijenti, konsultanti iz agencija koje se profesionalno bave ovim poslom itd. Danas je vrlo popularan koncept „360 stepeni“ koji podrazumeva istovremeno ocenjivanje od strane neposrednog rukovodioca, podređenih, kolega sa istog hijerarhijskog nivoa i samoocenjivanje. U praksi, ocenjivač je najčešće neposredni nadređeni. To je osoba koja ima najbolji uvid u zaposlenog, kao i u funkciju koju on obavlja.

Ukoliko govorimo o samoocenjivanju, ovo je vrlo osetljiva oblast jer će sam zaposleni često umanjiti svoje mane i teško priznati nedostatke. Međutim, hipotetički gledano, na ovaj način se najbolje radi na njegovom razvoju jer sam uviđa i priznaje na kojim poljima mora da se poboljša. Što se tiče ocenjivanja od strane kolega, iako deluje da bi ona mogla da budu podložna mnogim manama, postoje istraživanja koja su pokazala da je ono skoro jednako validno kao ono od strane nadređenih.

Što se tiče metode „360 stepeni“, ona podrazumeva ocenjivanje od svih strana koje su upućene u rad zaposlenog i čija bi mišljenja on mogao da ceni. Ova metoda je usmerena više na razvoj zaposlenog nego na puko određivanje plata, napredovanja u organizaciji itd. Budući da se ocenjivanje sprovodi anonimno, osim u slučaju direktnog rukovodioca, ocene su obično dosta objektivne.

Jedan od inovativnijih pristupa je pristup u kome je u ulozi ocenjivača tim menadžera. Radi se o tome da nadređeni izlaže slučaj svakog svog podređenog pred timom menadžera i putem diskusije se dolazi do odluke za svaki slučaj. Na taj način nadređeni koji je vršio ispitivanje preuzima razvojnu ulogu i gaji pozitivan odnos sa ispitanimom, dok se negativna rola donosioca odluka prebacuje na ostale članove tima.

Greške prilikom ocenjivanja

Denis Deli⁸ je napravio detaljnu analizu grešaka koje se mogu javiti prilikom ocenjivanja. One mogu biti:

Greške uzrokovane u samoj organizaciji:

- nedovoljno razumevanje ciljeva organizacije koje se uglavnom dešava usled loše komunikacije;

---

8 Dennis M. Daley, *Designing Effective Performance Appraisal Systems*.

- upotreba sistema ocenjivanja za kontrolu zaposlenih tj. fokusiranje uglavnom na kažnjavanje umesto na njihov razvoj;
- nerealna očekivanja u vezi sa rezultatima koji se mogu postići na jednom radnom mestu;
- rad koji se evidentira kao rezultat individue a za njega je zaslužna grupa.

Strukturalno uzrokovane greške :

- nedovoljno obučeni ocenjivači;
- ndefinisani ciljevi organizacije koji dovode zaposlene u konfuziju;
- namešteno ocenjivanje, formirano unapred tako da opravda predodređene odluke.

Prave greške ocenjivača:

- interpersonalne greške uvode pometnju u sistem ocenjivanja; ukoliko karijera i performanse ocenjivača mnogo zavise od ocenjivanog, veća je mogućnost da će preceniti njegove performanse. Preniske ocene zaposlenima se obično daju da bi se uklonio neko ko se tretira kao konkurencija ili da bi zadržali napredovanje zaposlenog koji vam je potreban na tom mestu; ovde spadaju sve vrste diskriminacija, te proces ocenjivanja stalno treba nadgledati;
- jednodimenzionalne greške, koje su najbrojnije; npr. ako prema određenim karakteristikama zaposlenog sudimo o njegovim performansama – mislimo da ima veliko iskustvo u poslu ako je stariji, ili da je lojalan ako je dugo bio na prethodnom poslu; ovo su sve greške i u ocenjivanju ovih performansi bi trebalo koristiti prave kriterijume za iskustvo i lojalnost, a ne osobine zaposlenih.

U jednodimenzionalne greške spada i „halo efekat“. „Halo efekat“ se javlja kada se sud o nekoj osobini, ponašanju ili rezultatu zaposlenog donosi na osnovu drugih osobina, rezultata ili ponašanja. Uzimajući u obzir da ove efekte nije lako detektovati u nečijem ponašanju, problem postaje još veći. Tu su i greške poslednjeg ili prvog utiska koji postaju dominantni za celokupno ocenjivanje.

Takođe i centralizacija ocena je jednodimenzionalna greška. Ocenjivači daju samo srednje ocene tipa „zadovoljavajuće“, „dobro“ i slično, kloneći se ekstrema, pa ocene počinju da pokazuju trend centralizacije. Ovo se javlja obično kada se od ocenjivača traži da opravdaju samo ekstremne ocene ili u situacijama u kojima ocenjivači nisu sigurni u sebe i pasivno odrađuju posao.

Uzimajući u obzir da je sistem ocenjivanja performansi pod velikim uticajem ljudske prirode, javljaju se i mnoge druge greške. Tako su skale, koje deluju vrlo standardizovano, podložne različitim tumačenjima. Komunikativne sposobnosti za jednog ocenjivača mogu značiti što veći broj zadovoljnih mušterija, za drugog lični utisak koji stekne na intervjuu.

Ono što se ne tako retko sreće su i ispitivači koji nameštaju rezultate. Naime, ukoliko se npr. srednji nivo menadžmenta nalazi u ulozi ocenjivača, oni mogu prikazati rezultate svojih zaposlenih boljim nego što jesu iz straha da ne budu okrivljeni za njihov neuspeh. Ovo se može dešavati i ukoliko žele da izbegnu konfrontaciju sa podređenima ili ukoliko na ovaj način žele da nagrade ili kazne zaposlene.

Često ocenjivači imaju strah od izigravanja sudije i lošeg uticaja na nečiju karijeru ukoliko su rezultati nezadovoljavajući. Neophodno je da u ovom slučaju ocenjivači budu svesni da će više oštetiti zaposlenog ukoliko ne detektuju na vreme problem i pomognu mu da ga reši.

Jedna od čestih grešaka u analizi performansi zaposlenih je što se ona tretira kao jednokratani događaj pre nego kao proces. Umesto jednogodišnjih testova, intervju a i slično, potrebno je organizovati i u kraćim intervalima neke manje testove, ankete, kako bi se u kontinuitetu radilo na ovome. Na taj način će se permanentno raditi na rešavanju problema umesto da se na tome radi obično u kratkom periodu posle ocenjivanja.

U istraživanju koje je sprovedeno u skoro 40 kompanija otkriven je i tzv. „Matija efekat“, nazvan po Matiji koji u Bibliji kaže da onome koji ima biće još dato, a onome koji nema biće i to malo što ima oduzeto. Poenta je u tome da među ocenjivačima postoji tendencija da sa onima koji pokazuju dobre rezultate stvaraju dobre odnose, uz visok stepen integracije i podrške. Kada oni naprave grešku, to se obično otpisuje na neke trenutne okolnosti i opravdava na sve načine. Nasuprot tome, onima sa lošijim performansama se čak i pozitivni pomaci ne uzimaju u obzir. Umesto da se radi na njihovim problemima i eliminaciji istih, oni se nastavljaju i dalje. Ovo znači da zaposleni iz godine u godinu dobijaju iste rezultate, što stvara često velike frustracije.

Gabris i Mičel,⁹ koji su identifikovali ovaj efekat, analizirali su i nivo frustracije koji se javlja kao posledica. Analizirana su mišljenja o istim pitanjima zaposlenih koji konstantno dobijaju visoke ocene i onih koji dobijaju loše. Grupa sa visokim performansama je u velikom procentu odgovorila da je sistem ocenjivanja fer, da su ih ocenjivači slušali itd. Za razliku od njih, druga grupa je većinom sve ovo ocenila negativno. Možda najinteresantniji rezultat je dobijen na pitanje da li su im ocenjivači pružili neophodnu podršku. Opet, visoko ocenjeni su u veliko broju odgovorili da jesu, međutim ni jedan jedini nisko ocenjeni zaposleni nije smatrao da je tako. Naravno, nemoguće je da su oni svi žrtve nepravde i svih navedenih mana sistema ocenjivanja.

Zaključak

Mane sistema ocenjivanja performansi nesumnjivo postoje, može se reći i da su brojne. Postoje čak i struje koje smatraju da je ovaj sistem u samoj svojoj prirodi toliko loš da ne bi trebalo ni da se primenjuje. Ipak, ocenjivanje performansi je neophodno da bi se zaposleni motivisali da ulože potreban napor, da bi se pronašli pravi radnici za pravo radno mesto, da bi se odredila visina plata, da bi se donele odluke o unapređenjima i otkazima. Često se nailazi i na predlog da ocenjivanje performansi ne bi trebalo da bude povezano sa sistemom zarada, već da služi samo za interne potrebe menadžmenta u cilju poboljšanja funkcionisanja organizacije. Ipak, ovo ostaje jedini sistem kojim se može obezbediti pravedan sistem nagrađivanja u organizaciji. Bez temeljno uspostavljenog sistema ocenjivanja, ljudska priroda isplivava na površinu i pristupa se različitim vrstama neformalnog ocenjivanja tuđeg i svog rada i na taj način se u organizaciji stvaraju problemi kako etičke tako i pravne prirode.

---

9 Gabris, G. T., Mitchell, K, *The impact of merit raise scores on employee attitudes: the Matthew effect of performance appraisal.*

LITERATURA

1. Dr Mirjana Petković, dr Nebojša Janićijević, dr Biljana Bogićević Milikić, *Organizacija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2006.
2. Dr Biljana Bogićević Milikić, *Menadžment ljudskih resursa*, Ekonomski fakultet univerziteta u Beogradu, Beograd, 2004.
3. Dennis M. Daley, *Designing Effective Performance Appraisal Systems*, Jossey-Bass Publishers, San Francisko, 1998.
4. Michelle Brown, John S. Heywood, *Performance Appraisal Systems: Determinants and Change*, British Journal of Industrial Relations, 2005.
5. Michael K. Mount, Timothy A. Judge, Steven E. Scullen, *Trait, Rater and level effects in 360-degree performance ratings*, Personnel Psychology, 1998.
6. Catherine Corcoran, *Performance Management: conducting appraisals*, Accountancy Ireland, 2006.
7. Amit Dhiman, Manjari Singh, *Appraisal Politics: Revisiting from Assessors' Perspective*, Vikalpa, 2007.
8. <http://www.performance-appraisal.com/intro.htm>
9. <http://www.hr-guide.com/jobevaluation.htm>

Ivana Bojanovic

The Appraisal of Employees Performance

Summary

This paper is focused on performance appraisal. In the paper methods, elements and application of formal appraisal systems in modern organizations has been explained. The aim of the system as well as the probability of its application in different types of companies is also being analyzed in this work. Some basic guidelines are provided concerning appraisal cycle, persons conducting the appraisals, and the effects it has on employees. Also the paper consists analysis of many mistakes which can be related to this system.

Key words: performance appraisal, behaviorally anchored scales, management by objectives, 360 degree performance rating, halo effect, matthew effect.

Sonja Gačić

Tutor: *prof. dr Nebojša Janićijević*

Ekonomski fakultet u Beogradu

SUKOB KAPITALISTIČKIH I SOCIJALISTIČKIH RADNIH VREDNOSTI ZAPOSLENIH I MENADŽERA U POSTPRIVATIZACIONIM USLOVIMA

Organizaciona kultura

Svaka organizacija poseduje sopstvenu kulturu. Organizaciona kultura je način na koji se u datoj organizaciji „obavljaju stvari“. Drugim rečima, organizaciona kultura jeste skup shvatanja poput pretpostavki, normi ponašanja, vrednosti i verovanja koje dele članovi organizacije. Ovaj skup shvatanja jeste faktor koji usmerava mišljenje i ponašanje članova organizacije. Upravo ovo usmeravanje, koje utiče i na poslovanje i na poslovne rezultate preduzeća, jeste ono što određuje značaj organizacione kulture. Organizaciona kultura nastaje kao proces socijalne interakcije članova organizacije. Prema tumačenju Edgara Šajna (E. Schein),¹ ona je rezultat zajedničkog iskustva, koje članovi stiču kroz rešavanje svakodnevnih problema.

Organizaciona kultura na nekoliko načina utiče na funkcionisanje preduzeća a neki od njih su sledeći:

- *Organizaciona kultura kao veoma značajan faktor u donošenju strateških odluka.* Prilikom donošenja strateških odluka, donosioci istih (a to je najčešće vrhovno rukovodstvo preduzeća) uvek, makar i nesvesno, polaze od polaznih pretpostavki organizacione kulture svog preduzeća. Što je organizaciona kultura jača i homogenija, to je i njen uticaj na strateške odluke jasniji.
- *Organizaciona kultura je determinanta sposobnosti preduzeća da se promenama prilagođava okruženju.* Uspešnost kompanije zavisi od njene sposobnosti da se stalno prilagođava promenama u okruženju. Međutim, organizaciona kultura može takođe i da blokira promene. Ona čak može da onemogući top menadžment preduzeća da uoči potrebu za promenom.

---

1 Profesor na Mit Sloan School of Management, dao značajan doprinos na polju organizacione kulture, organizacionog razvoja i drugim poljima. (<http://web.mit.edu/schein/www/bio.html>)

- *Efikasna mehanizam kontrole zaposlenih.* Kontrola se ostvaruje nametanjem određenih kulturnih vrednosti, verovanja i normi ponašanja. Kada zaposleni prihvate ove vrednosti i usvoje ih kao svoja lična pravila mišljenja i ponašanja, tada je lako ostvariti kontrolu ne samo njihovog ponašanja već i mišljenja.
- *Značajno smanjuje konflikte u organizaciji.* Čest uzrok konflikata u organizacijama jesu različite i nekompatibilne percepcije sveta koje poseduju zaposleni. Snažna organizaciona kultura eliminiše mogućnost sukoba jer nameće jedan referentni okvir koji usvajaju svi zaposleni.
- *Snažna organizaciona kultura je snažan motivator.* Ona podstiče poistovećivanje članova organizacije sa njome. Tako ljudi dobijaju osećaj pripadnosti, koji je potreban svakom čoveku.

Postoji više načina da se sadržaj organizacione kulture klasifikuje. Najjednostavniji i najčešći jeste podela na kognitivne i simboličke komponente organizacione kulture.² Za potrebe ovog rada značajno je istaći kognitivne elemente organizacione kulture. To su:

1. *Bazične pretpostavke* – najdublja komponenta kognitivnog sadržaja kulture i imaju prevashodno deskriptivnu funkciju. One sistematizuju i generalizuju saznanja i iskustvo ljudi o tome kako svet oko njih funkcioniše.
2. *Verovanja* – ona kognitivna komponenta organizacione kulture koja govori kako svet funkcioniše i koje uzročno-posledične veze postoje između stvari i pojava u realnom svetu.
3. *Vrednosti* – govore ljudima čemu treba da teže i kako treba da se ponašaju.
4. *Stavovi* – relativno stabilan sistem verovanja o nekom objektu ili situaciji koji predisponira pojedinca da se prema tome objektu ili toj situaciji postavi na određeni način.
5. *Norme ponašanja* – ova pravila produkuju ustaljene obrasce ili modele ponašanja.

Vrednosti, verovanja i norme ponašanja su osnovni elementi organizacione kulture i imaju preskriptivni karakter i funkciju.

---

² Podela preuzeta iz knjige Organizacija, autori: Mirjana Petković, Nebojša Janićijević i Biljana Bogićević, izdanje Ekonomskog fakulteta u Beogradu, 2003.

Vrednosti i stavovi prema radu su povezane, ali ne i identične kategorije. Vrednosti predstavljaju idealna stanja ili ponašanja, kojima težimo.³ Vrednosti se razvijaju od samog detinjstva i na njihov razvoj utiče porodica, kao i šire društveno okruženje. One su, stoga, vrlo stabilne i teško se menjaju. Uzrok njihove postojanosti jeste upravo formiranje u najranijem dobu, kao i to što one često prelaze u podsvest, pa ljudi nisu ni svesni da se prema njima vladaju. Pored toga, vrednosti zahtevaju podelu na dobro i rđavo, bez postojanja sredine. Zbog toga svaki pokušaj promene zahteva radikalnu izmenu pogleda na svet, koja je dosta teška i ponekad skoro neizvodljiva.⁴

Stavovi su iskazi kojima ljudi pokazuju svoj odnos prema nečemu, i oni predisponiraju njihovo ponašanje u odnosu na tu pojavu. Ipak, veza između stavova i ponašanja je mala, ako je uopšte i ima, budući da su uticaj situacije i socijalna kontrola presudni u odabiru stavova koji će prevagnuti i determinisati ponašanje svakog pojedinca.

Odnos tipa svojine i organizacione kulture preduzeća

Odnos oblika vlasništva i upravljanja firmom vrlo je bitan za razumevanje analize koju ću pokušati da izvršim. Kako navodi dr Dejan Erić⁵ u svojoj knjizi, karakter vlasništva nad pojedinim organizacijama određuje način upravljanja u njima. To je fundamentalna veza između vlasništva i upravljanja. Ona je lako uočljiva na svim nivoima. Vlasništvo predstavlja osnovu za donošenje niza različitih odluka. Vlasništvo je u tom smislu snaga da se izvrši kontrola. Erić dalje navodi da postoje različiti tipovi svojine – lična, državna, privatna, društvena i sl. – ali se ne bavi ovom podelom već vlasničkim formama organizacije. Te vlasničke forme organizacije jesu:

1. privatna preduzeća – vlasnik je jedno lice;
2. partnerska društva – nastaju dogovorom više subjekata, tj. vlasnika. Vlasnici se sporazumevaju o mnogim važnim pitanjima, poput definisanja i deobe posla, iznosa uložениh sredstava i sl.;
3. korporacije – korporacija je pravno lice i definiše se često kao asocijacija pojedinaca radi ostvarivanja cilja. Suštinska karakteristika je to da se vlasništvo deli na veći broj subjekata putem prodaje dela vlasništva kroz akcije i deonice.

---

3 Ibid, str. 262.

4 Ibid, str. 263.

5 Dr Dejan Erić, *Uvod u menadžment*, Ekonomski fakultet, Viša škola za sportske trenere, Čigoja štampa, Beograd, 2000.

Nama je, međutim, veoma bitna i prva podela tipova svojine, kako bismo uspostavili vezu između tipa svojine i vrste menadžmenta koja se formira upravo prema tipu svojine. Tip svojine će odrediti odnos zaposlenih prema preduzeću, kao i vrstu menadžmenta koju će preduzeće usvojiti. Ovo se pre svega odnosi na odabir tipa menadžmenta, da bi zatim menadžeri dalje osmišljavali način organizacije ali i značenja ključnih pojmova (rad, odgovornost, zadaci, lojalnost firmi, hijerarhija, komunikacija...) i tumačili ih zaposlenima. Privatna svojina je, tako, karakteristična za kapitalistička društva i tržišnu ekonomiju. U ovakvim uslovima, vlasnik se vodi isključivo željom da ostvari profit i da očuva konkurentnost svoje firme. Stoga će on učiniti sve da firma posluje dobro, kako bi opstala na tržištu. Jedan od preduslova da vlasnik obezbedi napredak svojoj firmi jeste da zaposli menadžere koji će imati zadatak da vode firmu. Budući da menadžerima zarada zavisi direktno od profita koji firma ostvaruje, njihov cilj će biti da uvećaju produktivnost i profit firme. Iz ovoga sledi da će menadžeri biti motivisani da stvore takvu organizacionu kulturu u firmi koja će doprineti ovom cilju, tj. povećanju profita firme.

Sa druge strane, društvena svojina, karakteristična za socijalistička i komunistička društva, donosi potpuno drugačiji princip organizacije. Pored toga što je u socijalističkim društvima privreda uglavnom planska, odnosno komandna, sam cilj privređivanja jeste drugačiji. Dok je u kapitalizmu cilj privređivanja ostvarivanje profita, u socijalističkim društvima to je, kako navodi Ketrin Verderi,⁶ prikupljanje sredstava za raspodelu. Na taj način režim obezbeđuje potpunu zavisnost onih koji žive u datom društvu. Dok je u zemljama sa tržišno orijentisanom privredom ekonomija ta koja dominira nad društvom i politikom, u socijalističkim zemljama je obrnuto – politika direktno kontroliše ekonomiju. Budući da u ovakvoj komandnoj privredi nije bitno da li je neko ostvario profit, logična posledica jeste nezainteresovanost ljudi da daju svoj maksimum u radu.

Jugoslovenska varijanta socijalističke ekonomije – samoupravljanje

Posebno razmatranje zaslužuje oblik vođenja firme koji je u Jugoslaviji uveden ranih pedesetih godina 20. veka. Ovaj oblik jeste *samoupravljanje* (na engleskom „self-management“). Samoupravljanje je načelno podrazumevalo da su preduzeća svojina radnika zaposlenih u njima, tako da svi radnici imaju

---

6 Ketrin Verderi, *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega*, Fabrika knjiga, Beograd, 2005.

jednako pravo učešća u svim odlukama koje se tiču preduzeća. Tako su upravnici (menadžeri) bili pod direktnom kontrolom organa koji se nazivao „radnički savet“, u kome su bili predstavnici zaposlenih, sa jednakim pravom glasa. Ono što je bitno naglasiti jeste da ova teorijska slika nije odgovarala realnoj, budući da samo preduzeće nije bilo u vlasništvu radnika⁷ nego države. Odatle je sledilo da radnici ipak nisu samoupravljači već da država određuje politiku firme i način njenog poslovanja. Kako Melvin D. Barger (Melvin D. Barger) navodi u svom tekstu „Yugoslavia: Trouble in the Halfway House“, pravi naziv za ovakav tip odnosa unutar firme, prema Svetozaru Pejoviću i Eriku G. Furubotnu (Erik G. Furubotn), jeste termin *usus fructus*. Termin *usus fructus* u američkoj pravnoj terminologiji označava pravo korišćenja bez vlasništva, odnosno, pravo osobe da koristi nešto što nije u njenom vlasništvu. Pejović i Furubotn ističu da osnovna razlika između punog vlasništva i ususa fruktusa jesu bihejvioralne implikacije odnosno ponašanje radnika. Ekonomisti su verovali da će radnici, imajući kontrolu u preduzećima, težiti da ostvare veći dohodak kroz strategiju reinvestiranja u firmu. Ispostavilo se, međutim, da su radnici odbacili ovu dugoročnu strategiju, budući da je bilo malo dobiti koja se mogla ostvariti odmah. Njihovo ulaganje je, prema tome, bilo usmereno prema onome što im je omogućavalo direktnu ličnu dobit. Takođe, menadžeri su u ovim preduzećima često činili sve kako bi održali svoju poziciju i mir u preduzeću. Ovo održavanje postojećeg stanja postizalo se različitim pozajmicama, kako bi se obezbedile redovne plate, i neinsistiranjem na većoj produktivnosti zaposlenih. Na taj način, firme su ostvarivale izuzetno male prihode, sa jedne, a pravile izuzetno velike dugove, sa druge strane. Menadžeri su ovo sebi dopuštali, budući da nisu mogli biti lično odgovorni za otplatu dugova.

Pravo vlasništvo u rukama radnika dovelo bi do pravog reinvestiranja u firmu, ali je bilo blokirano socijalističkom doktrinom. Međutim, čak i da je bilo izvodljivo, postavlja se pitanje koliko bi radničkih saveta bilo kompetentno za donošenje razboritih i produktivnih odluka.

Berger smatra da je pravi problem kod samoupravljanja (self-management) u vezi sa osnovnim odlikama ljudskog karaktera i kaže:

„Svi mi postajemo previše nezainteresovani, previše lenji i previše sebični da bismo upravljali delanjem, kada smo smešteni u situaciju koja namerava da prenebregne i zaobiđe neophodne zahteve koje tržište postavlja. Niko od nas ne zna šta treba da se proizvede ako nemamo tržište kao vodič.

---

⁷ Radnici nisu bili vlasnici akcija preduzeća, odnosno nisu imali vlasnički udeo u firmama.

Samo neki od nas će raditi najviše što mogu ukoliko nemamo podsticaj da tako činimo. I svi mi najčešće donosimo odluke imajući sopstveni interes na umu.“ Naravno, ovakav stav je u velikoj meri pothranjen ideologijom tržišta i pretpostavlja određeni model ljudske priorde, direktno zavisano od kapitalističke definicije tržišta. Ekonomija, tržište i razmena postojali su i pre kapitalizma, ali se kapitalistička definicija tržišta i njegovih načela nametnula kao jedina i time je dodatno „oprirodnjena“. U tom smislu, moguće je da ljudi zaista deluju vođeni sopstvenim interesom, ali nije potpuno opravdana tvrdnja da je bez tržišta nemoguće odrediti šta je potrebno proizvesti. Da bi bila ispravna, tu tvrdnju bi bilo potrebno modifikovati, navošenjem da je taj oblik određivanja proizvodnje možda najefikasniji jer dovodi do proizvodnje onih roba koje će se sigurno prodati. Na taj način se ne stvaraju nepotrebne zalihe, a ostvaruju se dobici pre nego gubici, ili se gubici svode na najmanju meru.

Ako se vratimo na pitanje kompetentnosti radničkih saveta za donošenje razboritih upravljačkih odluka, možemo videti da je socijalizam, sa svojim idejama o klasnoj borbi, uvek veličao radnike i obezvređivao menadžersku klasu. Međutim, radnici i menadžeri treba da budu partneri u procesu proizvodnje a ne sukobljene strane. I jedni i drugi su neophodni za adekvatno poslovanje preduzeća, a mnogi menadžeri su zapravo nekadašnji radnici, koji su kasnije razvili dobre menadžerske sposobnosti.

Sukob radnih vrednosti i stavova

U mnogim preduzećima u Srbiji (pa i Crnoj Gori), posle privatizacije došlo je do vidljivih sukoba na relaciji radnici – menadžeri. U nekim slučajevima sukobi su kulminirali štrajkovima, koji su bili podstaknuti različitim uzrocima. Dešavalo se da su zahtevi radnika bili realni i da su odlikavali realne probleme sa kojima su se zaposleni suočavali, međutim, u velikom broju slučajeva problem je bio isključivo organizacione prirode.

Pedesetogodišnja tradicija samoupravljanja navikla je radnike da imaju brojne povlastice u preduzećima, da odlučuju o mnogim pitanjima za koja nisu kompetentni, da rade manje nego što su plaćeni i, najbitnije, da počinju štrajk svaki put kada nisu ispunjeni makar i najmanji od njihovih zahteva. U samoupravnom sistemu direktori i menadžeri zavisili su u velikoj meri od raspoloženja radnika prema njima. Ketrin Verderi je u knjizi *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega* lepo primetila da su, u pokušaju direktora da zadrže svoje pozicije, stvoreni čitavi lanci dugovanja putem pozajmica, da bi se isplatila primanja radnicima čak i ako fabrika/preduzeće posluje

sa gubicima. Otpuštanje radnika nije dolazilo u obzir, čak i ako preduzeće ostvaruje gubitke ili ne posluje sa dobitkom zbog viška radne snage. Na taj način, zaštićene sa svih strana, generacije radnika su odrastale sa određenom slikom sveta rada i ekonomije koja će kasnije uzrokovati velike probleme i nemogućnost prilagođavanja novom organizacionom poretku. Sa prvim procesima privatizacije u Srbiji posle 2000. godine, dolazi i do prvih sukoba. Radnici su u velikoj meri bili neinformisani o svojim pravima i obavezama, pa su različite interesne grupe vešto uspevale da manipulišu njihovim glasovima u procesu privatizacije. Sa druge strane, država nije učinila potrebne napore da predupredi moguće probleme, niti ih je rešavala kako treba kada su se pojavili.

Kod radnika je tokom procesa privatizacije često bilo evidentno odsustvo osnovnog znanja o principima funkcionisanja tržišne privrede i preduzeća koja se vode po tržišnim principima. Ovo, međutim, nije čudno ukoliko se uzme u obzir da je čitava jedna generacija odrasla u sistemu koji je u potpunosti defavorizovao pomenute principe. U mnogim slučajevima radnici su uspeli da se organizuju i izraze otpor nastupajućim promenama, tražeći ustupke koje su smatrali prirodnim i neophodnim za njihov pristanak na obavljanje poslova za koje su inače plaćeni. Neznanje, sa jedne, i ubeđenje da se postupa pravilno, sa druge strane, pružaju veliku mogućnost različitim interesnim grupama da iskoriste radnike kao sredstvo u svojim interesnim borbama. U slučaju nekih preduzeća, poput pivare „Trebjesa“ iz Nikšića,⁸ na videlo su izašla duboka neslaganja radnika sa novonastalom situacijom u kojoj nemaju kontrolu nad fabrikom i odlukama koje donosi Upravni odbor. Nemogućnost da se prilagode novom vremenu donela im je velike

---

8 Nikšićka pivara „Trebjesa“ bila je jedno od prvih privatizovanih preduzeća u Crnoj Gori. Privatizacija je izvršena marta 1997. godine, kada je na tenderu, između ostalih pivara, izabrana belgijska firma „Interbrew“. U fabrici su, međutim, i pored svih investicija koje su izvršene, kao i pored činjenice da su radnici fabrike imali najbolje plate u Crnoj Gori posle privatizacije, vrlo brzo počeli štrajkovi. U toku samo tri godine – 2000, 2001, 2002. – došlo je do tri štrajka, od kojih je poslednji najjače odjeknuo u javnosti. U mnogim slučajevima, menadžment fabrike je izašao donekle u susret i ispunio neke od zahteva, ali je štrajk 2002. godine imao posebno težak tok i doveo je do velikih finansijskih gubitaka na svim stranama. Za više informacija videti:

http://www.bbc.co.uk/serbian/news/2004/12/041213_knjaz_milos.shtml

<http://www.ekonomist.co.yu/magazin/em108/you/dirk.htm>

<http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/05-06-2002/Strane/ekonomija.htm>

<http://www.danas.org/programi/kolumna/2002/07/20020706122917.asp>

<http://arhiva.glas-javnosti.co.yu/arhiva/2002/06/02/srpski/D02060102.shtml>

<http://www.danas.co.yu/20020904/ekonomija.htm> i slično.

materijalne gubitke i duboku podeljenost u kolektivu, koji je, kao najbolje plaćen u zemlji, imao sve preduslove da bude zdrav i zadovoljan kolektiv. Energičnu odluku uprave da zatvori fabriku, pa i po cenu velikih gubitaka, štrajkači su dočekali potpuno nespremni, ne shvatajući da vlasnik ima pravo da odluči šta će učiniti sa sopstvenom svojinom. U svetlu te činjenice treba posmatrati sve kasnije preteće izjave. One su samo odavale nemoćni bes radnika, kojima je, sa nestankom samoupravnog sistema, oduzet čitav spektar povlastica. Sa druge strane, zanimljivo bi bilo ispitati reakcije stranih menadžera, koji su se našli u ovim situacijama, bez prethodnog iskustva sa amoupravnim organizacionom kulturom, a sa velikim zahtevima po pitanju ostvarivanja profita.

Završna razmatranja

Kada se dve dijametralno različite organizacione kulture i dva različita tipa radnih vrednosti susretnu, sukob je skoro neizbežan. Ishod ovog sukoba jeste promena jedne od organizacionih kultura ili nametanje druge u potpunosti. Ovaj proces, međutim, može da traje godinama i da ni tada ne donese, u potpunosti, očekivane rezultate. Proces promene mora da uključi više aktera, uključujući i državu, koja bi morala pre akcije privatizacije da uputi radnike u nova pravila igre. Da bi se radnici osvestili i lakše prihvatili nova, neizbežna pravila poslovanja, neophodno je organizovati kurseve osnovne edukacije radnika u oblasti tržišne privrede.

Budući da niko nije organizovao nešto ovoga tipa, sukob radnika i novih vlasnika je bio neizbežan. Sa jedne strane, principi kojima se vlasnici preduzeća rukovode pri upravljanju u najvećoj meri su ekonomski i odnose se na povećanje produktivnosti a time i zarade. Sa druge strane, zaposlenima je teško da se sa samoupravnog sistema preorijentišu na sistem u kome su samo zaposleni koji za svoj rad primaju platu. Ono što dodatno otežava proces prilagođavanja jeste to da ta plata mora da se zaradi, što zahteva posvećenost poslu. S obzirom na postojeću tradiciju u Srbiji da se plata prima samo po osnovi toga što je neko zaposlen,⁹ bez obzira na ostvareni učinak, jasno je zbog čega radnici na različite načine pokušavaju da zadrže aktuelno stanje stvari.

Kada radnici konačno shvate da nisu vlasnici firme ukoliko nemaju njene akcije u dovoljnom broju, da nisu pozvani da odlučuju o politici firme, da po privatizaciji prestaju dotadašnji samoupravni odnosi u firmi i da radno

---

9 Prijavljen na birou kao stalno zaposlen u određenoj firmi.

mesto nikome nije zagarantovano bez obzira na posvećenost poslu, tada možemo očekivati da će privatizacioni proces biti završen što je moguće bezbolnije. Pored toga, sukob organizacionih kultura imaće manji intenzitet i radnici će manje stresno uspeti da se prilagode novoj situaciji i steknu nove pozicije u novom sistemu. Istina je da u različitim firmama postoje različite politike i da se u nekima radnici više pitaju o kreiranju politike firme nego u drugima. Takođe, istina je i da zapadni oblik tržišne ekonomije nije jedini dobar oblik. Ipak, radnici moraju da shvate da jedino što mogu i imaju pravo da učine jeste da se sindikalno organizuju i iznesu racionalne i ostvarive zahteve. Ako se desi da ostvarenje zahteva izostane, jedino legitimno rešenje jeste napuštanje firme. Bilo kakav drugi oblik intervencije nije plodonosan i može ići samo na njihovu štetu. Ukoliko ne budu poštovali nova pravila igre, principi tržišne privrede progutaće sve one koji se budu opirali na gore razmatrane načine, idući pritom nesvesno protiv sopstvenih ekonomskih interesa.

LITERATURA

1. Mirjana Petković, Nebojša Janićijević i Biljana Bogičević, *Organizacija*, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2003.
2. Dejan Erić, *Uvod u menadžment*, Ekonomski fakultet, Viša škola za sportske trenere, Čigoja štampa, Beograd, 2000.
3. Ketrin Verderi, *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega*, Fabrika knjiga, Beograd, 2005.
4. Melvin D. Barger, *Yugoslavia: Trouble in the Halfway House*, <http://www.fee.org/publications/the-freeman/article.asp?aid=1412>
5. Diane Flaherty, *Self-Management and Requirements for Social Property: Lessons from Yugoslavia*, <http://bibliotecavirtual.clacso.org.ar/ar/libros/cuba/if/marx/documentos/22/Self-Management%20and%20requirements%20for%20social%20....pdf>
6. Džejms A. F. Stoner, R. Edvard Friman, Daniel R. Gilbert Jr, *Menadžment*, Želnid, Beograd, 2002.

Sonja Gačić

Conflict between capitalist and socialist type of work related values in postprivatizitional conditions

Summary

As a result of process of privatization in Serbia, many of privatized corporations experience conflict between different corporate cultures and different – socialist and capitalist - work related values. Main conflict concerns basic premises and demands which differs in socialist and capitalist economy. Different corporate cultures in socialist and capitalist corporations are partly result of difference between types of property which exist in these economies. These property types shape all participants' relation to their corporation, and influence the choice of corporate culture and type of management in corporation. Private property is, thus, basic condition for responsible acting and work in a corporation, in both worker's and manager's case. Conflict between these work related values and different corporate cultures in Serbia is usually expressed in a relation of managers and workers. Managers are often trying to change existing corporate culture completely and to achieve that in a remarkably short time, causing thus strong resistance. Problem is also in the fact they are often trying to copy west corporate-culture models and to incorporate them directly into own corporations, although the workers are not ready for such changes. On the other side, workers are trying to keep the existing conditions and their benefits, which are usually unsustainable because of their enormous costs. It is obvious that, with a change of property type during the privatization, change of corporate culture and work related values is inevitable process. Anyway, this process has to be slow and often are needed years before it's completely done. Also, it should involve different participants, including State and ministry in charge of privatization, which should educate and prepare workers for such changes, before beginning of privatization process. Thus prepared workers will be more willing to participate in changing processes and to have a share in further development of corporation.

Key words: Working values, Organisational culture, Socialism, Managers, Private property.

BIOLOGIJA ≈ BIOLOGY

Željka Jovanović
Tutor: *prof. dr Nikola Tucić*
Biološki fakultet u Beogradu

MATIČNE ĆELIJE

Realnost, politički instrument ili varka

Uvod

Matične ćelije – naočari, proteza ili penicilin XXI veka...

Matične ćelije, poznatije kao „stem“ ćelije (*stem*, engl. – koren), početak su bića. Na toj tezi počiva i veliko protivljenje različitih uticajnih društvenih slojeva istraživanju istih. Međutim, početak ovde označava bit, srž, supstanciju iz koje je, teorijski, moguće dobiti sve tipove ćelija i tkiva, jer, zapravo, svi ćelijski tipovi nastaju diferencijacijom matičnih ćelija.

Srećom, pronađeno je više tipova matičnih ćelija, od kojih većina ne izaziva protest javnosti. Uprkos brojnim preprekama, svakim danom naučnici su bliže odgovoru na pitanje: da li su matične ćelije put ka lečenju svih bolesti?

Ovaj tekst je proizvod internet istraživanja sprovedenog od novembra 2006. do aprila 2007. godine na osnovu naučnih tekstova, novinskih članaka, komentara i zvaničnih reagovanja dostupnih na mreži.

Poreklo i vrste matičnih ćelija

I pored postojanja brojnih problema, matične ćelije zauzimaju značajno mesto u pokušaju pronalaženja tretmana i lekova za različite bolesti. Tačan mehanizam njihovog dejstva još uvek nije utvrđen. Smatra se da mogu da deluju na više načina: diferencijacijom u ćelije tkiva koje ih okružuje, oslobađanjem hormona koji pomažu okolnom tkivu da efikasnije funkcioniše, ili, pak, pobuđivanjem uspavanih ćelija samog tkiva. Jedno je sigurno, u matičnim ćelijama tinja neverovatna potencijal.

Najkontroverzniji i tip sa najviše potencijala među matičnim ćelijama jesu tzv. EMBRIONALNE MATIČNE ĆELIJE (embryonic stem cells, ESC). Ime im sve govori: vode poreklo od embriona, tj. BLASTOCISTA – ranog stadijuma embriona kojeg čini oko 150 ćelija. To su nativne, moglo bi se reći univerzalne ćelije unutrašnje mase blastocista, koje još nisu „odlučile“ šta će postati, tj. nisu podlegle diferencijaciji. Na teorijskom nivou (mada ima izgle-

da da će i u praksi, uz pomoć dodatih supstanci, to uskoro biti moguće), ove ćelije se mogu instruirati da postanu bilo koji tip ćelija, i mogu se beskonačno mnogo puta deliti. Problem njihove primene leži u shvatanju da ljudski život počinje začecem, i da upotreba ESC predstavlja atak na ljudsko biće, iako su svi eksperimenti vršeni na oplodjenim jajnim ćelijama odbačenim od strane klinika za veštačku oplodnju, koje bi i inače bile bačene, čemu se još niko nije usprotivio.

MATIČNE ĆELIJE ODRASLIH (adult stem cells, ASC) su odavno u upotrebi – transplantacija koštane srži je samo jedna od procedura za lečenje koja u osnovi ima matične ćelije. Ove ćelije se nalaze u različitim tkivima i organima kao nespecijalizovane, i po rođenju. Duskoro se smatralo da imaju manji stepen PLURIPOTENCIJE (uži spektar tipova ćelija u koje se mogu razviti) nego ESC. Novim istraživanjima, ustanovljeno je da su ASC vrlo korisne, dugotrajnije i manje podložne promenama u odnosu na ESC, kao i da mogu biti osnov razvoja većeg broja tkiva. U okviru ASC razlikujemo:

- HEMATOPOETSKE matične ćelije – ćelije iz kojih se diferenciraju krvne ćelije;
- MEZENHIMALNE matične ćelije – retke ćelije koštane srži iz kojih se razvijaju koštano tkivo, hrskavica, masno tkivo, vezivno tkivo;
- matične ćelije ENDOTELA – bit vaskularnog tkiva.

Novi tip matičnih ćelija, za koji se smatra da poseduje dobre osobine i ESC i ASC, su ćelije AMNIOTSKE TEČNOSTI, tj. tečnosti iz utrobe trudne majke u kojoj pluta fetus. Iako su mišljenja podeljena, u novootkrivenim ćelijama se vidi makar put ka zaobilazanju prepreka koje nosi kontroverza ESC, ali i realna upotrebna vrednost – ćelije amniotske tečnosti imaju visok stepen pluripotencije, identične su fetusu, kvalitetne za duže čuvanje – za sada imaju samo pozitivne osobine, čemu doprinosi i činjenica da su u delovima DNK ovih ćelija nađeni Y hromozomi, što potvrđuje da je njihovo poreklo od bebe u majčinoj utrobi, a ne od majke.

Sa smanjenjem istraživanja usmerenih na ESC, došlo je do otkrića većeg broja stem ćelija u različitim delovima organizma. Tako se istražuju mišićne ćelije, jer se mišićno tkivo ponaša kao rezervoar stem ćelija, potom ćelije folikula kose – tzv. EPIDERMAL NEURAL CREST STEM CELLS (ćelije epiderma nervne kreste) koje kombinuju kvalitete ESC i ASC – kao prve, izdvajaju se visokim stepenom čistoće, i mogu se gajiti u kulturi; kao potonje, lako su dostupne, neinvazivnom procedurom, i mogu se primenjivati ćelije pacijenata direktno u njihovom lečenju, što umanjuje ili isključuje mogućnost odbacivanja.

Iz prethodnog izlaganja je očigledno da je polje istraživanja matičnih ćelija vrlo široko i neizvesno, ali i veoma obećavajuće, u lečenju širokog spektra bolesti.

Dostignuća

Kontroverza koja prati upotrebu embrionalnih matičnih ćelija i vodi do smanjenja finansijskih sredstava koja se ulažu u ovu vrstu istraživanja, naterala je naučnike da krenu u traženje novih tehnika za izdvajanje stem ćelija, s obzirom da je, u stvari, tehnika zvana *transfer jedra somatske ćelije* (somatic cell nuclear transfer, SCNT) osnovni razlog za protivljenje upotrebi ESC. Ova tehnika podrazumeva injektiranje jedra somatske ćelije (bilo koje telesne ćelije, osim spermatozoida i jajne ćelije) u jajnu ćeliju kojoj je prethodno uklonjeno jedro. Takva jajna ćelija se implantira u matericu životinje, i kao proizvod ovog procesa se dobija klon – jedinka identična onoj čije jedro somatske ćelije je uneto u jajnu ćeliju. Sama procedura, u smislu kloniranja, neefikasna je, ali je korisna u proizvodnji i izolaciji ljudskih stem ćelija, jer omogućava stvaranje ćelija sa istim genetičkim materijalom kao kod onih u koje se implantiraju, pa se isključuje mogućnost odbacivanja unetog tkiva, a to je jedna od opasnosti pri transplantaciji organa. Tehnika je neprihvatljiva, jer podrazumeva kloniranje, zabranjeno u većini država sveta, a po novom Ustavu, i u našoj zemlji.

Nova tehnika izolacije matičnih ćelija, nazvana *tehnikom biopsije jedne ćelije* (single cell biopsy technique), podrazumeva izdvajanje jedne ćelije u stadijumu 8–10 ćelijskog embriona u kom jedna ćelija ne utiče na razvoj embriona, a sama nikad ne postane embrion. Naravno, s obzirom na prisustvo embriona i manipulaciju istim, ni ova tehnika, bez obzira na naučna objašnjenja, još uvek nije prihvaćena kao legalna za izdvajanje embrionalnih matičnih ćelija. Ipak, u kulturi sa drugim ćelijama, jer „vole društvo“, rastu već dve stabilne linije ovako izolovanih stem ćelija, imaju već više od osam meseci i ne pokazuju sklonost ka mutaciji. Drugi naučnici sve više pažnje pridaju pronalaženju sličnosti između ESC i ASC, kako bi iskoristili maksimum iz ASC.

U skorije vreme pronađen je gen koji diriguje funkciju *autoobnove* (krucijalnu funkciju u smislu potencijala stem ćelija u lečenju) i ESC i ASC, što dovodi do indicija da su ASC moćnije nego što se do tada smatralo. Istom zaključku vode i rezultati istraživanja koji su pokazali da se na površini tzv. mezenhimalnih matičnih ćelija može naći isti molekul šećera, zvanog SSEA-4 koji postoji na površini ESC. Ovo dostignuće u nauci može dovesti do upotrebe ove vrste ASC, u cilju lečenja kostiju, tetiva i hrskavičavog tkiva.

Dalja istraživanja se odnose na uslove u kojima matične ćelije pokazuju brži rast, što podrazumeva topografiju podloge, uticaj dodatka različitih supstanci – poboljšivača rasta, ali i na poređenje samih ćelija među sobom. U tom smislu je, za sada, otkriveno da na izbrazdanoj, neravnoj podlozi stem ćelije brže rastu, zadržavajući svoj puni potencijal raznovrsnosti pri daljoj diferencijaciji. Potom, otkriveno je da dodatak Laxatina, proteinskog produkta gena koji reguliše rast ASC, dovodi do porasta broja stem ćelija, što bi našlo primenu kod pacijenata podvrgnutih hemoterapiji, koja izaziva pad imuniteta, smanjenjem broja matičnih ćelija. Takođe, istraživanje na miševima je pokazalo da stem ćelije izvedene iz ženskih organizama efikasnije regenerišu mišićnu strukturu životinja koje pate od Dušenove distrofije mišića (Duchene muscular dystrophy, DMD) – podrazumeva nedostatak distrofina, proteina koji daje strukturu mišićnim ćelijama.

Istraživanja strukture stem ćelija, njihove genetičke prirode, mehanizama kojima vrše svoju funkciju obnove živih organizama, ali i samoobnove, vode ka novim saznanjima o neistraženim, i za sada, neizlečivim bolestima. Embrionalne matične ćelije su pokazale i svoju „tamnu stranu“, tokom istraživanja. Ove ćelije imaju toliku moć da se razviju u bilo koji tip ćelija, da se razvijaju i u kancer. To je još jedan od razloga zbog kog se pribegava upotrebi ASC, i stem ćelija amniotske tečnosti. Ipak, ovo otkriće vodi razmišljanju da se samo stvaranje kancera dešava na nivou matičnih ćelija, i da bi se prevenirao, ili izlečio, potrebno je implantirati zdrave stem ćelije koje će uništiti kancer. Primer za ovakvu vrstu lečenja je upotreba genetički modifikovanih stem ćelija u dečjoj klinici St. Jude, kao i na još dve na univerzitetima u Kaliforniji i u Kanadi – ćelije su modifikovane tako da prenose lek za hemoterapiju. Implantirane su u bolesni organizam i putovale su do kanceroznih ćelija ispuštajući lek samo na njih, i to i na najmanje kancerozne forme.

Lečenje je već moguće – postoje klinike koje upotrebljavaju ASC i, prema zvaničnim podacima, uspešno leče probleme srčanog mišića, ishemijske bolesti srca, dijabetes tip I, različite poremećaje krvi i druge autoimune bolesti. Naravno, svi tretmani su relativno rizični i u eksperimentalnim stadijumima. Ipak, u januaru je i u Nemačkoj otvorena prva klinika za lečenje upotrebom ASC. Na njihovom sajtu www.xcell-center.de stoji da korišćenjem ASC uspešno leče bolesti neurološke prirode, moždane infarkte i krvarenja, povrede kičmene moždine, degenerativne bolesti (npr. multipleks sklerozu), Parkinsonovu i Alchajmerovu bolest. Potom, bolesti unutrašnjih organa, dijabetes tipa II i njegove komplikacije, infarkt miokarda, bolesti jetre, degenerativne bolesti, npr. artritis.

Problemi prilikom istraživanja

Oponenti istraživanja matičnih ćelija su doveli do različitih preispitivanja, što je izazvalo smanjenje iznosa finansijskih sredstava koja se koriste u ovu svrhu. Od 1998. godine, kada je zvanično izolovana prva humana stem ćelija, do avgusta 2001. rad je bio finansiran i iz privatnih i iz federalnih izvora (misli se na SAD, koje prednjače u biotehnološkim istraživanjima), izolovane su linije stem ćelija, i čuvane u istraživačke svrhe. Međutim, 9. avgusta 2001. američki predsednik Džordž Buš je zabranio finansiranje iz državnog budžeta u cilju daljeg razvoja stem ćelija, i ograničio istraživanja na linije generisane pre 9. 8. 2001, u 9h, uz ograničenja da su stem ćelije izvedene iz odbačenih fetusa, i da je neophodno imati saglasnost donatora kako bi se nastavio rad na tim ćelijama. Sličan akt je donet u Australiji, aprila 2002. (sa rokom za dobijanje ćelija april 2002), nakon burnih reakcija Katoličke crkve povodom razvoja istraživanja na stem ćelijama u toj zemlji. Kritika je bila prvenstveno upućena političarima koji ne donose zabrane, pokušavajući da u tom polju dovedu Australiju na prvo mesto po istraživanjima i dostignućima.

Zaključak koji se nameće jeste da se i prema ovom pitanju političari odnose „politički“, sa idejom da, zastupajući jednu stranu, mogu izvući političke poene u sopstvenim ciljnim grupama.

Na ovaj način, izvori finansiranja iz državnog sektora su znatno smanjeni. I pored mogućnosti istraživanja na ASC, i pronalaznja novih tehnika za izolaciju matičnih ćelija koje ne podrazumevanju kloniranje, niti uništenje embriona, naučnici smatraju da do pravog proboja u istraživanju i postizanju rezultata neće doći dok se finansijska sredstva koja se ulažu ne povećaju.

Iz ovog ugla gledano, postaje pravi izazov privući privatne investitore. Koliko god privlačno delovalo lečenje različitih bolesti, da bi se od stem ćelije došlo do leka primenjivog u svakodnevnoj praksi, neophodno je mnogo vremena, i nesrazmerno više novca. Problemi koje potencijalni investitori vide su brojni.

Prvo, verovatnoća uspeha primene stem ćelija u medicinske svrhe jeste neizvesna, što pokazuje i istorija sa brojnim tehnološkim čudima, još od neuspeha terapije genima sedamdesetih godina XX veka. Potom, velike kompanije su osetljive na javno mnjenje, i debata koja se vodi u svetu je za njih neprihvatljiva jer bi se smestile u žižu javnosti – mesto gde je i najmanja greška vidljiva. Takođe, neizvesno je i da li će dobijeni proizvod moći da bude zaštićen kao intelektualno vlasništvo – u protivnom, ne bi bilo finansijske koristi od ulaganja, jer ne bi bilo odbranljivo. Regulacija ovog polja se razvija

vremenom, jer ne postoje odgovori na sva pitanja. Pitanje vrste proizvoda je nejasno – da li bi to bio lek sa stem ćelijama, ili procedura izolacije, uvećanja ili implantacije? Na kraju, da li će proizvod biti moguće distribuirati, ili će biti neophodna individualizacija proizvoda, i kako doći do isplativosti proizvoda... sve su ovo razlozi zbog kojih se privatni investitori ne usuđuju da uđu u ozbiljno finansiranje istraživanja stem ćelija.

Još jedan problem, pored tekuće debate u javnosti i nedostatka finansijskih sredstava, je i manjak obučenog ljudstva. Ova, možda najozbiljnija prepreka, može se zaobići samo postepeno, tokom godina.

Zaključak, ili budućnost

Poslednjih meseci, brojni su finansijski izveštaji koji prolaze odluku Kongresa SAD, i bivaju prihvaćeni. Među njima, i oni koji se odnose na istraživanja matičnih ćelija. Sve je veći broj ljudi koji uviđaju blagodet koja može da proistekne iz ove vrste lečenja, koja je već primenjiva u lečenju brojnih bolesti. Broj pristalica SC raste i među donosiocima odluka, bez obzira na uticaje tzv. *pro-life* orijentisanih, koji poistovećuju blastocit od 6–8 dana i 150–200 ćelija, skoro nevidljiv golim okom, sa ljudskim bićem.

Ako pogledamo kroz istoriju, Sunce se kretalo oko Zemlje, bolesti kakav je grip i upala pluća su odnosile živote, naočari su bile nepoželjne – kineski car ih nije nosio. Možda deluje neuporedivo, ali ako je u velikom broju zemalja dozvoljen abortus, nad fetusom koji je uglavnom stariji od 6–8 dana, zašto bi bilo sporno upotrebiti oplodene jajne ćelije, koje bi svakako bile bačene, u cilju pronalaženja leka za različite bolesti?

Sami naučnici su svesni da ih čeka još mnogo rada do kliničke primene, bilo iz ESC bilo iz ne-embriionalnih istraživanja. Ipak, predviđanja govore da je lek za Alchajmerovu bolest udaljen možda samo 5 godina, a stvaranje organa in vitro, iz stem ćelija, koji bi bili identični primaocu, tek 3 godine – već je proizveden srčani zalistak.

Za sprovođenje takvih tretmana neophodno je formirati baze stem ćelija. U tu svrhu je i Evropska komisija donela odluku o finansiranju stvaranja takve „banke“ linija stem ćelija. U Kazahstanu je već formirana banka matičnih ćelija, sastavljena od ćelija odraslih, iz koštane srži, i ćelija pupčane vrpce novorođenčadi, sačuvanih po naročitoj proceduri, i u provereno sterilnim uslovima. S obzirom na kvalitet ove baze, i na veliku etničku raznovrsnost ljudi u Kazahstanu, smatra se da bi ova baza bila upotrebljiva za veći deo svetske populacije, dok istraživanja u SAD govore da bi za celu zemlju bilo dovoljno da 100.000 žena ustupi svoju placentu i pupčanu vrpcu svog deteta.

Debata traje, i trajaće. Verujem da treba završiti naglaskom na činjenicu oko koje nema spora u javnosti: i pored brojnih pravnih, ekonomskih i političkih prepreka, veliki potencijal za ljudsko zdravlje leži u terapijama baziranim na ćelijskim tretmanima.

LITERATURA

Internet je nepresušan izvor informacija, i naučnih, i onih manje egzaktnih, koje reflektuju javno mnjenje. Nabrojaću neke od sajtova koji su se pokazali korisnim:

Nauka:

1. stemcellfacts.ucsf.edu
2. stemcells.nih.gov
3. www.dnalc.org/stemcells.html
4. www.bioresearchonline.com
5. www.sciencedaily.com
6. www.healthpolitics.com
7. www.biotechnologyonline.gov.au

Društvo:

1. www.physorg.com
2. www.redorbit.com
3. www.twincities.com
4. www.christianpost.com
5. www.mlive.com
6. www.washingtonpost.com
7. www.montgomeryadvertiser.com
8. www.kaisernetwork.com

Zeljka Jovanovic

Stem Cells

Summary

This essay is meant to be an introduction in the possibility and the future of the Stem cells use. Also, it had the purpose of displaying the problems which are present in daily life of researchers, who are constantly under the magnifying glass.

There are many facts that are in the favor of Stem cells. What is controversial, there are more fabricated reasons against their use, then real ones. This paper is only pointing out the ways, in which some people are trying to retain the development in this segment of research, and also exert the examples of fighting against the conservative society.

Key words: Stem cell, embryo, pluripotency, research, technique, function, controversy, use.

Vanja Tanacković

Tutor: *dr Oliver Stojković*

Medicinski fakultet u Beogradu

GENETIČKI MODIFIKOVANE BILJKE I REGULATIVA U SRBIJI

Tradicionalna biotehnologija ima svoje korene još u kamenom dobu, kada su ljudi domestikovali i ukrštanjem stvarali biljne sorte i rase životinja sa osobinama koje su želeli. Od tada, hiljadama godina, određene osobine selektuju se u cilju dobijanja što boljih sorti i rasa, ili većih prinosa, ekonomske koristi, ljudi koriste mikroorganizme za proizvodnju hrane – u pravljenju sira, vina, hleba... Danas je biotehnologija širok pojam koji podrazumeva praktično korišćenje živih organizama – od mikroorganizama za fermentaciju, preko domaćih životinja, pa i gensku terapiju. Sa modernom biotehnologijom, otvaraju se nova vrata čovečanstvu – sada je moguće vršiti kombinovanje naslednog materijala organizama koji su evoluciono veoma udaljeni, iz različitih familija, čak i carstava.

Rađa se genetički inženjering (GI). To je nova tehnologija koja manipuliše genima, planski menja genski sadržaj ćelije i organizma. GI podrazumeva set veoma sofisticiranih tehnika koje omogućavaju kombinovanje DNK molekula, prebacivanje segmenata, jednog ili više gena (transgena), iz jednog u drugi organizam, ili samo stavljanje van funkcije, izbacivanje jednog dela DNK. Cilj je modifikacija ekspresije određenih gena, produkcija određenog proteina, i delovanje na taj način na određenu osobinu, fenotip. Time se utiče na anatomske, fiziološke, i delimično i osobine ponašanja.

Naučnici su, 1983. godine, u tri različita naučna istraživanja, gotovo istovremeno, uspeali da vektorima (mali delovi DNK kojima se prenose određene sekvence) prenesu antibiotsku otpornost, koju su posedovale bakterije, u biljne ćelije. U laboratorijskim uslovima su stvoreni su prvi genetički modifikovani organizmi (GMO), tako nazvani jer su to organizmi kod kojih je genetički materijal izmenjen na način koji se ne bi desio u prirodi.

Ipak, i pre nekoliko hiljada godina, kao i sada, cilj je u suštini isti – napraviti bolje, veće: stvaranje biljaka sa većim prinomom, životinja koje su bolja radna snaga i daju bolje proizvode. Samo, cilj je sada proširen. Cilj je dobiti željene osobine što brže, a to se postiže tehnikama genetičkog inženjeringa koje utiču na samo jedan određeni gen i time na određenu osobinu. Kod stvaranja hibrida na tradicionalan način, pri ukrštanju, ne možemo da utičemo na to

koje će se sve osobine preneti na organizam. Sada se može uticati i na izgled, na vizuelni fenotip, a životinje mogu da proizvode lekove, organe za transplantaciju... Pored svega, najvažniji cilj se odnosi na hranu.

Tokom XX veka, prateći probleme povećanja rasta populacije (geometrijska progresija: 2, 4, 8, 16...) i proizvodnje hrane (aritmetička progresija: 2, 3, 4, 5...), u svetu se javlja problem „hrana–siromaštvo–populacija“. Zemlje srednje i južne Amerike, jugoistočne Azije suočavaju se sa malim prinosisima žitarica, lošom obradom zemlje, a povećanjem populacije. Rešenje problema se pronašlo u „zelenoj revoluciji“,¹ u uzgajanju žitarica sa većim vegetativnim delom biljke. Zelena revolucija je na dva načina delovala: prinosi su bili veći jer su korišćene visokorodne sorte žitarica i hibridi, ali je uključivala i korišćenje, po prvi put u nekim zemljama i pesticida, đubrenja zemljišta, sistema za navodnjavanje, mehanizacije... Primenjena nauka je imala kao rezultat opšte poboljšanje kvaliteta života. Naučnici veruju da smo sada deo „genske revolucije“, koja nastavlja putem zelene revolucije. Razlika je u tome što je genska revolucija pokrenuta genetičkim inženjeringom i bazira se na korišćenju genetički poboljšanog semena, a pre pola veka su se stvarali hibridi ukrštanjem sorti.

Prve GM biljke su se na tržištu pojavile početkom devedesetih godina prošlog veka. Prva biljka je bila genetički modifikovan paradajz,² koji je sporije sazrevao, duže ostajao čvrst i svež. U prvoj generaciji genetički modifikovanih biljaka su se pojavili i kukuruz, krompir, pamuk otrovan za insekte koji su ga napadali, kukuruz, uljana repica, duvan otporni prema herbicidima... U drugoj generaciji javljaju se biljke kojima je poboljšan kvalitet: „zlatni pirinač“ obogaćen betakarotenom, biljke koje sintetišu antitela – vakcine, ili druge proteine i materije (insulin, druge hormone, interferon); koje upijaju i prerađuju otrovne materije; koje su tolerantnije prema lošim uslovima spoljne sredine.

Sa razvijanjem nauke koja je omogućila modifikaciju organizama, prvenstveno biljaka, nastajali su i zakoni u svetu. Amerika i Evropa imaju potpuno drugačiji stav prema GMO, različite koncepte koriste u zakonskoj regulaciji nove hrane. Tako SAD imaju stav „suštinske ekvivalentnosti“ (substantial equivalence) i nema posebne mere predostrožnosti prema korišćenju GMO. Evropa primenjuje „princip predostrožnosti“ (precautionary principle) i ima veoma detaljnu regulativu, koja podrazumeva ispitivanje svakog GMO, ili njegovog produkta, pre dobijanja dozvole za korišćenje.

1 Norman Borlaug, dobitnik Nobelove nagrade za mir 1970. godine, za istraživanja u oblasti visokorodnih sorti pšenice i pirinča.

2 „Flavr Savr“ sorta, firme Calgene Inc.

Jedan od najvažnijih dokumenata koji govori i o GMO je, između ostalog, protokol o biološkoj sigurnosti, poznat kao Kartagena sporazum. Donesen je 2000, i to zbog očiglednih bioloških, etičkih, ali i ekonomsko-političkih problema, a stupio na snagu 2003. godine. To je prvi sporazum na svetskom nivou sa ciljem obezbeđivanja adekvatnog načina zaštite u oblasti sigurnog transporta, rukovanja i upotrebe GMO, a koji mogu imati negativne efekte na očuvanje i održivo korišćenje biodiverziteta.

Regulativa u Srbiji

U Srbiji nekoliko zakona i pravilnika se odnosi na GMO. Zakoni koji su se donosili u poslednjoj deceniji su se odnosili na Saveznu Republiku Jugoslaviju, pa na Državnu Zajednicu Srbija i Crna Gora, i sada na republiku Srbiju. Oni su harmonizovani sa regulativom u Evropskoj uniji (EU). Svi zakoni se odnose na biljke, životinje i mikroorganizme. Ipak, praktično su se do sada razmatrale samo prijave koje su se ticale biljaka i mikroorganizama.

Zakon o osnovama zaštite živote sredine (Službeni list SRJ br. 24/98), iz 1998. godine, prvi govori o GMO. Osvrće se na moguć transfer gena i opisuje svaki nekontrolisani događaj (oslobađanje, izlivanje, rasturanje) pri proizvodnji, prevozu, skladištenju, prometu – kao udes. Udes je, u zavisnosti od nivoa i posledica, preduslov za proglašavanje stanja ugroženosti životne sredine. Po ovom zakonu, zaštita, uvoz, izvoz, tranzit GMO vrše se uz poštovanje kriterijuma i na osnovu dozvole saveznog ministarstva, a uz pribavljanje mišljenja ovlašćenih naučnih i stručnih organizacija da neće biti ugrožena životna sredina (član 24). Savezni inspektor je nadležan za proveru uvoza, izvoza ili tranzita GMO, koji nije dozvoljen bez dozvole saveznog ministarstva. Za uvoz, GMO su morali da ispunjavaju uslove utvrđene međunarodnim ugovorom (član 39, st. 3).

Zakon o genetički modifikovanim organizmima donesen je 2001. (Službeni list SRJ br. 21/01). Ovaj zakon uređuje uslove korišćenja GMO i njihovih proizvoda i trenutno je na snazi. Zakon uređuje uslove za ograničenu upotrebu, uvođenje u proizvodnju i stavljanje u promet GMO i proizvoda od GMO, kao i uslove i mere za sprečavanje i otklanjanje neželjenih efekata prilikom ograničene upotrebe, proizvodnje i prometa GMO i proizvoda od GMO (član 1). Stvaralac, korisnik ili ovlašćeni zastupnik podnosi prijavu za izdavanje odobrenja za uvođenje u proizvodnju ili stavljanje u promet transgenih organizama ili njihovih proizvoda. Kriterijume i merila za ispunjenje uslova za ograničenu upotrebu, uvođenje u proizvodnju i stavljanje u promet genetički modifikovanih organizama i proizvoda od genetički modifikovanih

organizama, koje moraju ispuniti stvaralac, korisnik i ovlašćena organizacija, propisuje nadležni savezni organ.

Rešenjima se može odobriti:

1. ograničena upotreba genetički modifikovanih organizama i proizvoda od genetički modifikovanih organizama;
2. uvođenje u proizvodnju genetički modifikovanih organizama i proizvoda od genetički modifikovanih organizama;
3. stavljanje u promet genetički modifikovanih organizama i proizvoda od genetički modifikovanih organizama.

Zakon o GMO je harmonizovan sa EC direktivama 90/219/EC i 90/220/EC.

Obeležavanje GMO i njihovih proizvoda se vrši prema Pravilniku SCG o načinu obeležavanja poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda dobijenih od genetički modifikovanih organizama (Službeni list SCG, br. 6/2003). Obeležavanje se odnosi na udeo slučajnih primesa, a ovde su najvažnije genetičke primese. Genetičke primese, tj. modifikacije genoma se ispituju kroz direktno ispitivanje DNK ili proteinskih produkata specifičnog gena. Moguće je kvalitativno (prisustvo modifikacije) i kvantitativno (udeo modifikovane DNK u ukupnoj DNK uzorka) odrediti prisustvo genetičke modifikacije. Veliki broj uzroka utiče na gotovo nemoguće postizanje 0% modifikacija u proizvodima danas, i iz praktičnih razloga je definisan limit iznad kog je procenat genetičkih modifikacija štetan. U EU je granica definisana na 0,9% i do nje se organizmi smatraju netransgenim, a iznad se moraju obeležiti oznakom da su GM porekla. Obeležavanje je izuzetno važno, jer daje potrošačima opciju izbora korišćenja hrane sa primesama GMO.

Zakon koji je trenutno na snazi u Srbiji je usaglašen sa odredbama zakonske regulative EU i propisuje limit od 0,9% dozvoljenih genetičkih primesa u netransgenim proizvodima.

Pravilnik o uvođenju u proizvodnju genetički modifikovanih organizama i proizvoda od genetički modifikovanih organizama (Službeni list, br. 62/2002) detaljnije od zakona reguliše kriterijume i merila za ispunjenje uslova za uvođenje u proizvodnju GMO i proizvoda od GMO. Po njemu, nadležna savezna organizacija preispituje zahteve. Ona „u skladu sa naučnim razvojem biotehnologije, preispitivaće postupak u delu koji se odnosi na potencijalne rizike od GMO i proizvoda od GMO, odnosno preispitivaće zahteve koje je potrebno ispuniti da bi se prijava razmatrala“.

Nacionalni savet za biološku sigurnost (NSBS) je telo koje za potrebe Ministarstva poljoprivrede radi procenu rizika za predloženi rad sa GMO. Ono daje svoje stručno mišljenje o analizi podataka datih u prijavi za uvođenje u proizvodnju GMO i proizvoda od GMO (član 5).

Pravilnik o stavljanju u promet genetički modifikovanih organizama i proizvoda od genetički modifikovanih organizama (Službeni list, br. 62/2002) propisuje kriterijume i merila za ispunjenje uslova za stavljanje u promet GMO i proizvoda od GMO. Procedura je ista kao u pravilniku za uvođenje u proizvodnju GMO i proizvoda od GMO (član 5). Ipak, po ovom pravilniku se definiše i obeležavanje – svaki proizvod koji sadrži GMO mora da sadrži tekst: „Ovaj proizvod sadrži genetički modifikovan organizam“ (član 6).

Pravilnik o ograničenoj upotrebi genetički modifikovanih organizama (Službeni list, br. 62/2002) propisuje kriterijume i merila za ispunjenje uslova za ograničenu upotrebu GMO. Postupak o primanju prijave i davanju mišljenja je isti kao i u prethodna dva pravilnika (član 4). Podnosilac prijave je dužan da, u toku i po završetku ograničene upotrebe GMO, u intervalima utvrđenim u odobrenju za ograničenu upotrebu GMO, nadležnoj saveznoj organizaciji dostavi izveštaj o rezultatima ograničene upotrebe GMO, a posebno u pogledu rizika za ljudsko zdravlje i okolinu.

Savezni zavod za biljne i životinjske genetičke resurse, posle zahteva dve kompanije, izdao je 2003. godine rešenja za ograničenu upotrebu, uvođenje u proizvodnju ili stavljanje u promet GMO i proizvoda od GMO, i to za soja (*Glicine max*), tj. proizvod sojinu sačmu i kukuruz (*Zea mays*). Obe biljke su bile genetički modifikovane tako da imaju tolerantnost prema herbicidu glifosatu.³ Rok važenja dozvole za upotrebu je u prvom slučaju ograničen na 10 godina, a u drugom na 4 godine.

Pravilnik o sadržini i podacima registra genetički modifikovanih organizama i proizvoda od genetički modifikovanih organizama (Službeni list, br. 66/2002) propisuje sadržinu i podatke koji se vode u Registru genetički modifikovanih organizama i proizvoda od GMO.

Zakon o lekovima i medicinskim sredstvima, iz 2004. godine, lek definiše i kao proizvod koji sadrži supstancu koja može biti, između ostalog, i mikrobiološkog porekla – mikroorganizam ili genetski modifikovan organizam.

Zakon o zaštiti potrošača (Službeni list, br. 79/2005), u delu II, 4. Genetski modifikovani proizvodi, lanu 4, govori o obeležavanju: „Proizvod

---

3 Herbicid Round Up Ready, firme Monsanto Europe.

koji je rezultat genetskog inženjeringa ili u svom sastavu ima genetski modifikovane komponente, obavezno mora imati oznaku takvog porekla.“ Ovaj zakon propisuje kaznene odredbe u slučaju neobeležavanja.

U jesen 2005. godine, Vlada Srbije je usvojila dokument „Strategija razvoja poljoprivrede Srbije“. Značaj GMO je prepoznat i deo strategije posvećen je GMO: „Neophodno je razviti strateške, zakonske, administrativne i tehničke intrumente u cilju obezbeđivanja adekvatnog nivoa zaštite i kontrole u oblasti rada sa GMO, kao i smanjiti na najmanju moguću meru potencijalne rizike od GMO.“

Zakon o organskoj proizvodnji i organskim proizvodima (Službeni list br. 62/2006) je donesen 2006. godine. Ovim Zakonom se uređuje organska proizvodnja koja se zasniva na korišćenju prirodnih procesa i upotrebi organskih i prirodnih mineralnih materija. Organska proizvodnja zabranjuje korišćenje hemijskih sredstava, tretiranog zemljišta u gajenju biljaka, propisuje skladištenje, obradu proizvoda itd., poštuje prirodnu ekološku ravnotežu, sve u cilju kvaliteta i bezbednosti hrane. Ovaj zakon spominje GMO, i to veoma jednostavno, u članu 3: „U organskoj proizvodnji ne mogu se koristiti genetski modifikovani organizmi i njihovi derivati.“

Praktično, administrativni sistem uključuje Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Ministarstvo zdravlja, Agenciju za zaštitu životne sredine (SEPA). Sistem je uključivao i Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine, koje je u maju 2007. podeljeno na Ministarstvo nauke i Ministarstvo zaštite životne sredine. Stvaralac, korisnik ili zastupnik GMO ili produkata podnosi prijavu Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Ministarstvo traži mišljenje od NSBS-a, po odobravajućem mišljenju, Ministarstvo izdaje dozvolu. GMO ili proizvod se upisuje u registar, i počinje korišćenje. Ministarstvo tokom trajanja dozvole, preko inspekcija, vrši provere.

Realnost u Srbiji

Zakonski je u Srbiji dozvoljeno koristiti sačmu od GM soje, ali ne i seme GM soje koja bi se posejala. Modifikovana sojina sačma se uvozi u Srbiju još od 1997. godine. Sačma je samlevena soja i koristi se za ishranu stoke. Uvezena je kao donacija SAD Vladi Srbije i namenjena je za stočarsku proizvodnju. Tek od 2001. godine, sa donošenjem Zakona o GMO, ispituje se i proverava, ali ministarstvo poljoprivrede tvrdi da je soja sve vreme bila istog kvaliteta i od istog donatora.

U Vojvodini, kod Kaća, pronađene su 2003. godine njive zasejane genetički modifikovanom sojom. Svi usevi su uništeni, ali to nije bilo prvi put da je takva soja nađena. Ta soja među seljacima ima ime „Kaćka soja“, pa postoje mišljenja da su seljaci znali kakvu soju seju. Diskutabilno je da li su stvarno znali, jer nisu prskali glifosatom soju i time nisu ni iskoristili njen potencijal.

Opet, 2005. godine je GM sojom zasejano 400 hektara useva. Nisu uništeni kako zakon predviđa i kako se ranije radilo, nego se pribeglo kompromisnom rešenju i preradi u sojinu sačmu. Postavlja se pitanje da li ekonomski problemi, koji se navode kao razlog kršenja zakona, stvaraju toliko jak pritisak da se može ići ka postepenoj legalizaciji modifikovanih organizama.

Sa druge strane, u Srbiji se radi na predlogu novog zakona o GMO, i to iz dva razloga: jer se država za koju su se pisali reformisala, a i EU je 2002. godine, pa zatim 2004. usvojila nove regulative. Takav je slučaj i sa Zakonom o GMO. On se opisuje kao osnovni zakon, bez mnogo detaljnih instrukcija. Kao najveći nedostaci se navode nedovoljno definisane institucije zadužene za određene poslove, i nadležnosti inspeksijske službe. Osim toga, Savet ministara Srbije je usvojio Zakon o ratifikaciji Kartagena sporazuma u jesen 2005. godine.

Iz tih razloga, pristupilo se izradi novog zakona o GMO i pripremljen je Nacrt predloga zakona o GMO. On nastavlja harmonizaciju sa regulativom EU i svaku oblast rada sa GMO posebno definiše. Npr. obraća se posebna pažnja na upotrebu GMO u zatvorenim sistemima (laboratorijski rad, staklenici – u članovima 12, 13), namerno uvođenje GMO u životnu sredinu (eksperimentalni rad u polju ili komercijalno gajenje– u članovima 14–21), stavljanje u promet GMO ili proizvoda koji sadrže i/ili se sastoje ili su dobijeni od GMO (uvoz i izvoz i/ili unutrašnji promet – u članovima 22–25) itd.

Jedan deo je posvećen i obeležavanju GMO ili proizvoda koji se sastoje, sadrže ili su dobijeni od GMO. Oznaka mora da sadrži i jedinstveni identifikacioni broj. Način i pravila obeležavanja se propisuju pravilnikom.

Predlog zakona detaljno opisuje sastav NSBS – vrhunski eksperti koji se biraju na četiri godine i čiji rad mora da bude nezavisan (član 33). Zakon takođe definiše i njegove zadatke (član 34).

Pri izradi predloga novog zakona, pokušano je da se sve odredbe usaglase sa važećim propisima EU.

Rizici GMO

Potrošače zanima zdravstvena bezbednost hrane proizvedene od genetički modifikovanih organizama, kao i genetički modifikovanih biljaka koje im se prvenstveno nude za ishranu.

Tu problemi nastaju, jer GM organizmi, pogotovo biljke za koje je najveći broj ljudi zainteresovan, imaju mnogo argumenata na svojoj strani, kao i na protivničkoj.

Za transgene biljke

Činjenica da stanovništva na Zemlji ima sve više je dovoljna da se ozbiljno razmisli o svim tehnikama koje mogu da povećaju proizvodnju hrane. „Genska revolucija“ nudi biljke koje će direktno ili posrednim metodama da daju veće prinose. Direktno uticanje na gene koji doprinose većim plodovima je samo jedan način delovanja. Stvaranje biljaka kod kojih je otpornost primarna je drugi način, jer veći procenat takvih biljaka će preživeti, dati plod i time opet imati bolji prinos.

Biljke koje su tolerantne na abiotičke stresove: sušu, salinitet, kiselost, sa genima za toleranciju, mogu da rastu i na do tada neiskorišćenim površinama zemlje. Ispitivanja su u toku, i za sada je pokušano da se prenesu geni za bolje podnošenje suše. Otpornost na insekte nosi sa sobom manje korišćenje insekticida, a toksin za insekte raširen po celoj biljci mnogo bolje štiti biljku. Sa druge strane, biljke otporne na herbicide su pod manjim stresom. Kod njih, korišćenje herbicida ne dovodi do fizioloških promena i reakcije stresa, one uspešno prevazilaze taj negativan efekat.

Od velikog značaja je i proizvodnja biljaka sa odloženim sazrevanjem ili obogaćenih vitaminima. Zanimljiva je ideja korišćenja transgenih biljaka u procesu bioremedijacije (proces koji koristi mikroorganizme ili biljke u cilju rešavanja ekoloških problema), dizajniranih tako da detektuju toksine, degradiraju ih ili apsorbuju. Primer je apsorpcija i skladištenje kadmijuma (Cd), koji je veoma toksičan i kancerogen element, a može se naći u okolini fabrika sa rizičnim otpadom.

Čini se da bi najznačajnije bile transgene biljke koje bi proizvodile vakcine i druge lekove, tzv. farmaceutske biljke. One su 10–15 puta jeftiniji izvor proteina od bakterije *Escherichia coli* (koja se uglavnom koristila u produkciji velikih količina proteina), mnogo su lakše za manipulaciju (izolacija proteina), a opet, ne mogu biti zaražene životinjskim virusima i patogenima. Uz izolaciju proteina, ili oralnu konzumaciju, ovako dobijene vakcine bi bile jeftinije i samim tim dostupne široj populaciji.

Protiv transgenih biljaka

Pored velikog broja naučno neosnovanih strahova u vezi sa transgenim biljkama, postoje i oni koji mogu realno predstavljati opasnost i za ljude i za životinje.

Osnovni strah postoji od alergijskih reakcija. Pokazano je da se alergnost može preneti u biljku introdukcijom gena čiji produkt nosi alergnost. Kada je poznat taj gen, može se izbeći njegova transformacija, ali kada izvor alergnosti nije poznat – nastaje problem. Sve transgene biljke namenjene korišćenju od strane ljudi prolaze kroz testove alergnosti i time se mogućnost izazivanja alergije smanjuje na procenat koji postoji pri korišćenju bilo koje netransgene biljke. Isto važi i za toksine, jer je već pokazano da su neke GM biljke toksične za životinje koje su se njima hranile (*Bacillus thuringiensis* proizvodi protein Bt, toksičan za gusenice *Lepidoptera*).

Strah od horizontalnog transfer gena HTG (transfer između nesrodnih vrsta) kod GMO i stvaranje „super korova“ i „super mikroorganizama“, takođe ima naučnu pozadinu. On je najočitiji u strahu od rezistentnosti na antibiotike. Geni za rezistentnost se rutinski koriste pri modifikovanju biljaka kao markeri. Oni se prenose i po njihovoj aktivnosti zaključujemo o uspešnosti transformacije. Teoretski, ovi geni mogli bi da pređu u mikroorganizme zemljišta, a iz njih u patogene bakterije. HTG sa biljaka na viruse takođe je potencijalan problem, pogotovo što biologija virusa nije poznata dovoljno. Mnoge GM biljke imaju viralne delove kao transgene ili promotore, regulatore genske ekspresije. Postoji teoretska mogućnost da ovi delovi formiraju nove viruse rekombinacijom (kombinacijama genetičkog materijala u ćelijskoj deobi), načinom na koji normalno nastaju. Ipak, ova mogućnost je samo teoretska i procenjuje se da je jedan prema nekoliko milijardi.

Vertikalni transfer gena (transfer u okviru vrste) takođe predstavlja problem, ovde u obliku transfera između kultivisanih GM biljaka i divljih vrsta. Problem širenja transgena putem polena van populacije je teško kontrolisati, jer se alohorija (rasejavanje posredstvom spoljašnjih faktora), a pogotovo anemohorija (raznošenja vetrom) ne mogu predvideti i teško se mogu onemogućiti. Matematički modeli koji postoje stoga nisu idealni i ne mogu da predvide iznenadna dešavanja i vremenske prilike. Preduslovi za vertikalni transfer gena su i seksualna kompatibilnost, a ona ne postoji između svih GM biljaka i njihovih *wild* (divljih) srodnika.

Ovakav uticaj na ekosistem nije poželjan, jer neželjena rasejavanja i širenje gena mogu da smanje biodiverzitet, povećaju fitnes određenih novih

biljaka rezistentnih na herbicide i insekte itd. GM biljke se posmatraju kao eko-kontaminatori. Osim toga, nekontaminirano seme se mora sačuvati, jer ako se u budućnosti pokaže da su GM biljke stvarno bile nezdrave i nesigurne, moraćemo da se vratimo na ne-GM seme.

Postavlja se i pitanje pozicije gena, tj. geni interaguju u genomu i postoji pitanje da li će transgen, bezopasan u biljci iz koje je uzet, interagovati sa nekim genima u novoj biljci i izazvati neočekivane efekte.

Iako ovi rizici imaju naučnu osnovu, mogućnost da se dese je izuzetno mala i do sada u većini slučajeva pokazana je samo u laboratorijskim, strogo kontrolisanim uslovima.

Korišćenje ovakvih biljaka se objašnjava kao dobro za ekologiju, jer se koristi manje herbicida i insekticida, zdravije je za okolinu itd. Ipak, realnost pokazuje da se prodaja herbicida povećala u zemljama u kojima se gaje GM žitarice. Poljoprivrednici, ne brinući se za žitarice, koriste mnogo više herbicida i insekticida.

Pošto ni naučnici ne mogu da dođu do jednog rešenja i odluke o korišćenju GM biljaka i hrane napravljene od njih, ostavljeno je potrošačima da odluče. Na osnovu prava na informisanost, zakoni mnogih zemalja su uključili stavke po kojima potrošači imaju pravo da budu obavешteni o tome šta kupuju i, na osnovu toga, hrana mora da bude označena da li ima ili nema GM primese, i to kao GMO-positive i GMO-negative ili GMO-free. I kod nas zakoni predviđaju obeležavanje GMO i njihovih produkata.

Na kraju, postavlja se pitanje etike. Da li je genetički inženjering „igra sa elementima života“, na koju pravo ima samo Bog, „probijanje prirodnih granica“ ili samo primena vrhunske tehnologije i čovekovo traganje za novim granicama?

Zaključak

Genetički modifikovani organizmi su neosporna budućnost. Na milionima hektara u svetu se gaje GM biljke, ušle su u ishranu i redovno korišćenje u mnogim zemljama.

Rizik postoji. Realan problem je što danas ne možemo tvrditi da je GMO hrana podjednako zdrava kao i GMO-free hrana, jer nemamo dovoljno dokaza za to, nije urađeno dovoljno ispitivanja, a nije ni prošlo dovoljno vremena da se predvide dugotrajne posledice. Ljudi se uvek najviše plaše nepoznatog, kontroverznih pitanja... sve to dovodi do velikog broja debata na temu korišćenja biljaka i hrane napravljene od GM biljaka.

Sudbina GM organizama, i prvenstveno biljaka – jer one predstavljaju srž problema danas, zavisi od političkih odluka i ekonomskih interesa. Da li je „genska revolucija“ toliko potrebna da prenebregnemo rizike i nepoznanice i upustimo se u gajenje GM biljaka, da li je savremena biotehnologija jedino sigurno rešenje? Za sada ima više pitanja nego odgovora...

Naša zemlja prati EU propise i regulativu i harmonizuje zakone prema propisima EU. Sa jedne strane, postoji opcija da se i kod nas u budućnosti počne gajenje GMO, kada počne i u Evropi, što je, čini se, sve bliže. Za to je potrebno pripremiti i edukovati javnost. Sa druge strane, postoje ideje da Srbija postane „netransgena zona“, čak zona organske proizvodnje, i tako u budućnosti, kada netransgene biljke i hrana od njih bude ređe zastupljena, Srbija ima prednost u ponudi, ceni i profitu.

LITERATURA

1. Berenji, J., 2005, *Stanje i perspektiva transgenih biljaka u Evropi*. Životna sredina ka Evropi.
2. Dimitrijević, M., Petrović, S., 2004, „Genetički modifikovani organizmi. Pitanja i dileme“, Zelena mreža Vojvodine.
3. Giddings, G., 2001, „Transgenic plants as protein factories“, *Current Opinion in Biotechnology*, 12:450–454.
4. Goldberg, R. B., 2001, *From Cot Curves to Genomics. How Gene Cloning Established New Concepts in Plant Biology*. *Plant Physiology*, Vol. 125, pp. 4–8.
5. Wu, F., Butz, W. P., 2004, *The Future of Genetically Modified Crops*, RAND Corporation.
6. Cohen, S., Chang A., Boyer H., Helling R., 1973, „Construction of Biologically Functional Bacterial Plasmids In Vitro“, *Proc. Nat. Acad. Sci. USA* Vol. 70, No. 11, pp. 3240–3244.
7. Kuparinen A., *Gene flow from transgenic plant populations: models and applications for risk assessment*, Department of mathematics and statistics, Faculty of science, University of Helsinki, Academic dissertation.
8. <http://www.minpolj.sr.gov.yu/index.php>
9. http://www.ornl.gov/sci/techresources/Human_Genome/elsi/elsi.shtml
10. <http://www.gmo-compass.org>
11. <http://www.safe-food.org/>

12. <http://www.zdravzivot.com/strana/00,101,32,0.htm>
13. <http://www.nin.co.yu/2003-07/24/29996.html>
14. <http://www.consumer.org.yu/>
15. Zakon o zaštiti potrošača (Službeni list br. 79/2005).
16. Pravilnik o ograničenoj upotrebi genetički modifikovanih organizama (Službeni list, br. 62/2002).
17. Pravilnik o stavljanju u promet genetički modifikovanih organizama i proizvoda od genetički modifikovanih organizama (Službeni list br. 62/2002).
18. Pravilnik o uvođenju u proizvodnju genetički modifikovanih organizama i proizvoda od genetički modifikovanih organizama (Službeni list br. 62/2002).
19. Zakon o genetički modifikovanim organizmima (Službeni list SRJ br. 21/01).
20. Zakon o organskoj proizvodnji i organskim proizvodima (Službeni list br. 62/2006).
21. Zakon o osnovama zaštite živote sredine (Službeni list SRJ br. 24/98).
22. Zakon o genetički modifikovanim organizmima (Službeni list SRJ br. 21/01).
23. Pravilnik SCG o načinu obeležavanja poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda dobijenih od genetički modifikovanih organizama (Službeni list SCG br. 6/2003).
24. Zakon o lekovima i medicinskim sredstvima (Službeni list RS br. 84/2004).
25. Pravilnik o sadržini i podacima registra genetički modifikovanih organizama i proizvoda od genetički modifikovanih organizama (Službeni list br. 66/2002).
26. Nacrt predloga zakona o genetički modifikovanim organizmima.

Vanja Tanackovic

Genetically Modified Organisms and Regulations in Serbia

Summary

Genetically modified organisms (GMOs) form a very important issue of modern biotechnology, mostly because of the controversy regarding their safety. Effects of these organisms are still in the process of testing. The focus is put on the GM plants, which are used in human diet, and therefore are potentially dangerous.

Laws in Serbia are mentioning GMOs, but the most important law, focusing entirely on GMO is in process of debating and it is waiting to be approved by the parliament. At this moment, Serbia is not approving production and import of GM plants, but it can become the case in the following years. The question is if we are going to follow EU laws, as we are doing now, which can follow to an approval of GMOs in the future, or going to become a “non-transgenic” area, or an organic food producing area.

Key words: genetically modified organisms, safety, GM plants, GMO law.

BIOGRAFIJE $\approx$ BIOGRAPHIES

EMILIJA KUZMANOVSKA

Rođena 16. februara 1982. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je apsolventkinja na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

EMILIJA KUZMANOVSKA

Born on 16th February 1982 in Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Political Sciences in Belgrade.

VLADIMIR PALIBRK

Rođen 27. novembra 1981. godine u Pančevu. Osnovnu i srednju školu završio je u Pančevu. Trenutno je apsolvent na Filološkom fakultetu u Beogradu.

VLADIMIR PALIBRK

Born on 27th November 1981 in Pancevo. He finished his primary and secondary schools in Pancevo. Currently he is a senior student at the Faculty of Philology in Belgrade.

ANJA MILETIĆ

Rođena 20. 10. 1983. u Loznici, Srbija, kao treće dete u porodici. Uporedo sa osnovnom školom, završila Nižu muzičku školu „Vuk Karadžić“ (odsek klavir), potom gimnaziju u Loznici (prirodno-matematički smer). Pohađala letnju školu engleskog jezika u Noriču, V. Britanija. Od 2001. godine, član Mense Srbije. Završila Školu novinarstva pri fakultetu BK u Beogradu 2003. Trenutno je četvrta godina na Filološkom fakultetu u Beogradu, odsek

za romanistiku, francuski jezik i književnost. Bila učesnik na kvizovima i takmičenjima u pevanju. Rekreativno se bavi tenisom. Podučava francuski jezik i volontira

ANJA MILETIC

Born on October the 20th 1983. in Loznica , Serbia , as a third child in the family . Finished Primary school of music “Vuk Karadzic” (piano) , and high school (science studies) with the same name in Loznica . Finished Norwich city college Summer study course (UK) for English in 1997. Member of Mensa since 2001. Since 2003. studies French language and literature in Belgrade (at the fourth year at the moment). Finished the school of journalism on the University BK in 2003. Entered BOS in 2006. Experienced in teaching and volunteering . Participated in some quiz shows and singing contests . Practices tennis occasionally .

BOJANA BAROŠ

Rođena 23. februara 1983. godine u Subotici. Aposolvent Filološkog fakulteta u Beogradu, katedra za orijentalistiku, smer japanski jezik i književnost. Takođe, treća godina na istom fakultetu, katedra za germanistiku, smer holandski jezik i književnost. Student XIV generacije Beogradske otvorene škole.

BOJANA BAROS

Born in Subotica on 23 February 1983. Senior student at the Faculty of Philology, Department of Oriental languages, Japanese language and literature. At the same time, third year student at the same faculty, Department of Germanic languages, Dutch language and literature. Student of the 14th generation in the Core program of the Belgrade Open School.

ANA BAMBIĆ

Rođena 28. novembra 1981. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je apsolventkinja na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

ANA BAMBIC

Born on 28th November 1981 in Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Philosophy in Belgrade.

KATARINA JOVANOVIĆ

Rođena 12. maja 1983. u Kragujevcu, gde je završila osnovnu i srednju školu. Trenutno je apsolvent psihologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

KATARINA JOVANOVIC

Born on the 12th of May 1983 in Kragujevac, where she finished elementary and high school. Currently, she is a senior student at the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade, Department for Psychology.

MARIJA BULAT

Rođena 8. avgusta 1983. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je apsolventkinja na Fakultetu političkih nauka.

MARIJA BULAT

Born on 8th August 1983. in Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Political Science in Belgrade.

СРЂАН МИЋИЋ

Рођен 28. априла 1983. године у Београду. Основну и средњу школу завршио је у Београду. Тренутно је апсолвент на Филозофском факултету у Београду, на Одсеку за историју.

SRDJAN MICIC

Born on 28th April 1983 in Belgrade. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Philosophy in Belgrade, Department of History.

ANA ŠVAB

Rođena 6. 3. 1983. godine u Beogradu, Ana Švab je apsolvent na Filološkom fakultetu u Beogradu, na Katedri za ukrajinski jezik i književnost. Kao istaknuti student, držala je predavanja ukrajinskoj nacionalnoj manjini u Srbiji, radila na izradi prvog srpsko-ukrajinskog razgovornika i prevodila predstave za Narodno pozorište u Beogradu. Za vreme srednje škole, Ana se bavila borbom protiv HIV-a i diskriminacije, bila je vršnjački edukator na teme seksualno prenosivih bolesti i bolesti zavisnosti i bavila se odnosima sa javnošću. Uz to, bila je polaznik na mnogim seminarima i treninzima, uključujući letnje škole na temu HIV/SIDA, Politeiu, BIMUN i „Dugačke senke Drugog svetskog rata“ u Vajmaru, povodom godišnjice oslobađanja koncentracionog logora u Buhenvaldau.

ANA SVAB

Born March 6, 1983 in Belgrade, Ana is now a final year student of Ukrainian language and literature. As an outstanding student, she held lectures to the Ukrainian national minority in Serbia, worked on the first Serbian-Ukrainian phrasebook, and translated for the National theatre in Belgrade. During her high school years she was

actively involved in prevention of AIDS and discrimination, was a peer educator on topics of sexually transmitted and addiction diseases and worked as a PR manager. Ana was a participant of many seminars, including summer schools, Politeia, BIMUN and “The long shadows of World War II” in Weimar on the occasion of 60 years of liberation of the Nazi camp Buchenwald

ДУШАН МАРКОВИЋ

Рођен 4. априла 1983. године у Земуну. Основну и средњу школу завршио је у Земуну. Тренутно је апсолвент на Филозофском факултету у Београду, на Одсеку за историју.

DUSAN MARKOVIC

Born on 4th April 1983 in Zemun. He finished his primary and secondary schools in Zemun. Currently he is a senior student at the Faculty of Philosophy in Belgrade, Department of History.

DEANA JOVANOVIĆ

Deana Jovanović je diplomirala 2007. na Filozofskom fakultetu, odsek etnologija i antropologija, sa prosečnom ocenom 9,87. Završila je dodiplomski kurs za ženske studije i proćavanje roda. Dugogodišnja je saradnica u Istraživačkoj stanici Petnica i aktivna je članica studentskog kluba. Jedna od osnivačica prvog studentskog antropološkog časopisa The Post i urednica prva dva broja. Dobitnica je nekoliko stipendija i objavila je nekoliko radova. Uzela ućešće u nekoliko studentskih seminara (škola za civilno društvo – Politeia; Iswint – Rumunija, Isfit – Norveška i dr.). Master studije nastaviće na univerzitetu u Utrehtu kao Erasmus Mundus stipendistinja u okviru kursa Rod i etnicitet.

DEANA JOVANOVIĆ

Deana Jovanović graduated at Philosophy Faculty, Ethnology-Anthropology Department in 2007. with average mark 9,87/10. She finished undergraduate course for woman and gender studies. For many years she has been the assistant in Petnica Science Center and a member of student club. She is one of the founders of the first student anthropology magazine *The Post* and the editor-in-chief of the two numbers. The winner of several scholarships and has few published papers. She took a part in several student seminars (the school for civil society – Politeia; Iswint – Romania, Isfit – Norway, etc). She will continue her Masters studies at the University of Utrecht as a receiver of Erasmus Mundus scholarship at Gender and Ethnicity course.

VITOMIR JOVANOVIĆ

Vitomir Jovanović (vitomirj@gmail.com) rođen 17. 11. 1984. u Beogradu. Student IV godine psihologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, s prosečnom ocenom 9,41. Demonstrator na predmetu Psihologija pamćenja i mišljenja i Razvojna psihologija, u okviru koje je nedavno započeo istraživački rad o dijaloškom razvoju inteligencije – objavljen u časopisu Psihologija. Govori engleski jezik (diploma First Certificate in English, University of Cambridge) i služi se grčkim. Stipendista je Fondacije za mlade talente Ministarstva prosvete i sporta Republike Srbije.

Kao košarkaški trener pionira i kadeta, ostvario značajne rezultate u domaćim takmičenjima kao i na međunarodnim turnirima u Grčkoj u čijoj je organizaciji učestvovao.

VITOMIR JOVANOVIĆ

Vitomir Jovanovic is born in Belgrade, on 17.11.1984. He is a student of last year of psychology in University of Belgrade and achieved average grade 9, 41

(10 is maximum). He is a teaching assistant in departments for Psychology of human memory and thinking and Developmental psychology in which he has recently started scientific work concerning cognitive development seen as determined by dialogue. He is interested in philosophy, literature, mass media, education, analytical psychology, and poststructuralism. He receives a scholarship of *Fondation for young talents of Ministry of Education of Republic Serbia*. He speaks English language (First Certificate in English degree, University of Cambridge) and Greek language.

As a basketball coach of pioneers and kadets, he gained appreciable results in domestic competitions and took a part in organisation of international tournaments in Greece.

DRAGANA PETKOVIĆ

Dragana Petković je rođena u Beogradu 1984. Studira novinarstvo i komunikologiju na Fakultetu političkih nauka, u Beogradu. Trenutno radi kao saradnik Centra za proučavanje informacionih tehnologija, u Beogradskoj otvorenoj školi. Interesuje je razvoj elektronskog upravljanja i administracije u Srbiji, razvoj elektronskih medija, a naročito je zanimaju kontroverzne teme u vezi sa tehnologijom. Voli da putuje vozom, avionom ili putem internet pretraživača. Neki bi rekli da živi suviše brzo, ali ona stalno traga za sporim vremenom.

DRAGANA PETKOVIĆ

Dragana Petković, was born in Belgrade, 1984. She is a student of Journalism and Communication Studies at the Faculty of Political Sciences in Belgrade. She works as an associate researcher in the Center for Research of Information Technologies, in Belgrade Open School.

Her professional interests are the development of E-governance and E-administration in Serbia, electronic media, the good, the bad and the ugly in science and technology. She loves to travel by train, plain or a web browser. Some would say she lives too fast, but she constantly finds herself in search of slow time.

MARKO ŽILOVIĆ

Student četvrte godine Međunarodnih studija na Fakultetu političkih nauka u Beogradu i student Glavnog programa (2006/2007) i programa Evropska unija i Balkan (2005/2006) Beogradske otvorene škole. Rođen 1984. godine. Odrastao u Pančevu, gde je završio gimnaziju i od jeseni 2001. do jeseni 2003. godine radio kao stalni novinar-saradnik u nedeljniku „Pančevac“. Učestvovao na nizu seminara iz oblasti politikologije, prava i novinarstva. Oblast posebnog akademskog interesovanja obuhvata političku teoriju, savremeni liberalizam, Evropsku uniju, proces demokratizacije i regionalne studije (Velika Britanija, SAD). U ostala interesovanja spadaju filozofija, književnost, istorija, muzika, film, košaraka. Govori engleski jezik.

MARKO ZILOVIC

Student of final year of International studies at Faculty of Political Sciences at University of Belgrade and also student of Core programme (2006/2007) and programme European Union and the Balkans (2005/2006) at Belgrade Open School. Born in 1984. Grow up in Pancevo where he graduated from grammar school and where he worked as a regular part-time journalist in weekly newspaper “Pancevac” for two years (2001-2003). Participant in numerous seminars in the fields of politics, law and journalism. His field of specific academic interests include political theory, contemporary liberalism, European Union, democratization process and area studies (UK and US). Among his

other interests are philosophy, literature, history, music, film and basketball. He speaks English.

JASNA MITIĆ

Rođena 3. 8. 1982. u Beogradu. Završila Filološku gimnaziju, smer živi jezici, grupa za francuski jezik. Trenutno apsolventkinja francuskog jezika i književnosti na Filološkom fakultetu i studentkinja Pravnog fakulteta, koji je upisala dve godine kasnije. Završila Glavni program Beogradske otvorene škole kao studentkinja XIV generacije. Učestvovala u nizu seminara, konferencija i festivala, među kojima su i Evropski socijalni forum u Parizu, niz seminara – „Žene u politici”, IUSY festival u Grčkoj i ECOSY letnji kampovi u Rumuniji i Portugaliji. Takođe učestvovala na New Leaders Conference u organizaciji AIESEC-a i projektu zaštite kulturne baštine Pariza u organizaciji Association pour la Sauvegarde et la Mise en valeur du Paris Historique. Posle povratka iz Norveške sa studentskog festivala ISFiT, uključuje se u organizaciju Međunarodne studentske nedelje u Beogradu (ISWiB) kao koordinatorica zadužena za učesnike iz inostranstva. Voli književnost, istoriju, psihologiju, internet i ostala sredstva komunikacije, putovanja... Govori francuski i engleski jezik i služi se španskim.

JASNA MITIC

Born on August 3rd, 1982 in Belgrade, where she finished primary school and the Philological high school. Currently she is undergraduate student at the Faculty of Philology, Department of French Language and Literature. Besides that, she also studies the Faculty of Law which she enrolled two years later. She finished Core programme in Belgrade Open School as XIV generation student. She participated in many seminars, conferences and festivals like European Social Forum in Paris, few seminars “Women in Politics”, IUSY festival in Greece and ECOSY Summer

Camps in Romania and Portugal. She also participated in New Leaders Conference in organization of AIESEC and in project of retention of cultural heritage of Paris in organisation of Association pour la Sauvegarde et la Mise en valeur du Paris Historique. After ISFiT, student festival in Trondheim in Norway, she started to work in organization of International Student Week in Belgrade like incoming coordinator. She loves literature, history, psychology, internet and other ways of communication, traveling... She speaks French an English and also can use Spanish.

TIJANA POPADIĆ

Rođena u Beogradu, 25. 3. 1982, vesnik proleća i sreće za svoje roditelje. Osnovnu i srednju školu završila u Beogradu. Odlučuje da ne napusti zemlju. Radoznalost je vuče ka polju društva i politike, upisuje Filozofski fakultet, osek za sociologiju, 2001. Putuje u Sarajevo 2002. na svoj prvi međunarodni seminar i počinje da se interesuje za religiologiju, kao polje preseka različitih ljudskih stvarnosti. Jedan od osnivača grupe Societas na matičnom fakultetu. Kao stipendista Evropskog pokreta u Srbiji obilazi 2005. Zapadnu Evropu.

Trenutno daje poslednje ispite i sprema diplomski ispit. Aktivna je u Sociološkom kružoku, koji od 2006. stvara i neguje sa kolegama sa grupe. Zaljubljenik u naučnu fantastiku, jogu, pse i bridž.

TIJANA POPADIC

Born in Belgrade, on March the 25th 1982. As a messenger of spring and joy for her parents. She finishes middle and high school in Belgrade, and decides not to leave the country. Her curiosity drives her to field of society and politics, so she enrolls Faculty of Philosophy, department of Sociology at 2001. Travels to Sarajevo in 2002. To her first international seminar and starts an interest in religion, as a field of crossing of different human

realities. One of the founders of NGO “Societas” at her faculty. Under coverage of European Movement in Serbia, in 2005. travels across Western Europe.

Currently, she is finishing her last exams and works on her final paper. She is active in “Sociological Circle”, which she created and nourished with her colleagues since 2006. Great fan of science fiction, joga, dogs and bridge.

MLICA PAVLOVIĆ

Rođena 19. 3. 1984 u Banja Luci. Osnovnu školu i gimnaziju završila u Pančevu a trenutno jedan od najboljih studenata Prostornog planiranja na Geografskom fakultetu u Beogradu, student četvrte godine. Posebno se interesuje za urbanu sociologiju i upravljanje prirodnim dobrima. Član Evropske geografske asocijacije za studente – EGEA i Udruženja za Ujedinjenje nacije Srbije. Učestvovala na međunarodnim kongresima i razmenama studenata, projektima DAAD nemačke fondacije, konferencijama, seminarima, kampovima, treninzima i obukama u 13 evropskih zemalja. Nekoliko objavljenih radova i nagrada. Veliki zaljubljenik u prirodu i putovanja.

MLICA PAVLOVIC

Born on 19.03.1984. in Banja Luka. After she had finished Grammar school, department for natural sciences, she enrolled the Department of Spatial planning at faculty of Geography, University of Belgrade where one of the best students is. Specifically interested in Management of protected areas and Urban sociology. Member of EGEA-European Geography Association for students and young geographers. and UZUNS-United Nations Assosiation . As a student took part in many international conferences, seminars, trainings, student exchanges, DAAD projects in 13 European countries. A few published papers and awards. Great lover of nature and traveling.

МАРКО СИМЕНДИЋ

Марко Симендић, је рођен 11. децембра 1985. године у Београду. Основну школу и Филолошку гимназију завршио је у Београду највишом просечном оценом. Факултет политичких наука уписао је академске 2004/2005. године, дипломирао 2007. године. Од 2004. до 2006. године био је млађи сарадник на Семинару друштвене историје у Истраживачкој станици Петница, од 2006. до 2007. године асистент на Семинару и вебмастер интернет странице Семинара (www.historiansclub.org). Од 2005. године млађи сарадник на предмету Историја политичких теорија и вебмастер сајта Предмета (ipt.fpn.bg.ac.yu). Течно говори енглески, просечно познаје македонски, а на основном нивоу влада кинеским и руским језиком.

MARKO SIMENDIC

Marko Simendic, was born on 11th December 1985 in Belgrade. He has completed his primary and secondary education in Belgrade with the highest average marks and in 2004 enrolled in The Faculty of Political Sciences. He graduated in 2007. From 2004 to 2007, he participated as an assistant at Social History Seminars in Petnica Science Center as well as the seminar's webmaster (www.historiansclub.org). He was a junior associate and the webmaster for The History of Political Theories course (ipt.fpn.bg.ac.yu) at the Faculty of Political Sciences. Fluent in English, he has an average knowledge of Macedonian, and basic knowledge of Russian and Chinese language.

ILIJA STOJANOVIĆ

Ilija Stojanović, rođen 27. 9. 1983. u Leskovcu, gde je završio osnovnu školu i gimnaziju. U jesen 2002. godine upisuje Fakultet političkih nauka u Beogradu, politikološki smer, na kome je trenutno apsolvent. Društveno angažovan još od svoje sedamnaeste godine, postaje član Demokratske stranke sa prvim danima svog punoletstva, 2001, najpre u OO Leskovac, gde je bio član saveta Kluba demokratske omladine, a potom i njegov potpredsednik. Trenutno aktivan u OO Rakovica u Beogradu. Osim toga, aktivan je član Studentske unije Fakulteta političkih nauka i student Beogradske otvorene škole, preko koje učestvuje u projektu Antikorupcijske studentske mreže za jugoistočnu Evropu. Pohađao mnoge letnje škole i seminare, među kojima Školu civilnog društva „Politeia“ i NDI treninge.

ILIJA STOJANOVIC

Ilija Stojanović was born on 27 September 1983 in Leskovac where he finished the primary school and the Gymnasium. He enrolled in academic year 2002/03 the studies at the Faculty of Political Sciences, the Department of Political Science, where he is currently a degree candidate. Having been socially engaged since he was seventeen years old, he joined the Democratic Party in the first days of his coming of age in 2001, first in Leskovac, as a member of the Democratic Youth Club's Council, and then as its vice-president. At the moments, he is active in Rakovica, Belgrade. Apart from that, he is an active member of the Students Union of the Faculty of Political Sciences and the student of Belgrade Open School, through which he takes part in the Anti-Corruption Student Network for South-East Europe. He has attended numerous summer schools and seminars, with "Politeia" School for Civil Society and NDI trainings among them.

JOVANA TRIPUNOVIĆ

Rođena 26. aprila 1985. godine u Nišu. Osnovnu i srednju školu završila je u Nišu. Trenutno je apsolventkinja na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

JOVANA TRIPUNOVIC

Born on 26th April 1985 in Nis. She finished her primary and secondary schools in Nis. Currently she is a senior student at the Faculty of Political Sciences in Belgrade.

NEVENA GOJKOVIĆ

Studentkinja četvrte godine sociologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu i studentkinja Glavnog programa (2006/2007) Beogradske otvorene škole. Rođena 1984. godine. Odrasla u Beogradu, gde je završila I beogradsku gimnaziju. Učestvovala na više seminara iz oblasti evropskih integracija i interreligijskog dijaloga. Oblast posebnog akademskog interesovanja obuhvata sociologiju religije, sociologiju kulture, islamske studije i modernu istoriju. Tečno govori engleski i italijanski jezik, služi se španskim i nemačkim.

NEVENA GOJKOVIĆ

Student of final year of sociology at Faculty of Philosophy at University of Belgrade and also student of Core programme (2006/2007) at Belgrade Open School. Born in 1984. Grow up in Belgrade where she graduated from First Belgrade grammar school. Participant in numerous seminars in the fields of European integrations and interreligious dialogue. Her field of specific academic interests include sociology of religion, sociology of culture, Islamic studies and modern history. She speaks fluently English and Italian, and has average knowledge of Spanish and German.

VUKAŠIN STOJKOV

Vukašin Stojkov, rođen u Beogradu, 1982. Trenutno je apsolvent na odeljenju istorije na Beogradskom Filozofskom fakultetu. Zanimaju ga društvene nauke, biznis, berzanska tržišta; veoma entuzijastičan za Internet, čitanje, oglašavanje. Gotivi tehnoprogresivizam, web razvoj, zaokuplja se grafičkim i dizajnom interfejsa, usred muzike.

VUKASIN STOJKOV

Vukasin Stojkov, was born in Belgrade, 1982. He is a senior undergraduate student at the History department, at the Belgrade Faculty of Philosophy. Interested in social sciences, business, financial markets; zealous over the Internet, reading, advertising. Fancies techno-progressivism, web development, busies himself with graphic & interface design, in-between music.

NIKOLA MARKOVIĆ

Rođen 27. oktobra 1984. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završio je u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Pravnom fakultetu u Beogradu.

NIKOLA MARKOVIC

Born on 27th October 1984 in Belgrade. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Law in Belgrade.

DORĐE PEVCEVIĆ

Rođen 27. maja 1982. u Valjevu. Završio je Valjevsku gimnaziju. Apsolvent je Elektrotehničkog fakulteta u Beogradu, na odseku Signali i sistemi. Pohađao je i organizovao veliki broj seminara, kampova, radionica... Aktivan član studentskih organizacija EESTEC i AEGEE, kao i društva istraživača „Vladimir Mandić-Manda“ iz Valjeva. Interesovanja: informacione tehnologije, finansije, astronomija, košarka...

DJORDJE PEVCEVIC

Born on May 27th 1982. in Valjevo. Senior student at School of Electrical Engineering, University of Belgrade, Department of Signal processing and Control systems. Active member of EESTEC and AEGEE. Interests: IT management, finance, astronomy, basketball...

IVANA BOJANOVIĆ

Rođena 7.3.1983.godine. Završila XIII beogradsku gimnaziju, prirodno-matematički smer. Student Ekonomskog fakulteta u Beogradu, na smeru Međunarodna ekonomija i spoljna trgovina. Jedan od urednika studentskog časopisa „MonopolList“. Član Izvršnog odbora Studentske unije Ekonomskog fakulteta. Završila letnju školu „Danubia“ u organizaciji Erste banke, modul „Financial services“. Govori engleski jezik.

IVANA BOJANOVIC

Born on 7th March 1983. After she had finished Grammar school, department for natural sciences, she enrolled the Faculty of Economics in Belgrade. She is student of department for International economics. She is a member of Executive Committee of the Student Union of Faculty of Economics and one of the editors in students'

magazine 'MonopolList'. She finished a summer school 'Danubia' organized by Erste bank, module 'Financial services'. Fluent in English.

SONJA GAČIĆ

Rođena u Beogradu, 6. 2. 1985. Završila Treću beogradsku gimnaziju 2003. Studentkinja završne godine Filozofskog fakulteta, odeljenja za etnologiju i antropologiju. Pohađala Beogradsku otvorenu školu u toku školske 2006/7. godine. Dobitnica je više stipendija i nagrada, među kojima i stipendije Ministarstva za prosvetu i sport, EFG Eurobanke i stipendije Kongresa srskog ujedinjenja (KSU) „Studenica“. Volontira u beogradskoj kancelariji KSU na projektu stvaranja virtuelne arhive srpskih manastira i kulturne baštine. Pored toga, jedan je od osnivača nevladine organizacije SEED (Southeast Europe Development) čije je polje rada očuvanje i promocija srpske kulture, unapređenje ekonomije i monitoring stanja ljudskih prava u Jugoistočnoj Evropi. Govori engleski jezik tečno, služi se ruskim i španskim a ima osnovna znanja iz nemačkog i francuskog. Interesovanja – odnos ekonomske moći i položaja žena, društvo i ekonomija, ljudski resursi. Hobi – latino i standardni plesovi.

SONJA GACIC

Born on 6th February 1985 in Belgrade. She graduated from high school in 2003. Currently, she is a final year student at University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Ethnology and Anthropology. She attended Belgrade Open School in 2006/7. Winner of many scholarships and grants, including Ministry of Education grant, EFG Eurobank Grant and Serbian Unity Congress (SUC) grant "Studenica". She is also a volunteer in Belgrade office of SUC in a project of creating virtual archive of Serbian monasteries and cultural heritage. One of founders of NGO SEED (Southeast Europe Development) dedicated

to preservation and promotion of Serbian culture, improvement of economy and monitoring human rights status in Southeast Europe. Language skills: English (fluent), Russian (good), Spanish (good), German (basic), French (basic). Interests: relation between economic power and position of women, society and economy, human resources. Hobbies: ballroom dancing.

ŽELJKA JOVANOVIĆ

Završila V beogradsku gimnaziju. Apsolventkinja na Tehnološko-metalurškom fakultetu u Beogradu, na odseku Biohemijsko inženjerstvo i biotehnologije. Trenutno u završnoj fazi izrade diplomskog rada, na temu: Silani – uticaj strukture, vremena potapanja i pečenja, i koncentracije rastvora na karakteristike silanskog filma.

Studentkinja XIV generacije Glavnog programa Beogradske otvorene škole. Autorka radova „Korišćenje obnovljive biomase za proizvodnju biogoriva – Bioetanol“, 2005, i „Nacionalni osnovi multikulturalizma“, 2000. Pohađala JAZAS-ov trening „Edukacija za edukatore“, i bila njihov volonter. Govori engleski jezik. Uči nemački i francuski jezik. Bavi se slikarstvom. Pohađala školu slikanja i crtanja „Mali Monmartr“.

ZELJKA JOVANOVIC

Graduated V Belgrade Gymnasium. Senior student at the Faculty of Technology and Metallurgy, in Belgrade, at the department for Biochemical engineering and Biotechnology. Currently, in the final phase of creation the graduating these, on the subject: Silanes - the Influence of the structure, dipping and curing time, and solution concentration on the properties of the silane film.

Student of the XIV generation of Core Programme in Belgrade Open School. Author of essays „The Use of renewable Biomass in fuel production – Bio-ethanol“, 2005. and „National Bases of Multiculturalism“, 2000. Attended JAZAS' training „Education for educators“, and was their volunteer. Speaks English language. Learns German and French language. She paints. Attended painting and drawing school „Mali Monmartr“.

VANJA TANACKOVIĆ

Rođena 28. februara 1982. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila je u Beogradu. Trenutno je apsolventkinja na Biološkom fakultetu u Beogradu.

VANJA TANACKOVIC

Born on 28th February 1982 in Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Biology in Belgrade

SPIŠAK TUTORA

LIST OF TUTORS

**Tutori u Beogradskoj otvorenoj školi
u akademskoj godini 2006/2007.
(po abecednom redu)**

1. Dr Aleksandar Baucal,
Filozofski fakultet u Beogradu
2. Prof. dr Branimir Stojković,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
3. Dr Branko Urošević,
Ekonomski fakultet u Beogradu
4. Dr Divna Vuksanović,
Fakultet dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu
5. Dr Goran Miloradović,
Institut za savremenu istoriju u Beogradu
6. Prof. dr Gordana Vulević,
Filozofski fakultet u Beogradu
7. Mr Iris Žeželj,
Filozofski fakultet u Beogradu
8. Dr Ivan Čolović,
Beogradska otvorena škola
9. Prof. dr Jelena Đorđević,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
10. Dr Jovan Teokarević,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
11. Prof. dr Ksenija Petovar,
Arhitektonski fakultet u Beogradu
12. Prof. dr Milan Ristović,
Filozofski fakultet u Beogradu
13. Prof. dr Milan Vukomanović,
Filozofski fakultet u Beogradu
14. Prof. dr Milanko Govedarica,
Filozofski fakultet u Beogradu
15. Dr Miroslav Prokopijević,
Institut za evropske studije u Beogradu

16. Prof. dr Nebojša, Janićijević
Ekonomski fakultet u Beogradu
17. Prof.dr Nikola Tucić,
Biološki fakultet u Beogradu
18. Prof.dr Oliver Stojković,
Medicinski fakultet u Beogradu
19. Prof.dr Ranko Bugarski,
Filološki fakultet u Beogradu
20. Prof. dr Ratko Božović,
Beogradska otvorena škola
21. Dragan Sakan,
New Moment
22. Dr Slobodan Marković,
Fakultet političkih nauka u Beogradu
23. Dr Vesna Đukić-Dojčinović,
Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu
24. Prof. dr Žarko Trebješanin,
Defektološki fakultet u Beogradu

**Tutors in the Belgrade Open School
in the Academic Year 2006/2007
(in Alphabetical Order)**

1. Aleksandar Baucal, PhD,
Faculty of Philosophy in Belgrade
2. Prof. Branimir Stojkovic, PhD,
Faculty of Political Sciences in Belgrade
3. Branko Urosevic, PhD,
Faculty of Economics in Belgrade
4. Divna Vuksanovic, PhD,
Faculty of Drama Arts in Belgrade
5. Dragan Sakan,
New Moment
6. Goran Miloradovic, PhD,
Institute of Contemporary History in Belgrade
7. Prof. Gordana Vulevic, PhD,
Faculty of Philosophy in Belgrade
8. Iris Zezelj, MA,
Faculty of Philosophy in Belgrade
9. Ivan Colovic, PhD,
Belgrade Open School
10. Prof. Jelena Djordjevic, PhD,
Faculty of Political Sciences in Belgrade
11. Jovan Teokarevic, PhD,
Faculty of Political Sciences in Belgrade
12. Prof. Ksenija Petovar, PhD,
Faculty of Architecture in Belgrade
13. Prof. Milan Ristic, PhD,
Faculty of Philosophy in Belgrade
14. Prof. Milan Vukomanovic, PhD,
Faculty of Philosophy in Belgrade
15. Prof. Milanko Govedarica, PhD,
Faculty of Philosophy in Belgrade

16. Miroslav Prokopijevic, PhD,
Institute of European Studies in Belgrade
17. Prof. Nebojsa Janicijevic, PhD,
Faculty of Economics in Belgrade
18. Prof. Nikola Tucic, PhD,
Faculty of Biology in Belgrade
19. Prof. Oliver Stojkovic, PhD,
Faculty of Medicine in Belgrade
20. Prof. Ranko Bugarski, PhD,
Faculty of Philology in Belgrade
21. Prof. Ratko Bozovic, PhD,
Belgrade Open School
22. Slobodan Markovic, PhD,
Faculty of Political Sciences in Belgrade
23. Vesna Djukic-Dojcinovic, PhD,
Faculty of Drama Arts in Belgrade
24. Prof. Zarko Trebjesanin, PhD,
Faculty of Defectology in Belgrade

Publisher**Belgrade Open School**

Belgrade, Masarikova 5, Palace Belgrade, 16th floor

Phone: +381 11 30 65 800, 30 61 372

Fax: +381 11 36 13 112

E-mail: bos@bos.rs

<http://www.bos.rs>

On behalf of the Publisher

Vesna Djukić

Editor

Vladimir Pavicevic

Expert Council

Prof. Refik Secibovic, PhD, Faculty of Business and Administration in Belgrade
(president of the Council)

Galjina Ognjanov, PhD, Faculty of Economics in Belgrade

Jovan Protic, MA, Belgrade Open School

Vladimir Pavicevic, MA, Belgrade Open School

Marinko Vucinic, Belgrade Open School

Proofreader

Miroslav Maksimovic

Technical Editor and Layout

Mirko Milicevic

Prepress

Aleksandar Stankic

Cover design

Vlado Vranesevic

Print

DOSIJE

Print Run

200

ISBN 978-86-83411-40-5

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7(082)

316.334.2/.5(082)

7.01(082)

57(082)

33(082)

ZBORNİK Beogradske otvorene škole : radovi studenata,
generacija 2006/2007 = Collection of Essays of the Belgrade Open
School : students' essays, generation 2006/2007 / [urednik Vladimir
Pavićević]. – Beograd : Beogradska otvorena škola = Belgrade : Belgrade
Open School, 2008 (Beograd : Dosije). – 372 str. : ilustrn ; 24 cm

Tekst lat. i ćir. – Tiraž 200. – Predgovor ; Foreword: str. 9–10.

– Biografije ; Biographies: str. 344–365. – Napomene i bibliografske
reference uz većinu radova. – Bibliografija uz većinu radova.

– Summaries.

ISBN 978-86-83411-40-5

1. Београдска отворена школа

a) Култура – Зборници

b) Друштвене науке – Зборници

c) Економија – Зборници

d) Биологија – Зборници

COBISS.SR-ID 148381196